Jairus Banaji

Tarih Olarak Teori

Üretim ve Sömürü Biçimleri

İngilizceden çeviren
Akın Sarı

*dipnot

Kitabın Özgün Adı
Theory as History: Essays on Modes of Production and Exploitation
Brill, Leiden, 2010

© Koninklijke Brill NV, 2010
© Dipnot Yayınları, 2015

ISBN: 978-605-4878-29-1
Dipnot Yayınları: 239
Sertifika No: 14999
1. Baskı, 2017/Ankara

Dizi Editörü: İbrahim Yıldız
Yayına Hazırlayan: Soner Torlak
Çeviri: Akın Sarı
Kapak Tasarımı: Duysal Tuncer

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti.
Baskı: Sözkesen Matbaacılık (Sertifika No: 13268)
İvedik O.S.B 1518. Sok Mat-Sit İş Merkezi No:2/40
Yenimahalle/ANKARA ••Tel: (0312) 395 21 10

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No. 82/24 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitap.com

Jairus Banaji

Tarih Olarak Teori

Üretim ve Sömürü Biçimleri

İngilizceden çeviren
Akın Sarı

*dipnot yayınları

Evgeni Preobrozhenski'in (1886-1937) anısına...

İçindekiler

ÖNSÖZ/ *Marcel van der Linden* 9

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ: TARİHSEL MATERYALİZMDE TEMEL MOTİFLER. 17
Teorinin Sorunları 21
"Asyatik" Rejimlerin Marksist Bir Karakterizasyonu 35

İKİNCİ BÖLÜM

MATERYALİST TARİH ANLAYIŞI AÇISINDAN
ÜRETİM TARZLARI 71
Tarihsel Biçimciliğe Ricat 71
"Emek Süreci" ve "Üretim Devri" Olarak *Produktionsweise* 77
Tarihsel Materyalizmde Soyutlama Düzeyleri 79
Tarihi Geriye Doğru Okumak 95
Kölelik ve Dünya-piyasası 97
Feodal Üretim 104
Basit Meta Üretimi: Bir "Biçim Belirlenimi" 131

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"PRE-KAPİTALİST" TARIMDA "İSTİHDAM MANTIĞI"NA DAİR TARİHSEL TARTIŞMALAR 141

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTALİZMDEN ÖNCE İŞÇİLER 158

BEŞİNCİ BÖLÜM

SERBEST EMEK KURGULARI: SÖZLEŞME, ZOR ve SÖZDE SERBEST OLMAYAN EMEK 175
Öncüller: Rızanın ele avuca gelmez gerçekliği 175
Liberal Mistifikasyonlardan İbaret Bir Marksizm mi? 179
Ücretli Emeğe Dayalı Sömürü Biçimleri 190
Sartre'ın *Eleştiri* Eserinde "Serbest Sözleşme" 199

ALTINCI BÖLÜM

TARIMIN TARİHİ ve BİZANS'IN BÜYÜK MALİKÂNELERİNİN EMEK-ÖRGÜTLENMESİ 205
Giriş 205
Soyutlamaların Tarihyazımı 207
Kırsal Katmanlaşma: *geochountes, ktetores* ve *argatai* 211
Sabit Emek Meselesi 214
Geç İmparatorlukta Yeniden Yapılanma 220
Yeni Malikâneler 222
Altıncı yüzyıl malikânelerinin emek örgütlenmesi 229
Sonuç 234

YEDİNCİ BÖLÜM

GEÇ ANTİKİTE'DEN ERKEN ORTAÇAĞ'A 237
Giriş: Marksist belirsizlikler 237
Geç İmparatorluğun Arka Planı 242
Çözülmemiş meseleler 246
Üretim ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesi 249
Son Yorumlar: Wickham ve üretim tarzları 275

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ARİSTOKRASİLER, KÖYLÜLER ve ERKEN ORTAÇAĞLARIN ÇERÇEVELENMESİ 281
Giriş 281
Aristokrasiler 286
Yedinci yüzyılın tarımsal dönüm noktası 292
Wickham'ın Eleştirisi 301
Doğu: Kırılganlık 313

DOKUZUNCU BÖLÜM

İSLAM, AKDENİZ ve KAPİTALİZMİN YÜKSELİŞİ 327
Sermayenin Tarih Yazımları 327
Ticaret-kapitalizminin Marksist Teorisine Doğru 332
Şirket-Kapitalizminden Şirketin En Erken Kapitalist Biçimlerine 335
Arap Ticaret-İmparatorluğu 341
Cenova'dan Portekiz'e 348
Şirket-Kapitalizmi ve Avans Sistemi 350
Son Not: Ticaret-Kapitalizmi ve Emek 354

ONUNCU BÖLÜM

KAPİTALİST TAHAKKÜM ve KÜÇÜK KÖYLÜLÜK:
ON DOKUZUNCU YÜZYIL DECCAN BÖLGELERİ 359
"Emeğin Sermayeye Bağımlılığı" 359
Deccan İllerinde 1850-90 Arası Metaların Artması 365
Deccan'da Sermayenin Yapısı 377
Artı-Değer Olarak "Faiz": Emeğin Sermayeye
Adım Adım Artan Bağımlılığı 387
Deccan'ın Büyük Köylülüğü 398
Köylülüğün Farklılaşması 406
On Dokuzuncu Yüzyılda Deccan'da
Kapitalizmin Evrim Aşaması 414

ONBİRİNCİ BÖLÜM

BİRİKİMİN YÖRÜNGELERİ Mİ, YOKSA KAPİTALİZME
"GEÇİŞLER" Mİ? 425

ONİKİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM TARZLARI: BİR SENTEZ 445
Marksistler ve Feodalizm 450
Haraççı Model 451
Kapitalizmi Dönemselleştirmek 453
Eklemlenme? 456

KAYNAKÇA 459

ÖNSÖZ

"Somut olan somuttur çünkü birçok belirlenimin yoğunlaşmış halidir, dolayısıyla çeşitliliğin birliğidir."[1] Karl Marx'ın *Grundrisse* elyazmalarında burjuva toplum analizinin nasıl yol alması gerektiğini düşünürken kaleme aldığı bu sözler, kanımca Jairus Banaji'nin yetkin çalışmasına uyan bir mottodur. Tarihsel süreçleri doğru bir şekilde ve derinlemesine anlamak durumundaysak, ampirik kayıtların tam olarak hakkını vermeliyiz. Hepsi bu kadar da değil. Aynı zamanda somut olanın "arkasına" gizlenen ve "düşünce yoluyla somutun yeniden üretimine doğru yol alan" soyut belirlenimleri ortaya çıkarmak zorundayız.[2] Eğer soyutun ve somutun bu zorunlu diyalektiğini görmezden gelirsek, iki tür hatadan birine saplanmamız kuvvetle muhtemeldir. Ya tarihsel bir sürecin gerçek doğasını kendi bütünlüğü içerisinde teşhis eden ve ikna edici bir şekilde *açıklayan* soyut belirlenimlere ulaşmayı başaramaz ve bir yığın ampirik ayrıntıdan ibaret betimleyici bir anlatı içerisine sıkışıp kalırız. Ya da tarihe, somut özgüllüklerin ayrıntılı analizine dayanmayan ve bu yüzden büyük ölçüde gelişigüzel ve yüzeysel ve hatta tamamen öznel tercihler olan "zorlama soyutlamalar" bindiririz. Ne yazık ki her iki hata da Marksist tarih yazımında beklenenden çok daha fazla görülmektedir. Somut yapılar ve süreçlere ilişkin birçok sözüm ona "Marksist" inceleme, akademik siyasi ve iktisadi tarihin farklı bir konu alanına, farklı bir siyasi perspektifle uygulanmasından başka bir

[1] Marx 1973, s. 101.

[2] A.g.e.

şey değildir. Ayrıca Marksist tarih felsefesine katkıların çoğu, hiçbir zaman birincil kaynakların kendisine başvurmamış ve yalnızca el kitaplarının ve daha önce yayınlanmış tarihsel araştırmaların bilgisini esas alan Marksistler tarafından yazılmıştır. Elbette kaideleri bozan istisnalar bulunabilir; ampirik tarih incelemeleri, anlatı gibi görünmelerine rağmen, son derece teoriktirler (örneğin bakınız Leon Trotskiy'nin *History of the Russian Revolution* [Rus Devriminin Tarihi] adlı eseri) ve ampirizmden önemli soyutlamalar çıkaran felsefi çalışmalar da vardır (örneğin Alex Callinicos'un *Making History* [Tarih Yapmak] adlı eseri). Fakat bu tür çalışmaların sayısı ne yazık ki oldukça azdır.

"Somut" ve "soyut"u bütünleme yönündeki ciddi, kapsamlı çabalara nadiren rastlanmaktadır. Bazı dikkate değer örnekler Karl August Wittfogel'in Çin ekonomisi ve toplumu üzerine ilk muazzam bilimsel eseri, Perry Anderson'ın *Passages from Antiquity to Feudalism*'deki göçebe üretim tarzları analizi, Robert Brenner'in ("Brenner tartışması" olarak bilinen) kapitalizmin kökenleri hakkındaki tartışmaya katkıları ve Chris Wickham'ın Avrupa'da erken Ortaçağ'a ilişkin kapsamlı incelemesi.[3] Açıkçası, geriye dönük bir şekilde, bu çalışmaların hepsinin eksiklikleri eleştirilebilir, fakat bunlar daha fazla ayrıntıya inerek araştırmaya yön vermeye devam edecek bilimsel düşüncenin işaretleri olarak kalmaya devam edeceklerdir. Jairus Banaji'nin yazıları bu türe aittir. Yine de söz konusu yazılar, gelenek ve standart yöntemlerden sapmaktadır; Banaji yalnızca yaklaşımı bakımından benzer yazarlardan daha "heterodoks" değildir, ama takdire şayan bir şevk ve azimle daha geniş bir zamansal ve coğrafi alan üzerine yoğunlaşmaktadır.

Leon Trotskiy, *Rus Devriminin Tarihi*, çev.: Bülent Tanatar, Yazın Yayıncılık

Alex Callinicos, *Tarih Yapmak*, çev.: Nermin Saatçioğlu, Doruk Yayınları

[3] Wittfogel 1931 –bu kitap, en iyi, Wittfogel 1929 ve Wittfogel 1932 ile birlikte okunursa verimli olur; Anderson 1974, Bölüm II/2; Aston ve Philpin (haz.) 1985; Wickham 2005.

Jairus Banaji, en başından itibaren soyutlamalarını tarihsel olgulardan türetmeye soyunmuştur. Öyle ki, soyutlamalar olguların yadsınmasıyla son bulmamaktadır. Bu şekilde Banaji, olguların gerçek anlamını ve tutarlılığını "düşünce yoluyla yeniden üretmeyi" hedeflemiştir. Her şey kırk yıl önce ilk bilimsel makalesini yayınladığında başladı –İngiliz işlevselci antropolojinin çözülmesi hakkında *New Left Review*'da yayımlanan bir yazıydı bu. O zamanlar yalnızca yirmi üç yaşındaydı, ama makale daha sonraki yazılarında geri döneceği bütün temaları çoktan ortaya koyuyordu. Makale toplumsal formasyonların analiziyle ilgiliydi ve çok keskin bir zekaya işaret eden son derece tarihsel ve teorik bir metindi.[4] Sonraki onyılda genç Hintli Marksist adını birçok araştırma sahasında duyurdu. Ülkesindeki "üretim tarzları tartışmasına" bariz bir biçimde müdahale etti –Hindistan tarımındaki üretim ilişkilerinin özgüllüklerine ilişkin bir tartışmaydı bu.[5] Bundan da öte Banaji, üretim tarzlarının "esas itibariyla" belirli sömürü biçimleri tarafından güdümlendiği yönündeki hakim görüşe bıkıp usanmadan karşı çıkarak üretim tarzları konusunda daha genel katkılar sundu: "köleci üretim tarzından" bahsetmenin anlamlı olmadığını ve kapitalizmin ücretli emeğin zoraki icrasınapek de indirgenemeyeceğini ileri sürüyordu.

Banaji'nin araştırdığı ikinci bir alan, tarım tarihidir –teorik savlarının bir bakıma ampirik sınanışıdır bu. Banaji'nin bu alana önemli bir katkısı da, bu kitaba dahil edilen, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Deccan'daki küçük köylülüğe dair incelemesiydi. Banaji, özellikle resmi raporları kullanarak Hindistan'ın bu batı kısmındaki küçük köylülerin "yarı-feodalizm" ya da "yarı-feodal ilişkiler"in egemenliği altında olmadığını, ama faizle para veren profesyonel tefeciler ile zengin köylülere olan borçlarından ötürü, kapitalist ilişkilerle bütünleştiklerini ileri sürdü –Marx'ın sermayenin "biçimsel boyunduruğu" olarak adlandırdığı şeyin bir var-

[4] Banaji 1970.

[5] Tartışmaya en önemli katkılar Patnaik (haz.) 1990'da derlenmiştir.

yantıydı bu.[6] Banaji'nin 1970'lerde araştırdığı üçüncü alan Marx'ın değer teorisiydi. Banaji, Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi*'nin Önsözünü ve özellikle *Mantık Bilimi*'ni dikkatli bir şekilde okuyarak, Marx'ın *Kapital*'inin ancak kitabın Hegelci arka planı ciddi bir şekilde ele alınırsa derinlemesine anlaşılabileceğini açıklamaya çalıştı. Bunu yaparak, günümüze kadar devam eden bilimsel bir tartışmaya katkıda bulundu.[7]

Jairus Banaji gibi parlak bir entelektüel, bu türden enerjik bir başlangıcın ardından, göz alıcı bir akademik kariyeri kolaylıkla devam ettirebilirdi. Fakat başka meselelere daha fazla önemsedi. Dostları Rohini Hensman, Praful Bidwai, Dilip Simeon ve Hindistan Solu'nun Stalinist ortodoksilerine karşı bir grup olan "*Platform Tendency*"deki diğer yoldaşlarla birlikte aktif politikanın içinde yer aldı. Seksenlerin başına gelindiğinde onlardan bazıları, endüstriyel sorunlar etrafında sendikalar arasında bir dizi yaygın bağlantı ve dayanışma kurmuştu. Banaji'nin tarım tarihine ilgisi, onu, tamamen yeni bir alanı, geç Roma İmparatorluğu'nda toplumsal ve ekonomik ilişkileri araştırmaya sevk etti. İlk araştırma Rohini Hensman ile birlikte yazdığı *Beyond Multinationalism: Management Policy and Bargaining Relationships in International Companies* (1990) başlıklı bir inceleme oldu. İkinci araştırma, çeşitli muhtelif prologlardan sonra *Agrarian change in Late Antiquity: Gold, Labour and Aristocratic Dominance* (2001) adlı monografiyle sonuçlandı. Gözden geçirilmiş ikinci baskısı daha sonra yayınlanan bu eser, Marksist olmayanlar tarafından da güvenilir bir çalışma olarak değerlendirilir. Bunun dışında Banaji, genel teorik sorunlara olan ilgisini de sürdürdü. 1992'de, ilk kez 1970'lerde çevirdiği Henryk Grossmann'ın *Law of Accumulation and Breakdown* çalışmasının kısaltılmış bir İngilizce basımını yayınladı. Ayrıca pre-kapitalist ve erken kapitalist toplumsal formasyonlara ilişkin analizler hakkında başka makaleler de yayınladı.

[6] Bu kitapta, Bölüm 10.

[7] Banaji 1979.

Elinizdeki derleme Banaji'nin kalıcı değere sahip on bir önemli ve kışkırtıcı tarihsel katkısını bir araya getiriyor. Bunların çoğu muhtelif dergilerde çıktı, fakat bazıları daha önce yayınlanmamıştı. Bu kitaptaki bölümlerin hepsi hem "ampirik" hem de "teoriktir" ve yalnızca Marx ve birkaç Marksist'ten değil, aynı zamanda çoğu kez Marksist olmayan yazarlardan da esinlenmiştir. Banaji'nin 1977'de kısa ve öz olarak yazdığı klasik denemesinde belirttiği gibi bunun nedeni, bazı örneklerde, "'üretim tarzları' ve 'toplumsal formasyonlar' üzerine bütünüyle bilimsel araştırmalarıyla tanınmayan" tam anlamıyla profesyonel tarihçilerin Marx'ın fikirlerine "Marksizm" olarak kabul edilen soyut tarihsel biçimcilik geleneğinden daha fazla yakın olmasıdır.[8]

Banaji'nin Avrupa, Asya ve Afrika tarihine ve birçok dildeki konu ile alakalı literatüre ilişkin kapsamlı çalışmaları onun kavrayışını sürekli olarak zenginleştirdi ve derinleştirdi. Pek çok farklı açıdan tarihçilerin, antropologların ve arkeologların kafasını kurcalayan temel sorulara daima geri değinir Banarji: Üretim tarzlarının içsel dinamiğini açıklayan şey nedir? Üretim tarzları ve sömürü biçimleri birbiriyle nasıl bir ilişki içerisindedir? Verili sömürü biçimleri aşağı yukarı hangi şartlar altında bulunur? Basit meta üretiminin tarihsel anlamı nedir? Kapitalizm nedir ve nasıl meydana gelmiştir? Hukuki sistemler ve kapitalist gelişme arasındaki ilişki nedir? Ücretli emek yalnızca sermayenin gerektirdiği bir şey midir yoksa kölelik de bu tarzda işleyebilir mi?

Bu ve bunlarla ilintili sorulara, Banaji genellikle heterodoks ve dolayısıyla tartışmalı cevaplar verdi –ki hiç şüphesiz birçok kişiyi şaşırtacak ve kışkırtacak cevaplardır bunlar. Örneğin, bir üretim tarzından diğerine doğrusal geçişler olmadığına, "Marksistlerin 'pre-kapitalist' toplumlar olarak bilinen toplumlarda ücretli emeğin kaplamını hepten azımsadığına[9]; anakım liberal yasalcılığın bir mirası ve ideolojik bir kurgu olarak serbest emek-serbest ol-

[8] Bu kitapta Bölüm 2.

[9] Bu kitapta Bölüm 4.

mayan emek ikiliğini reddetmemiz gerektiğine hükmeder. Banaji'nin tarihsel analizlere görünüşte kendine has fakat aslında son derece karmaşık ve özgün yaklaşımı, bence bugünün akademisyenlerine sadece hoş bir özendirici etmen ve meydan okuma olarak kalmayacak, aynı zamanda gelecek nice yıllar hakkında çok fazla şey düşünme imkânı sağlayacaktır.

Marcel van der Linden
Amsterdam

Teşekkür

Bu ciltte bir araya getirilen yazılar, son birkaç onyılda yüzlerce araştırma çevresindeki toy Marksistlere takdim edilen ve Marx'ın halen pek çok üniversitenin kataloğunu süsleyen özet görüşlerinin tekrarından daha karmaşık bir tarihsel materyalizm görüşü ileri sürüyor. Marx ve Engels yaklaşık olarak 1840'lar ve 1850'lerde son derece yıkıcı bir tarih görüşünün ve farklı düzeylerde onun gelişimini biçimlendiren güçlerin ana hatlarını oluşturduğunda, modern anlamda tarih yazımı neredeyse hiç yoktu. Ve bu tarih yazımının bir kısmı o zamandan beri, çoğu tarihçinin kabullenmek istediğinden daha geniş kapsamlı biçimlerde bizzat Marksizm tarafından biçimlendirilse de, onun tarih yazımının önemli bir bölümü tarihsel materyalistlerin kendileri tarafından garip biçimde hesaba katılmamıştır ve atıl halde durmaktadır. Bunun nedeni elbette yalnızca Marksizm'in insanlık tarihinde (en azından birçok türünden birinde) şimdiye kadar düşünülmüş ya da yazılmış başka her şeyden üstün olduğu yönündeki yanıltıcı görüş değildir. Asıl neden, daha sinsi bir biçimde Marx'ın kendi çalışmalarının saldığı hayret verici enerjiyi tüketmeye devam eden ortodoksilere olan çekingen bağlılıktır. 1890'da Engels, ünlü yakınmasında, bu yaklaşan durgunlaşmanın farkında olduğunu göstermişti; "bizim tarih anlayışımız her şeyden önce bir araştırma rehberidir; Hegelci tarzda yorum üretmeye yarayan bir kaldıraç değildir. Bütün tarih yeni baştan incelenmelidir. (...) Ama bunun yerine birçok genç Alman, tarihsel materyalizm ibaresini (ve *her şey* bir ibareye dönüştürülebilir), kendi görece sınırlı tarih bilgilerini... çabucak düzgün bir sisteme oturtmak için kullanıyor" (Conrad Schmidt'e mektup, Ağustos 1890). "'Özgül özelliklerin' olmadığı yerde" tarih olmaz, yalnızca bir tür sözde-materyalist geometri olur. Ekonomik gelişmenin canlı ve değişen şartlarını incelemek yerine birkaç dış emareden bahsetmek ve onları birkaç hazır beylik lafa uyarlamak yeterli görülmektedir" diye yazan Trotskiy, etkili bir şekilde, aynı meselenin öneminin anlaşılmasını sağlıyordu.

Tarihsel materyalizmin ve teorinin yenilenmesi, bu nedenledir ki, daha genel olarak *ilk önce* bakış açılarının dönüşümünü, Marksistlerin ortodoksi saplantılarını zorlayıp açabilen etkin bir ikon kırıcılığı gerektirir. Böylece asla Stalinizme bağlanmayan ve kendini onun tarafından tamamen aşağılanmış ve engellenmiş hissetmeyen bir sol, Sartre'ın *Questions de méthode* (1960) kitabının halen en etkili eleştiri olarak kaldığı korkutucu muhafazakarlığın tortularından sonunda kopabilir. Marksist gelenek kapsamındaki en iyi çalışmalar, Marx'ı her zaman ciddi fakat asla doktriner bir şekilde ele almayan devrimciler tarafından yazılmıştır.

Burada derlenen yazılar otuz yıllık bir dönemi kapsadığı için teşekkür edeceğim çok sayıda arkadaşım var: Hepsi birer "adanmış" tarihçi olan dostlarım Hintli Dilip Simeon, Neeladri Bhattacharya ve Mukul Mangalik; hepsi kendi tarzlarında egemen Stalinist formasyonlardan kesinlikle ayrı, Hindistan'daki "Yeni-sol" kültürün cisimleşmiş hali olan Praful, Javed, Rohini, Kannan, Mihir ve M. J. Pande; ayrıca Jan Breman, Terry Byres, John Haldon, Barbara Harriss-White, Harsh Kapoor, Elio Lo Cascio, Mahmood Mamdani, Sughosh Mazmundar, Peter Sarris, Marcel van der Linden ve Gavin Williams. Chris Arthur, Robert Brenner, Peter Brown, Andrea Giardina, Karl Klare, Juan Martínes-Alier, Michael Krätke, Alfredo Saad Filfo ve Brent Shaw'a çeşitli zamanlarda çalışmalarının önemli kısımlarını bahşettikleri için müteşekkirim. Özellikle 1970'lerin başlarında Hindistan'a tekrar yerleşmemi sağlayan Romila Thapar'a ayrıca minnettarım. Ve 1980'lerin sonunda akademik çalışmaya devam etme fırsatı sağladıkları için Maurice Aymard (Paris) ve Fergus Millar'a (Oxford) borçlu olduğumun farkındayım. Rana Sen ve Dave Rosenberg entelektüel hayatımın büyük kısmını ne yazık ki göremediler, sıcak kişilikleri ve uyarıcı fikirleri son derece etkileyiciydi. Bu derlemeyi ilk defa tartışmaya açan Sebastian Budgen ve Londra'daki kütüphanelere erişimimi sağlayan Henry Bernstein'dı. Teşvikleri ve dayanışmaları için onlara minnettarım.

Aşağıdaki bölümlerin yedisi son otuz yılda farklı yerlerde basılan makalelerin yeniden basımıdır: Bölüm 2 *Capital & Class, 3 (1977), s. 1-44*; Bölüm 3 *Journal of Historical Sociology, 5/4 (1992) s. 379-91*; Bölüm 5 *Historical Materialism, 11/3 (2003) s. 69-95*; Bölüm 6 *Agriculture in Egypt from Pharaonic to Modern Times*, editör Alan K. Bowman ve Eugene Rogan, British Aca-demy'nin Raporları 96 (Oxford University Press, 1999); Bölüm 8 *Journal of Agrarian Change, 9/1 (2009) s. 59-91*; Bölüm 9 *Historical Materialism, 15/1 (2007) s. 47-74*; Bölüm 10 *Economic and Political Weekly, 12/33-4 (1977) s.1375-1404*. Bu makalelerin, burada orijinal makalenin içeriğinde hiçbir değişiklik yapılmaksızın, daha kısa ve birazcık gözden geçirilmiş varyantıyla yeniden yayınlanan sonuncusu hariç, hiçbiri herhangi bir şekilde değiştirilmemiştir. Bölüm 4, ilk olarak Nisan 2006'da Amsterdam'daki Uluslararası Toplumsal Tarih Kurumu'nun [International Institute of Social History] düzenlendiği "İşçi Sınıfı Nedir?" temalı bir atölye için yazılmıştı. Bölüm 11, Mayıs 2008'de Londra'daki *Journal of Agrarian Change* konferansına sunulan makalenin gözden geçirilmiş kısmının bir versiyonudur. Son olarak Bölüm 12, Ben Fine ve Alfredo Saad Filfo'nun editörlüğünü yaptığı *Elgar Companion to Marxist Economics* içerisinde çıkması planlanan bir maddenin genişletilmiş bir versiyonudur.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ: TARİHSEL MATERYALİZMDE TEMEL MOTİFLER

Marx'ın "üretim tarzları"yla kastettiği şey, sınıf ilişkileri ve bunların içerisindeki örtük toplumsal işlevleri ifade eden daha geniş bir dizi sınıf ilişkisiyle bağlantılı tahakküm biçimleri ve emeğin kontrolüydü. Marx bu genel "biçimleri" ve bunlara dayanan sınıfsal bölünmeleri, ait oldukları döneme özgü "tarihsel olarak yaratılmış", bununla birlikte örneğin "Roma medeni hukuku ve modern üretim arasındaki ilişkide" (*Grundrisse*)[1] olduğu gibi, kendi gelişim biçimlerinin asli parçası olarak çoğu kez daha eski biçimleri içerebildiği şeklinde düşünmüştü. Marx, aynı zamanda, bu genel biçimlenimlerin ("üretim ilişkilerinin bütünlükleri"), var olan ilişkilerin nihai olarak çözülmesiyle kendini anlaşılır kılan içkin bir dinamik tarafından tanımlandıklarına inanıyordu. Bunun *nasıl* olduğu ya da olabildiği elbette en iyi Marx'ın kapitalizm ve onun genel "hareket yasaları" betimlemesinde tanımlandı.

Bu derlemede yayınlanan yazılar otuz yılı aşan (1970'lerin sonundan 2009'a kadar) bir dönemi kapsıyor ve öncelikle tüm çağların *tarihsel nitelemesi* olarak genel bir üretim tarzları anlayışını

[1] Marx 1973, s. 109; McLellan 1971, s. 132'deki McLellan'ın çevirisi.

haritalamak için, başka bir deyişle, onlara tarihsel bir karmaşıklık duygusu yüklemek ve daha sonra bu karmaşıklığı mümkün olduğunca birincil kaynaklara dayalı ayrıntılı çalışmalarda resmetmek/araştırmak için yola çıkıyor.

Marx'ın kendisi tarihsel nitelemeleri düpedüz formüllere indirgeyen bir "üst-tarihsel" yaklaşıma karşıydı. Tarihsel materyalistlerin "evrimin farklı biçimlerini incelemek" ve herhangi bir döneme uygun uygulanabilir bir nitelemeden *önce* "onları karşılaştırmak" zorunda oluşları, Marx açısından gün gibi ortadaydı. Bir o kadarını Mikhailovskiy'e yanıtında söylemişti.[2] Buna karşın, pre-kapitalist döneme ilişkin çoğu Marksist tarih yazımı, üretim tarzlarına yapıştırılan etiketlerden farklı üretim tarzlarını zaten bildiğimizi varsayma eğilimindedir ve *bu üretim tarzlarının karmaşıklığını kavramaya (açımlamaya, kurgulamaya) dönük uzun süreli her türlü çabadan uzaktır.* Kula'nın feodal ekonomi çalışmasının dikkate değer bir etkisi olmuştur, zira Kula bu "biçimsel soyutlama" metodundan kesinkes kopmuştur.[3]

Burada çetin bir güçlük söz konusudur. Marx'ın kapitalizmi analiz ederken sergilediği özeni ve titizliği kesinlikle asla tekrar edemeyeceğiz. Fakat tarihsel materyalizm daha önceki dönemleri anlamaya yönelik bu analiz ve çabalar arasında bir süreklilik öğesi kurar. Marx'ın tarihsel üretim tarzlarının karmaşıklığını *yasa-benzeri terimlerle* ifade ettiği, *Kapital*'in ikinci basımının "sonsöz"ünde Marx'ın da *onaylı* alan Rus eleştirmenine ait şu ünlü alıntıdan bellidir: "Onu (Marx) asıl ilgilendiren şey, "verili bir toplumsal organizmanın ortaya çıkışını, varoluşunu, gelişimini ve ölümünü ve onun yerini farklı, daha yüksek bir başkasının almasını düzenleyen özel yasalar"dır. Kaufman'ın Avrupa'nın gelişiminde başlıca tarihsel dönemlerin genel toplum niteliğinin biçimine bilhassa biyolojik yollu göndermesi olan sözkonusu

[2] Marx 1877a; Marx 1877b.

[3] Kula 1970.

"toplumsal organizma", onun bir başka yerde geçen "her tarihsel dönemin kendi yasaları olduğu" yönündeki ifadesinden bellidir.[4]

Bu giriş niteliğindeki denemeden sonra, 2. Bölüm 1970'lerdeki mevcut literatürün ve tartışmaların arka planına karşı bu temel motifi (Marx'ın anladığı şekilde üretim tarzlarının *karmaşıklığı* ve *yasa-benzeri doğası*) geliştirir. Bunun temel argümanlarının bugün de geçerli olduğunu gösteren şey, bu konuların tartışılmasına şu anda gelinen noktadır. İleri sürülen başlıca ayrımlardan biri "üretim ilişkileri" ve "sömürü biçimleri" arasındaydı, bununla birlikte bu kategorilerin bir arada kullanımı Marksizm geleneğinde halen yaygındır. Feodalizmin düpedüz zorla kira alma olarak görüldüğü ve bunun ötesinde bir tarihsel derinlikten yoksun olan Chris Wickham'ın son kitabı gibi en iyi tarihsel çalışmalardan bazılarında bile bu bakış açısı geçerlidir.[5] Wickham'ın feodal üretim tarzı anlayışı o kadar geneldir ki, Roma İmparatorluğu bile sonunda onun en az iki varyantını içine alır. Diğer taraftan Pierre Bonnassie'nin, "köle ekonomisi"nin on birinci yüzyılın aristokratik yükselişinde ya da "feodal devrim"de varlığını sürdürdüğü iddiası da aynı kafa karışıklığının klasik bir örneğidir: erken ortaçağlarda kölelerin yaygın bir şekilde kullanımı kesinlikle köleliğin bir sömürü biçimi olarak devamı anlamına gelir, ama bu elbette, nasıl çözümlenirse çözümlensin, köleci bir *üretim tarzının* varlığını sürdürmesi ya da devamlılığı değildir.[6] Bir başka örnek vermek gerekirse: Daha teorik bir biçimde bu meselelere eğilmeye yönelik birkaç yeni girişimden birinde, John Haldon, herhangi bir yasa şöyle dursun, makul bir şekilde kapsayıcı eğilimlerden

[4] Marx 1976, s.100 ve sonrası. Rus iktisatçı I. Kaufman'ın kitap eleştirisinden alıntı.

[5] Wickham 2005; karşılaştırın Wickham 1985, s. 17, "Cebri kira-alımı feodal üretim tarzıdır" (!); Wickham 1984, s.6 "feodal ilişkiler *düpedüz*, tekelci bir toprak sahibi sınıfa kira ödeyen (ya da işgücü hizmeti veren) kiracılarla temsil edilir"; italikler bana aittir.

[6] Bonnassie 1991.

bahsedebileceğimizi bile yadsıyan bir üretim tarzı anlayışı ortaya koyar.[7]

Bu kitapta bir araya getirilen yazılar, tarihsel dönemleri geniş çaplı, boydan boya kateden yazılardır. Buradaki yazılar tarihçilerin teorik bir kavrayışı olmadan ve onu yaratıcı bir şekilde kullanma çabası olmadan, uğraştıkları dönemlere dair geçerli modeller kuramayacaklarını iddia ederek teori ile tarih arasında ortak bir nokta buluyor. Bu yazılar Marksizm açısından esas teşkil eden temaları tartışıyor, fakat bu tartışmayı mevcut ortodoksileri yıkarak yapıyor. Buna yalnızca bir örnek gerekirse, yazılardan en az üçü şu ya da bu şekilde "tarihsel kapitalizm" meselesine değiniyor.[8] Marx *Grundrisse*'de "sermaye gibi tarihin belli bir dönemine ait formlar" ile "para gibi az çok bütün çağlara ait kategoriler" arasında ilginç bir ayrıma işaret etmişti.[9] Sermaye parayı önvasaydığı ve paranın dolaşımından doğduğu için, tarihsel olarak düşünüldüğünde, kapitalizmin doğuşu bu iki "form" çeşidi arasında kaçınılmaz bir bağ varsayar. Başka bir deyişle, bunlar arasındaki karşıtlık, birini diğerinden ayıran tarihsel bir uçurum olamaz. Marx bunun farkındaydı, zira kapitalist kökenleri genellikle İngiltere'ye ve tarımsal bağlama oturtan yaygın dogmanın aksine, ilkel birikim hakkındaki ünlü bölüm bize İtalya'nın "kapitalist üretimin en erken geliştiği" yer olduğunu anlatan bir dipnotla son bulur.[10] Erken kapitalizmi Akdeniz havzasına özgülemek, Marx'ın kapitalizmin tarihini anlama konusunda ne kadar esnek olduğunu, esnek ve daha karmaşık bir tarihsel materyalizm anlayışına dayalı "bilimsel araştırma programları"nın önündeki büyük olanakları gösterir.

[7] Haldon 1993.

[8] Bölüm 4, 9 ve 12 (en ciddi anlamda Bölüm 9); ayrıca Bölüm 6'nın sonuna doğru bu konuya dair bir gönderme vardır.

[9] Marx 1973, s. 776.

[10] Marx 1976, s. 876, 1. dipnot

Teorinin Sorunları

Önce üretim tarzlarını ele almak gerekirse, bunlar, Marx'a göre, (*Ücretli Emek ve Sermaye*'de söylediği üzere) "*bir bütün olarak* üretim ilişkileri"nden oluşmaktaydı[11] Üretim tarzlarını düpedüz tarihsel olarak egemen sömürü biçimleri ya da emek biçimlerine indirgeyen, örneğin köle emeği kullanılıyor ya da "serbest" emek bulunmuyorsa kapitalizmin hükümsüz kılındığı bir köleci üretim tarzı varsayan Marksistlerin tamamen gözden kaçırdığı bir nüanstır bu. Buradaki asıl varsayım, Marx'ın üretim ilişkileriyle doğrudan üretim süreci ilişkilerini ya da bazı Marksistlerin fevkalade muğlak bir ifadeyle "artı-değere el koyma yöntemi" olarak adlandırdığı şeyi anlatmak istediğidir. Fakat dolaysız üretim süreci, kapitalizmde bile her çeşit yoldan yapılandırılabilir. Bu mesele muhtemelen 1980'lerde bugün olduğundan daha iyi anlaşılmıştı. Örneğin, Lewis-Taylor yirminci yüzyılın başında, Peru Cajamarca'nın büyük çiftliklerindeki [*hacienda*] değişimleri tasvir ettiğinde, son derece yerinde bir yaklaşımla, Lenin'e göre de "Marksist kırsal toplum analizinin mekanik bir şekilde sömürü biçimleri ve üretim ilişkilerini teşhis edemeyeceğini" belirtiyordu. Kapitalist üretim ilişkileri ile pre-kapitalist sömürü biçimleri arasında yapılan ayrım, Güney Afrika tarımı hakkındaki tarihsel çalışmaların çoğuna nüfuz etmişti. Helen Bradford bu literatüre dair genel bir değerlendirmede "'yarı-feodal sömürü' ilişkileri ve ırkçı baskı ilişkilerinin tam da Güney Afrika'nın kırsal bölgesindeki kapitalist nüfuz doğrultusunda yaratıldığını" belirtiyordu.[12] Buradaki genel ayrım *üretim ilişkileri* ile *sömürü biçimleri* arasındadır, şayet daha fazla sayıda Marksist bunu dikkate alırsa Marksist teori bir hayli ilerleyecektir (bakınız Bölüm 2). Buradaki mesele üretim ilişkilerinin (Marx'ın deyişiyle *dolaysız* üretim sürecinin) yalnızca örgütlendiği ve kontrol edildiği emek süreci ve biçimlerinden daha fazlasını kapsaması değildir; mesela Marx

[11] McLellan 1971, s. 131.

[12] Bradford 1990, s. 81

(*Grundrisse*'de)[13] parayı bir üretim ilişkisi olarak adlandırdığında ya da *Felsefenin Sefaleti*'nde[14] bir üretim ilişkisinin "herhangi bir ekonomik ilişki" olduğunu, ama emeğin kendisinin, emeğin *sömürüsünün* karşılaştırılamaz karmaşıklık boyutlarına ayrıldığını ileri sürer. Bu, köylülüğün genel tahakküm biçimleri ile toprak sahiplerinin köylü emeğine hükmettikleri, onu kontrol edip kullandıkları somut ve özgül yolların mukayese edilmesiyle en iyi şekilde örneklenir. Carlo Poni, Bologna'daki toprak sahiplerinin kendi *mezzadri*'lerine yeni toprak sürme metotlarını dayatmalarını ve köylülerin söz konusu metotlar çok daha fazla gayret gerektirdiği için, bunları farklı yollardan engelleme ya da atlatma mücadelesini tasvir ettiğinde, bu, on yedinci yüzyılda Kuzey İtalya'da hakim olan "üretim tarzı"na dair bir önerme değildi.[15] Ortakçılık ya da emek-kiralama ve hatta Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi*'nde[16] tanımladığı emek hizmeti biçimleri, tarihsel kategoriler olarak algılanan serflik, *peonaje* vs.'den çok farklı bir soyutlama düzeyinde yer alır. Bununla birlikte, tüm bu kategoriler (her iki düzeyde) canlı emeği kontrol etmeve sömürme yöntemleridir. Emeğin tarihsel sömürü biçimleri (kölelik, serflik, ücretli emek çoğu tartışmadaki mutat üçlüdür; Marx "Asyatik üretim"i de dahil etme eğilimindedir), birbirinin yerini alabilir teori düzeyleriymiş gibi emeğin fiili konuşlandırılmasına benzetilemez. Sömürü biçimleri çok daha büyük bir karmaşıklıkla tanımlandığı için, bu düzeylerin birleştirilmesi açıkçası Marksist bir niteleme bakımından sonu gelmeyen bir kafa karşıklığı, Taylor ve Bradford'un saldırdığı türden bir kafa karışıklığı anlamına gelecektir.

[13] Marx 1973, s. 123; keza kredi, para, işbölümü, makinalaşmaya dayalı modern işyeri, bunların hepsinin üretim ilişkileri olarak adlandırıldığı *Felsefenin Sefaleti*, Marx 1975, s. 97, 124.

[14] Marx 1975, s. 76'da para, tıpkı diğer ekonomik ilişkiler gibi bir üretim ilişkisi olarak geçer.

[15] Poni 1963.

[16] Lenin 1956, s. 198 ve sonrası.

Emeğin konuşlandırılmasının üretim tarzlarıyla karmaşık yollardan ilintili olduğu söylenerek, ulaşılan sonuç çok basit biçimde ifade edilebilir. Üretim tarzlarının sömürü biçimlerine indirgene*memesi* bir yana, emeğin *tarihsel* sömürü biçimleri de (geleneksel anlamda üretim ilişkileri) emeğin konuşlandırıldığı ya da konuşlandırılabildiği muhtelif ve özgül yollardan tamamen farklı bir soyutlama düzeyinde yer alır. Bölüm 3 özellikle tarımda "toprak üzerinde, bazı Marksistlerin varsaydığından çok daha geniş bir dizi sömürü ilişkisinin sergilendiğini" varsayan genel bir sav ortaya atıyor.[17] Gerçekten de tarım sektöründe emeğin farklı kategorilerinin ve biçimlerinin kombinasyonunu ve kullanımını düzenleyen mantık, *tarihsel dönemleri aşan* mantıktır, öyle ki işgücü kullanımının benzer biçimlerine tam da farklı üretim tarzlarında rastlanabilmektedir.

Kısacası, yukarıdaki sav düşünüldüğünde, üretim tarzları çok daha büyük bir karmaşıklığın ve farklı bir karmaşıklık türünün objeleri olarak inşa edilmelidir. Teori, kendi *evrimciliğinden arındırılmalı* ve daha *karmaşık yörüngelere* imkan tanıması için yenilenmelidir. Örneğin, kapitalizme geçişler, Avrupa kültürünün kanonik soykütüğünde (kölelik→feodalizm→kapitalizm) işaret edildiği gibi, birkaç evrensel model ya da sabit sekansın tekrarından ibaret değildir. Kapitalist biçimlerin kölelik ve feodalizmin kanonik öncelleri *olmadan* geliştiği (en barizinin İslam dünyası olduğu) bölgeler vardı. (Bakınız Bölüm 9; ayrıca bu bölümün bir sonraki kısmı). Marx'ın eleştirmeninin dediği gibi "her tarihsel dönemin kendi yasaları vardır."[18] Fakat, elbette on altıncı yüzyıl itibarıyla bu *içsel* gelişmeler çok geçmeden genişleyen bir uluslararası kapitalizm dinamiğiyle (her biri kendi bölgesi ve çevresine sahip Avrupa'ya özgü muhtelif kapitalizmler)[19] ilişkilendi ve böylece özellikle de sermayenin "rahatsız edici etkilerden" etkilenmemiş "saf

[17] Beinart and Delius 1986, s. 33

[18] Marx 1976, s. 101

[19] Braudel'den aktaran Wallerstein 1974, s.77

halinde" doğal genişlemesi incelenebildi.[20] Diğer taraftan "kölelik"ten "feodalizme" geçiş, hiç de kaçınılmaz biçimde birbirini etkileyen benzer bir mantıkla gerçekleşmedi. Serfliğe köleliğin çöküşü "neden olmamıştı" (aslında bizzat Marc Bloch, imparatorluğun sonu ile dokuzuncu yüzyıl arasında köleliğin yenilenmişgücüne dikkat çekmişti) ve ortaçağın büyük kısmı boyunca köylülüğün boyunduruk altına girmesi, özellikle "1000 yılından" sonrası, "başka açıklamalar gerektirir."[21]

Bir başka daha belirsiz bir düzeyde, belki de, teori de *derinliğe* ihtiyaç duyar. Örneğin, para ekonomisinin yayılmasını üretim tarzları teorisiyle nasıl bütünleştiririz? Pre-kapitalist ekonomilerin (evrensel olarak) doğal ekonomiye dayandığı fikri artık savunulabilir değil. Marx'ın kendisi Cumhuriyetin son iki yüzyılında köylülüğün aralıksız düşüşünün soylu sınıfının zenginleşmesi ve köle çalıştıran çok büyük arazilerin oluşumuyla bağlantılı olduğunu bilecek kadar Roma tarihi bilgisine sahipti. "[Özgür köylüleri] üretim ve geçim araçlarından koparıp ayıran aynı hareket, aynı zamanda, yalnızca büyük toprak mülkiyetinin değil *büyük para sermayesinin* de oluşumunu içeriyordu."[22] Aslında Cumhuriyetin son on yılı itibarıyla Roma para sistemi, bir akademisyenin son zamanlarda "geç cumhuriyet ve yüksek emperyal finansın karmaşıklığı ve çok yönlülüğü"nden bahsetmesine yetecek kadar gelişmişti.[23] Kredi "yaygınlaşmış ve kurumsallaşmıştı ve *para arzı miktarını muazzam şekilde arttırmıştı.*"[24] Bir başka deyişle, Roma parası, başka bir deyişle, madeni paradan daha fazlasını ifade ediyordu ve bütün sermayelerini geri ödenmemiş kredilere [*no-*

[20] Marx 1976, s. 90

[21] Bloch 1975, s. 2-3; "Antik köleliğin düşüşünün Ortaçağ serfliğine *neden* olmadığı yönünde Bloch ile hemfikir olmak için halen geçerli nedenler var" diyen Davies 1996, s. 242, italikler Davies'e aittir.

[22] Marx 1877a, s. 136; vurgu bana ait.

[23] Harris 2006, s. 13.

[24] *A.g.e,* vurgu bana ait.

mina] bağlayan finansörler vardı.[25] Diğer taraftan *Grund-risse*'de Marx şöyle yazar: "(Paranın) kendisini (doğrudan altın, gümüş ya da dolaylı olarak senetlerde, altının, gümüşün vs. kendine has miktarlarında) temsil ettiği maddenin değerindeki değişikliklerin, *bir devletin farklı sınıfları arasında büyük devrimleri* de beraberinde getirmek zorunda olduğu açıktır." Durum buysa, bir üretim tarzına ilişkin nosyonlarımızı çevreleyen teorik uzamda bu "büyük devrimler" nerede ortaya çıkar? Teori açısından bu devrimleri nasıl açıklayabiliriz? Üretim ilişkileri", toplumsal tarihçilerle iktisat tarihçilerinin kendi ana malzemeleri olarak ele aldıkları bütün temel fenomenlerle ya da hareketlerle (fetihler, demografi, parasal genişleme, T'ang rejiminden Sung rejimine geçişte görüldüğü üzere büyük tarihsel kopuşlar, Korkunç Ivan'ın 1585'te ölümüyle Rus devletinde yaşanan krize benzer krizler, büyük ekolojik değişimler vs.) "bütünleştirilebilen" kavramsal kudret ve etki alanına sahip olacak şekilde oluşturulup tanımlanmadıkça, kapitalizmden başka bir şey çalışmayan Marksist tarihçiler, tek kelimeyle tarihsel materyalizme sözde bağlılık göstermeye devam edeceklerdir. Nitekim Anderson, *Passage from Antiquity to Feudalism*'de kötü teorinin epey çarpıcı ispatlarından birini gözler önüne serer. "Kötü teori"den kastım, tarihsel araştırmanın yerini *bütünüyle* teorik açıklamaların alması ve/veya kendisi de basbayağı soyutlamalar zinciri olan bir teoriye başvurulmasıdır.

Eğer *Pre-Capitalist Modes of Production*'ın heyecan verici biçimciliği Hindess ve Hirst'i, kitabın yayınlanmasından iki yıl sonra üretim tarzları teorisini toptan reddetmeye sürüklediyse, Anderson iki ciltlik daha hacimli çalışmasıyla en azından büyük bir etki yaratmıştı.[26] *Lineages of the Absolutist State* dikkat çekici bir karşı-

[25] Harris 2006, s. 6.

[26] Hindess ve Hirst, 1977'de 1975'deki savlarını reddederler. Burada şunu ifade ederek sözlerine başlamaktadırlar: "Elinizdeki kitap, üretim tarzı kavramının uygun olmadığını savunuyor. *Üretim tarzının kavramsallaştırılması üzerinde yoğunlaş-*

laştırmalı tarih çalışmasıydı ve büyük ölçüde ya da bütünüyle başka tarihçilerin çalışmasına dayanmadan ve kaynaklara ilişkin özel bir kavrayış geliştirmeden birinin nasıl bu kadar çok bilgi verebilmesi (özellikle bu iki deneme birlikte ele alındığında) anlaşılması zor bir şeydir. Ne var ki buradaki sorun, Ander-son'un Marksist kategorileri görünürde bütün panaromik görüşün iskelesi olarak kullanmasıdır. Eğer *Pre-Capitalist Modes of Production*'daki kötü teori, aşırı fakat nihayetinde kendi hızlı "özeleştirisi"yle kendini yıkıma uğratan pozitivist bir biçimcilik ise,[27] *Passage from Antiquity to Feudalism*'deki kötü teori de, zaman zaman belki de en iyi aşağıdaki alıntılarda örneklenen metafizik bir muhakeme tarzı olarak ortaya çıkmıştır. İlkinde Anderson şöyle yazar:

> Batıda Roma İmparatorluğu'nun çöküşü esas itibarıyla *köleci üretim tarzının ve onun çelişkilerinin* dinamiği tarafından belirlendi; emperyal yayılma tökezlediğinde ... *köleci üretim tarzının acımasız mantığı* en bütünlüklü ve en ölümcül ifadesine Batı eyaletlerinde ulaşıyordu.[28]

İkinci pasaj şunları aktarır:

> Bizans İmparatorluğu aslında yeni bir çağda varlığını sürdürmek için, Antikitenin yükünü üzerinden epey atmış, fakat baştan aşağı yeterince dinamik bir şekilde gelişmemişti. İmparatorluk, *köleci ve feodal üretim tarzları arasında donup kalmış*, ne birine geri dönebilen ne de diğerine geçebilen, neticede yok olmasına yol açan bir toplumsal çıkmaz içerisinde kalmıştı.[29]

manın etkisi, analizin fazlasıyla bir dizi ekonomik sınıf ilişkisiyle sınırlanması ve neticede sınıf ilişkilerinin daha karmaşık biçimlerini kavramsallaştırma sorunlarının ihmali şeklinde kendini göstermektedir" (s. 2; italikler bana ait). Başka bir deyişle, meseleyi sınıfın merkeziliği bakımından çok az bir hassasiyetle tartıştıktan (tarihi *bertaraf ettikten*!) ve 1970'lerde revaçta olan "teorik köpükler üfleme"nin ardından, kendi yaklaşımlarının değil de, "kavram"ın kendisinin kusurlu olduğu sonucuna vardılar.

[27] Krş. Thompson 1978, özellikle s. 205 ve sonrası, 386, dipnot 21.

[28] Anderson 1974b, s. 266; italikler bana ait.

[29] Anderson 1974b, s. 270; italikler bana ait.

Ancak Anderson *Passages*'ı yayınladığından beri en azından hiçbir Geç Antikite tarihçisi, köleliği Batı İmparatorluğu'nun temel çöküş nedeni olarak anmadı. Aslında kölelik imparatorluğun son döneminde yaygınlığını devam ettirdi ve beşinci yüzyıl kriziyle çok az alakası vardı. İkinci pasaj, üretim tarzları arasında yüzyıllarca bir arada (900 yıl kadar!) hareketsiz kalmış bir toplum görüntüsü ortaya koyar; ki bu her okuyucunun tarihsel olarak uzadıkça uzayan bu "kırsal üretim tarzı"nın "durgunluğu"nu Marx'ın nasıl yorumlayacağını merak etmesini gerektirir.[30] *Her iki* örnekte de (Anderson'ın yanı sıra Hindess ve Hirst) potansiyel olarak her türlü materyalist tarih anlayışının yatağı olan kategorilerin inandırıcı bir kullanımını baltalayan şey olarak, karmaşıklığın hiç görülmemesidir.

Peki, ne tür bir karmaşıklıktan bahsediyoruz? Bunun bir biçimi, üretim ilişkileri ile hem sömürü biçimleri arasında hem de sömürünün kendisini hangi farklı düzeylerde yorumlayıp kavramamız gerektiği konusunda daha önce yaptığım bir ayrımda ana hatlarıyla belirtilmişti. Bu ayrımlar bir başka (ikinci bir karmaşıklık düzeyi) meydana getirir, çünkü sermaye birikimi, yani *kapitalist* üretim ilişkileri genellikle *pre-kapitalist* olan sömürü biçimlerine dayandırılabilirdiği takdirde, görünürde tek bir sermaye biçimlenimi değil, başka birleşimleri kapsayan bir dizi *farklı biçimlenim*, birikimsüreci biçimleri vardır. Bölüm 9-10, sırasıyla, ticari ve tefeci kapitalizme değinen bu tür biçimlenimler hakkındadır; *Grundrisse*'de[31] Marx'ın tartıştığı (küçük üreticilerin tüccarların tahakkümü altında olduğu *çok çeşitli biçimlerden* oluşan) özellikle ticaret-kapitalizmi gibi sermaye biçimlenimleri, yalnızca Ortaçağ Avrupası'nda değil, aynı zamanda Müslüman dünyası-

[30] Anderson 1974b, s. 274.

[31] Marx 1973, s. 510, "Paranın kendini sermayeye dönüştürme yolu genellikle kendisini tarihte somut bir şekilde gösterir"; Marx 1981, s. 452-3, burada "hakiki kapitalist üretim tarzıyla" mukayese edilmektedir.

nın dört bir yanında, Kübalı küçük üreticileri *refacción*· sözleşmeleri aracılığıyla denetim altına alan, ABD ticaret odaları ve Britanya bankacılık kuruluşlarına[32] "göbekten bağlı" Havana ticaret odalarında da büyük ölçüde yaygındır. Bu sermaye biçimlenimleri, İngilizce konuşulan Batı Hint adalarında "şekerin ve köleliğin yayılmasını" finanse eden ve "resmi olarak kendi iş ortaklarının denetiminde" olan plantasyonların yönetimini eninde sonunda devralan, 1780'lerde büyük ölçekli çiftçi haline gelmiş Londralı finansörler, Lascelles gibi Batı Hint adalarından tüccarlar arasında da görülür.[33] Burada, Bölüm 2'de yeniden yayınlanan yazı, yıllar önce Marksistlerin Güney Amerika ekonomisine ve daha genel olarak da Karayipler ekonomisine hakim olan *köle sahipliğine dayalı kapitalizm* hakkındaki görüşe direnecek kadar yeterli bir temeli olmadığını ileri sürüyordu. Orlando Patterson, 1970'lerin sonunda *New Left Review*'da yayınlanan enfes bir yazısında, "ifade gücünün yüksekliğine rağmen Cenevizliler'in İç Savaş öncesi Güneye ilişkin pre-kapitalist anlayışının *artık kabul edilebilir olmadığını*" belirtiyordu.[34] Britanya ve Fransız Karayipleri gibi modern köle formasyonlarının "esasında kapitalist bir nitelik taşıdığından" bahsediyordu[35] ve köleliğin kapitalist sistemin bir "varyantından" ibaret olduğunu ileri sürerek, daha yaygın "Amerikan köle kapitalizmi" ifadesini modern kapitalizm bağlamında düşünüyordu.[36] Bugün bu fikirler ve önermeler Amerika'nın Eski Güney'ini inceleyen tarihçiler arasında, köleliğin muhtemelen bir sermaye biçimlenimi (kapitalizmin bir biçimi)

· [İsp.] Kısa-vadeli borç (ç.n.)

[32] Bargad 1990, Bölüm 10, özellikle s. 174 ve sonrası, 178.

[33] Smith 2006, s. 7 ve sonrası, 186, 189, "1787'e gelindiğinde, 27.055 hektarı kapsayan, toplam yirmi dört Karayip mülkünün doğrudan sahibi ya da kontrolü Lascelles'indi."

[34] Patterson 1979, s. 54, Dipnot 26; italikler bana ait.

[35] Patterson 1979, s. 52.

[36] Patterson 1979, s. 49 ve sonrası. Patterson, benim de katıldığım, "köleci bir üretim tarzı diye bir şeyin olmadığı"nı savunur.

oluşturamadığı yönündeki geleneksel dogmadan daha fazla destek görmektedir. Zira bu dogma serbest emeğin en uç antiteziydi. Tarihçiler bereket bu totolojiden kurtuldu.

Patterson'ın Güneyin tarihçileri arasındaki ruh haline ilişkin değerlendirmesi çok doğruydu. James Oakes *The Ruling Race*'in girişinde, "İç savaş öncesi Güneyde kölelik sisteminin kapitalist doğası üzerinde duran ... tarihçilerle hemfikir"[37] olduğunu ilan ediyor ve şöyle devam ediyordu:

> Genovese, kapitalizmi serbest emekle zımnen eşitleyerek köleliğin pre-kapitalist bir toplumsal örgütlenme olduğunu, onun "mantıksal sonucunun" dapaternalist bir dünya görüşü olduğunu ileri sürer. Ona göre köle sahipleri ile ticaret yaptıkları kapitalist dünya piyasası arasında aralıksız bir gerilim yaratan şey, köle sahiplerinin paternalizmiydi. Fakat Genovese ne bu gerilimin doğasını irdeler, ne de bunun iç savaş öncesinde Güney'deki dışavurumlarını tezahürlerini ayrıntısıyla ele alır.[38]

Ransom ve Sutch'un 1988 tarihli bildirileri şu güçlü savla başlıyordu: "Karl Marx, Amerikalı tarihçilerden çok daha önce Amerikan köleliğinin kapitalist doğasını fark etmişti."[39] Yazarlar şöyle devam ediyorlardı: "Köleliğin kapitalist doğasının keşfinin ya da yeniden keşfinin önemli bir gelişme olduğu ispatlanmıştır. Bu buluş Amerika'daki ırka dayalı köleliğin geniş kapsamlı ve bütünlüklü bir yeniden değerlendirmesine yol açmakla kalmadı, aynı zamanda daha genel olarak Amerikan iktisat tarihi alanında da bir rönesansı tetikledi.[40] Ve doksanların ortası itibarıyla, Güney'in tarih yazıcılığı ilk "revizyonist" mikro-tarihini ortaya çıkardı. William Dusinberre'nin Güney Carolina ve Georgia'nın

[37] Oakes 1982, s. xi.

[38] Oakes 1982, s. xiii, Marx'ın *Kapital*'de Güney köleliğini "hesaplanmış ve hesapçı bir sistem" olarak *artı-değer* üretimine göbekten bağlı olduğunu betimlediği ünlü pasajdan bir alıntıyla devam eder. Oakes, Moore ve Aveling'den alıntı yapar, dolayısıyla alıntı "artı-emek" şeklindedir ki bu yanlıştır.

[39] Ransom ve Sutch 1988, s. 133, önsöz *Kapital* III'ten usta işi bir alıntıyla başlar.

[40] Ransom ve Sutch 1988, s. 135.

büyük pirinç plantasyonları üzerine yazdığı ve klasikleşmiş eserinin ilk cildi, sermayelerinin büyük kısmını kölelere, devasa sulama sistemlerine ve öğütme ve harmanlama değirmenlerine yatıran plantasyon sahiplerini, ölçek ekonomileri ve her türlü paternalizmden mahrum bırakılmış işçilerin amansız kontrolü üzerineydi.[41] Dusinberre'nin Lowcountry köleliğine ilişkin tanımı, Genovese'in paternalizm (ya da "pre-kapitalist") dönem tezinin en iyi eleştirisidir ve çeltik tarlalarına hakim olan tarımsal kapitalizmde paternalizmin ne kadar etkisiz kaldığını göstermektedir.[42] Kapitalizm tarihinin sermayenin bir dizi *biçimleniminden* meydana geldiği fikri, bu tartışmanın ve bunun gibi başka tartışmaların ikilemlerini ve paradokslarını geride bırakır; zira Dusinberre gibi tarihçiler özelliği olmayan soyut bir modeli değil, kapitalizmin bir "değişkesini" tanımladıklarını ve köle temelli kapitalizmin bu türüne (plantasyoncu-kapitalizm)· özgü özellikleri göstermek zorunda olduğunu vurgularlar.[43]

Bu "değişke" şunu kanıtlar: değerin kendi kendine genişlemesi, kuşkusuz Rosa Luxemburg ve Henryk Grossmann gibi Marksistlerin anladığı şekilde, doğası gereği emeğe hükmettiği biçimlere kayıtsız değilse, sözde serbest emek sermayenin asli uğrağı *olmayabilir*.[44] Luxemburg "kapitalist birikimi kölelik ve serflik biçimleri"[45] ile birlikte (yani bu biçimlere "dayalı" olarak) anıyordu. Grossmann da, Sombart'ın plantasyonlara ilişkin tarihteki "ilk hakiki büyük ölçekli kapitalist organizasyonlar" tanımını kabul ederek, her ne kadar *köle* emeğine dayansalar da, İspanyol

[41] Dusinberre 1996.

[42] Dusinberre 1996, s. 201 ve sonrası.

· Planter-capitalism: Büyük toprak sahiplerinin kontrolündeki kapitalist işletmeler kastediliyor (ç.n.)

[43] Bu tartışmadaki ana temalara bir giriş için bkz. Smith 1998.

[44] Patterson 1979, s. 53-4

[45] Luxemburg 1972, s. 56, "Birleşik Devletler'de, bugün halen Romanya'da ve çeşitli denizaşırı kolonilerde kapitalist birikimi, geçen yüzyılın altmışlarına kadar kölelik ve serflik biçimleriyle ayırt edebiliriz."

ve Portekiz kolonizasyonunun niteliğinin başından beri kapitalist olduğunu ileri sürmüştür.[46]

Şu ana kadar geliştirilen savın teori açısından en az iki içerimi vardır. *Her şeyden önce* kapitalizm tarihini, ilk kapitalist ülkenin, tarihi olarak, geleneksel kapitalist tarih şablonundan çok daha zengin ve daha karmaşık birtakım yörüngeler olarak yeniden düşünmek için kavramsal uzam sağlamaktadır. Bu zenginliğin ve karmaşıklığın küçük bir kısmına, İslam dünyasının, kapitalizmin doğuşunda belli başlı kurumlardan birinin, ortaklık "biçimi"nin, Ortaçağ'ın ortasında Akdeniz ticaret kültürüne pekâlâ nasıl önemli bir katkıda bulunabildiği tanıtlanarak işaret edilir. Marx, çok eski bir biçim olarak ticari sermayeyi hesaba katmayarak, kapitalizmi "imalat" ve "büyük ölçekli sanayi" içerisinde dönemselleştirme eğiliminde oldu. Fakat kapitalizmin daha sistematik bir şekilde ortaya çıkması, ortaçağların hızla yayılan ticaret dünyası sayesinde gerçekleşti. Marx bunu sezinlemişti zira *Kapital*'in birinci cildinde, "Akdeniz'in belli kentlerinde on dört ya da on beşinci yüzyıl kadar erken bir zamanda *kapitalist üretimin ilk seyrek izleriyle* karşılaştığımızı" kabul eder[47] ve üçüncü ciltte de sömürge ticaretine atıfta bulunarak, ticari sermayenin doğrudan üretimdeki başatlığına yer verir.[48] Hollanda'nın "on yedinci yüzyılın model kapitalist ülkesi" olduğu iddiası[49], erken modern dönemde Hollanda ekonomisindeki iç dönüşümler hakkındaki bir iddiadan ziyade, Hollanda sömürge imparatorluğu ve Hollanda

[46] Grossmann 1970, s. 406 ve sonrası., özellikle 408

[47] Marx 1976, s. 875-6. Ne denli seyrek? Bu elbette bir tarihsel inceleme konusuydu ve bugün ticaret-kapitalizminin ne kadar yaygın olduğunu Avrupa iktisat tarihindeki en iyi çalışmaların birkaçından biliyoruz. Ve elbette Avrupa dışına bakarsak, "kapitalist üretimin ilk seyrek izlerine" on dördüncü yüzyıldan daha erken tarihlerde rastlanabilir; örneğin Kuzey Kiangsu'nun dökümhaneleri üzerine Hartwell 1966, ya da en azından hukuk kuramında üreticinin biçimsel ekonomik bağımsızlığına dayanan *sermayenin* dolaşımı olarak *salam* sözleşmesini analiz eden Johansen 2006.

[48] Marx 1981, s. 446-447.

[49] Marx 1976, s. 916.

Doğu Hindistan Şirketi'nin ülkenin ticari üstünlüğünü güvenceye aldığı biçimler hakkında bir ifadeydi. Bu derlemenin sonundaki yazıda (Bölüm 12), kapitalizmin bu erken biçimleri, tüccarların ve bankerlerin hakim olduğu ve bunların oluşturdukları uluslararası karteller ile Marx'ın *Kapital*'de analiz ettiği gelişmiş kapitalizm biçimi arasındaki tarihsel ayrımları ortaya çıkarabileceğimizi belirli bir ihtiyat payıyla önerdim. Erken biçimleri tek kelimeyle kapitalizm ya da "tarihsel kapitalizm" olarak tanımlayıp "kapitalist üretim tarzı" terimini gelişmiş kapitalizm için saklı tutabiliriz. Fakat bu büyük ölçüde bir terminoloji sorunudur, daha önemli mevzu ise kapitalizm tarihinin zenginliğine dair bir algıyı zihinlerde tutmaktır.

İkinci içerim emek meselesiyle ilgilidir. Eğer serbest emek sermaye birikiminin ya da hatta kapitalist ekonominin bütün biçimlerinin bir önkoşulu değil de onun arkasındaki toplumsal ilişkilerin ve yasayı biçimlendirecek mücadelelerin olumsal doğurgusu ise, baskının yokluğu artık serbest emeğin kendisinin yayılması için bir önkoşul değildir. Tüm bunları diyalektik olarak düşünmek önemlidir, zira kapitalist sömürü ilişkileri, giderek "serbest" ve "serbest olmayan" emek arasında, *bunlar gerçekten karşıt kategorilermiş gibi*, baştan çıkarıcı bir ikilik kurularak yorumlanıyor! Marx'ın serbest emekten anladığı kesinlikle bu değildi. Marx "ücretli emeğin önkoşulu ve sermayenin tarihsel önkoşullarından biri, serbest emek ve bu serbest emeğin parayla mübadesidir"[50], ya da ücretler halen yasa tarafından düzenlenebildiği için "serbest emeğe rağmen, ücretli emek yine de tamamen yerli yerine oturmamıştır"[51] diye yazdığında, "serbest"ten kasıt, düpedüz üretim araçlarına el konulan, onlardan mahrum bırakılan

[50] Marx 1973, s. 471; "sermayenin tarihsel önkoşullarından biridir" *zira Marx* emek gücü için para mübadelesinin ancak işçi ile kapitalist arasında bir işlem olarak ortaya çıktığını *varsayar*, ki bu açıkçası yanlıştır, çünkü köle emeğinin (ya da hatta çocuk emek gücünün) alım satımı, *işçi* ile kapitalist arasında bir işlem değildir.

[51] Marx 1973, s. 736.

kimselerdir. Aslında on dokuzuncu yüzyılda "serbest emeğin" anlaşılma biçimi bakımından genellikle bu geçerliydi. Hay ve Craven'ın belirttiği gibi "serbest emek", *İngiltere'nin kendisinde olmadığı gibi*, kesinlikle sömürgelerdeki cezai baskıdan da azade bir emek değildi.[52] Blackstone'un 1770 ve 1850 arası İngiliz hukukunun başat ders kitabı olan *Commentaries*, efendi-köle ilişkisinin sözleşmeye değil de statüye bağlı olduğu, başka bir deyişle Şahsın Hukuku içerisinde tartışıldığı, halen feodal bir ücretli emek modelini ifade ediyordu.[53] Sanayii kapitalizminin ilk ülkesinin aynı zamanda Kahn-Freund'un en çarpıcı şekilde, on dokuzuncu yüzyılın büyük kısmında, "iş sözleşmesinin körelmesi" olarak adlandırdığı ülke olması büyük bir paradokstur![54] Stein-feld'in tartıştığı İngiliz emek piyasasının sıradışı yapılanmasını açıklayan şey, İngiltere'deki feodal ücretli emek modelinin haddinden fazla güçlü olmasıydı, öyle ki emek piyasası genişledikçe sözleşme ihlallerine dönük cezai yaptırımlar da çoğalmış ve çeşitlenmişti.[55] Sözleşmenin ihlaliyle ilgili cezai yaptırımlar ancak 1875'te feshedildi.[56] Başka bir deyişle, Marx *Kapital*'de yazarken, İngiliz işçiler halen "resmi olarak serbest" değildi. Cezai yaptırımlar tehdidiyle sözleşmelerin ifasını zorlayabilen legal bir rejimin gölgesinde çalışıyorlardı. Marx'ın düşündüğü gibi, gerçek dönüm noktasını biçimlendiren şey, çıraklık yasasının ilgası değil[57],

[52] Hay ve Craven 2004, s. 29; vurgu bana ait.

[53] Kahn-Freund 1977, özellikle s. 514. "Blackstone'un istihdam ilişkisi kavramı serfliği anımsatır."

[54] Kahn-Freund 1977, s. 524, Pottier sözleşmesinin "modern iş kanunu sisteminin temeli haline gelen" evrensel istihdam ilkesi olarak hizmet kiralamak olduğundan söz edilir.

[55] Steinfeld 2001, s. 46; "İşverenler cezai yaptırımları 1860'lara kadar, çoğunlukla vasıflı işçilerin sözleşmelerini devam ettirmek için kullandı" (s. 59).

[56] Steinfeld 2001, s. 47.

[57] Marx 1973, s. 770, "sermayenin ancak belli bir aşamasında, sermaye ve emek mübadelesi aslında biçimsel olarak serbest hale gelir. Ücretli emeğin *İngiltere'de şekillen ancak on sekizinci yüzyılın sonunda, çıraklık yasasının ilgasıyla birlikte tam olarak uygulandığı* söylenebilir"; vurgu bana aittir.

1875'te sözleşme ihlaline dönük uygulanan cezai yaptırımların feshiydi.

Tüm bunların daha ileri sonuçları, öncelikle, Marx'ın *Kapital'in* birinci cildindeki ünlü ekinde[58] "zorunlu biçimsellik" olarak adlandırdığı ücretli emeğin "biçimsel" özgürlüğü, düşünüre göre, onun asıl niteliği değil, sermaye boyunduruğunun bir biçimi olarak asıl doğasını dolayımlayan "aldatıcı görünüşüdür." On sekizinci yüzyılda iradeye dayalı sözleşme teorisi[59] altında inşa edilen iradeci ücretli emek modeli, insanların modern kapitalist ekonomiye dair en yaygın yanılgısı olmayı bugün de sürdürmesine rağmen, Marx'ın en azından sermayenin *asli* belirlenimi olarak kabul ettiği bir şey değildi. Söz konusu sav aşağıda, Bölüm 5'de ortaya konuyor. Nitekim bu sav, serbest ve serbest olmayan emek arasındaki ikiliğin anlamlı bir ikilik olduğuna inanmaya devam eden Tom Brass'dan şiddetli bir tepki almıştı.[60] Oysa bana göre bu sözleşme, gerçek anlamda, yalnızca birey olarak özgür, köleleştirilmiş ya da bir tür hukuki bağımlılıkla zapturapt altına alınan işçilerin hukuksal ve toplumsal statüsünün anlamlı bir örneğidir. Kapitalizmde *bütün* işçiler *belirli bir* tahakküm biçimine ve derecesine tâbidir ve "serbest olmayan emek" gibi kategorileri serbest emeğin oluşumu sözüm ona onun zıttıymış gibi imleyen gelişigüzel birtakım anlayışlar içerisinde oluşturmak son derece yanıltıcıdır. Nitekim bu anlayış, Marx'ın ücretli emek eleştirisinin ve onun hukuksal mistifikasyonunun temelini de baltalar.

İkinci olarak, emek piyasalarının zora dayalı oluşumu ve düzenlemesi kapitalizme özgü bir özelliktir ve Marksistlerin, hukukun iyi kötü bu sürecin "dışında" kaldığı ve ona içkin olmadığı yönündeki naif görüşü terk etmesi gerekir. Duncan Kennedy ve meslektaşları 1980'lerde bunu "Critical Legal Studies"de yeterin-

[58] Marx 1976, s. 1064. *Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*, Kapital, s. 741 ve sonrası. Yordam Kitap.

[59] Marx 1976, s. 280.

[60] Brass 2003.

ce ortaya koymuş[61] ve bir tarihçi olarak Thompson, "hukukun sadece bir 'düzlemde' kalmadığını, bilakis *her* kanlı düzlemde boy gösterdiğini" Althusser'e hatırlatmak zorunda kalmıştı; hukuk, üretim tarzına ve (mülkiyet hakları, tarımsal pratiklerin tanımları olarak) üretim ilişkilerine yedirilmişti ve eşzamanlı olarak Locke'un vs. felsefesinde mevcuttu.[62] Emek-piyasası asla bütünüyle ekonomik bir fenomen olmamıştır; işçilerin görece serbestliği, bazılarının diğerlerinden daha "serbest" olması, tamamen bir mücadele ve hukuksal uslamlamanın istenilen şekle sokulması meselesidir.

Son bir nokta: Peki ya "Asyatik üretim tarzı?" Bugün bunu nasıl ele alabiliriz? Bu derlemedeki yazıların hiçbiri meseleye herhangi bir suretle değinmediği için, aşağıdaki kısım hem Marx'ın formülasyonunu terk etmenin *hem de* onun içerisindeki asli unsuru muhafaza etmenin mümkün bir yolunu planlama çabasıdır.

"Asyatik" Rejimlerin Marksist Bir Karakterizasyonu

"Asyatik" deyiminin, özellikle taşıdığı Oryantalist tınısı da dahil olmak üzere, birçok açıdan yanıltıcı bir tanımlama olduğu gayet açıktır. Burada Marx'ın Asyatik üretim tarzı tartışmasıyla devamlılığı yansıtılmaya ve toplumun derinliklerinden *organik olarak* çıkan ve devleti kontrol etmek ve tahakkümüne almak için yeterli büyüklüğe erişen özgün bir yönetici sınıfın yokluğundaki, yani Doğu despotizmindeki merkezi bir tema masaya yatırılıyor. 1850'lerde (Kovalevskiy'i okumadan önce) Marx'ı etkileyen gelenek, "Asyatik despotizm"in hükümdar ile tabi halk kitlesi ara-

[61] Kennedy 1998 en iyi giriştir.

[62] Thompson 1978, s. 288, "(Hukuk) hem yöneticilerin hem de yönetilenlerin öz-kimlik tanımına katkıda bulundu; hepsinden önemlisi, alternatif hukuk nosyonları uğruna kavga verilen sınıf mücadelesine alan açtı" şeklinde harikulade bir pasajla biter.

sında "aracı ve bağımsız sınıflar"[63] olmadığını ya da daha gerçekçi bir şekilde, aristokrasinin, hükümdarın yarattığı bir zümre olduğunu ve Avrupa'daki eşdeğer gruplardan tamamen farklı olduğunu ileri sürüyordu.[64] "Doğu dünyasının ehlileştirilmemiş despotizmi"nin "itibar etmediği"[65] şey (!), Bernier'in Âlemgir'in imparatorluğuna dair olağanüstü etkili tanımında hayretle ifade ettiği gibi, elbette "yerkürede iyi ve faydalı her şeyin temeli olan mülkiyet hakkı"ydı.[66] Marx'ın Engels'e Haziran 1853 tarihli bir mektubunda mükemmel bir şekilde anlattığı gibi, "Bernier, haklı olarak, doğudaki tüm fenomenlerin temelinde *toprakta özel mülkiyet* olmayışını görür ve Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahseder. Gerçek anahtar, hatta doğu cennetinin anahtarı da budur."[67] Bernier elbette Babür devletinde soylu sınıfın varlığından haberdardı. "*Cengiz Han*'ın kendini tüm *Omrah*ların ya da lordların ve benzer şekilde kendi hizmetinde olan *Mansebdarların*· ya da uşağı konumundaki lordların mirasçısı tayin ettiği hesaba katılmalıdır" diye yazarken şu eklemeyi yapıyordu: "Asıl önemlisi Cengiz'in belki de bazen kendi tebaalarının satın almalarına, satmalarına ve bunun dışında kendi aralarında elden çıkarmalarına alarına müsaade ettiği bazı evler ve bahçeler dışında, ülkedeki bütün arazilerin sahibi olmasıdır."[68] "Kral, imparatorluktaki bütün toprakların sahibi olduğu için ne Düklükler ne de Markilikler varolabilir; arazi kaynaklı servet sahibi herhangi bir aile olamayacağı gibi, ecdattan kalma mirasıyla geçinen herhangi biri de olamaz ... hiç-

[63] Jones 1831, "aracı ve bağımsız sınıflar bulunmaz" dediği 113. sayfa.

[64] Campbell 1852, s. 75, kompozisyonlarında hiçbir şeyin feodal olmayıp her şeyin merkezi olduğunu belirttikten sonra şöyle devam eder: "[Muhammedci] eğilim her zaman büyük imparatorlukların kuruluşunda yer almıştır *–resmi görevli olarak aristokrasi mevcuttur ; bu görevliler de hükümran kişinin yarattığı bir zümredir ...*"; vurgular bana ait.

[65] Jones 1831, s. 8

[66] Bernier 1916, s. 232.

[67] Marx'tan Engels'e, 2 Haziran 1853, (Avineri 1969, s. 451).

· Moğol ordusunda subaylara verilen genel ad - ç.n.

[68] Bernier 1916, s. 204.

bir aile uzun süre kendi ayrıcalığını sürdüremez, *Omrah*'ın ölümünden sonra ayrıcalık çok geçmeden ortadan kalkar."[69] Başka bir deyişle, Bernier'in ifadesiyle *Amirler*'in ya da *Omrahlar*'ın herhangi bir önemi yoktur, çünkü Fransa'daki soylu sınıfının aksine, ırsiyete dayanan bir kalıcılığa sahip değildirler. Yine de Bernier, *jagirdarların*· "köylülük üzerinde neredeyse mutlak bir otoriteye" sahip olduğunu kabullenme yanlısıydı.[70] Marx'ın, Asyatik rejimleri, bir yanda köy toplulukları öbeğinin, diğer yanda mutlak güce sahip bir hükümdarın olduğu iki kutuplu basitliğe bir indirgeyerek göz ardı ettiği bir nüanstı bu.

Asyatik tarzdan haraççı tarza: Marx, Haldon ve ötesi

Bu iki kutuplu, yalıtık köy toplulukları ve mutlak güce sahip devlet modeli, en az üç önemli nedenden ötürü, "Asyatik" rejimler tanımında yetersiz kalır. Bunlardan en az ilginç olanını ele almak gerekirse, Marx'ın yalıtık ve kendi kendine yeterli köy toplulukları nitelemesi, on dokuzuncu yüzyılın başındaki İngiliz raporlarından alınmıştı. Bu raporlar hem Hindistan'ın çeşitli kısımlarına en iyi mali idare sistemi türünü getirmek konusunda patlak veren fiili anlaşmazlıkları yansıtıyordu, *hem de* çoğu Hint köyünün gerçekliğinden, Sör Charles Metcalfe'nin tahayyül ettiği türdeki "küçük cumhuriyetler"den epeyce uzaktı.[71] Elbette Hint köylerinin kendi kendine yeterliliği bir mitti. "Hindistan köyleri Avrupa köyleriyle karşılaştırıldığında bunların otarşik yapısı en fazla göze çarpan şeydi."[72] Aslında "kentlerdeki ve kırlardaki Ba-

[69] Bernier 1916, s. 211.

· 13. yüzyılda Hindistan'da devletin malikâneyi idare edip vergileri toplaması için görevlendirdiği kişiye verilen ad (ç.n.)

[70] Bernier 1916, s. 225

[71] Bir rapordan diğerine aynı "basmakalıp formüllerin" ve Marx'ın formülasyonlarından bazılarına ilişkin değişmez kaynakların yeniden kullanıma sokulması üzerine bkz. Dumont 1966. Kuzey-Hindistan'ın on dokuzuncu yüzyılda aslında neye benzediğine dair bkz. Metcalf 1979.

[72] O'Leary 1989, s. 292.

bür İmparatorluğu'ndaki mübadele ilişkilerinin derecesi, genişliği ve yaygınlığı o kadar yoğundu ki", bunlar Marx'ın Asyatik üretim tarzıyla hiçbir şekilde bağdaşmıyordu. Athar Ali, Marx'ın köy topluluğu modelinin "kalıtımsal, sabit bir işbölümünü karşılayacak bir kast sistemi olmayan Osmanlı İmparatorluğu ve İran'a pek de atfedilemeyeceğine" dikkat çeker.[73] Marx'ın Asyatik tarzı yorumlama biçimini reddetmek için önemli bir diğer neden de bunun tek kelimeyle doğru olmamasıdır; bu teze göre, Richard Jones'un iddia ettiği ve Marx'ın bizzat imlediği gibi, "Asyatik hükümdarın mücadele edeceği güçlü, ayrıcalıklı toprak sahiplerinden oluşan bir grup yoktu,"[74] ve "Asyatik despotizm" rejimleri dikkate değer sınıf-formasyonu türlerinden yoksundu. Aslında Asyatik rejimlerin ya da dayandıkları haraççı üretim tarzının karşılaştırmalı politik ekonomisini tartışmanın en iyi yolu, hükümdarın mücadele etmesi gereken yönetici sınıf türlerinin ve *hükümdar ile yönetici sınıf arasındaki ilişkinin şekillendiği tarihsel olarak farklı yolların* kurgulandığı tartışmalarla mümkündür. Aşağıda kısaca bunu deneyeceğim. Üçüncü ve son olarak, (Jones'un sözleriyle) "Asya genelinde hükümdarların asla kendi egemenliklerindeki toprağın ayrıcalıklı mülkiyet hakkını edinmedikleri"[75] iddiasına Marx'ın yaklaşımı ya da, kendisinin de söylediği gibi, "toprakta özel mülkiyetin olmaması" yönündeki iddia (*Kapital*'in üçüncü cildinin taslaklarında silinen bir fikir)[76], düşünürün meseleyi iyice anlamadan Oryantalist geleneğin çekirdeğindeki doktrini düpedüz tekrarlayarak eleştirellikten uzak bir tutum alışına istisnai bir örnek oluşturmaktadır.

Burada mesele, Asyatik rejimlerin (Rusya dahil) genellikle kendi doktrinleriyle tanımlanmaması değildir. Hükümdarın bütün toprakları bir anlamda onun mülküydü, fakat bu sav farklı

[73] Athar Ali 2006, s. 102.
[74] Jones 1831, s. 139.
[75] Jones 1831, s. 7.
[76] Marx 1981, s. 927.

rejimlerde farklı biçimlere bürünmüştür ve farklı derecelerde, en önemlisi de Marksist bir bakış açısından hareketle ileri sürülmüştür ve büyük ölçüde hukuksal ya da siyasal bir kurgudur ya da en azından böyle yorumlanmıştır. Buradan hareketle Twitchett, Çin'de "geleneksel olarak imparatorluğun bütün topraklarının teorik açıdan imparatora ait olduğunun düşünüldüğünü, fakat T'ang hanedanın başlangıcıyla birlikte özel mülkiyet hakkının tanınması yönünde giderek artan, güçlü bir hareket olduğunu" belirtir.[77] T'ang hanedanı "bu tür büyük arazilerin çoğalmasını basbayağı kabullenmiş ve özel toprak mülkiyeti ilkesini tanımış gibi görünür ... Ancak yasa bakımından *chün-t'ien*'in [toprak-parselleme] kuralları geçerliydi ve bütün toprakların imparatorun mülkiyetinde olması doktrini, sorgulanmadan olduğu gibi kaldı."[78] Hükümdarın hak iddialarının büyük ölçüde doktriner doğasına ilişkin daha iyi bir ifade hemen hemen hiç bulunamaz.[79] Safevilerin yönetimi bunu genel hatlarıyla andırır, Lambton'nun ileri sürdüğü gibi, "tek toprak sahibi olarak hükümdar teorisi uygulamada tam ve mutlak kabul görmediğinde ... pratikte özel kişiler toprak üzerinde mülkiyet haklarının tamamını elde etmiştir."[80] Yine Babür örneğinde, Athar Ali, "İslam hukukuyla uzlaştırılabilir olmamasından dolayı devlet mülkiyeti doktrininin nadiren açıktan ileri sürülebileceğini" öne sürer.[81] Bizans'ta, Oikonomidès'in işaret ettiği gibi, "devlet, bütün toprakların en büyük sahibiydi. *Özel kişiler ya da kurumların sahip olmadığı* bütün topraklar devlete bağlıydı."[82] Bu yüzden, burada mülkiyet ilkesi çok daha somut bir biçim içerisinde varoldu; Alexsandr Kazh-dan,

[77] Twitchett 1963, s. 1.

[78] Twitchett 1963, s. 21-2.

[79] Krş. Twitchett 1962, s. 17, "bütün toprağın İmparatorun olduğu yönündeki Konfüçyüsçü dogma"dan bahseder.

[80] Lambton 1953, s. 106.

[81] Athar Ali 2006, s. 97 "fakat uygulamada yine de baş göstermeye başlamıştı" diye ekler.

[82] Oikonomidès 2002, s. 1005.

bütün toprak mülkiyetinin imparatora verildiği görüşünü ileri sürerek Bizans uzmanları arasında her zaman azınlıkta kalan grubun içerisinde yer almıştır. Doktrinin en saf haliyle öne sürüldüğü "Asyatik" rejim, Oryantal despotizmin en eski örneğiydi ve Rus devletinin otokrasisine en yakın "Doğulu" devlet, Osmanlı İmparatorluğu'ydu.[83] Tabii ki toprağın elde tutulmasını sağlayan fiili düzenlemeler daha karmaşıktı ve değişime tabiydi ve Doğu'ya, hem Türkiye hem de Rusya'ya seyahat edenleri gerçekte etkileyen şey, bu konuya birazdan eğileceğim, yönetici sınıfa özgü hizmetkârlıktı. Bununla birlikte bu enine boyuna karşılaştırılabilir otokrasiler "devlet mülkü" denen şeyi kökten farklı biçimlerde yansıtıyordu. Richard Pipes'ın dediği gibi "Vladimir'in Yüce Prensleri ... krallıklarını kendi *votchina*'ları, yani dosdoğru mülkiyetleri olarak görüyorlardı."[84] Rusya, *hükümdarın hakları ile istemlerinden ayrı bir kamu düzeni fikrinin olmadığı* tarihsel bir ataerkil rejimin en saf örneğiydi, nitekim ülke kelimenin tam anlamıyla "prensin babadan kalan şahsi mirasıydı."[85] Buna karşın İslami model çok farklı bir örnekti. Fethedilen topraklar Müslüman cemaatinin kamusal mülkü olarak kalıyordu[86] ve "devlet gelirlerinin, yönetici ya da ayrıcalıklı grupların değil, bütün [Müslümanların] yararına kullanılması" asıl ilke olarak benimsenmişti.[87] Bu elbette toprakta özel mülkiyete dair gelişmiş fikirlere imkan tanıyan hukuki bir kurguydu.[88]

Marx'ın özel mülkiyetin yokluğu karşısında büyülenmesinde, Ortaçağ'da Avrupa'nın küçük ama dinamik bir kesimini tanımlamaya başlayan şeyden farklı bir üretim tarzına işaret eden önemli bir ipucu vardır. Marx,"feodalizm"i, sınıf ilişkileri ve üre-

[83] Örneğin, Mill 1820, Cilt 1, s. 259 "Osmanlı idaresindeki her yerde Sultan, toprak mülkiyetinin yegane sahibidir."; ve bkz. Anderson 1974a, s. 398 ve sonrası.

[84] Pipes 1995, s. 64.

[85] Pipes 1995, s. 65.

[86] Coulson 1978, s. 23.

[87] Crone 2004, s. 304-5.

[88] Krş. Lambton 1953, s. 30.

timin çok farklı bir şekilde yapılandığı yerkürenin büyük kısmına dair, tarihsel olarak doğru ya da makul bir karakterizasyon olarak kabullenmekte besbelli ki isteksizdi. Söz konusu rejimleri Batı Avrupa'dan ayıran *devlete* has egemenlikti ve elbette, Marx 1879'da Kovalevskiy'nin kitabından yaptığı alıntılarda, her şeyi kucaklayan bir feodalizm fikrinden hiç hazzetmediğini ifade etmişti.[89] Bu ünlü pasajlara nadiren referans verilir. 1870'lerde Marx, Kovalevskiy'i okuduğunda, onun doktriner karakterini ve Fransızların (Cezayir'de), İngilizlerin (Kuzey Hindistan'da) yerli toplulukların mülksüzleştirilmesinin meşrulaştırılmasında oynadığı rolü eleştirerek[90], *devletin tüm toprağın asıl sahibi olduğuna dair düşüncesini terk etmişti.* Marx, Halepli İbrahim'in (ölüm tarihi 1549) Mülteka-ul-utber'inde (Osmanlı hukukunun temelini oluşturan hacimli bir hukuksal kaynaktır bu kitap), *"fethedilen bütün toprakların 'devlet mülkü'ne dönüştürüldüğüne* dair hiçbir işaret yok" diye yazdıktan sonra şu yorumda bulunur: "İflah olmaz 'Oryantalistler' ve diğerleri Kuran'da toprağın 'Tanrı'nın mülkü' olduğu yönündeki pasajlara boşuna başvurmuşlardır."[91] Bu, önemli bir perspektif değişikliğiydi; ancak Marx bunu, Asyatik üretim tarzına bir daha hiç dönmemesi ve bu kavramı sessizce gömmüş olması itibarıyla, hiçbir zaman kuramlaştırılmadı.

Hükümdarın "özel mülkiyet hakkı"na dayalı Doğu despotizmi soyutlaması ile Kovalevskiy'in notlarından çıkan daha yoğun dokulu ve karmaşık tablo arasındaki önemli fark, "Asyatik despotizm"in, oryantalist modelde, hükümdar ile köy-toplulukları arasında başka hiçbir sınıfın olmayışıyla belirlendiği, tamamen kurmaca fikir olmasıdır. Marx, Kovalevskiy'i, fakat aynı zamanda Kovalevskiy'in kullandığı kaynaklardan bazılarını okurken, onun Asyatik formülasyonunun Hindistan gibi ülkelerin asıl

[89] Kovalevskiy eleştirisi için bkz. Marx 1879, s. 373, 383.

[90] Krş. Krader 1975, s. 203-4.

[91] Marx 1879, s. 369-70; Marx'ın "devlet mülkiyet"inden kastı, İmam'ın toprak üzerinde sahip olduğu mutlak tasarruf hakkı, yani Müslüman cemaatinin kamu malıdır.

tarihinden ne kadar uzak olduğunu fark edecekti. Kovalevskiy'in tanımına göre, Hindistan'da çatışmanın büyük kısmı, kendi gelir tahsis işlemlerini yapma amaçlı *muta*'nın (Kovalevskiy'in *iktadar'ları*) ya da *iktanın* "kalıtsal ve sultandan bağımsız" olan özlemlerine odaklanmıştı. (Buradaki gönderme on üçüncü yüzyıl Delhi Sultanlığı'nadır).

> *İktadari* (askeri aristokrasi), Batı Avrupa'daki hak sahipleri gibi, *kalıtsal ve sultandan bağımsız olarak kendi imtiyazlarını oluşturmaya* çalıştı (133, 134). Kovalevskiy'e göre İranlı Barani, Gıyaseddin Balban'ın monarşiyi darmadağın halde bulmuş olduğunu söylemişti, çünkü *Hakan'ının* unvanını [*köle Gıyaseddin Balban'ın babası*, daha sonra Sultan Nasreddin Muhammed'in *Veziri*] kendine mâl eden *babasının iktadari'leri*, bağımsızlık yönünde büyük çaba sarf ettiler ve devlet hazinesini kendi aralarında bölüştüler.Askeri törenlerde görünmek yerine, kendilerini böylesi bir görevden muaf tutular ve gasp yoluyla elde ettiklerini her defasında görevlilere rüşvet vererek güvence altına aldılar. İktidar'ların çoğunluğu, *ikta*'nın kendilerine *koşullu* değil, *'in'am' adında koşulsuz mülkiyet* verdiği gerekçesiyle *doğrudan askeri hizmeti reddetti* (134). Bu nedenle 13. yüzyılda iktadar'lar, genellikle üst düzey yetkililere ve saray mensuplarına ancak Sultan'ın verebileceği ve *yalnızca* fiiliyatta verdiği *çorak arazi* gözüyle bakılan *devlet arazileri* için "*mulk*" ya da "*milk*"lerle mücadele ettiler (a.g .p).[92]

Marx açısından, Delhi Sultanlığı hakkındaki bu dikkate değer sayfalar daha çetrefilli ve girift bir Asyatik rejimler tanımı oluşturmak adına temel oluşturabilirdi. Kovalevskiy, *yönetici sınıfı hükümdarla kapıştıran* bir sınıf mücadelesi biçimini ve (Babürler hakkındaki sayfalarda) devletle ilişkileri daima gerilim yüklü olmuş yıkıcı kırsal aristokrasinin, *zemindarların*-, tedrici konsolidasyo-

· Hintçede paralı askerler (ç.n.).

[92] Marx 1879, s. 376; Ayraçlardaki rakamlar Kovalevskiy'deki sayfa numaralarını gösteriyor.

- Moğol Hindistan'ında toprak vergileriyle yaşayan yerel eşraf sınıfı. Britanya istilasından sonra modern toprak sahibi sınıfa dönüştü (ç.n.).

nunu tanımladı. Bu, Marx'a göre herhangi bir feodalizm türü değildi, ama o ve Engels'in 1850'lerde Asyatik üretim tarzını yorumlama biçimiyle kıyaslanamaz da değildi.

Lenin'in Rusya'yı bir "Asyatik devlet" olarak nitelemesinin[93] ve Trotskiy'in "Rusya'nın tarihsel gelişiminin 'özgüllükleri'"[94] üzerinde tekrar tekrar durmasının, en iyi şekilde materyalist açıdan, feodalizmin egzotik bir türü ya da Asyatik tarzın atıl bir kopyası olmayan bir üretim tarzına dayalı sınıf ilişkilerinin ve tarihsel bir dinamiğin ifadesi olarak anlaşılacağını öne sürüyorum. Fakat Terry Byres'in, 1985'de konuya dair bir derlemenin bariz bir şaşkınlıkla sorduğu gibi, "feodalizm ya da Asyatik tarz değilse, o zaman ne?"[95] Haraca bağlı üretim tarzı, şimdi bana "Asyatik" rejimlere ilişkin Marksist karakterizasyonun en iyi rakibi gibi görünüyor. Nitekim bu karakterizasyon, hem Endülüs'e dair İspanyol tarihyazımındaki önde gelen akımlardan destek aldı, hem de John Haldon tarafından enine boyuna tartışıldı.[96] Haldon'un analizinin gücü, emperyal devletlere, geç Roma ve Bizans'a odaklanmasıdır (bunlar, Geç Antikite'ye çok az ilgi gösteren Marx tarafından, tuhaftır, hiç tartışılmamıştır); bu devletlere ve onların iktisadi rejimlerine dair "haraççı" anlayışı, onların "feodal" olarak betimlenmesinden çok daha iyi bir nitelemedir. Ancak Haldon, "vergi" ve "kira" arasındaki ayrımın yalnızca biçimsel olduğunu, zira her ikisinin de köylü-emeğine ya da onun deyişiyle "fazla temellük tarzları"na yaslandığını, *dolayısıyla* feodal ve haraççı rejimlerin eninde sonunda ortak (ve aslında *evrensel* prekapitalist) bir üretim tarzının varyantları olduğunu öne sürerek bu anlayışı tehlikeye atar. Bu *tarihsel olarak* benim açımdan (ve Marx'ın açısından da) çok az şey ifade eder ve Haldon'un haraççı

[93] Krş. Bahro 1978, s. 54, Lenin'den alıntı "The War in China" (1900), ayrıca Lenin'in terimi kullanımına dair yorumlar s. 85 ve sonrası.

[94] Trotskiy 1972, Bölüm 27; Pokrovsky'e yanıt.

[95] Byres 1985, s. 13.

[96] İspanya'dan benim aşina olduğum eserler, Guichard 1990 ve Acién Almansa 1997; yeni ufuklar açan bir tartışma için bkz. Haldon 1993.

tarzdan anladığı şey, İspanyol meslektaşlarınınkinden keskin bir şekilde ayrışır. Ona göre *farklı* bir karakterizasyonun bütün amacı, Batı Avrupa'nın büyük kısmındaki gelişmelerin aksine, İslami iktisadi rejimlerin (kendileri açısından) tarihsel özgüllüklerini (İslamın askeri yayılmasıyla ilişkili iktisadi rejimler) devam ettirmesidir.[97] Haldon'un aksine Pierre Guichard, Manuel Acién ve ben, Avrupa feodalizmi ile Asyatik tarz iktisadi rejimler arasındaki tarihsel farkı en aza indirgemenin (ki bu Marx'ı haklı çıkarır) önemli olduğuna inanıyoruz. Ancak Acién ve onun "İslami toplumsal formasyon" ifadesini kullanışının aksine, haraççı tarzın tarihsel çetrefilliğinin, "üretim tarzları" ile "toplumsal formasyonlar" arasındaki pozitivist ayrımın terk edilerek (aslında Acién'e göre böyle bir ayrım fazlalıktır, zira o *düpedüz* "toplumsal formasyonlar"dan bahseder)[98] en iyi şekilde restore edileceği kanısındayım. Nitekim bir üretim tarzının tarihsel olarak şekillendirilebildiği olası yollardan bahsedilebilir. Kapitalizm, daha önce ileri sürdüğüm gibi, bu tarihsel karmaşıklık türüne iyi bir örnektir, fakat şimdi göstermeye çalışacağım gibi haraççı tarz da aslında öyledir.

Hükümdar ve yönetici sınıf: haraççı tarzın biçimlenimleri

Haraççı üretim tarzı, devletin *hem üretim araçlarını hem de yönetici sınıfı* elinde bulundurduğu ve "nüfusun toplam artı emeği üzerinde sınırsız kontrolü olan"[99] bir üretim tarzı olarak tanımlanabilir. Bu, birçok Marksiste ayrıksı bir formülasyon gibi gelecektir; bunun da nedeni, her şeyden önce, devletin doğasına dair (devletin özerkliği bakımından ifade edilen ve dolayısıyla devlet erki ve sınıf çıkarlarının analitik olarak ayrı olduğu önvarsayımından

[97] Bu en azından, bana da doğru gelen, Manzano'nun meseleyi ele alış biçimidir 1998b, bkz. özellikle s. 894 ve sonrası.

[98] Eski tarihli bir eleştiri için bkz. Turner 1978, s. 35 ve sonrası.

[99] "Sınırsız kontrol, vs." Bahro 1978, s. 73.

yola çıkılan) Marksist tartışmalar büyük ölçüde kapitalist devlete odaklandığı için, tarihsel materyalizmde buradaki teorik meselenin neredeyse hiç tartışılmamış olmasıdır.[100] Fakat Miliband'a ait "devlet ve sermaye ortaklığı"[101] gibi formülasyonlar haraççı rejimler için tek kelimeyle işe yaramayacaktır. Zira Trotskiy'in, Rusya'nın tarihsel gelişiminin özgüllükleri üzerine harikulade yazısında yorumladığı gibi, Rus devleti egemen sınıfların gelişimini esaslı, Batıda görülenden oldukça farklı bir şekilde değiştirmiştir.[102] Trotskiy'in kendisi "Rus feodalizminin tamamlanmamışlığından, onun biçimsizliği"nden bahsetmeyi tercih ediyordu.[103] Bu, Rusya'nın "Avrupa ile Asya" arasındaki konumuna dair nükseden imge gibi, teori sorununu açık bıraktı.[104] "Rusya'nın gelişimi ile diğer Avrupa ülkelerininki arasındaki esaslı farklar"[105], tarihsel materyalizm açısından bir sorundur. Eğer devrimci hareketin durumu daha az trajediyle dolu olsaydı, bunlar pekâlâ göğüslenebilirdi. Ancak konuyu burada toparlamak gerekirse, Theda Skocpol bile Rusya ve Çin gibi emperyal devletleri ele alırken, makul bir şekilde devletten ayrı bir egemen sınıf öne sürebileceğimizi gözü kapalı bir şekilde varsayarlar. Rus soylu sınıfını "emperyal otoritelerle karşılaştırıldığında politik olarak bağımsız" diye nitelemek, Rus mutlakiyetçiliğine dair tarih bilinci olan herkes açısından tuhaf, yetersiz bir ifadedir![106]

Grundrisse'de Marx, "doğu despotizmi"ne, gerçek dayanağı "yan yana büyüyen" sabit tarımsal toplulukların etkisiz çeşitliliği olan bir komünal mülkiyet biçimi gözüyle bakar.[107] Bu "komü-

[100] Örneğin, Miliband 1983; Bahro 1978 bir istisnadır ve özellikle "Çarist devlet aygıtı" üzerine de bazı iyi pasajlar vardır.

[101] Miliband 1983, s. 65.

[102] Trotskiy 1967, s. 23-4.

[103] Trotskiy 1967, s. 22.

[104] Trotskiy 1967, s. 22; 1972, s. 8.

[105] Trotskiy 1972, s. 331.

[106] Skocpol 1979, s. 85.

[107] Marx 1973, s. 471 ve sonrası. 473.

nal" üretim dolayımı -"emeğin önvarsayımı" olarak *topluluk*[108]-, ekonomik olanın her türden pre-kapitalist üretim tarzı ve elbette Asyatik tarz karakterizasyonundaki toplumsal gerçekliğin diğer düzeylerinden ayrılabilirliğini küçümser.[109] Köylü iktisadi temeline (burada söz konusu olan ülke Çin'dir)[110] oturtulan Paul Frölich'in bürokratik yönetici kast fikri, haraççı tarzın üretim ilişkilerine dair yeterince bütüncül bir imge değildir. Bu kast fikri, *hem* köylü emeğinin devlet tarafından kontrolünü (sömürünün baş enstrümanı olarak devlet-aygıtı) *hem de* yönetici sınıfın hükümdarın iradesine bağımlı kılınmasına dayanan tümleşik bir emperyal hizmet oluşturma itkisini içeriyordu. Haraççı rejimler hakkındaki yazılı literatürün çoğunun ana motifi, hükümdar açısından disiplinli bir yönetici sınıfa sahip olmanın taşıdığı büyük önemdir. Hükümdar ile yönetici sınıfın daha geniş çevreleri içerisindeki elit arasındaki bağ, *yeni* devletlerin üzerinde kurulduğu ve etkili bir yönetim aracı oluşturmak için devletin kendisinin bürokratikleştirildiği temeldi.[111] Haraççı tarzın otokratik merkeziyetçiliği ve uysal bir soylu sınıfın teminindeki en önemli desteği, yalnızca birkaç kendine yeten iktisadi temele ait "siyasal üstyapılar" değildi, bunlar ekonominin (*üretim ilişkilerinin*) yapılanması ve düzenlenmesinin asli uğraklarıydı. Üstelik haraççı ekonomilerin, Marx'ın Asyatik tarza atfettiğinden daha fazla ayakta kalma gücü vardı. Dördüncü yüzyıldaki Geç Roma, yani Jüstiniyen yönetimindeki Doğu İmparatorluğu, Güney Sung hanedanının yayılmacı evresinde Çin ve on yedinci yüzyılda Babür İmparatorluğu, geniş bir finansal kapasitesi olan, gönençli, güçlü

[108] Marx 1973, s. 495.

[109] Sayer *Violence of Abstraction*'da önemli bir noktaya temas eder, krş. Sayer 1987, s. 69, "Bu pre-kapitalist sosyo-ekonomik formasyonlardan herhangi biri için, 'ekonomik yapılar" tanımından "üstyapısal" terimleri kolay kolayca atabilmemizin bir yolu yoktur." Bunu yapmak, Marx'ın *Grunrisse*'deki bütün analizini anlamsız kılacaktır.

[110] Frölich 1976, s. 149 ve sonrası.; krş. Van der Linden 2007, s. 134 ve sonrası.

[111] Dördüncü yüzyılda Konstantin, onuncu yüzyılda T'ai-tsu, on altıncı yüzyılda Akbar'ı birbiriyle karşılaştırın.

devletlerdi.[112] Bunlar hiç de "durgun bir Asyatik despotizm" örneği değillerdi. Aksine, finansal enerji her zaman olağanüstüydü. Trotskiy'in Rusya'nın devlet ekonomisi hakkında söylediği gibi "bütün yönetim aygıtı devlet hazinesinin çıkarlarına göre kurulmuştu ve mütemadiyen yeniden kuruluyordu."[113] Geç Sasani, geç Roma ve Babür devletleri, nakdi olarak toprak vergisi toplama ve vergilendirmeye derinden bağlı, akıllara durgunluk veren mali dolaşım aşamalarına sahipti. Hatta bazı açılardan bu, Emeviler ve Abbasiler için daha da geçerliydi. Çin'e gelince; "on altıncı yüzyıl sonu ve on yedinci yüzyıl başında İngiltere'nin başarıları ... birçok bakımdan, *on birinci yüzyıl Çin'inde madencilik ve üretimin muazzam büyümesi sonucu aşılmıştı* bile".[114]

Max Weber'in *Ekonomi ve Toplum*'daki "patrimonyal egemenlik" tartışması faydalı bir başlangıçtır, çünkü en azından üstü kapalı olarak, "toprak aristokrasisi" ile "patrimonyal bürokratlar", ya da toprak sahibi ile bürokrat, toprak ile bürokratik makam arasındaki ayrımı, birbirinden kökten farklı iktidar türleri ve kaynakları olarak çözümler. Weber'in belli başlı patrimonyal devletlere dair tasvirini yapılandıran şey, bu "öğelerin" farklı kombinasyonlarıdır ve bu tasvirlerin bazıları düpedüz yanlış ya da hatalı bile olsa haraçcı tarzın *tarihsel olarak biçimlendiği* can alıcı farklı yollara dair aşağıdaki tartışma, Weber'in "öğeleri"ne ilişkin ayrımı ve değişik artikülasyonlarını elde tutar. Weber'in daha şematik ve elbette daha az doğruluk içeren tasvirlerinden biriyle başlamak gerekirse, geç Roma İmparatorluğu, "toprak aristokrasisi ve patrimonyal bürokratların bağlantısız yanyanalığı"ndan meydana gelen çarpıcı bir yapı diye nitelenir. "Roma İmparatorluğu'nun son döneminde önemi giderek artan *possessore*'lardan oluşan toprak sahibi sınıf, memurlardan meydana gelen toplum-

[112] Akbar 1605'de öldüğünde nakit hazinesinde binlerce tonun üzerinde gümüş vardı. Anastasius 518'de öldüğünde rezervlerde 23 milyon *altın sikke* vardı.

[113] Trotskiy 1972, s. 5.

[114] Hartwell 1966, s. 29.

[Lat.] mülk sahibi (ç.n.).

sal olarak oldukça farklı bir katmanla tersleşti" diye yazar.[115] Ancak imparatorluğun son döneminin ayırt edici özelliği, tamamen Konstantin'in eseri olan, Santo Mazzarino'nun senatörler ve bürokratların birleşmesine dayalı "birleşik bürokratik organizma" olarak adlandırdığı şeydi.[116] Konstantin, senatör zümresinin yeni emperyal idareyle daha sıkı kaynaşmasını sağlamak için aristokrasiyi yeniden yapılandırdı ve yeni öğelerin katılması sonucu beraber bir bütün olarak yöneten sınıfı büyüttü. Senatör zümresinin daha fazla hareket özgürlüğüne sahip olduğu ve eninde sonunda Emperyal devletin bekasının sarsılacağı Batı bölgelerine dair Weber'in bağlantısız yanyanalık tezi yalnızca geçerli olsa bile, beşinci yüzyılın büyük bölümünde toprak sahiplerinden meydana gelen güçlü, yeni bir sınıf ortaya çıkaran bürokrasinin olduğu Doğu'da bunun aksi geçerliydi.[117] Sekizinci yüzyıldan itibaren (yedinci yüzyılın emperyal krizinin ardından) Bizans aristokrasisinin yeniden gelişimi, onun eyaletlerdeki zengin toprak mülkiyeti olan bir bürokratik elit olarak devletin belli başlı memuriyetlerine hakim olduğu sınıfsal niteliğini özünde değiştirmedi. Asıl fark artık daha katışıksız bürokratik öğenin, Konstantinopolis'in sivil aristokrasisinin, eyaletlerde yerleşik askeri aristokrasi ya da güçlü aristokratik zümrelerden bütünüyle ayrı kalmasıydı.[118] Bu büyük zümrelerin (Phocades, Maleïnoi, Skleroi vs.) *devamlılığı*, onları Bernier'in, Asyatik despotizmin kısa ömürlü yönetici sınıf klişesinden ayırır, fakat Ostrogorskiy aslında onları merkezi iktidarı yıkma peşinde olan feodal beyler olarak görmesine rağmen ("Bizans feodalizmi" teorisi), söz konusu "artık çok kudretli olan aristokrasisi"nin, Ostrogorskiy'nin kendi ifadesiyle[119] Bizans bürokratik hiyerarşisinin parçası olarak *varlığını sürdürdüğünü* ve "eyaletlerdeki yerleşik aileler açısından bile, *imparatorun hizmetinde*

[115] Weber 1968, Cilt 2, s. 1067.

[116] Mazzarino 1980, Cilt 3, s. 695, "organismo unitario burocratico."

[117] Banaji 2007, s. 130 ve Bölüm 6.

[118] Cheynet 1990; enfes bir çalışma.

[119] Ostrogorskiy 1968, s. 306, 252.

olmanın servet kazanmanın başlıca yolu olduğunu[120] görmek çok önemlidir. Hükümdar ile (çoğunlukla) askeri aristokrasinin münferit hizipleri arasındaki çatışma -özellikle onuncu yüzyılda-, bütün "Asyatik" rejimleri temsil eden ve öncelikle köylülüğün kontrolü için bir mücadeleden ziyade, aristokratlardan meydana gelen birleşik ve yekpare bir sınıfın mutlakiyetçiliğe karşı yürüttüğü bir iktidar mücadelesiydi. Bu iktidar mücadelesi, kendi aralarında bölünmüş ileri gelen ailelerin oluşturduğu hizipler ve ittifaklar tarafından yürütülüyordu. Ve hükümdar önde gelen aristokratların desteğine daima güvenebilirdi.[121] Cheynet'in belirttiği gibi, "Sonraki yüzyıllar boyunca [yani, sekizinci yüzyıldan sonra –JB] daha da güçlenen bu aristokrasinin ... "feodalite" ile alakası yoktur, zira on birinci yüzyıla kadar emperyal otoriteler, *ikamet ettikleri vilayetlerde aristokrasi mensuplarından her türlü gerçek özerkliğini men ederek* her zaman onu kontrol altında tutmuştur."[122] Bu aristokrasi "hükümdara hizmetten doğduğu için, Komnenoi dönemi sırasında bile, onun hükümdara bağlılığı asla sona ermemiştir."[123]

Otokrasinin pençelerinden kurtulup kendi özgürlüğünü sağlayabilecek bir tür özerklik kurmaksızın, bürokratik bir elitin toprak sahipliği üzerinde nüfuzunu genişleterek, bu zaten *birleşik* modeli, -en özlü biçimde *geç antik* döneme ait bir modeldir buharaççı tarzın bir biçimlenimini, Çin ise daha katışıksız bir başka bürokratik versiyonu temsil eder. Weber, Çin'de "patrimonyal bürokrasinin tam bir toprak aristokrasisinin olmamasından, [Ptolemaios] Mısır örneğinde olduğundan daha fazla yararlandığını" ileri sürmüştür,[124] fakat bu hiç de doğru değildir. Weber'in çağdaşı Naitō Torajirō'nun bir dizi harikulade eserde ileri sürdüğü

[120] Cheynet 2006, I, s. 25.

[121] Ostrogorskiy'nin merkezi iktidar ile bir sınıf olarak aristokrasi arasında sık görülen bir çatışma anlayışına karşı bkz. Sifonas 1994.

[122] Cheynet 2006, I, s. 41.

[123] Cheynet 2006, I, s. 42.

[124] Weber 1968, Cilt 2, s. 1047.

gibi, Çin'de modern tarz bir otokrasinin gelişimini uzun bir dönem, birkaç yüzyıllık aristokratik egemenlik takip etmişti. Bu yüzyıllar boyunca, Çin biçimsel olarak bir monarşi tarafından yönetilmesine rağmen, "hükümdar [basbayağı] aristokratik sınıfın ortak mülkü", T'ang'a kadar devletin belli başlı organlarına egemen olan "aristokrasinin bir temsilcisi"ydi.[125] Aristokratik yönetimin zirvesi Altı Hanedan ile orta T'ang dönemi arasındaydı, "T'ang döneminin sonundan Beş Hanedanlığa kadarki geçiş çağında" düşüşe geçerek, 880 ve 960 arasındaki karışıklık ve iç savaşlarda nihai ve hızlı çözülüşünü yaşadı.[126] Sung hanedanından itibaren (Naitō'nun Çin tarihinde "modern çağın başlangıcı" olarak tanımladığı dönem), artık "yönetici hanedanın özneleri olan",[127] çok daha geniş bir toplumsal tabana yaslanan, yeni bir profesyonel bürokratlar sınıfına dayalı "hükümdarın iktidarı, hiçbir sınırlama olınadan gelişti." Twitchett'ın belirttiği gibi, "Naitō'nun teorisi çok genel terimlerle ifade edilmişti." Fakat "Naitō'nun algıladığı genel ana hatlar, -büyük ölçüde sezgisel anlayış tarafından- modern araştırmanın gelişimine dikkat çekecek derecede karşı durdu."[128] Taslakta açıkça söylenmeyen şey, Bizans'ın tersine, yüzyıllara yayılan T'ang-Sung geçiş döneminin, yönetici sınıfın kökten bir yeniden yapılanışına tanık olduğu *ardışık* bir model olmasıdır. "Siyasal sahneye tamamen egemen olan" ve "kalıtsal istihdam hakları aracılığıyla devletin en yüksek memuriyetlerini tekellerine alan" ve "son derece güçlü soykütüklerine sahip bu küçük grup" yerini Kuan-chung aristokrasisi ve diğer büyük bölgesel gruplar ve Çin'i modern dünyada bundan böyle yönetecek otokratik rejimlerin payidar temelinden nitelik bakımından tamamen farklı, "yeni bir profesyonel bürokratlar sınıfına" bırakmıştır.[129] Bu sınıf dinamiğinin geçişini ayrıntılı ana-

[125] Naitō 1983, s. 90.
[126] Naitō 1983, s. 88-9.
[127] Naitō 1983, s. 92; Twitchett 1979, s. 8-9.
[128] Twitchett 1979, s. 9-10.
[129] Twitchett 1973, s. 47-8.

liz eden büyük tarihçi Ch'en Yin-k'o oldu. Ch'en Yin-k'o, T'ang dönemi sırasında "birbirine kenetlenmiş batılı aristokrasinin bir mensubu olan hakim hanedanın, eski aristokrasi ile sınav sistemi yoluyla istihdam edilen profesyonel bürokratlardan oluşan yeni bir sınıf arasındaki aralıksız gerilimin damgasını vurduğu rejimi nasıl kontrolü altına aldığını" gösteriyordu. "Ona göre sınav sistemi, hanedanın kendi konum ve otoritesini, soy ve kalıtsal ayrıcalığa dayanarak değil, bürokratik bir elit vasıtasıyla sağladığı bir araçtı."[130] "T'ang düştüğünde, yerine geçen Beş Hanedanlık döneminin rejimlerinden bir teki bile ... erken T'ang 'ulusal aristokrasisi"nin büyük zümrelerinden biri tarafından yönetilmedi."[131]

Bu nedenle burada bürokratik elit kesinlikle aristokrasi *değildi*, fakat onun tarihsel takipçisi, yeni bir otokrasi vasıtasıydı bu, T'ang yönetimi altında, tam da bu toplumsal güçlerin aralıksız çatışmasının idaresi altına alındı.[132] Bu çatışma sınav sistemi aracılığıyla, giderek yükselen memurların lehine çözüldü.[133] Geç T'ang dönemi "Moğol istilasına kadar devam eden, ekonomide büyük bir dönüşümün başlangıcı" oldu.[134] T'ang'ın, Beş Hanedan'ın ve Sung döneminin ilk başlardaki ekonomik yayılmacılığı, çok dramatik iktisadi ve toplumsal değişimleri içeriyordu ve "Çin ekonomisi öylesine büyümeye başlamıştı ki" bazı tarihçiler, "Sung rejiminin sonlarında, modern bir kapitalist toplumun doğması için koşulların olgunlaştığını ciddi ciddi öne sürmüştü."[135] Güney Yangtze Nehri'nin her iki yakasındaki uçsuz bu-

[130] Twitchett 1979, s. 10.

[131] Twitchett 1979, s. 22.

[132] Krş. Pulleyblank 1955, s. 47; "Hiç süphesiz T'ang hanedanının ilk 150 yılı iki grup, amaç bakımından, benzerlik şöyle dursun, çoğunlukla çok şiddetli uyuşmazlık içerisindeydi.

[133] Pulleyblank 1955, s. 48; Ch'en'in eserine dayanarak.

[134] Twitchett 1979, s. 31.

[135] Twitchett 1979, s. 31.; krş. Hartwell 1982, s. 366, "Bu dönemin ilk beş yüzyılı boyunca Çin ekonomisindeki nicel ve nitel değişiklikler -T'ang-Beş Hanedanlar-Sung döneminin başlarındaki demografik ve tarımsal geçiş- o kadar çarpıcıydı ki,

caksız alanlara "kuzeyden yeni gelenlerin kitlesel katılımı"[136]; yeni, daha açgözlü bir memurlar sınıfıyla ("aristokrat alimler") bağlantılı büyük malikânelerin yeniden yayılması; politik çalkantı ve toprağın-temellüğü aracılığıyla topraktan sürülen, azımsanmayacak miktarda -hayatta kalabilmeleri için toprak sahiplerine bağımlı, *kayıtlı* hanelerin yüzde yetmiş *kadarı*-[137] mülksüzleştirilmiş bir işgücü; "nehir yatakları, göl yatakları, bataklıklar, kumsallar ve kıyı ovaları"ndaki tarım arazilerinin, tarımsal tekniklerin hızlı gelişimi ve yeni araç gereçlerin icadı[138] sayesinde bunların iyileştirilmesinde çıkarı olan büyük toprak sahiplerinin oynadığı rol; Sung döneminde Çin'de hızla yayılan ticaret-kapitalizmi dalgasının gerisinde yatan büyük dönüşümlerin birer *parçası* oldular. Hang-chou ve K'ai-feng gibi kentler[139] yüzyıllardır dünyanin gördüğü en kalabalık kentlerdi. Hang-chou'da takriben 13 kilometrekarelik bir alanda, bir milyonun üzerinde bir nüfus toplanmıştı! [140] Onuncu yüzyılın ortaları itibarıyla (955'de) binlerce Budist manastırındaki çanların ve heykellerin "hızla yayılan para ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak için eritilmesi ve madeni paraya dönüştürülmesi"[141] zorunluluğu hasıl oldu ve on birinci yüzyılın ortasına gelindiğinde para olarak alınan vergiler mali gelirin yüzde ellisinden fazlasına ulaşıyordu, bunun büyük kısmı tuz, çay ve alkoldeki devlet tekellerinden ve ticaretin vergilendirilmesinden elde ediliyordu.[142] "Ticaret ve sanayide yatırım için devasa meblağlar dolaşımdaydı."[143] Örneğin, Çin seramiklerinin Batıya doğru muazzam akışı, çoğunlukla bütün vadilere yayılan

bazı bilim insanları söz konusu çağdan ekonomik devrimlerden biri olarak bahseder ve diğerleri de bunu ön-kapitalizmin ilk erken aşaması olarak değerlendirir.

[136] Clark 2009, s. 134 ve sonrası.

[137] Elvin 1973, s. 78-9.

[138] Twitchett 1979, s. 30-1.

[139] Örneğin, Kuhn 2009, s. 195.

[140] Tuan 1970, s. 132 ve sonrası.

[141] Lau ve Huang 2009, s. 2008.

[142] Lo 1969, s. 61; Kreifelts 1995, s. 210.

[143] Lo 1969, s. 61.

ve hiç şüphesiz güneydoğu kıyı kentlerinin ticaret kodamanları tarafından kontrol edilen, büyük limanlara yakın konuşlanmış fabrikalarıyla, tamamen kapitalist bir endüstriye iyi bir örnektir.[144] Quanzhou, uluslararası piyasalara bağımlı olarak düzenlenmiş bir ilkel kapitalizmin temeliydi. Ve daha kuzeyde, "otuz altı kadar kompleks ve 3600 tam zamanlı ücretli işçi istihdam eden değerli maden ve Li-kuo *chien*'nin metalurji tesisleri" olan Kuzey Kiangsu demir ve çelik sanayisi de özel mülkiyete aitti ve özel olarak işletiliyordu. "1070'lerde Su Tung-p'o'un anlattığı bir anıya göre, otuz altı büyük hanedanın (*ta-chia*) her birinin maden, toprak, fabrika ve araç gereç yatırımlarının yanı sıra, on binlerce tomar nakit sermayesi vardı."[145]

Haraççı tarzın yaşama gücünü hiçbir şey Çin örneğinden daha çarpıcı biçimde gösteremez. Devlet dış ticareti hem teşvik etmiş hem de düzenlemiş, "limanlar ve kanallar açtı, dalgakıranlar ve depolar inşa etmiş" ve devlet-teşebbüslerinin yönetimine tüccarların dahil olmasını teşvik etmiştir.[146] Metal endüstrisinin yayılmasını teşvik eden de devletin demir talebi oldu, daha genel bir düzlemde iş *dinamiği* bakımından "merkezi yönetimin bir bölgede yerleşimi neredeyse her zaman bölge içi bir kalkınma dönemine yol açtı, yerleşimin kaldırılması ise, sistematik bir düşüş devrine sebep oldu."[147]

> Güney Sung başkenti Hang-chou, on ikinci ve on üçüncü yüzyıl boyunca aşağı Yangtze'de hızlı bir büyüme döneminin yaşanmasına yardımcı oldu ... Kalkınma, vergi gelirleri ve devlet satın alımlarının naklini sübvanse ederek taşıma masraflarını yapay

[144] Seramik ihracatının miktarı üzerine krş. Bivar 1976, s. 8, "Büyüleyici bir kitap olan *Kitab al-Dhaka'ir wal-tuhaf* ... Fâtimid al-Mustansir'in Kahire'deki devlet hazinesinde Çin porselenleriyle dolu yedi odayı tasvir eder"; sanayinin örgütlenmesi üzerine krş. Ho 2001, s. 68 ve sonrası.

[145] Hartwell 1966, s. 45.

[146] Lo 1969, s. 64, 61.

[147] Hartwell 1982, s. 386.

> olarak azaltan bir mali sistemin yarattığı bölgeler arası entegrasyonun bir sonucuydu...[148]

Çin'le bitirecek olursak; Wei yurdunun oluşumunun, yani on ikinci yüzyılda yaygınlaşan göl dipleri ile nehir yataklarının ıslahının arkasında çıkarı olan güçlü arazi sahipleri, "aslında yönetim içerisindeki en güçlü şahsiyetlerdi."[149] "Bu yalnızca yerel yönetim için değil, merkezi yönetim için de geçerliydi. Sung âlim Ma Twan-lin, Wei yurdunu teslim alan Sung saltanatındaki kötülüğüyle ün salmış belli başlı bakanlardan, Yangtze, Tsai Ching ve Ch'in Kuei'den öfkeyle bahseder."

> Günümüzdeki topraklar çoğunlukla dünün gölleridir. Wei yurdundan sorumlu olanlar, yalnızca göllerin kurutulup ziraat için ıslah edilebileceğini biliyor gibiler, fakat gölün dışındaki toprağın bu nedenle su altında bırakılacağını idrak etmiş gibi görünmüyorlar. Bunun nedeni *sorumlu zümrelerin sarayın gözdeleri ve güçlü memurları* olmasıdır; bu nedenle herhangi bir engelleme korkusu olmadan, komşu toprağı bir boşaltma havzasının kaderine terk edebilir ve böylece insanları inciterek çıkar sağlayabilirler.[150]

Başka bir deyişle, bu yayılmacı yüzyıllardaki açgözlü toprak sahiplerinin çıkarları, Çin'in haraççı tarzının biçimlenimine özgü bir biçimde, Sung bürokrasisinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu, ya bürokrasi ve toprak sahibi elit (bir Güney Sung memurunun söylediği gibi "sözleri ve etkileri yönetimde hakim olabilen güçlü aileler")[151] arasındaki, ya da özellikle memur sınıfın karakteristiği, toprağı gayrimenkul oluşturma modeline dayanarak gaspeden "saray gözdeleri ve güçlü memurlar" arasındaki danışıklı dövüş olarak tanımlanabilir. Kısacası Çin, geleneksel anlamda, en azından bu aşamada, hiçbir aristokrasinin dahil olmadığı topraksal

[148] Hartwell 1982, s. 386.

[149] Chi 1963, s. 137.

[150] Chi 1963, s. 137-8; italikler bana ait.

[151] Chi 1963, s. 136, aktaran Wei Chin: "Wei yurdunu kuran, sözleri ve etkileri hükümette hakim olan güçlü ailelerdi."

ve bürokratik çıkarların bir *kaynaşımını* temsil ediyordu; ve otokrasi, kendi memurlarına karşı çıkarak, yönetimin mali çıkarlarını savunacak kadar güçlü olmadı.

Rus mutlakiyetçiliği, on dördüncü yüzyılın sonundaki Rus konsolidasyon döneminden itibaren bunun neredeyse aksi yönde gelişti; bu noktada Weber'in sezgisi Anderson'unkinden daha doğrudur. Anderson *boyarları* Batı Avrupa'nın feodal aristokrasilerine benzeterek ve Rus otokrasisini *"aynı dönemde çoğu Avrupa ülkesinde yaygın olan* Mutlakiyetçi Devlet *tipi"*[152] olarak tanımlar ve böylece Rus mutlakiyetçiliğini bir Avrupa modeli temelinde okur. Çarlığın aslında bu feodal okuması, Trotskiy'in Rusya'nın gelişimine dair "tarihsel özgüllükler" üzerindeki ısrarlı duruşuyla keskin bir şekilde çelişir ya da Trotskiy'in neden Rus devletini bir "bürokratik otokrasi"[153] ya da "bürokratik mutlakiyetçilik"[154] olarak, Avrupa mutlakiyetçiliği ve Asya despotizmi arasında ara bir form" ve "bu ikisinden Asya despotizmine 'muhtemelen' daha yakın"[155] bir devlet olarak nitelediğini açıklamakta yetersiz kalır. Rus soylu sınıfı, Weber'in betimlediği gibi, "hükümdar karşısında bütünüyle eli kolu bağlı bir durumdaydı."[156]

> Saray aslında soylu sınıfa karşı, en ünlü isimlerin taşıyıcılarına ve en büyük servetlerin sahiplerine karşı bile tavır koymayı göze alabilirdi. Bu, ne kadar büyük nüfuz sahibi olursa olsun, hiçbir Avrupalı hükümdarın hukuken kendi serbest olmayan *bakanlarına* karşı göstermediği bir tutumdu.[157]

· Slav ülkelerinde, özellikle de Rusya, Boğdan, Eflak ve Erdel'de devlet yönetiminde bulunan soylu aileler zümresi (ç.n.).

[152] Anderson 1974a, s. 336 (feodal aristokrasi), 334-335 (Avrupa-tarzı devlet, fakat "daha çağdışı Doğulu bağlam itibariyle özgül özellikleri olan" diye ekler; italikler benim.

[153] Trotskiy 1972, s. 8.

[154] Trotskiy 1972, s. 25.

[155] Trotskiy 1972, s. 8; 1907'de yazılmış.

[156] Weber 1968, Cilt 2, s. 1066.

[157] Weber 1968, Cilt 2, s. 1065.

Rus devletinin erken tarihinden boylu boyunca geçen iletken tel, aristokrasinin (*boyarlar* ve Moskova aristokrasisi)[158] bağımlılığı ve Andrej Pavlov'un belirttiği gibi, yalnızca siyasal özgürlükten değil, aynı zamanda hükümdar karşısında ekonomik bağımsızlığın son izlerinden de yoksun olan bir hizmetçi sınıfıyla aristokrasinin entegrasyonudur.[159] On beşinci ve on altıncı yüzyıl boyunca "Moskova monarşisi, bağımsız mülk sahiplerinin mülklerinin yok edilmesi ve yüzyıllık arazi kullanım hakkını devlet hizmeti şartına bağlıyan bir mülk biçiminin oluşturulmasında başarılı oldu."[160] Mecburi hizmet ilkesi, yani resmi olarak 1556'da teklif edilen "bütün ülke hizmet etmeli" ilkesi, uygulamada "üretim araçlarının özel mülkiyetinin fiilen kaldırılması" anlamına gelecekti.[161] *Opríchnina*·, Moskova'nın merkezi bölgelerinde büyük *vótchina*'ları- elinde tutan *boyar*ların kökünü kazıdı[162] ve sonunda "aristokrasiyi tamamen monarşiye bağımlı hale getiren aristokrasinin kapsamlı bir dönüşümüne" yol açtı.[163] "Gelecek *boyar*'lara değil, *dvoriane*'lere- aitti."[164] "III. Ivan'ın saltanat devrini II. Katherina'nınkinden ayıran üç yüzyıl boyunca Rus soylu sınıfı, çarlığın müsamahası sonucu kendi toprağına sahip oldu."[165] Her Ba-

[158] Bu tanımlar üzerine bkz. Meehan-Waters 1982, Bölüm 1.

[159] Pavlov 2005, s. 92; Pavlov bu kitabında yönetici sınıf içerisinde daha güçlü bölgesel bağlara yol açmış olabilecek, on altıncı yüzyıldaki saltanat soylu sınıfının yeniden yapılanmasının başarısız sonuçlarını tartışır.

[160] Pipes 1995, s. 69.

[161] Pipes 1995, s. 93-94.

· İvan Vasiliyeviç'in, nam-ı diyar Korkunç İvan'ın hem kurduğu gizli polis örgütünün, hem de örgütün kurulmasıyla örgüt mensuplarına verilen toprağın adıdır (ç.n.)

- Miras yoluyla geçebilen daha sonra İvan Vasiliyeviç'in düzenleme ve sınırlamalarına tabii olan topraklar (ç.n.)

[162] Pipes 1995, s. 94-5.

[163] Pavlov 2005, s. 105-6.

- Büyük Petro dönemi öncesinden itibaren Çar tarafından toprak bağışlanarak yaratılan ve aynı zamanda da devlet memuru olan aristokratlar (ç.n.)

[164] Pipes 1995, s. 95.

[165] Pipes 1995, s. 172; o halde güçbela bir feodal aristokrasi!

tılı gözlemciyi ve elbette on dokuzuncu yüzyıl Rus entelijansiyasını etkileyen Rus despotizminin özelliği buydu işte. Trotskiy, Rus devleti ve "onun büyümelerini çabuklaştırdığı ve sistematik bir biçime soktuğu" hakim sınıflar hakkında yazarken çarlığı bir "Asyatik despotizme" benzettiğinde,[166] Rus entelijan-siyası içerisindeki uzun geleneği kullanıma sokmuştu. Roman-oviç-Slavatinskiy 1870'de Rus soylu sınıfının aslında devletin bir eseri olduğunu ileri sürmüştü ("Bizim 'hizmet aristokrasimizi'* Batı Avrupa'nın feodal toprak sahibi aristokrasisinden ayıran temel fark budur"),[167] ve *pomest'ye* sistemini "doğu devletleri"nden alınma bir Rus işi olarak gören Miliukov,[168] Rusya'da toprak aristokrasisinin nihai oluşumunun, Türkiye'de olduğu gibi, otokratik iktidar temelinde, yani"ulusal devletin çoktan kurulmuş olduğu" bir dönemde, nasıl gerçekleştiğini açıklamıştı. "Bütün bu örneklerde,[169] devlet topraklarına özel mülk sahipleri tarafından el konulması toplumda feodal örgütlenmeye yol açmadı, zira merkezi iktidar topraktaki olağanüstü haklarından mahrum edilemeyecek kadar güçlüydü."[170]

Dolayısıyla, ırsi aristokrasi (dokuzuncu yüzyılın sonu ve onuncu yüzyılın başında parçalanan büyük aristokrat zümreler) ile otokrasinin omurgasını oluşturan yeni profesyonel bürokratlar sınıfı arasında Çin'e özgü çatışmanın Rusya'da bir muadili

[166] Trotskiy 1967, s. 23-4.

* Boris Godunov'un *boyar*'ların gücünü sınırlamak için oluşturmaya çalıştığı, ancak Çar'a asker ya da idareci olarak hizmet etmeleri şartıyla mülk sahibi olabilen zümre (ç.n.)

[167] Slavatinski'nin *Dvoryanstvo v Rossii*'ye önsözünden aktaran Madariaga 1995, s. 223.

[168] Miliukov 1962, s. 119 ("askeri mülklerden oluşan bu doğu sistemi, Moskova prenslerinden alınmıştı") ve s. 120 ("Doğu devletlerinin bağımlı askeri tasarruf hakkı, her zaman prensin bütün topraklar üzerindeki olağanüstü mülkiyet hakkı fikri üzerine kurulmuştu.")

[169] Miliukov, muhtemelen *zemindarları* "askeri toprak sahipleri" olarak yanlış yorumladığı için, Hindistan'daki İngiliz politikasını da buna dahil eder.

[170] Miliukov 1962, s. 118.

yoktur. Hem miras hissesi döneminden devralınan aristokrasi varlığını sürdürdüğü, ama elbette on altıncı yüzyıla kadar acımasızca boyunduruk altına alındığı için, hem de Rus monarşisi "hizmet sınıfının kırsalda kök salmasına asla müsaade etmediği" için.[171] Gerek aristokratlar gerekse de *dvoriane* kütlesi düpedüz birleşik bir hizmet sınıfının unsurlarıydı ve bu noktada Büyük Petro'nun bu sınıfı modernize etmeye kalkıştığı dönem itibariyle (on sekizinci yüzyıl) soylu sınıfın *bürokratikleşmesinden* bahsetmek daha doğru olacaktır.[172] Petro hükümdarlığının "soylu bürokratları", Weber'in doğru bir şekilde "patrimonyal" diye nitelediği[173], pre-emperyal Rus devletinin köklü geleneklerini yansıtan öncelikle devlete hizmet eden ve sonrasında kendi toprakları üzerinde tasarruf haklarını kullananlardı.[174] Rusya, serfliğin alabildiğine yayıldığı (feodal-olmayan) bir haraççı rejim olmasına rağmen, Rus serfliğinin özgüllüğü "toprağa yerleşik köylülerin toprak sahiplerine bağlı olmamasıydı."[175] Model, köylülüğün toprağa bağlılığının, devlet hazinesinin ihtiyaçlarıyla yönlendirilen daha kapsamlı bir bağımlılığı yansıttığı geç Roma modelidir. Bu model Rusya için de geçerliydi.[176] Fakat Rus serfliği için belki de en iyi analoji, köylülüğün köleleştirilmesinin mali olarak yön verildiği (bu tam da on altıncı yüzyılın sonundadır) Romanya'daki beyliklerden gelir ve Rusya ile benzerlik on yıllar önce Brătianu tarafından ikna edici şekilde tartışılmıştır.[177]

Rus üst sınıflarını çarlığın mengenesinde tutan ceberut tahakküm, hem güçlü bir monarşiye bağlı olan uysal bir aristokrasi[178] *hem de* "Çarist ve emperyal Rusya'da merkezi iktidara kafa tutan

[171] Pipes 1995, s. 172-3.
[172] Meehan-Waters 1982, s. 62 ve sonrası.
[173] Weber 1968, Cilt 2, s. 1066 ("Rus patrimonyal devleti").
[174] Meehan-Waters 1982, s. 64.
[175] Pipes 1995, s. 103. "Onların *glebae adscripti*" olduğunu ekler.
[176] Pipes 1995, s. 105.
[177] Brătianu 1933, özellikle s. 452 ve sonrası.
[178] Pavlov 2005, s. 104.

herhangi bir bölgesel iktidar odağının olmaması"[179] demekti. *Her iki açıdan da* burada tasvir edilen dört biçimlenim bakımından *son derece farklı olan Babür İmparatorluğu*, kendi "unsurları" arasında haraççı tarza *en az* entegre olandı. Bizansın taşralı ileri gelenleri, bürokratik hiyerarşinin, II. Basileious'un (976-1025) yakındığı "ihtilaflara" [180] ve aristokrasinin yıkıcı potansiyeline rağmen, imparatora itaat eden yönetici bir elitin parçasıydı. Burada hizmet aristokrasisi ile kırsal aristokrasi arasında hiçbir ayrım yoktu. Çin devleti, T'ang ve daha önceki rejimler boyunca yönetime hakim olan güçlü aristokratik zümrelerden kurtulduğunda, Çin de "bağlantısız unsurların yanyanalığı"ndan yoksundu. Bilgili, okur yazar bir bürokrasinin egemenliği, Çin modernitesinin ayırıcı özelliğiydi; devlet içerisindeki çatışmalar da büyük ölçüde bu sınıf ve onun rakip hizipleri içerisindeki çatışmalardı. Rusya'da (bir kez daha!) Aristokrasinin tahta itaati, on sekizinci yüzyılın son yirmi otuz yılında önemli ölçüde zayıflayacaktı;[181] yine de o dönemde bile, Rus soylu sınıfı hiçbir zaman devlete karşı bir tehdit olmadı.[182]

Dolayısıyla Babürlüler yönetimindeki Hindistan, bir hizmet-elitini güçlü *bölgesel* aristokrasilerle *yan yana getiren* bir model geliştirmesi bakımından bir istisna oluşturuyordu. Bu model, asi bir kırsal aristokrasinin hizmet-soyluluğu ile devletin omurgasını oluşturan sıkı disiplinli bir yöneticiler sınıfı olan *masabdarlar*ın bağlantısız yan yanalığına dayanıyordu.[183] On beşinci yüzyılın sonunda Osmanlı yayılması "Bizans mensuplarını ve Balkan soylu sınıfını [Osmanlı] yönetiminin en üst mevkilerine" başarılı bir şekilde entegre etmiş olsaydı,[184] ne Saltanat ne de Ekber kayda

[179] Pipes 1995, s. 67.

[180] Psellus 1966, s. 43.

[181] Blum 1968, s. 351 ve sonrası.

[182] Pipes 1995, s. 183 ve sonrası.

[183] En iyi vaka araştırması büyük bir farkla şu eserdir: Richards 1975.

[184] Bu argüman Lowry 2003, Bölüm 7'de geliştiriliyor. Lowry şunu öne sürüyor: "Bizans'ın nihai yenilgisinden sonra, Osmanlı yöneticileri II. Mehmet (1451-

değer bir başarı sağlayamazı. Ghurid fetihleri "vergi ödemesi karşılığında bazı Hintli hükümdarları tahtlarında bırakırken, Kuzey Gangetic ovasında Müslüman bir yönetimin de temelini oluşturmuştu."[185] Bir yüzyıl sonra, Alaaddin Khaljī ve onun Kuzey Hindistan'ın çok önemli bir kısmı üzerine koyduğu *kharāj*· artık gelişmiş haldeki bu kırsal aristokrasinin bağımlı durumu, "kırsal bölgeden kentlere ve Hintli şeflerden Müslüman yönetici sınıfa önemli ölçüde büyük tarımsal artıların" transferi anlamına geliyordu.[186] Fakat elbette "Hintli şefler", Nurul Hasan'ın tanımlamasıyla[187] "güçlü, bağımsız ve özerk liderler" olarak, imha edilmek şöyle dursun, asla tamamen bağımlı hale getirilmemişlerdi; birbirini izleyen bütün hanedan ve rejimler de onlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Ekber, Rajput** şeflerini Babür İmparatorluğu'nun hükümdarlık hiyerarşisi altında topladığı ve "merkez ile toprak sahibi ileri gelenler arasındaki ilişkide köklü bir değişim" sağladığı için haklı olarak övülür.[188] Yine de Ekber'in kırkıncı yılı (1595-1596) ile Aurangzeb saltanatının ilk fasılı arasında, Babür yönetici sınıfının muazzam yayılmasından sonra bile, bu güçlü Hintli şefler resmi yönetici elitin ancak yüzde on beşi olarak varlıklarını sürdürdüler.[189] "Bölgesel aristokrasilerin silahsızlandırılması ve hizaya getirilmesi, ya da resmi görevlilere dönüştürülmeleri, ilk modern devletlerin nadiren başarılı olduğu zorlu bir görevdi."[190] *Zemindarlar*, Babürler bu yerel *rajas* ve bölgesel

1481), II. Bayezid (1481-1512) ve I. Selim (1512-1520) o kadar kendilerinden emindiler ki mağlup hanedan mensuplarını kendi devletlerinin en yüksek seviyelerine dahil edebilecekleri düşüncesindeydiler."

[185] Jackson 1999, s. 124.

· Tarım arazilerinden alınan vergi (ç.n.)

[186] Jackson 1999, s. 242 (*kharāj* yüzde elli saptanır), 247 (Hintli şefler).

[187] Hasan 1969, s. 18.

** Hindistan'da bir savaşçı olup genelde Ksatriya kastına ait olan bir toplumsal grup (ç.n.)

[188] Zaidi 1997, s. 16-17.

[189] Athar Ali 1997, s. 9, 12-13.

[190] Richards 1993a, s. 87.

aristokrasileri artık bu şekildeadlandırmaya başlamıştı, yöresel kırsal direnişin kaleleriydi. "[*Jagidarlar*][191] en büyük muhalefet ve husumeti kesinlikle *zemindarlar*dan gördü."[192] Manucci'nin dediği gibi "Moğol ülkesinde *rajar* ve *zemindarların* her zaman birkaç isyanı" oluyordu.[193] *Zemindarların* başını çektiği on sekizinci yüzyılın yaygın kırsal ayaklanmaları[194], "Babür İmparatorluğu'nun kendini tahkim etme çabasının tek kelimeyle başarısız olduğunun" önemli bir göstergesiydi.[195]

On sekizinci yüzyıl itibarıyla ortaya çıkan emperyal yapının çarpıcı çözülüşünün nedeni, bu siyasi etmenler (*haraççı tarzın sınıf temelinde şekillendirilme biçimi*) kadar, Hindistan'ın dört bir yanında merkez ile bölgeler arasındaki ilişkiyi yeniden şekillendiren muazzam ekonomik yayılmaydı da. Bu yayılma, büyük ölçüde Babür devletinin ve parasal büyümenin tetiklenmesinde haraççı tarza özgü dinamiğin bir mirasıydı. 1580'ler itibarıyla, "Babür gelir 'düzenleme' sistemi (*zabt*), muazzam bakır para ve gümüş rupi'yi emperyal devlet hazinesinin hiyerarşisine akıttı."[196] "Kırsal ve kentsel piyasalar ağında nakit satılan tahıl ve diğer ekinler, devletin vergilerin nakit ödenmesi talebine yanıt olarak senelik bir ritim içerisinde kırsaldan kentlere taşındı." "Ekber'in imparatorluğu, hem altın hem de gümüş olmak üzere, büyük ve geniş-

[191] Yani, *jagirs* biçiminde maaşlı-görevlendirme sahibi soylular, başka bir ifadeyle "toprak-vergisi toplayacak geçici bir otoritesi" olan, belli topraklar üzerinde gelir tahsisleri, Richards 1975, s. 21. Athar Ali'nin belirttiği gibi "İmparatorluğun açık farkla en büyük kısmı *jagir*'lere tahsis edilmişti"i Athar Ali 1997, s. 74.

[192] Athar Ali 1997, s. 85.

[193] Aktaran Athar Ali 1997, s. 87.

[194] Alam 1986.

[195] Richards 2004, s. 397. "Peş peşe gelen Babürlü hükümdarların en önemli amaçlarından biri, kırsal bölgenin savunmalarına nüfuz etmekti. Moğol emperyal memurları, her bir *pargana*da [Müslüman krallıkların kullandığı eski bir idari birim – ç.n.] yerleşik bağnaz *zemindarları* bertaraf edip zayıflatmaya çalışırdı.... Bununla birlikte Babür İmparatorluğu'nun kendini tahkim etme gayreti başarısız oldu" (s. 396-7).

[196] Richards 1193b, VI, s. 627.

leyen rezervlerini muhafaza etti.[197] Bu, Babür mali dinamiğinin dünya-ekonomisiyle *ayrılmaz bir şekilde* ilişkili olduğunu ve Hindistan'ın on yedinci yüzyılda Avrupa ticaret-kapitalizminin yazgısı açısından hayati olan, genişleyen uluslararası ticaret aracılığıyla külçe altın ve yabancı nakit parayı cezbetme becerisini gösteriyordu.[198] John Richards'ın ileri sürdüğü gibi, "imparatorluğun gördüğü geniş kabul, Avrupa'dan giderek daha fazla miktarlarda ithal edilen gümüş ve altına dayanıyordu."[199] "Hindistan'a Yeni Dünya'dan gelen bol miktarda gümüş, on altıncı yüzyılın ilk yarısında Ekber'in kendi imparatorluğunu inşasına büyük faydalar sağladı."[200]

Toparlamak gerekirse, haraççı üretim tarzları, kendi gelişmiş biçimleri içerisinde, güçlü bir parasal ekonominin ve dikkate değer bir ekonomik dinamizmin karakterize ettiği sınıfsal rejimlerdi. Emperyal temeller üzerinde kurulu, yani fetih ve yayılma yoluyla *kurulmuş* ve "imparatorluğa yeni vilayetler katıldıkça mütemadiyen genişleyebilen"[201] merkeziyetçi yönetimlere dayalı "dünya çapında ekonomiler"di.[202] Rusya'nın on beşinci yüzyıl sonu ve on altıncı yüzyıldaki yayılması muazzamdı; bununla birlikte "en büyük fetihler halen yapılmamıştı." On yedinci yüzyılın ortası itibarıyla, Rus çarları dünyadaki en büyük devlete hükmediyordu."[203] Bizans da yüzyıllarca yayılmış, daha sonra beşinci yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar, daha sonra yeniden kurulmak üzere, hızla küçülmüş bir imparatorluğun mirasçısıydı. Bu yeni-

[197] A.g.e.

[198] Richards 1993b, Vı, s. 634 ve sonrası.; Prakash 1994,, VI; Haider 1996.

[199] Richards 1993b, V, s. 307; bu konuya dair en iyi çalışma Haider 1996.

[200] Richards 1993b, V, s. 308.

[201] Richards 1993a, s. 58

[202] Bayly 1986, s. 71, "geç on sekizinci yüzyıl Çin, Hindistan ve Arap dünyasını" tasvir eder.

[203] Pipes 1995, s. 83. On sekizinci yüzyılda Polonya'dan ele geçirilen toprak, soylu sınıfının seçkin üyelerine, "gözde ve seçkin devlet memurlarına" büyük hibelerle verildi, krş. Madariaga 1974, s. 58-61.

den kuruluş, yeni bir yayılmayı içeriyordu. Hindistan'daki Müslüman eyaletler, on ikinci yüzyılın sonundaki Ghurid fethinden yedinci yüzyılın sonundaki Deccan'daki Aurangzeb seferlerine kadar yüzyıllarca yayıldılar. On sekizinci yüzyıl, otokrasinin ön cephesinin arkasındaki merkezi iktidarın nihai çözülüşüne tanık olduysa, bunun nedeni durgunluk değil, haraççı rejimlerin zincirlerinden saldıkları daha uzun demografik ve ticari büyüme çevrimlerinden, bankalarla başlayan "tüccar sınıfların her düzeyde" egemen olduğu ticaret-kapitalizminin yerel ağlarının evrimine kadar, iktisadi büyümeye katkıda bulunan güçlerdi.[204] Ekber ile Aurangzeb dönemi arasında Babür rejiminin mali genişlemesi müthiş bir başarısıydı;[205] Richards'ın belirttiği gibi, "devlet teşvikinin yanı sıra barış, düzen ve yeni piyasa fırsatları; üretici, aracılar (tüccarlar, simsarlar, tefeciler), *zemindar*lar ve devlet arasında paylaşılacak artıyı arttırmıştı."[206] "On yedinci yüzyılda Hintli köylüler çok sayıda yiyecek ve sanayi bitkisini etkili bir şekilde ve hakkıyla yetiştirdi" ve 1680'lere gelindiğinde "Kuzey Hindistan'da refah içindeki pazar kentlerinin (*qasba*lar) sayısı yüzlere vardı."[207] Şirketlerin büyük miktarlarda kıymetli metal ithali, Babür rejiminin genişlemesine katkıda bulundu.[208] Bengal "ihracat-güdümlü ekonomik büyümenin en çarpıcı örneğiydi."[209] Kısacası, "Babür'ün seküler eğilimi iktisadi büyüme ve canlılıktan ibaretti,"[210] ama *bütün* üretim tarzlarının karşı-erekselciliği nedeniyle, "büyük imparatorluklardan çeşitli yollar ve farklı oranlarda ayrılanlar ... kesinlikle varlıklı ve daha müreffeh kısımlardı."[211] Bayly'nin dediği gibi "büyük imparatorlukların gerilemesi ...

[204] Bayly 1983, özellikle Bölüm 4; Subrahmanyam ve Bayly 1988, s. 413-18.
[205] Richards 1993a, s. 186 ve sonrası.
[206] Richards 1993a, s. 189-90.
[207] Richards 1993a, s. 190, 194.
[208] Prakash 1985, s. 222.
[209] Richards 1993a, s. 202.
[210] Richards 1993a, s. 204.
[211] Bayly 1986, s. 74, asıl olarak Osmanlı ve Babür İmparatorluğu hakkında.

daha çok kendi başarılarının bir sonucu, daha evvelki hızlı genişlemelerinin bedeli gibi görünüyor."[212] Buysa, haraççı rejimlerin yörüngelerinin içsel bir mantıkla ya da Marx'ın deyişiyle bir "hareket yasası" tarafından yönlendirildiğini söylemenin bir başka yoludur.

Son olarak, dar anlamda üretim ilişkileri için ne söylenebilir? Marx, (feodalizm ve onun bağımlılık geleneğinin aksine) haraççı üretim tarzlarında "bağımlılık ilişkisinin, *devlete olan bütün bağımlılık biçimlerinin ortak özelliği olan şeye kıyasla, ne politik ne de ekonomik açıdan daha güçlü bir biçime sahip olmak zorunda olmadığını*" ileri sürmüştü.[213] Başka bir deyişle sömürünün genel biçimi, tek kelimeyle köylülüğü devletin vergilendirmesine tabi kılan biçimdi. Buna, köylülüğün bu genel tahakküm biçiminin, "aynı" genel "ekonomik temelin", Marx'ın kendisinin düşündüğü gibi, "sayısız farklı ampirik koşulun, doğal koşulların vs. neticesi"[214] kadar çok olmasa da, yani salt olumsal nedenlerle değil, fakat *haraççı tarzların sınıf bazında şekillenmesinde de ötürü*, "kendi görünümü içerisinde sonsuz varyasyon ve değişikliği" gözler önüne serebileceğini ekleyebiliriz. Guichard'ın Valensiya için tasvir ettiği haraççı tarz modelinde, görece zayıf bir devlet aygıtı ve ona bağlı egemen "aristokrasi", güçlü kırsal topluluklarla karşı karşıya gelir.[215] İronik bir şekilde bu, Marx'ın kendi Asyatik devlet anlayışına en yakın biçimlenimdir. Buna karşın, Bizans modelinde, yöneticiler periyodik olarak *daha* savunmasız bir köylülüğü "güçlülerin" tepelemesine karşı savunmak zorunda kalacaktı[216] ve burada *paroikoi* özel mülklerde yaygındı.[217] Hatta Bernier daha aşırı ve muhtemelen abartılı bir karşıtlık içerisinde Babür köylülüğünün

[212] Bayly 1986, s. 75.

[213] Marx 1981, s. 927.

[214] Marx 1981, s. 927-8.

[215] Guichard 1990-1, s. 474; ayrıca s. 20.

[216] Bkz. McGeer (2000) içinde çevrilen romanlar.

[217] *Paroikoi*'yi bir bağlı kiracılık biçimi, Anglo-Sakson *gebur*lara benzeyen malikânelerin daimi iş gücü olarak ele alıyorum.

ezilmesine vurgu yapmıştır.[218] *Jagirdar*ları açgözlülükle suçlamış ve bu temelde "Asyatik devletlerin hızlı gerilemesine" dair bütünlüklü bir açıklama getirmiştir.[219] Ancak, burada Bizans'da olduğundan daha fazla, yöneticiler, köylülüğün ezilmesini engelleme konusuna açık bir ilgi gösterdiler. Merkezi iktidarın ve onunla birlikte emperyal otoritenin nihai çözülmesiyle virlikte köyler *zemindarlar*ın ve kapitalistlerin insafına terk edildi;[220] *ryot* ise kıt kanaat yaşayan bir tarım emekçisine dönüştü.[221] 1880'lere gelindiğinde Marx, Bengal gibi bölgelerde"toprak sahibi grupların sergilediği karmaşık durumun"[222], en azından kendisi açısından, feodalizm ile alakası olmadığının ("Phear'ın deyişiyle, *feodal* köyün *Anayasası*")[223] ve "İngiliz feodalizminden çok daha önce meydana gelmiş" bir gelişme olduğunun tamamen farkındaydı. *Zemindarların* gelir toplayıcı ya da toprak beyi olup olmadıkları[224] konusundaki sonu gelmeyen İngiliz kafa karışıklığı, parçalara ayıran bir haraççı üretim tarzının tarımsal koşullarını yansıtıyordu. Bu üretim tarzında, Bengal gibi uzak vilayetlerde mali idareyi yaymaya dönük on sekizinci yüzyıl dürtüsü, *zemindar* haklarının oldukça yoğunlaşmasına yol açtı[225] ve *zemindarlar*, tahsildarlardan ziyade toprak beyleri gibi görünmeye başlandı. Fakat aslında mali aracılardı; İngiliz memurları arasında yalnızca John Sho-

[218] Bernier 1916, s. 225. "Böylece, toprak sahibi olan kişiler ... köylüler üzerinde neredeyse mutlak bir otorite sahibi olur ... ve bunun uygulamaya konma tarzından daha zalim ve baskıcı bir şey tahayyül edilemez."

[219] Bernier 1916, s. 227.

[220] Marx'ın ayrıca *mahajan*'ı "köylü kapitalist" olarak tasvir ettiği Marx 1972, s. 256.

[221] Benim de tamamen katıldığım bu perspektif için krş. Athar Ali 1997, s. 90 ve sonrası.

[222] Marx 1972, s. 264, alt-kiracılık ve onun sonuçlarından bahseder, yani, "Daher beispiellose complexity of landed interests u. keiner hat ein Interesse improvements d. land zu machen".

[223] Marx 1972, s. 256; Vurgular Marx'a aittir.

[224] Bkz. Ranajit Guha'nın klasik çalışması, Guha 1996 olarak yeniden yayınladı.

[225] Calkins 1970, s. 802-3.

re'un belirttiği gibi, "Toprak mülkiyetinin Hindistan'da İngiltere'deki hakların aynısını doğuracağı düşünülmemelidir."[226] İngilizler, *zemindarların* harç topladıkları yerleri malikânelere dönüştürerek onları özel toprak sahipleri yaptığında, Bengal köylerinin gerçekliğini düpedüz gözardı ettiler. 6000 akreye kadar işletilebilen arazileriyle "*jotedar* kiracılığının omurgası" olan "saygın tarım kastları" büyük ölçüde "dokunulmaz" ortakçı, tabi kiracı ve kiralık işçilerden oluşan bir kitleyi sömürüyordu.[227] Burada imlenen ayrımı on sekizinci yüzyılın son yirmi-otuz yılından ve elbette ondokuzuncu yüzyıldan itibaren takip etmek daha kolaydır. Bu zaman diliminde Birleşik Eyaletlerde· bütün nüfus kitlelerinin, "kiracılar" olarak yeniden sınıflandırılması ve çoğu çiftçi tüccarlar ve *zemindarlardan* meydana gelen denetleyici bir azınlık tarafından tahakkümü;[228] Bengal'de hatırı sayılır bir köylülüğün doğuşu ve kırsal kredi piyasasını kontrolü *vs.* aracılığıyla; biçim bakımından haraççı ve sömürgeci olarak gelişen kapitalist üretim ilişkileri, bitmek tükenmeksizin "toprak üzerinde bir dizi karmaşık sömürü ilişkisi" geliştirdi.[229] Ve son olarak elbette Rusya, "Asyatik despotizmin" er ya da geç feodal üretim tarzına özgü *sömürü biçimlerinin* kendi köylülüğüne tabi kılınacağı bir haraççı rejimdi. Herhangi bir derinlikten yoksun olan ama yaygın kabul gören genel bir Marksist görüş, sömürü biçiminden üretim tarzına doğru işler ve Çarlık Rusyası'nın "bu yüzden" tipik feodal üretim ilişkilerine sahip bir feodal toplum olduğu sonucuna varır. Bu giriş niteliğindeki yazının ve izleyen bölümlerin, bu düşünme biçimini neden terk etmemiz gerektiğini göstereceğini ve tarihsel materyalizm teorisine bir anlamda derinlik katacağını umut ediyorum.

[226] Guha 1996, s. 207, Haziran 1789 tarihli bir rapordan alıntı.

[227] Ray ve Ray 1975, s. 82-4.

· Kuzey Hindistan'a verilen ad. (ç.n.)

[228] Whitcombe 1971, s. 123, 178.

[229] Beinart ve Delius 1986, s. 33, krş. Dipnot 33.

Bazı Genel Sonuçlar

Marx, kapitalist üretim tarzının hakim olduğu dünya-piyasasının yayılışıyla birlikte "aşırı çalışmanın uygarlaştırılmış dehşetleri; kölelik, serflik gibi barbar dehşetlere katılır"[230] diye yazdığında, genelde pre-kapitalist olan sömürü biçimlerinin (artı-değerin üretimi ve birikimi) *kapitalizme* entegre *edilebileceğini* varsaymıştı. Rosa Luxemburg, "sömürge ülkelerde modern ücret sistemi ile ilkel otorite arasındaki en özgün birleşimlerden" bahsetti ve bunu örneklemek için işçilerin Kimberley'de De Beers elmas madenlerindeki içler acısı kapalı durumunu örnek alarak kullandı.[231] Fakat sömürgelerde ücretli emeğin zorla işe koşulması,[232] ya da faşizm idaresinde Alman madenciliği, inşaat ve demir dökümünde doğrudan zorla çalıştırmanın uygulanması,[233] emeğin fiili sömürüsü bakımından *kapitalist* üretim ilişkilerinin (sermayelerin birikimi ve rekabeti) yapılanabildiği karmaşık yolların bir belirtisidir de. Üretim ilişkileri sömürü biçimlerine indirgenemez, çünkü *hem* üretim tarzları dolaysız üretim sürecindekilerden daha geniş kapsamlı ilişkileri kuşatır, *hem de* emeğin istihdamı, emek sürecinin örgütlenme ve kontrolü, tarihsel üretim ilişkileriyle karmaşık bir "bağıntı içerisindedir."[234] Lenin'in Rusya'da emek hizmeti sistemi üzerine yazıları, "ipotekli-kira" ile "tamamen kapitalist ücretli emek" arasındaki ve toprağın kiralanması ile toprağın işçilere "insan gücüyle birlikte malikâne sağlama yönetimi"yle kiralanması arasındaki hoş ayrımları,[235] Marksistlerin sömürü analizlerine (emeğin istihdamı) nasıl bir anlamda derinlik katabileceklerine dair bir modeldir. "Tarım işçilerine küçük arazi parçaları ayırarak onlara yararlanma hakkı sağlayan kapitalist sistem"[236]

[230] Marx 1976, s. 345.

[231] Luxemburg 1963, s. 362-4; yerleşkeler üzerine bkz. Worger 1987.

[232] Cooper 1996.

[233] Herbert 1997.

[234] "Tarihsel üretim ilişkileri": Marx 1981, s. 957.

[235] Lenin 1956, s. 198-209.

[236] Lenin 1956, s. 200.

Latin Amerika ve Avrupa'nın bazı kısımlarında, Ortadoğu, Hindistan, Güney Afrika vs. yaygındı; fakat elbette, kapitalizme karşı çıkmayı engelleyen siyasi müdahaleleri mazur göstermek için sistematik bir şekilde "feodal" ya da "yarı-feodal" kalıntılar gibi görülerek yanlış yorumlandılar. Marx'ın kendisi bu soyutlama düzeyine özgü karmaşıklıkların elbette farkındaydı. Engels 1870'lerde, Marx'ın toprak rantı üzerine çalışmasının son taslak kısmı nedeniyle Rusça kaynakları çalışmaya başladığını anlatır.

> Rusya'da topraktaki mülkiyet biçimlerinin çokkatmanlı çeşitliliği ve tarım üreticilerinin sömürüsü düşünüldüğünde, bu ülke İngiltere'nin *Kapital* Cilt I'de endüstriyel ücretli emek için oynadığı rolün aynısını toprak rantının incelenmesine ayrılan Kısım'da oynayacaktı. Ne yazık ki Marx bu planı hiçbir zaman hayata geçiremedi.[237]

Marx bu kısmın yeni versiyonunu tamamlayacak kadar yaşasaydı, Rusya'da köylülüğün bu aşaması hakkında benim "daha somut biçimlere", "sömürü biçimlerinin çokkatmanlı çeşitliliği"nin çalışılmasından kastettiğim şeye dair hiç şüphesiz çok daha güçlü bir kanıtımız olacaktı.

Marx, bir kez daha, "bu iktisadi işlemlerde"[238] kendisini, katılımcıların gönüllü eylemleri olarak, onların ortak iradelerinin birer ifadesi olarak ve ilgili taraflara devlet erki tarafından dayatılabilen sözleşmeler olarak gösteren hukuki biçimler, "kendileri bizatihi bu içeriği belirleyemeyen biçimlerden ibarettir"[239] diye yazdığında, hukukun üretimle bir ilgisinin olmadığını ya da "ekonomi" üzerinde bir yük olduğunu savunuyor değildir. Aksine Marx'ın bütün "meta üretimi tanımı ... özel mülkiyet ve sözleşmenin hukuki kavramlarını önsel olarak kabullenir." Duncan Kennedy'nin 1980'lerde ileri sürdüğü gibi, "hukuki kategoriler 'üretim tarzı' ... tanımı içerisinde kurulur"; "hukuki *kavramlar*

[237] Engels'in III. Cilde 1894 tarihli önsözünden, Marx 1981, s. 96-97.

[238] Marx kapitalistler arasındaki hareketlerden bahsediyor.

[239] Marx 1891, s. 460-1; vurgu bana ait.

altyapının kendisi içerisinde kurulur"[240] ya da daha sonraki bir formülasyonda "hukuki kurallar 'altyapıyı' tanımlar."[241] Kelman'ın sözleriyle "belirleyici yapısal altyapı çok önemli hukuki öğeleri (örneğin rekabetçi bir piyasa, "serbest" emeği) *içerir*.[242] Bununla birlikte "hukuk" ve "toplum"un etkileşimine dair bu anlayış, en azından Marksizmin bazı yorumlarında savunulan geleneksel biçimde, altyapı/üstyapı ayrımını baltalar. Nasıl ki "mülkiyet ve serbest sözleşmeye dair belirsiz genel nosyonlarla uyumlu olan özgül hukuki alt kurallardan oluşan birçok farklı rejim" varsa, *hukuk öncesi üretim ilişkileri diye de bir şey yoktur*. Buradaki daha geniş kapsamlı mesele, "piyasaların her zaman kendi içlerinde yapılan pazarlıkları uygulayan hukuk tarafından kurulduğudur."[243] Efendi-köle rejimleri, ücretli emek ve sermaye arasındaki ilişkileri düzenledikleri ölçüde, on dokuzuncu yüzyıl emek-piyasalarını da inşa ettiler. Bunlar kuşkusuz tarihsel materyalizm perspektiflerini güçlendirebilecek eleştirel hukuk teorisine dair anlayışlardır.

Son olarak ilkel birikim, kapitalizmin erken tarihini ifade etmenin artık en iyi yolu değildir; bunun nedeni ticaret-kapitalizmi devrinin modern üretimin yükselişine katı surette katkıda bulunmaması *değil*,[244] -ki açıkça katkıda bulunmuştur-, *yalnızca teleolojik* bir *perspektif* olarak kalması ve kapitalizmin ortaya çıkışının incelemesi ve nihayetinde bir sentezi olan materyalist tarihyazımındaki gerçek boşluk konusundaki ilgiyi saptırmasıdır. Nitekim Marx, kapitalizmin on üçüncü yüzyılda kesinlikle yürürlükte olduğu yolunda farklı yerlerde görüş belirtmişti. Kapitalizmin muğlak ilk yüzyılları "kapitalist üretimin ara sıra gözüken varlı-

[240] Kennedy 1985, s. 978, 993.

[241] Kennedy 1998, s. 287.

[242] Kelman 1987, s. 254; "hukuk öncesi bu çıkarların ne kadar hukuk tarafından tanımlandığını gördüğümüzde, farklı hukuk öncesi çıkarlara *karşılık veren* hukuktan tutarlı bir şekilde artık bahsedemeyiz."

[243] Hay ve Craven 2004, s. 26.

[244] Örneğin, Marx 1981, s. 455.

ğı"yla tanımlansaydı,[245] tüccar-kontrolündeki bir sanayi-kapitalizmi türünün Cenova gibi merkezlerde yaygınlaştığı[246] ve on altıncı yüzyılın büyük dönüm noktasına önayak olduğu on beşinci yüzyıl için geçerliliği çok daha az olurdu.[247] İlkel birikim hakkındaki bölüm ele aldığı tarihin büyük kısmını "manifaktür dönemi" olarak özetler, fakat manifaktür, Marx'ın da bildiği gibi, ticaret-kapitalizminin aslında köle plantasyonlarında olduğu gibi, ticari sermayenin üretimle kaynaşmasından[248] kalan bir mirastı. Erken Akdeniz kapitalizminin ortaya çıkardığı "biçimler", *aslında küresel tarihi* büyük ölçekli sanayi ve onun on dokuzuncu yüzyıldaki devrimci üretim tarzına kadar götürmeye devam eden biçimlerdi, dolayısıyla ticaret-kapitalizminin tarihi artık düpedüz sanayi sermayesinin başlangıcı değil, ama (çok işlevsel bir metaforu hatırda tutmak gerekirse) bir *bütünlük*, kendi tutarlılığı olan bir anlatı, biçimler, iç dönemselleştirme ve imparatorluğa ilişkin kavramsallıklar olarak görülen bir şey, bir edimdir. Marx haklıydı; "ilkel birikimin farklı uğrakları, az çok kronolojik bir düzeni takip ederek, özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye atfedilebilir",[249] ne var ki günümüzde kat kat fazla tarihyazımına rağmen, Marx her ne kadar görkemli *histoire raisonnée*'ı birinci cilde ilave etmiş ve hakettiği ilgiyi görmemişse de,[250] tarihin bütün bu boş alanının neden bir köşede kaldığına dair ikna edici bir gerekçe yoktur.

[245] Marx 1976, s. 949, krş. s. 876.

[246] Heers, 1961, s. 251, ipek endüstrisine dair mükemmel tartışması için bkz. s. 242-251.

[247] Braudel 1975, Cilt 1, s. 430 ve sonrası.

[248] Marx 1971b, s. 469, "ticari sermaye böylece üretimin aksine daha önce sahip olduğu sabit formu kaybeder."

[249] Marx 1976, s. 915.

· [Fr.] tarihsel neden (ç.n.)

[250] İlkel birikim gibi tarihsel arasözler "tarihsel bir sürecin mantığına dair taslaklardan daha fazlası anlamına asla gelmedi ve *asla kapitalizmin tarihinin yerini alamaz*" Krätke 2007, s. 121 ve sonrası. dipnot 41; vurgu bana ait.

İKİNCİ BÖLÜM

MATERYALİST TARİH ANLAYIŞI AÇISINDAN ÜRETİM TARZLARI

... materyalist yöntemin kavramları ve terimleriyle biçimciliğin metotlarını materyalist diyalektiğin alanına aktaran bazı Marksist kalemlerin işi, tanım ve sınıflandırmaları daha açık hale getirmeye ve boş soyutlamaları ayrı derecede dört boş kısma bölmeye indirgemeye varan... son derece müphem teorik hokkabazlığa vardırması; uzun lafın kısası, Kantçı haleflerin yersiz birinci sınıf yapmacılıklığı sonucu Marksizm'in saflığı bozulmuştur. Görev demiri tavında dövmek olduğunda, Marksist çeliğe şekil vermek için bir aleti durmadan bilemek ve yeniden bilemek doğrusu aptalca bir şeydir! (Leon Trotskiy)

Tarihsel Biçimciliğe Ricat*

Engels, Dühring ile polemiğinde, sayesinde sosyalizmin bilimsel temellerinin kurulduğu artı-değer teorisi ve materyalist tarih anlayışını Marx'ın "iki büyük keşfi" olarak tanımlamıştı.

· Bu yazıda öne sürülen iddiaların bazıları *Üretim Tarzları ve Köylülük* üzerine çıkacak olan bir kitapta daha kapsamlı olarak tartışılacaktır. Feodal Üretim üzerine kısmın bazı bölümleri *Journal of Peasant Studies*'deki (Nisan, 1976) bir makalede daha önce çıkmıştı. Yazı Anderson'ın son iki cildi çıkmadan önce yazılmıştı ve dolayısıyla onlara bir gönderme içermiyor. Laclau'nun Frank üzerine makalesi, bu yazıda çeşitli noktalarda eleştirilmesine rağmen, benim düşünce silsilem birçok itici gücünü söz konusu eleştirinin yönlendirmelerinden türetmiştir.

Engels, modern materyalizmin, tarihi bir "evrim süreci" olarak nitelediğini ve onun "hareket yasalarını" keşfetme görevine koyulduğunu yazıyordu.[1] O zamanlar *Kapital* hakkında çıkan en iyi kitap eleştirilerinden birinde, burjuva bir iktisatçı olan Kaufmann, Marx'ın temel kabulüne tekrar tekrar dikkat çekecekti: Marx toplumsal hareketi "yasalarla hükmedilen doğal tarihin bir süreci olarak" görmektedir.[2] Braudel ise daha yakın bir tarihte kaleme alınmış olan kendi tarih anlayışını özetlediği meşhur metninde, Marx'ı "tarihsel modellerin" yaratıcısı olarak tasvir eder.[3] Bu yazarlar kendi yöntemleriyle, kendi çağlarının bilimlerinden ödünç alınmış bir dille, toplumsal fenomenlerin doğa fenomenleri gibi bilimsel olarak nüfuz edilebilir olduğuna ve bu bulgunun tanınmasını Marx'ın çalışmasına borçlu olduğumuza işaret ettiler. Bu keşif tarihi ile kendi çağımız arasındaki dönemde, yani kabaca son yüzyılda, daha eski geleneksel tarih anlayışlarının temelleri meseleye dair miras alınan anlayışlar kadar hızlı bir şekilde başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat benzeşim burada sona ermektedir. "Tamamıyla bilimsel bir tarih programının sadece farkına varılmakla kalınmayarak tasarlanmaya da başlanması" nedeniyle tözcülüğün kalıntıları üzerinde hızla yeni bir fizik gelişecekti.[4] Sözün kısası, materyalist tarih anlayışı aslında kendine has bir materyalist tarih ortaya koyamamıştır.

Bir açıdan, bu başarısızlığı anlamak zor değildir. Engels hayatının daha sonraki evrelerinde, mektuplarında defalarca[4], Marksizm'in çekimine kapılan genç unsurların onun "tarihsel materyalizm" teorisinde, belirlenmiş sonuçların ya da varılan noktaların özetini gördüğünü not ediyordu. Onların anlayışında

[1] Engels 1959, s. 39, 43.

[2] Marx 1971a, Cilt 1, s. 27; Marx 1976, s. 101, Almanca ikinci baskıya "Sonsöz"den.

[3] Braudel 1972.

[4] Vilar 1973, s. 67.

[4] Örneğin, Schmidt'e mektup, 5 Ağustos 1890 (Marx and Engels 1934, s. 496-7).

tarihsel materyalizm ile materyalist tarih arasında dolayımsız bir özdeşlik ilişkisi ya da üstü kapalı kendiliğinden bir türeme vardı. O zamanların ve daha sonraki liberal-burjuva tarihyazımı, teori "olgulardan" türetilebilirmiş gibi davrandı; bu pozitivist anlayışa göre, "olgular", madde gibi bilinçten bağımsız olarak verili, teorinin dışındaki nesnelerdi. Engels'in işaret ettiği yanılsamadan etkilenen vulgar Marksizm açısından, halihazırda teoriyle donatılmış tarih ("tarihsel materyalizm"), bu teorinin "olgulara" uygulanmasına dayanıyordu. Kaba tarihsel materyalizm anlayışıyla bu eğilim, Marx'ın tarih anlayışında bulunan bilimsel imkânları, teorinin değişmez olguların objektif silsilesi içerisinde örtük olduğu yarı-pozitivizme batırmakla tehdit ediyordu. Böylesi bir öncül kabul edilseydi, kala kala ufak tefek farklar kalırdı: Pozitivizm açısından bu olguların toplanması, genel "yasaların" kendiliğinden dile getirilmesine yol açacaktı; Marksizm'deki kaba eğilimlere göre "yasalar" zaten biliniyordu ve tarihin görevi, yasaların "olgularla" doğrulanmasını sağlamaktı.[5]

Aslında, bildiğimiz gibi[6], söz konusu dönemin Marksizmi açısından odak haline gelen, işte bu çakışmaydı. Marx'a göre bilimsel tarihin görevi, tarihin farklı devirlerinin hareketini, doğa bilimleri örneğine bakılarak adlandırıldığı şekliyle, tarihin "hareket yasalarını" düzenleyen yasaların belirlenmesine dayanıyordu. Vulgar Marksizm bu görevi daha az iddialı, materyalist tarih anlayışında, zaten üstü kapalı olduğu varsayılan "yasaları" doğrulama programına bıraktı. Halbuki Marx, unutulmaması gereken yani gelecekte kendisi veya başkaları tarafından araştırılacak noktalardan biri olarak, "sınırları belirlenecek bir diyalektiğe,

[5] 1920'lerden sonra bu anlayışın birçok Marksist tarihyazımını desteklediği Pecirka'nın (1967) derlemesinden bellidir. Bu derlemedeki ya da örneğin CERM derlemesindeki (1969) bütün yazılar pratik olarak doğrulama öncülünden çıkar. Yine bu yazılar yakın zamanlarda (Samir Amin tarafından) "önemli makaleler" olarak nitelendi. Yazılardan yalnızca biri aslında tamamen eleştirel ve bilimsel eğilim ortaya koymuştu: Antoniades-Bibicou 1969.

[6] Krş. Colletti 1972.

üretici güçler ve üretim ilişkisi kavramlarının diyalektiğine"[7] dikkat çekmişti. Bu, Plehanov'dan Stalin'e daha fazla özgüvenle tartışılan sağlam bir gelenekti. Engels'in bizzat *Doğanın Diyalektiği*'nde açıkça reddettiği (bkz. "nedensellik" üzerine not) natüralist bir tarih anlayışına dönen Plehanov şöyle yazıyordu: "Son tahlilde bütün toplumsal ilişkilerin gelişimini belirleyen üretici güçlerin gelişiminin, coğrafi çevrenin özellikleri tarafından belirlendiğini *artık biliyoruz*."[8] Diğer pek çok Bolşevik gibi Plehanovcu gelenekten beslenen ancak kendine has bir tahrifat kapasitesine de sahip olan Stalin, yıllar sonra parti kadrolarına şunu anlatacaktı: "Önce toplumun üretici güçleri değişir ve gelişir ve daha sonra, bu değişimlere bağlı olarak ve bunlara uygun olarak, insanların üretim ilişkileri, ekonomik ilişkileri değişir." Marx, soyut yasaların tarihte var olmadığını, tarihi etkileyen hareket yasalarının tarihsel olarak yasaları belirlediğini vurgulamıştı. Dolayısıyla bilimsel tarih anlayışının ancak her çağa özgü bu yasaların ve onlarla örtüşen kategorilerin saptanması süreciyle, başka bir deyişle, "değer", "sermaye" ve "meta-fetişizmi" kavramları gibi aynı tarihsel "somutluk" düzeyinde kavramlar üreterek somutlaştırılabileceğini belirtmişti. Plehanov ve Stalin'in ileri sürdüğü "yasalar" *genel anlamda* tarihsel sürecin yasalarıydı.

İlk enerji kaynaklarını İkinci Enternasyonal Marksizmi'nden alan Vulgar Marksizm geleneği, başlı başına Stalin hakimiyetinde belirginleşti. Stalinizm, Marksizm'in yalnızca proleter yönelimlerini değil, onun bilimsel temellerini de kökünden koparıp attı. Tarihsel süreçlerin özenli bilimsel araştırma ilkesi olarak diyalektiğin yerine -burjuvazi ve onun doktrinci profesörleri açısından bir skandal ve iğrenme nedeni olan işte bu *rasyonel* diyalektikti[9]-, Stalinizm, "diyalektiği" bilimi öncelleyen, ondan bağımsız bir kozmolojik ilke olarak kullandı. Materyalist tarih an-

[7] Marx 1973, s. 109.

[8] Plekhanov 1969.

[9] Marx 1971a, Cilt 1, s. 29, "Sonsöz"den; Marx 1976, s. 103.

layışına gelince, "tarihsel çağları değiştirilemez toplumsal kategorilerin mantıksal ardıllığına dönüştürerek"[10], "genel olarak" bir tarih teorisinin yerini aldı. Son olarak, bu anlayışın *déjà constituée** bir tarih olarak söz konusu basmakalıp tarih anlayışı, böylece yalnızca doğrulama prosedürlerine açıktır. Biçimcilik yöntemleriyle dolu bu cansız bürokratik anlayış, *basit biçimsel soyutlamaların* zorlama yürüyüşü tarafından birkaç geçici kategorinin yetersiz payına indirgenmiş, her türlü özel tarihsel içeriği boşaltılmış bir tarih üretti. Marx'ın ölümünün ardından, sonraki elli yıl içerisinde Stalinistlerin yazdığı tarih, sürrealizmin fantezileri kadar monoton ve hayal dolu oldu ve hiç de heyecan verici değildi.

Yüzeysel olarak bakıldığında bu düşünceler çekişiyor, keskin bir şekilde çatışıyor gibi görünüyordu: Kozmolojik diyalektik, Evren'in engin alanında *kesintisiz bir akış* ilkesi ileri sürdü; buna karşın "tarihsel materyalizm" belli başlı özdeş mekanizmaların sonsuz tekrarını, *ebedi bir tekrar* ilkesi ileri sürecekti. Bununla birlikte bu açık çatışmanın altında idealizm, söz konusu anlayışlar arasındaki daha derin bağlantıyı hazırladı. Bu bağlantı, fikir halinde hem Akademi'nin tarih anlayışı içerisinde,[11] hem de çok daha sonra soyut, aklın kendi derin rasyonel temelleri olarak zorunluluğun soyut ilkelerini kavradığında, emperyal düzenin kaotik akışını ortadan kaldırdığı rasyonalizmin sistematize edilmesinde vardır.[12] Akademi bu ilkeleri gök kubbenin geometrik düzeni ve farklı maddi öğelerle bağdaştığı matematik formlar içerisinde araştırdı. Gelişiminin belli bir aşamasında, Yunan düşüncesi, tarihi her türlü gerçek anlamından yoksun bıraktı. "Tarihe, ancak ebedi gerçekliklerin doğasına dair ipuçları verdiği ölçüde ilgi

[10] Trotskiy 1967, Ek I, s. 428.

* *déjà constituée: ??-ç.n.*

[11] Bkz. Toulmin and Goodfield 1967.

[12] Lukács 1968.

duydu."[13] Kozmolojik diyalektik anlayışına göre Stalinizm, bu yüzden ataların Marx'ın değil, Akademi ile başlayan tüm metafizik gelenek içerisinde bulunduğu, kozmolojik bir tarih anlayışını kendine kattı.

Stalinist belirlenimi dahilinde, materyalist anlayışın temel kategorileri Platoncu İdealara yakın soyutlamalar olarak işler gördü.[14] Bu paradoksun tam etkisi, karakter bakımından tamamen metafizik olan söz konusu biçimci tarih yorumlamasını, "akademik" tarihin politik olarak evcilleştirilmiş akımlarının gerçek gelişimiyle kıyasladığımızda anlaşılır hale gelecektir. Marx'ın keşfettiği tarih "kıtasını" inceleyen, sömürgeleştiren ve hükmü altına alan öncüler genellikle Marksist değildiler: Rostovtzeff, Mickwitz, Ostrogorskiy, Pirenne, Kato Shigeshi, Hamilton, Goitein.[15] Üstelik *Annales* etrafındaki "modern tarihçilerin en başarılı devrimci grubu"[16] Marksizm'le yalnızca dolaylı ve pek az ilişkiye sahipti. Marksizm, bu akım üzerinde yalnızca belli bir mesafede, Weber'in sosyolojisi ve Sombart ile Henri Sée'nin yazıları[17] aracılığıyla etkisini gösterdi. Aslında tam tersi geçerliydi: Bu dönemde yetişen Marksist tarihçilerin çok azı, şu ya da bu derecede, *Annales* ile ilintiliydi: Özellikle Labrousse, Lefebvre, Vilar, Pach, Kula.[18] Sadece "üretim tarzları" ve "toplumsal formasyonlar" üzerine bilimsel araştırmaları dışındaki çalışmalarıyla da bilinen bu tam anlamıyla profesyonel tarih okulu, Marx'ın fikirlerine "Marksizm" olarak kabul edilen ve kendinden emin nüfuz sahibi olduğu dönemde bütün sonraki "üretim tarzı" tartışmalarını ke-

[13] Toulmin ve Goodfield 1967.

[14] Sartre 1960, s. 36.

[15] Onların bazı belli başlı çalışmaları kaynakçada sıralanıyor.

[16] Stedman Jones 1972, s. 115.

[17] 1927'de Henri Sée *Matérialisme historique et interpretations économiques de l'historie* başlıklı bir çalışma yayınlamıştı.

[18] Elbette bu genellemenin istisnaları vardı, örneğin E. A. Kosminsky, Rodney Hilton. *Annales*'in gelişimi ve Marksizm'le ilişkisine dair hiçbir kapsamlı çalışma bulunmuyor.

sinlikle biçimlendiren soyut tarihsel biçimcilik geleneğinden daha fazla yaklaştı.

"Emek Süreci" ve "Üretim Devri" Olarak *Produktionsweise*

Grundrisse ya da *Kapital*'e özet bir bakış, Marx'ın *Produktionsweise*'ye [üretim tarzı] iki ayrı anlam atfettiğini gösterecektir. Bunlardan birine göre, üretim tarzı "emek süreci"nden ya da Lenin'in bazen "teknik üretim süreci" olarak adlandırdığı şeyden ayrılamazdı. Örneğin, hane içi sisteme dair kısa bir atıfta Marx şöyle yazar:

> Fransız ipek sanayiinde ve İngiliz dokuma ve iplik sanayilerindeki imalatçı, 19. yüzyılın ortasına kadar çoğu kez sadece isim olarak imalatçıydı. Aslına bakıldığında dokumacıları eski, organize edilmemiş tarzda çalıştıran ve ancak bir tüccarın gücünü sarfettiği için dokumacıların aslında kendisi için çalıştığı düpedüz bir tüccardı. Bu sistem her yerde gerçek kapitalist üretim tarzı için bir engel arz eder ve kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle iflas eder. *Üretim tarzı* devrimcileştirilmezse, bu yalnızca doğrudan üreticilerin durumunu daha da kötüleştirir, onları sermayenin doğrudan denetimi altındakilerden daha beter koşullar altındaki salt ücretli işçiler ve proleterler haline getirir ve artı-emeklerine eski *üretim tarzı* esasına göre el koyar.[19]

Sermaye bu dağınık üreticileri bir fabrikada topladığında, "artık onları, kendi iktidarını bu temelde kurarak, halihazırda varolan *üretim tarzı* içerisinde bırakmak yerine, kendi dayanağı olarak kendisine uyan bir *üretim tarzı* meydana getirir. İşçilerin üretimde bir noktada toplanmasını öngörür ...."[20] Lenin, basit meta üreticisinin sermayeye bu tâbiyet sürecini tasvir ettiğinde, daha açık konuşacaktır: "Tâbiyet ticaret ve tefeci sermaye ile başlar, daha sonra sanayi kapitalizmi halini alır, keza değişimi sırasında

[19] Marx 1971a, Cilt 3, s. 334-5; Marx 1981, s. 452; bütün italikler bana ait.
[20] Marx 1973, s. 587.

ilk önce teknik yönden oldukça ilkeldir ve hiçbir şekilde -halen kol emeğine ve hakim el sanatları endüstrisine dayalı-, eski *üretim sistemlerinden* farklılaşmaz..."[21] Lenin'e göre tüccarın küçük üretici üzerindeki hakimiyetinden gelişen bu başlangıç aşamasındaki "sanayi-kapitalizmi", küçük ölçekli el sanatları endüstrisinden kalan "üretim sistemi"yle oldukça uyumludur. Marx bu fenomeni betimlerken şöyle yazar: "O halde burada *üretim tarzı* henüz sermaye tarafından belirlenmiyor, ama onun vasıtasıyla kuruluyor",[22] halbuki Lenin şöyle demeyi tercih edecektir: "Sermaye her zaman *teknik üretim sürecini* olduğu gibi alır, ancak daha sonra onu teknik dönüşüme mecbur eder."[23] Üstelik *Kapital*'in birinci cildinde nispi artı değerle ilgili kısımlarda Marx'ı şunları yazarken buluruz: "Üretim tarzının kendisi bakımından, örneğin, başlangıç dönemindeki manifaktür ile loncalara bağlı zanaat kolları arasında, aynı anda aynı sermaye tarafından daha çok sayıda işçi çalıştırılmasından başka hemen hemen hiç fark yoktur."[24]

Artı-değer, gerekli emeğin artı-emeğe dönüştürülmesi yoluyla üretilmek zorunda olduğunda, sermayenin tarihsel olarak kendisine devredilen biçim altında *emek sürecini* devralması katiyen yeterli gelmez. ... Sürecin teknik ve toplumsal koşulları ve bu nedenle de *üretim tarzının* ta kendisi, emeğin üretkenliği artmadan önce kökten değiştirilmelidir.[25]

Bu bölümlerde bir başka yerde Marx, emeğin üretkenliğindeki bir artışın, kendi koşulu olarak "üretim tarzı ve emek sürecinin kendisinde" bir devrimi varsaydığını yazar. *Grundrisse*'de

[21] Lenin 1963a, s. 438.

[22] Marx 1973, s. 586.

[23] Lenin 1963a, s. 466.

[24] Marx 1971a, Cilt 1, s. 305; Marx 1976, s. 439 [Mehmet Selik, Nail Satılgan çevirisi kullanılmıştır, s. 314, Yordam Kitap, 2011]

[25] Marx 1971a, Cilt 1, s 298-9; Marx 1976, s. 432.

"tarımın kendine özgü bir *üretim tarzı* oluşturduğunu..."[26] yazdığında kastettiği şey, bu üretim tarzının kendine özgü teknik koşullarla tanımlandığıdır.

Marx'ın toplumsal gelişimin çeşitli aşamaları hakkında daha genel açıklamalar yaptığı başka pasajlarda, *Produktionsweise* daha kapsamlı ve daha belirgin bir tarihsel anlam biçiminde tasvir ediliyordu. Üretim tarzları çeşitli şekillerde adlandırılmıştı: "üretim biçimleri"[27]; "toplumsal üretim süreci biçimleri"; "toplumun ekonomik gelişimindeki dönemler"[28]; "üretim devirleri"[29], "üretim dönemleri"[30] ya da son olarak "tarihsel üretim örgütlenmeleri."[31] Burada "üretim tarzı" bir "toplumsal üretim biçimi" ya da "toplumsal üretim süreci biçimi" olarak tasvir ediliyordu.[32]

Tarihsel Materyalizmde Soyutlama Düzeyleri

Soyut belirlenim ve sınırlı soyutlama olarak ücretli emek

Marksist teoriye hâkim olan bu soyut skolastik biçimciliğin bütün farklı eğilimleri, çok daha sonra, bilimsel bir tarihin materyalist anlayıştan kendiliğinden türetilebileceği yönündeki üstü kapalı öncülü kabul ettiler. Başka bir deyişle, bu farklı akımların birliği,

[26] Marx 1973, s. 726.

[27] Marx 1971b, s. 55, 430.

[28] Marx 1970, s. 21 ("Önsöz"den)

[29] Marx 1973, s. 85.

[30] Marx 1973, s. 98.

[31] Marx 1973, s. 105.

[32] Marx 1971a, Cilt 2, s. 36, 114; Marx 1978 s. 120, 190. Marx'ın *Produktionsweise* ve *Arbeitsprozess*'i az çok birbirinin yerine geçebilir şekilde kullanma eğilimi, İkinci Enternasyonal'de yaygınlaşan ve Plehanov aracılığıyla Buharin'e geçen "natüralist" üretim anlayışına, onun temel felsefi öncüllerine saldıran Gramsci gibi Marksistler tarafından niçin neredeyse hiç doğrudan meydan okunmadığını kısmen de olsa açıklayacaktır. Lukács, Buharin eleştirisinde kısmi bir istisna sağlar, bkz. Lukács 1966.

aslında Ricardocu olan "zorlama soyutlamalar" metodolojisinde bulunmaktadır.[33]

Marx'ın ayırt ettiği farklı üretim devirlerinin tanımı, onların özgül "üretim ilişkileri"ne daha yakından bir incelemeyi gerektiriyordu. Nitekim bu üretim ilişkileri, emeğin boyunduruğunun tarihsel olarak addedildiği çeşitli biçimlerden başka bir şey değildiler. Dobb, tarihsel yoruma dair en önemli çalışmasında "bizim tanımımız feodalizmi her şeyden önce bir 'üretim tarzı' olarak niteleyecektir" diye yazıyordu. "Bu anlamda bu tanım bizim genel olarak serflikten kastettiğimiz şeyle hemen hemen benzer olacaktır..."[34] Dobb daha sonra Sweezy ile tartışmasında ifade edeceği gibi, "serflik" derken "doğrudan siyasi-hukuki baskı aracılığıyla üreticinin sömürüsünü" kast ediyordu.[35] Bu biçimsel soyutlamacılığa göre, üretim tarzları, "fiili özdeşlik" ilişkisi yoluyla emeğin verili sömürü biçimlerinden anlaşılabilirdi. Bu sömürü biçimleri, sözde "üretim ilişkileri", materyalist tarih anlayışının bağımsız değişkenleriydi.

Göründüğü kadarıyla oldukça kusursuz olan bu anlayış, Vulgar Marksizm'in en yaygın ve kalıcı yanılsamalarından biri oldu. Ne Marx ne de Engels üretim ilişkileri kategorilerinin doğasına

[33] Marx 1968, s. 437.

[34] Dobb 1963 [1946], s. 35.

[35] Dobb 1954, s. 21, 24. Sweezy'nin bazı yorumlarının gösterdiği gibi, tartışma içerisinde "serflik" teriminin içeriği hakkında belli bir kafa karışıklığı hüküm sürdü. (i) Marx'ın kendisi "serfliği" özellikle emek-hizmetlerinin üretkenliğiyle özdeş tutmaya yatkındı, örneğin *Theories of Surplus Value*, s. 401. (ii) Tarihsel olarak *kölelik* ve *serflik* (*villeinage*) emek-hizmetlerine organik olarak bağlı değildi ve ancak malikaneler meta üretimine dönüştüğünde organik hale geldiler (krş. Hilton 1969, s. 30). (iii) Dobb, terimi bu anlamda yalnızca emek hizmetlerini değil, "vergiye hem ayni hem de nakdi olarak el koyma" anlamında yeterince esnekleştirdi (Dobb, akt. Sweezy ve diğ. 1954). "Serfliğe" ilişkin bu kafa karıştırıcı ve tarihsel olarak hatalı anlayış doğrudan doğruya Marx'ın anlayışıyla, mesela *Artı-değer Teorileri*'nden aşağıdaki sözle, çelişiyordu: "Serf emeğinin, kira hususunda ücretli emekle şu ortaklığı vardır, ikincisi (kira) *ürün halinde* değil, *işgücüyle* ödenir, Marx 1971b, s. 401 (vurgu bana ait).

bilinçli bir şekilde asla kafa yormamasına rağmen, -Marx'ın "basbayağı biçimsel soyutlamalar" ile "gerçek soyutlamalar" arasında üstü kapalı bir şekilde ayrım yapması, Ricardo'nun "değer" soyutlaması üzerine kafa karışıklığının sırrını "yeterince ileri" taşımaktaki yetersizliğini görmesi, "ücretli emeği" dikkatli ve özenli bir analize bizzat konu etmesi-, bütün bunlar materyalist anlayış içerisinde, verili bir çağdaki "üretim ilişkilerini" inceleme ve tanımlama sürecinin, Dobb'un tahayyül ettiğinden çok daha karmaşık olduğunu göstermektedir.

"Ücretli emek"le başlamak gerekirse: Baskın, miras alınan görüşte, bir ücretli emekçi, her türlü geçim aracıyla ilgisi kesilmiş, emek gücünü başkalarına satmaya mecbur bırakılan kişidir. Bu kaba tanımda "ücretli emek", mülksüzleştirilmiş, üretim araçlarından mahrum edilmiş, bir meta olarak emek gücüdür. Dobb kapitalizmi, kendi feodalizm tanımına simetrik bir modele bağlı tanımladığında, onu "emek gücünün bizzat bir meta haline geldiği, başka mübadele nesneleri gibi piyasada alınıp satıldığı bir sistem" olarak adlandırmıştı.[36] Bu kapitalist üretim tanımında "ücretli emek", meta emek gücü olarak, yani *basit* bir kategori olarak tasvir edilmektedir.

Marx çeşitli üretim devirlerine mahsus olan bunun gibi "basit kategoriler" tanımlamıştı. Bu basit belirlemede "ücretli emek", yani, meta emek gücü, kapitalist çağdan önce çeşitli toplumsal üretim biçimleri altında biliniyordu. Duby "on üçüncü yüzyılın ilk yıllarından itibaren, Winchester piskoposunun mülklerinin yöneticilerinin ücretlerinin yüzlerce pounda mâl olduğunu" söyleyecekti. Üstelik, "Worcester Abbey'in toprakları üzerinde emlak ekonomisinin büyümesi, tamamen ücretli emeğin benimsenmesiyle başarılmıştı.... Büyük bir serveti olmayan bir şovalye olan Henry de Bray'in raporları, emek hizmetine tabi insanların

[36] Dobb 1963 [1946], s 47.

tamamen kiralık emekle işletilen malikâneye ait toprakların ekim biçiminde neredeyse hiç yer almadığını gösterir."[37]

Kapitalist üretimin gereksinimleri uyarınca, meta emek gücü olarak bu basit belirlemedeki "ücretli emek", yaygın toplumsal üretim biçimi olarak kapitalizmin zorunlu temeliydi. Belirli sınırlar içerisinde emek gücünün hareketliliği, sermaye dünya ölçeğinde etkin hale geldikçe, sermayenin hareket yasaları açısından önem taşımaya başlamıştır. Fakat ücretli emeğin tarihsel özgüllüğü, bilhassa bir burjuva üretim ilişkisi olma niteliği, "sermaye" ve "meta fetişizmi" soyutlamalarına eşdeğerse tarihsel olarak belirli bir soyutlama olarak pozisyonu, emek gücü metasına dair bu safi genellemeden epeyce başka mekanizmalardan türemiştir. Marx'ın analiz sürecinde bir "somut" kategori[38] olarak tasvir edildiği bu daha kapsamlı soyutlama düzeyinde, ücretli emek, Marx'a göre, sermaye-öngören, sermaye-üreten emektir. Marx "Ücretli emek, burada *dar iktisadi anlamda*" diye yazıyordu "sermaye-öngören, sermaye-üreten emektir."[39] Üretim ilişkilerini belli sömürü biçimleriyle tanılayan zorlama soyutlamalar metodolojisinde, "tarihsel özgüllük" kavramı kökten bir şekilde etkisiz kılındı. Örneğin Sweezy, Dobb'un fikrini kabul edilemez buluyor; "üreticilerin doğrudan siyasi-hukuki baskı vasıtasıyla sömürüsünde" özel olarak feodal hiçbir şey olmadığını ileri sürüyordu.[40] Dobb'un buna yanıtı, bu tür baskı öğelerinin başka farklı ekonomi biçimlerinde ikincil ve rastlantısal bir rol içerisinde meydana geldiği şeklinde oldu: "Eğer [bu öğeler] yalnızca ikincil ve rastlantısal ise, onların varlığı artık kiralık ücretli emeğin rastlantısal varlığının özel bir kapitalist toplum oluşturmaya yetmesi kadar, [söz konusu ekonomi biçimini] feodal olarak oluşturmaya

[37] Duby 1968, s. 262-63.
[38] Marx 1973, s. 100.
[39] Marx 1973, s. 463 (vurgu eklenmiştir).
[40] Sweezy 1954, s. 1.

yeterli gelmez".[41] Başka bir deyişle, bu savın mantığını sonuna kadar izlersek, bir ekonomiyi "kapitalist" yapan şey, basit "bir meta olarak emek gücü" soyutlamasının istatistiksel üstünlüğüdür. Basit bir kategori tarihsel olarak hakim olduğunda, tarihsel olarak belirli bir kategori haline gelir.

"Ücretli emeği" Marx'ın ona atfettiği "dar iktisadi anlamda", yani *soyut, değer-üreten* olarak, dolayısıyla kapitalist üretimin öğelerini zaten üreten emek olarak, aynı soyutlama düzeyinde anlama yetersizliği, Dobb'u oldukça abes görüşlere yönlendirecektir. Örneğin, on üçüncü yüzyıl İngiltere'sinin en derinlemesine köklü feodal malikânelerinden bazılarının, çoğunlukla üretimleri ağırlıklı olarak ya da tamamıyla paralı emeğe (Dobb'un anlayışında "ücretli emek") dayandığında, belirli bir biçimde kapitalist üretim ilişkilerinin oluştuğunu ileri sürmek zorunda kalacaktı.[42] On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda köle emeğinden faydalanan Rus feodal malikânelerinin "köleci üretim tarzı" çerçevesinde işlediğini ileri sürmek zorunda kalacaktı.[43] Tarihte her nerede artı-emeğin elde edilmesi "baskıya" dayalıysa, orada feodal üretim ilişkilerinin baskın olduğunu ya da şu anda revaçta olan düşüncelerle "bir arada var olduğunu" ileri sürmek zorunda kalacaktı.

Serf sahibi sermaye

Aslında Dobb devrimci Marksist gelenek içerisinde, kendine ait sömürü biçimleri ile üretim ilişkilerinin "fiili özdeşlik" yasasını çürüten birtakım net kanıtlar bulabilirdi. Narodniklerin "tamamen hane içi" bir sanayi olarak niteledikleri Moskova *guberni-*

[41] Dobb 1954, s. 21, dipnot.1

[42] *Studies* içerisinde, bu gibi malikaneler tarafından kiralık emeğin artan kullanımını "yeni bir üretim tarzının" yani kapitalizmin doğuşu olarak betimler (Dobb 1963 [1946], s. 55).

[43] Krş. Blum 1968, s. 271-2. Bloch'a göre köleler erken feodal dönemde "neredeyse her derebeylik malikanesinin normal bir öğesiydi" 1963, s. 214.

ya'nın* çanak çömlek sanayisini analiz eden Lenin şöyle yazıyordu:

> Bu sanayideki ilişkiler burjuvadır .... Çoğunluğun canına okunurken, daha büyük ve daha kârlı kurumlara sahip bir azınlığın nasıl "birikim" sağladığını görüyoruz ... Çoğunluğun azınlığa köle olması gün gibi ortadadır ve -kesinlikle *verili üretim ilişkilerinin kapitalist niteliğinden* ötürü- kaçınılmazdır ... Bu sömürünün, söz konusu baskının, bu tür ilişkiler halen yetersiz derecede geliştiği için, üreticilerin yıkımına eşlik eden *sermaye* birikimi önemsemeye değer olmadığı için, daha az hissedilir olduğunu düşünmeyin. Tam aksine. Bu yalnızca daha *gaddar, serf sömürü biçimlerine*, sermayenin işçiyi yine de doğrudan tâbi kılamadığı, işçinin sadece emek gücünü satın alma yoluyla, işçiyi tam bir yüksek faizli haraç ağına düşürmesine, gulag metotlarıyla işçiyi kendisine bağlamasına yol açar ve neticede işçiyi yalnızca artı-değer bakımından değil, fakat aynı zamanda ücretinin de çok büyük bir kısmını gasp eder....[44]

O halde bu sanayide kapitalist üretim ilişkileri belirgin bir biçimde ifade ediliyor ve "serf sömürü biçimleri" yoluyla dolayımlanıyordu. Struve'e karşı Lenin bir başka yerde şunları yazmıştı:

> Buradaki argüman hiç de Marksist olmayan son derece tuhaf metotlara dayanıyor. "Kölelik" ile "farklılaştırma" arasında iki bağımsız kendine özgü "sistem" arasında gibi bir karşılaştırma yapılıyor ... Struve'ın gericileştiği için yerle bir ettiği bu *kölelik*, kapitalizmin tarımda ilk defa görünmesinden başka bir şey değildir ... Özü itibarıyla tamamen *kapitalisttir* ve bütün özgünlüğü, kapitalist ilişkilerin bu başlangıç, embriyonik biçiminin tamamen eski zamanların *feodal* ilişkiler ağına eklemlenmesine dayanır....[45]

Bir başka deyişle Lenin, bu pasajlarda, basit meta üreticileri sermayenin iktidarına kentte veya köyde tabi oldukça ve burjuva

* 1708-1929 yıllarında var olan, bölgelere ayrılmış idari birimler (ç.n.)

[44] Lenin 1963b, s. 216.

[45] Lenin 1963a, s. 484 (vurgu eklenmiştir).

üretim ilişkileri belirgin biçimde geliştikçe, (kölelik ve serf sömürü biçimlerini, kapitalist sömürü biçimlerine dönüştürmek şöyle dursun, belirgin biçimde "klasik, sermayenin üretim tarzına uygun"), üretim ilişkileri burjuva bir karakter edinirken, sermayeye dayalı bu yeni üretim ilişkilerinin varolan çağdışı sömürü biçimlerini yoğunlaştırdığını ileri sürmüştü: Bu biçimler nitelik bakımından "feodal" ya da "yarı-feodal" olarak kalırken, üretim ilişkileri burjuva bir karakter kazanır.[46] Bu mekanizmayı anladığı için Lenin, tıpkı Kautsky'nin *Agrarfrage*'de kapitalizmin ilk gelişimi sırasında Avrupa ormancılığında "artı-değer"in feodal bir şekilde tabi kılınan emek gücünün [*travail forcé de nature féodale*][47] sömürülmesiyle üretildiğinden bahsettiği gibi, bir başka yerde, "artı-değere yarı-feodal el koyma biçimlerinden" bahseder.[48] Lenin ya da Kaustky'den önce Marx da Güney Amerika'nın pamuk plantasyonlarındaki "artı-değer" üretiminden bahsetmiştir.[49] Moore ve Aveling'in çevirisi, *Mehrwert* kavramını karşılamak üzere "artı-değer"i kullandığında bu pasajın anlamını çarpıtsa da, kavramın anlamı hem Rosa Luxemburg hem de Pre-

[46] Palloix 1971, s. 74-5, köylü üretim araçlarına bağlı kaldığı müddetçe sermayenin onun artı-emeğine eski feodal *üretim ilişkileri* temelinde el koyduğunu ileri sürdüğünde, bu süreci basbayağı anlamakta yetersizdir: "le processus de quasi-intégration de l'atelier agricole par le marchand drapier laisse subsister des anciens rapports féodaux tant que ce procès n'aboutit pas à la prolétarisation du paysan." Buna karşın Marx zanaatkârların "düpedüz işçilere ve proleterlere" dönüşmesinden bahseder ve bir başka yerde, sermaye tarafından küçük üreticilere bırakılan üretim araçlarından "gözboyası mülkiyet" olarak bahseder. Palloix, kendi görüşünü desteklemek birçok başka pasajı olduğu gibi bu pasajı da görmezden gelerek *Kapital* Cilt 3'te Marx'ın "üretim tarzı"yla yalnızca küçük üreticinin emek sürecini kastettiğini alıntılar (daha bütünlüklü bir analiz için bkz. aşağıda Kısım 7). Amin 1976, bu koşullarda üretim yapan köylülerin ücretli-işçi olduklarına işaret etmekte haklıdır, fakat bu görüşü, "üretim tarzları" üzerine kısa bölümde terk ederek, basit meta üretiminin kapitalizmin dahilinde parçalanmasının, bu ekonomi biçiminin "mutlak yasası" olduğunu yazar (Amin 1974).

[47] Kautsky 1970, s. 25.

[48] Lenin 1963a, s. 414.

[49] Marx 1971a, Cilt 1, s. 226-7; Marx 1976, s. 345.

obrazhenskiy açısından fazlasıyla açıktı. Aklında bu pasaj olan Luxemburg, Güney Amerika'da 1860'lara kadar, Romanya'da ve çeşitli deniz aşırı sömürgelerde kendi zamanına kadar devam eden "kölelik ve serflik biçimleri üzerinden kapitalist birikim"den bahseder.[50] Preobrazhenskiy kendi yorumunda "önemli olan, kapitalizmin gelişiminin karakteristiği olan sonuncusu (emek gücünün bir metaya dönüşümü) dışında, artı-değerin bütün ön koşullarının mevcut olmasıdır" diye yazmıştı; daha kesin bir karakterizasyon olarak "geçiçi artı-değer biçimleri"ni ileri sürüyordu.[51] Yine *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx, antik dünyada "doğrudan geçim araçlarının üretimine ayrılmış patriyarkal köleci-sistemi, artı-değerin üretimine tahsis edilmiş bir sisteme" dönüştüren ticari-sermayenin gelişiminden bahsetmişti.[52] 1721 tarihli bir fermana göre, I. Petro, Rus fabrika sahiplerinin serf emeğinden faydalanmalarına müsaade etmişti. "Fakat fabrika sahibi işini artık serflerin emeğiyle devam ettirebiliyorsa" diye yazıyordu Pokrovskiy, "serf sahibini fabrika kurmaktan kim alıkoyacak?" Pokrovskiy'e göre ferman, "kölelik ya da toprak sahibi kapitalizmi"nin habercilerinden biriydi.[53] Peru'daki toprak sorununu analiz eden Mariátegui, ABD ve İngiliz işletmelerinin sahibi olduğu, "sömürünün halen feodal pratikler ve prensiplere dayandığı", kıyı şeridindeki teknik olarak ileri kapitalist latifundiyalar hakkında yazacaktı.[54] Dördüncü Kongre'de kabul edilen *Doğu Sorunu Üzerine Tezler*'de Komitern'in sömürgeler komisyonu, sömürgelerde kapitalizmin "feodal temeller" üzerinde yükseldiğinden ve "ticari sermayeye üstünlük sağlayan çarpık ve

[50] Luxemburg 1972, s. 55-6.

[51] Preobrazhenskiy 1965, s. 185.

[52] Marx 1971a, Cilt 3, s. 332; Marx 1981, s. 449.

[53] Pokrovskiy 1931, s. 287.

[54] Mariátegui 1971, s. 55. "Fakat deniz kıyısında latifundiya, sömürüsü halen feodal pratik ve prensiplere dayansa da, oldukça ileri bir kapitalist teknik düzeyine ulaşmıştı. Pamuk ve şeker kamışı mahsulleri, kapitalist sistemin ürünüdür. İşletmeler aşırı derecede finanse edilir ve toprak modern makine ve metotlarla işlenir."

tamamlanmamış geçiş biçimleri içerisinde" geliştiğinden bahsediyordu.[55] Son olarak, Marksist geleneğin dışından Hobson, "köle emeğinin ya da zorlama emeğin artı-değerini temsil eden" sanayi kârlarından[56] ve Barrington Moore ise "kapitalist tarımın emek baskı biçimlerinden"[57] bahsedebiliyorlardı. Bütün bu farklı örneklerde –Moskova çömlekçilerinin ticari sermayeye tabiyeti, Güney Amerika'daki pamuk üretimi, Romanya tarımında ya da I. Petro dönemi Rus sanayiinde toprak sahibi kapitalizminin yayılması, Peru'nun kıyı bölgesindeki şeker latifundiyası–, "üretim tarzı"nın verili sömürü biçimlerinin ya da ilişkilerinin niteliğine göre tanımlandığına hiç şüphe yoktu. Bu örneklerden hiçbirisi üretim tarzlarının "bir aradalığını" içermez.

Hareket yasalarının tanımlayıcı rolü

> Farklı hareket türlerini tanımlamak cisimlerin kendisini tanımlamaktır. (Engels'ten Marx'a 1873)

Engels diyalektiği "dış dünyanın genel hareket yasalarının bilimi" olarak tanımladı.[58] Fakat diyalektiğin bu tanımdaki soyutluğu, onun Marx'taki belirgin biçimde devrimci işlevinin kaybolmasına yol açtı. Marx'a göre, Kaufman'ın kitaba dönük eleştirisini onaylamasıyla da görüldüğü üzere, diyalektik daha özel olarak "toplumsal sürecin" tam da doğası gereği son derece tarihsel, bilimsel hareket yasalarıydı; yalnızca toplumsal (ya da tarihsel) fenomenlerin incelemesine rehberlik ettiği için değil, bu tür fe-

[55] Degras 1971, Cilt 1, s. 384; Carrère d'Encausse ve Schram 1969, s. 194, biraz-cık farklı bir çeviriyle: "Kapitalizm sömürge ülkelerde feodal temeller üzerinde yükseldiği ve ticari ve tefeci sermayeye üstünlük sağlayan çarpık ve tamamlanmamış geçiş biçimleri (Müslüman Doğu, Çin) içerisinde geliştiği ölçüde ...".

[56] Hobson 1917, s. 13, sömürge ekonomisi altında diye yazıyordu, "ticaret kârları, köle ya da zorlama emeğin 'artı-değerini' temsil eden sanayi kârları yoluyla tamamlanıyordu."

[57] Moore 1966, s. 495.

[58] Engels 1968.

nomenlerin soyut ya da tarihsel olarak (toplumsal veya tarihsel) belirsiz yasalara göre anlaşılabileceğini yadsıdığı ölçüde böyleydi: Kaufman, "Marx'ın düşüncesinde" diye yazıyordu "her tarihsel dönemin kendi yasası vardır."[59] *Kapital*'deki diyalektik, bu nedenle, bir dizi basit soyutlamanın ("ücretli emek, para vb.) tarihsel olarak burjuva üretim ilişkileri ya da bir üretim tarzı olarak kapitalizmle sınırlı soyutlamalar olarak somutlaştırıldığı, kapitalist üretimin hareket yasalarının özenli, sistematik incelemesinden başka bir şey değildir. Başka bir deyişle, bu basit soyutlamalar, "somut kategoriler" olarak, tarihsel olarak belirli toplumsal biçimler olarak yeniden oluşturulmuştur. Dolayısıyla üretim tarzları basit soyutlamalar düzeyinde anlaşılamaz. "Gerçek soyutlama" süreci eşzamanlı olarak bir "somutlaşma" süreci, özgül tarihsel hareket yasalarının tanımıdır. Kapitalizmde üretim etkinliğini ayrı tutarak Marx bu yasaları iki düzeyde analiz etti: Tek tek girişimler (ya da Lenin'in deyişiyle "ekonomik birim") düzeyinde ve girişimlerin toplumsal bütünlüğü düzeyinde. Bu analizden genelleme yaparsak, birinci düzeyde tek başına bir oluşum olarak işletme, kendisine belli bir iktisadi davranış tarzı empoze edilen, belirli yasaların hükmettiği bir üretim birimi olarak görünür. Bu üretim birimi, verili kalıtsal emek süreci biçimlerini onların hareketiyle yerine getirilen biçim içerisinde dönüştürür. Dolayısıyla verili bir toplumsal ekonomi biçiminde üretimin temel hücresini şekillendiren farklı girişim tipleri, ilk aşamada *üretim birimleri* olarak belirlenir ve emeğin objektif koşullarının özel tarihsel temellük biçimlerini ve belirli bir teknik düzeyini yerine getiren emek sürecinin tarihsel olarak özgül örgütlenme tarzlarının belirli bir biçimi içerisinde ancak açıklığa kavuşur (yani, klasik gelişkin yapılarına ulaşır). İşletmelerin iktisadi düzeyinde araştırma süreci, bütün işletmeler düzeyinde

[59] Marx 1971a, Cilt 1, s. 28; Marx 1976, s. 101. Bu "tarihsel özgüllük" ilkesi, Korsch'un Marx yorumu açısından merkezi önem taşıyordu, krş. Korsch 1963.

tek tek işletmelerin tutumundan türeyen bu eğilimlerin izini takip eder. *Kapital*'in birinci cildinde Marx, işletme analizlerini *tek başına bir etkinlik* olarak, bireysel sermaye olarak (kapitalist üretim) (artı-değerin üretimi ile birikimi ve Marx'ın "doğrudan sermaye üretim süreci" ya da "dolaysız üretken süreç" olarak nitelediği bir değer-üretim süreci olarak emek süreci bakımından) dahil eder. Sermayenin ortaya çıkan organik bileşim yasaları ve sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması, bireysel sermaye (tek başına bir girişim olarak sermayenin) hareketine zaten işaret eder. Cilt II ve III, bütünleşmenin daha üst düzeylerinde (toplumsal sermaye, sermayenin farklı türleri) sermayenin hareket yasalarını, tek başına bir oluşum olarak en sonunda artı-değerin kâr ve kâr oranının düşme yasasının dönüşümüne varan sermayenin hareket yasalarından türetir. Cilt III'ün ilk üç kısmı, bir üretim tarzı olarak kapitalizm tanımını tamamlar. Çeşitli aşamalarının bir ucundan diğer ucuna bir bütün olarak ele alındığında, Marx'ın analizi, kapitalist üretimin hareket yasalarının tanımına dayanır: Artı-değerin üretimi ve birikimi, emek sürecinin yenilenmesi, kapitalist bir şekilde oluşturulan emek süreci temelinde nispi artı-değerin üretimi, emeğin üretkenliğini artırma zorunluluğu vb. "Kapitalist üretim ilişkileri", bu hareket yasalarını toplumsal üretim sürecinin farklı düzeylerinde ifade eden ve gerçekleştiren ilişkilerdir. Marx'ın Proudhon'la girdiği bir polemikte dediği gibi bunlar, "belli bir üretim tarzının adeta zorunlu ilişkileri olan bütün ekonomik ilişkilerdir." Üretim tarzları tarihsel hareket yasalarının yalnızca belli bir bütünlüğü olduğu için, üretim ilişkileri böylece *verili üretim tarzının bir işlevi* haline gelir. Belli bir üretim ilişkileri tipinin niteliğini, kısacası, bu hareket yasaları belirlenene kadar belirlemek imkânsızdır.

Son olarak, verili bir türün üretim ilişkilerinin doğasını bu anlamda üretim tarzından *türetmeyi* bir kenara bırakırsak, hareket yasalarının belirleyici rolü, sayesinde bu yasaların derhal tarihsel olarak etkin ve doğrulanabilir hale geldiği özel *ekonomik ritim-*

lerin aslında her anlamda ikincil ekonomik fenomenler olduğunu gösterir. Bu düzenin fenomenleri bazı bakımlardan anlaşılır ve bu yasalara dair her türlü anlayıştan bağımsız olarak istatistiksel belirlenime açık olmalarına rağmen, tarihsel içerikleri iktisat kuramında öncelikli bir kavramsallaştırma olmaksızın belirsizliğini korur.[60] Teoride herhangi bir hükümleri olmadığı için, ampirik (nicel) olgular olma niteliklerini de korurlar: Belirli epistemolojik öncüller -teorinin kökeni olarak gözlem- üzerinde, böylece tamamen kurmaca bir mahiyeti olan, örneğin neoklasik iktisat teorisinin "ivme ilkesi" gibi "yasalar" öngörmenin temeli haline gelirler.

Vulgar Marksizm'de soyutlamanın başarısızlığı

Geç Marksizm politik olarak Stalinizm'den koptuğunda bile, teorik fikirleri büyük ölçüde halen metafizik-skolastik bir biçimciliğin çerçevesine hapsolmuştu. Bu biçimcilik kendi "üretim tarzını", farklı üretim devirlerinde bulunan basit kategorilerden zorlama soyutlamalarla çıkarsamıştı. Atom yapısının keşfi Mendeleyev'in Periyodik Tablosu'nun maddi temelini henüz açıklamamışken, bu temelde baskın gelen "üretim tarzları" sınıflandırması daha çok Mendeleyev'in Periyodik Tablosu'na benziyordu. Basit Stalinist tarih soyutlamaları, onun "değiştirilemez toplumsal kategorileri", tarihsel süreç içerisinde toplumsal *tözler* olarak işler ve bu Newtoncu tarih anlayışı, daha sonraki Marksizm bu kurulu öğeler silsilesini değiştirdiğinde ya da reddettiğinde bile, onun içerisinde massedilmiştir. (Bu anlamda, "lineer tarihsel zaman nosyonu" her zaman vulgar tarihsel materyalizmin düpedüz tamamlayıcı bir özelliği olmuştur). Kısacası, emek sömürüsünün biçimleri olarak naif "üretim ilişkileri" anlayışı ve bu eşitlemenin sonucu olan *basit biçimsel*

[60] Nitekim Marx, Sismondi hakkında "burjuva üretimin çelişkilerini zorlayarak eleştiriyor, fakat onları anlamıyor..." diye yazmıştı. (1971, s. 56).

özdeşliklere göre "üretim tarzlarının" sınıflandırılması, kemikleşmiş Stalinistlerden oluşan sözde-Marksizm ile modern Marksizm'in "eleştirel" eğilimleri arasındaki devamlılığın esas bağlantısı olarak varlığını sürdürmüştür.

"Üretim ilişkileri" ve dolayısıyla bu anlayış bakımından "üretim tarzları" arasındaki esas daimi karışıklık, farklı artı-emek istihraç mekanizmalarıyla birlikte, "geçiş" ve emperyalist dünya-ekonomisinin doğası üzerine son yıllardaki tartışmalarda, bu sorunların devamlılığının en karakteristik belirtisi oldu. Bu tartışmalar eleştirel karakterlerine rağmen, feodalizmin çöküşü ya da kolonyal tarih konusunda özel olarak bir Marksist analiz yoluyla herhangi bir yenilik ortaya koymadılar.

Feodal üretim ilişkileri ağırlıklı olarak meta-feodalizminin katıksız biçimi içerisinde şekillenirken, kapitalist üretim (değer-üretim) ilişkilerinin arkaik ("pre-kapitalist") emek biçimlerine tâbiyeti yoluyla dolayım süreci, tam da sömürgeler olarak dünya ekonomisine tabi kılınan geri ülkelerde tarihsel olarak benzeri görülmemiş boyutlar kazandı. Bu ilişkiler onlar tarafından algılandığı ölçüde, birtakım Marksistler bu ilişkileri bizatihi "toplumsal formasyonların" yapısı olarak tamamen yanlış bir şekilde kavramsallaştırdı. Basit soyutlamaların meydana getirdiği kaosun üstesinden sömürge "toplumsal formasyonları"nın genelde bir dizi "üretim tarzını" bir araya getirdiği şeklindeki basit düşünceyle geldiler ki bu elbette doğruydu, ama *bu soyutlama düzeyinde değil.*

Sömürge ülkelere esas olarak, özel hareket yasaları ve karakteristik meşgaleleri bakımından kökten farklı, ama yüzeysel biçimleri bakımından birbirine yaklaşan iki ayrı girişim biçimi egemendi: Bir yanda, Latin Amerika'nın çoğunluğunda ve Güneydoğu Asya'nın bir kısmında feodal malikâneler dünya meta mübadelelerinin ağına entegre olmuştu. Bu malikâneler dış nitelikleri bakımından, üretimlerinin asıl payı ulusal ve uluslararası piyasalar için üretildiği ölçüde kapitalist işletmelere benziyordu; öte yanda, Batı Hint Adaları'nda, Afrika'nın çoğunluğunda ve

Asya'nın büyük kısmında, ekseriyetle arkaik emek-örgütlenme tarzları aracılığıyla ucuz ücretle işleyen kapitalist firmalar ve genellikle atıl teknik düzeyler vardı. Özgül hareket yasalarından ayrıştırıldıklarında, bu işletmeler, onları kendi içlerine kapatan belli biçimsel görünümlere göre analitik olarak "kapitalist" ya da "pre-kapitalist" tek bir türe ayrılmaz (Frank'e göre, meta-üretimi; Laclau'ya göre çeşitli serflik biçimlerinin hüküm sürmesi).[61] Sömürge dünyasına ilişkin bir "bölge" ya da tek tip üretim-ilişkilerinin birleşik bütünlüğü olarak yanlış anlayışı takip eden bu birlikte kapanma, Frank'ın kitabının basımıyla başlayan tartışmada ortak öncüllerden biri oldu.

Tarihsel materyalizm açısından "sömürge sorununun" doğurduğu bütün güçlük, bu farklı ekonomik ritimlerin ve hareketlerin saptanmasında, dünya ekonomisinin konjonktürüne göre özgül köklerinin bulunmasında ve neticede daha derin bağlantılarının kavranmasında yatar. Eğer sömürge dünyasının feodal işletmeleri meta-üreticileri olarak işlediyse, açıklama, öncelikli olarak onların sömürge işletmeleri olarak tarihsel konumlarında değil (yani, özgül bir toplumsal formasyon türünün öğeleri olarak belirli form ve işlevleri bakımından değil), belirgin biçimde feodal karakterlerinde bulunurdu; ve eğer çoğunluğu sömürge Afrika'nın ve Asya'nın epey bir kısmına egemen olan sermaye işletmeleri baskıcı sömürü biçimlerini kullandıysa, sermayenin hareket yasalarının, belli sınırlar içerisinde, "insanlıkdışı emek biçimleriyle" uyumlu olup olmadıklarını sormamız gerekir.

Dolayısıyla üretim ilişkileri, "sömürü biçimleri" olarak soyut, tek-taraflı belirlenimleri içerisinde düşünüldüğü müddetçe, ne sömürge tarihinin fenomenleri, ne de feodalizmin çözülmesi özel olarak Marksist analize tabi kılınabilir. Zira bu öncül temelinde Marksistler bilinçli ya da bilinçsiz olarak, verili tarihsel koşullarda oluşturulan, feodalizm ile meta-üretimi arasındaki, ya da köle-

[61] Frank 1969; Laclau 1971.

lik ile kapitalizm arasındaki özgül bağlantıyı yadsıdılar. Para bir defa artan bir ölçüde dolaşıma başladığında, bütün feodal üretim eğilimi, meta-mübadelesinin dolaşımıyla entegrasyona yönelir. Üstelik sömürgeciliğin Afrika'daki bütün tarihi aslında köylü emeğine belirgin biçimde kapitalist-olmayan kurumlar altında hükmeden kapitalist işletmelerin tarihiydi. Marx'ın "aracı, melez biçimler [*Mittelgattungen, Zwittergattungen*]"[62] olarak nitelediği her iki fenomen de, tarihsel olarak asla tamamen dar kapsamda ya da geçici önemde olmadı. "İkinci serflik", kapitalizmin klasik, büyük ölçekli toplumsallaşmış üretim biçiminde var olduğundan daha uzun bir süre, dört yüzyıldan fazla varlığını sürdürdüğü Doğu Avrupa'nın büyük kısmını ve Latin Amerika'nın geniş alanlarını içine aldı; ve bizatihi kapitalist üretimin arkaik barbar biçimleri benzer bir tarihsel uzunlukta belirli aralıklarla -Avrupa'daki "hane içi sistemin" başlangıcından, on yedinci yüzyılda Barbados şeker plantasyonlarına, on dokuzuncu yüzyılın Güney Afrika altın madenlerinden Cezayir'in tarım kolonatları· (*colonate*), Prusya'nın Junker arazileri, Assam'ın çay plantasyonları ve Küba'nın şeker merkezlerine ya da yaşadığımız yüzyılda kıyı Peru'nun işleme fabrikaları, Kuzey Mozambik'in pamuk tarlaları veya Kenya'nın beyaz yerleşimci çiftliklerine kadar göründü.[63]

Marksistler arasında basit biçimsel soyutlama karakterizasyonların sorunsalına sıkıştırılan tartışmalar, bu olguları tamamen tek-taraflı, çarpık biçimde algıladı: başka bir deyişle, olgular algılandıklarında bile yanlış bir şekilde "formüle edildiler." Sweezy, feodalizmin çöküşü ile genişleyen meta-ilişkileri arasında belli bir bağlantı olduğunu gördü, ama bağlantıyı feodal ekonominin çöküşü olarak formüle etti. Dobb ve daha sonra Dobb'un gelene-

[62] Marx 1973, s. 512.

· Eski Roma'da hukuksal olarak toprağa bağlı olan ancak alınıp satılamayan bir tür köle-köylü (ç.n.)

[63] Örneğin, Trapido 1971; Van Zwanenberg 1971.

ğinde Laclau, meta-üretimi ile serflik arasındaki bağın farkına vardılar, ama ünlü "fiili özdeşlik"lerinden piyasanın feodal ekonomiyi pekiştirdiği sonucuna vardılar.[64] Frank, feodal büyük çiftlikleri [*hacienda*] piyasaya bağlayan özgül bağı kavradı, ancak bu büyük çiftlikleri "kapitalist" olarak tanımlayarak doğrudan doğruya bu özgül bağı çözdü.[65] Bettelheim, sömürge köylülerinin kapitalist şirketler tarafından sömürüsünün "üretim düzeyinde araştırılması" gerektiğini doğru bir şekilde gösterdi, ancak bu köylülerin kendi emek-güçlerini değil, kendi ürünlerini sattıklarını söylemekle ilişkiyi yalnızca mübadele düzeyinde yeniden kurdu.[66] Arrighi ve Amin'den etkilenen "politik ekonomi"nin yeni akımları, sermaye birikiminin ihtiyaçlarıyla ilgili olarak Afrika'daki "emek rezervlerinin" rolünü doğru bir şekilde tanımladı, ancak sermaye tarafından kalıcılaştırılan bu rezervleri farklı "üretim tarzları" olarak nitelendirdi.[67]

Marx'ın kendisi "ticaretin az çok her yerde el altında bulunan ve farklı biçimleri ağırlıklı olarak kullanım değeri maksadıyla yürütülen üretimin örgütlenmesi hususunda çözücü bir etkisi vardır" görüşünü öne sürmüştü.[68] Dünya piyasası on altıncı yüzyıl devriminden sonra belirginleştiğinde, bu "üretici organizasyonlar" ya da bizim adlandırmamızla girişimler, başlıca iki türden meydana gelir: feodal malikâneler ve bağımsız köylü aile-emek çiftlikleri. Bu girişim türlerinin meta-döngüleri içerisinde gitgide artan entegrasyonu her ikisini de, ancak yalnızca birkaç yüzyıllık uzun tarihsel ölçekte sarsmıştır. Hem feodal malikâneler hem köylü çiftlikleri bir çözülme sürecine girdi, fakat ne "çöktüler" ne de birdenbire ortadan kalktılar. Üstelik bu çözülme süreci, feoda-

[64] Dobb 1954, s, 24; Laclau 1971.

[65] Frank 1969.

[66] Bettelheim 1972, s. 300.

[67] Arrighi 1970; Amin 1974; Amin 1976.

[68] Marx 1971a, Cilt 2, s. 36; Marx 1978 ss. 119-20; Marx 1971a, Cilt 3, s. 331 ve sonrası.; Marx 1981, s .449.

lizm örneğinde, "karma" bir nitelik kazandı. Feodal üretim (feodal *üretim tarzı*) genişleyen piyasa-ilişkilerinin çerçevesinde *hem belirginleşti hem de azaldı:* feodal malikâne hem kendi "klasik", tamamen gelişmiş yapısına erişti, hem de bir meta-üreten girişim olarak kendi içkin sınırlarına ulaştı. Her iki biçimin aksine, çoğunlukla "pre-kapitalist" olarak düşünülen köle plantasyonları, aslında genişleyen mübadele kapasitesiyle doğrudan bağlantılı olmayan, tamamen farklı bir süreç tarafından bölünmüştü. Nitekim bu köle-plantasyonları aslında "ticari spekülasyon merkezleri"nin burgacında doğmuşlardı.

Tarihi Geriye Doğru Okumak

Devrimci-Marksist gelenek dünya ekonomisinin analizini içinde bulunduğumuz yüzyılda ele aldığında, şartlar, büyük ölçekli sanayi işletmeleri temelinde sermayenin yeniden üretiminin gerektirdiği şeylere odaklanan uluslararası bir işbölümü tarafından olgunlaştırılmıştı. Lenin, Luxemburg ve Buharin'in yazılarında geliştirilen klasik anlayış, dünya ekonomisinin belli başlı eğilimlerinin gelişiminde sermayenin yeniden üretim sürecinin ayrı evrelerinin farkına varmıştı: değerin paraya dönüşümü ve değerin katıksız biçimi olarak paranın sermayeye dönüşümü. Dünya ekonomisinin gelişminin ilk evreleri hakkında bizim dönemimizde başlayan tartışma, bu klasik anlayışı miras aldı ve onun varış noktalarını kalkış noktalarına dönüştürdü. Eğer İkinci ve Üçüncü Enternasyonal Marksistlerine göre, çağdaş dünya piyasası tamamen kapitalist bir fenomendiyse, görünen o ki Frank'a göre, dünya ekonomisi de başlangıcından beri kapitalist olmuştu. Bu görüş o kadar derinlere kök salmıştı ki, Laclau, Frank'ın kapitalizmin İspanyol sömürgeciliğinin ilk aşamalarından beri Peru ya da Şili'de hüküm sürdüğü görüşüne karşı çıktığında bile, söz konusu sömürgeleştirme sürecinin arkasındaki en önemli itici gücü metropolitan sanayi sermayesinin sağladığı öncülünü kabul etmişti. Frank'a göre sömürgeleştirme, Latin Amerika ülkelerini

"metropolitan sermaye birikimi ve gelişiminin kaynaklarına" dönüştürmüştü; Laclau'ya göre dünya ekonomisi başlangıcından beri birikim sürecinin bir dışavurumuydu: "Sistemin büyümesi sermayenin birikimine bağlıdır, bu birikimin ritmi ortalama kâr oranına bağlıdır ve bu oranın düzeyi çevre bölgelerde pre-kapitalist ilişkilerin konsolidasyonu ve genişlemesine yönelmesine dayanır."[69] "Karakterizasyon" hakkındaki biçimsel tartışmalarının arkasında, iki argüman şu basit öncülü paylaşıyordu: Latin Amerika'daki ekonominin biçimleri ister "feodal" ister "kapitalist" olarak nitelensin -yani, özellikleri daha önce belirtilen iki basit soyutlamanın ister birinden ister diğerinden "çıkarılsın"-, can alıcı nokta, dünya ekonomisinin bu dönemde sanayi-kapitalizminin yayılmasına bir yanıt olarak gelişmesiydi. Eğer bu, gerek Frank gerekse de Laclau açısından net ise, geriye kalan yegane "sorun", biçimsel karakterizasyon problemiydi: "sorun her vaziyette söz konusu sömürüye dayanan ilişkinin özgüllüğünü tanımlamaktır" –ki bu, aslında hiç sorun olmadığını, ya da söz konusu "özgüllük" basit soyutlama düzeyinde zaten gözle görülür olduğu için sorunun tamamen biçimsel olduğunu söylemekten ibarettir. Örneğin, plantasyonlar açısından bu "özgüllüğü" saptamak için abartısız yalnızca tek bir cümle gerekliydi: "Batı Hint Adalarının plantasyonlarında" diye yazıyordu Laclau, "ekonomi, köle emeği tarafından kurulan bir üretim tarzına dayanıyordu."[70] Mesele bu kadar basitti.

Ne Laclau ne de Frank'a özgü olup, 1920'lerin "Marksizm" geleneğine derinden yerleşmiş olan bu argüman biçimine özgü, biçimsel "karakterizasyon" sorunsalıyla ayrılmaz şekilde ilişkili olan temel öncül şöyledir: Gelişiminin bütün evrelerinde dünya-ekonomisinin yapısı yalnızca bir açıklama öğesi, yani sermayenin yeniden üretiminin taleplerini varsayar. Bundan da anlaşıldığı gibi, söz konusu ekonomi yapısı içerisinde birlikte varolan ser-

[69] Laclau 1971, s. 37; Laclau 1977, s. 40.

[70] Laclau 1971, s. 30; Laclau 1977, s. 30.

mayenin dışındaki üretim tarzları, zamanla yalnızca sanayi birikiminin gereksinimleri tarafından sürdürülen emeğin "özgül" bağımlılık biçimleri olarak tasvir edilir. Bunlar kendi hareket yasaları olmayan "üretim tarzlarıdır", nitekim metropolitan sermayenin istikrarsız genişlemeleri tarafından düzenli aralıklarla harekete geçirilen büyük bir emek gücü rezervi gibi sanayileşen bir Avrupa'nın çevresinde biterler. Propaganda maksadıyla, pamuk plantasyonlarında köleliğin varlığını İngiliz tekstil sanayisinin gereksinimleriyle, ya da Doğu Avrupa'nın hububat ihratçısı ülkelerinde yoğun serf emeği sömürüsünü sermayenin düşük fiyatlarla geniş miktarda tahıl gereksinimiyle ilişkilendirmek her yönden yeterli olacaktır. Fakat Marx, bilimsel bir araştırmanın propagandacı bir broşüre nazaran tamamen farklı bir uygulama türü olduğunun farkındaydı ve Marksizmi baştan Ricardocu ve küçük-burjuva sosyalizmden ayıran da işte bu farkındalıktı.

Kölelik ve Dünya-piyasası

"Kölelik"

"Köle emeğiyle oluşturulan üretim tarzıyla" başlamak gerekirse, Marksist gelenek içerisinde, dışında olduğu gibi, Güney Amerika köle plantasyonlarının asla her zaman Laclau'nun düşündüğü gibi basit bir şekilde nitelenememesi, görmezden gelmesi imkansız, çarpıcı bir gerçektir. Örneğin: Marx, tütün, pamuk, şeker üreten İngiliz sömürgelerinde, sömürgecilerin "metalar üretmek isteyen, burjuva üretim dürtüleriyle harekete geçen insanlar gibi"[71] davrandığını yazmıştı. Marx bu plantasyonları, "yalnızca biçimsel bir anlamda olsa da, bir kapitalist üretim tarzının olduğu", ... kölelerin kullanıldığı işyerinin kapitalistler tarafından yönetildiği "ticari spekülasyon"dan meydana gelen işletmeler olarak tanım-

[71] Marx 1968, s. 239.

ladı.[72] Köle emeği sömürüsünü, "artı-değer" üretme dürtüsüyle harekete geçirilen "hesaplı ve işini bilen bir sistemdeki bir unsur" olarak tanımladı.[73] Bu pasaj üzerine yorum yapan Preobrazhenskiy, tamamen ileri bir kapitalist üretim tarzının karakteristiği olmayan, gelişmemiş, geçici artı-değer biçimlerinden" bahsediyordu.[74] Öte yandan, Kautsky'e göre, Amerika'nın köle-plantasyonları "pre-kapitalist bir türün büyük ölçekli üretim" biçimiydi.[75] Doğrudan Kautsky'nin etkisi altında bu karakterizasyonu kabul eden Lenin, daha sonra Amerikan tarımı üzerine bir polemikte, aslında "[köle] latifundiyasını *kapitalist* işletmeler olarak sınıflandırma hususunda hiçbir genel uygulama temeli" olmadığını, bu latifundiyaların "çoğunlukla pre-kapitalist ilişkilerin kalıntıları" (genellikle "'ıslah edilmiş arazinin' en düşük yüzdeleri olarak belirtilen feodal ya da patriyarkal köle-sahipliği) olduğunu ileri sürdü.[76] Çok daha yakın zamanda, Genovese, kitaplarından birinde, "Britanya Kayipleri'ndeki köle rejiminin, kapitalist işletmenin net izlerini taşıdığını" ve şekerin "kapitalist köle sahiplerinin" işlettiği "kesinlikle burjuva tip büyük plantasyonlarda" yetiştirildiğini ileri sürer.[77] Fakat daha önceki asıl yorum çalışmasında Genovese, bu defa Amerikan plantasyonlarına referansla "plantasyon sahiplerinin sırf kapitalist olmadıklarını, kendi ekonomilerini ve düşünme biçimlerini kapitalist dünya piyasasına uyarlamak zorunda kalan" pre-kapitalist, yarı-aristokrat toprak sahipleri olduklarını da yazmıştı.[78]

[72] Marx 1968, ss. 302-3.

[73] Marx 1971a, Cilt 1, ss. 226-7; Marx 1976, s. 345.

[74] Preobrazhenskiy 1965, s. 185.

[75] Kautsky 1970, s. 205.

[76] Lenin 1964b, ss. 30, 5; italikler aslı gibidir.

[77] Genovese 1970, s. 69.

[78] Genovese, 1966, s. 23. Bu kafa karışıklığı ya da belirsizlik Marksist metinlerin dışında da vardır: François Chevalier, Meksika'ya referansla, Yeni İspanya'nın kıyı şeridi şeker plantasyonlarını on altıncı yüzyıl kadar erken bir tarihte "klasik Meksika'ya özgü büyük çiftliği öngören" "ilk büyük feodal malikaneler" olarak tanım-

Jay Mandle, Frank-Laclau tartışmasına dair bir değerlendirmede, plantasyonların "yoğun şekilde kâr-yönelimli ticari işletmeler" olduğunu ve plantasyon sahiplerinin "kârı maksimuma çıkaran girişimciler" yani, çoğunlukla bizim deyişimizle kapitalistler olduklarını düşündü, fakat her halükarda, plantasyon sahiplerinin köle emeği sömürüsünün "onları kapitalist olarak sınıflandırma amaçlı Dobb'un tanımını imkansız kıldığını" ekledi.[79] Aslında bildiğimiz gibi köle-plantasyonların bir kapitalist işletme biçimi olarak sınıflandırılmasına karşı, yegane istisna Lenin dışında, diğer bütün yazarlar tarafından ileri sürülen en önem sav, "Dobb'un tanımına göre", onun "asıl kimliği" nedeniyle, bu işletmeler öyle olamazlardı, zira *köle emeği*ni sömürüyorlardı.[80] Lenin'in kendisi oldukça farklı bir sav ileri sürmüştü ve birazdan göreceğimiz gibi, önemli bir anlayışı içinde barındıran,

ladı (Chevalier 1963, s. 81 ve sonrası.). Öte yandan, Lewis Gray'e göre, Amerikan kölelik ekonomisi üzerine önemli bir çalışmasında plantasyon, serbest olmayan bir emekçiler yığınına dayalı "*kapitalist* bir sanayi örgütlenme tipiydi" (Gray 1933, s. 302; italikler orijinal metindedir). Dunn, duyarlı toplumsal tarihinde, Barbados'un İngiliz plantasyon sahiplerinin şeker üretimine döndüklerinde "asıl amaçlarının senyör olmak değil, para kazanmak olduğunu..." belirtir (Dunn, 1973, s. 65). ABD'nin "yeni iktisat tarihçileri"ne göre, Conrad ve Meyer'in ekonometrik çalışmaları "köle sahiplerini modern ticaret dürtülerine karşılık vermeyen 'prekapitalist' ya da 'ticari olmayan" bir sınıf olarak resmetme çabasına" karşı belirleyici bir karşı hamleydi (krş. Fogel ve Engerman 1971, s. 326). Son olarak Samir Amin plantasyonlardan "köle sahibi bir üretim tarzı" olarak bahseder, fakat bunun "gerçek" köle sahipliğiyle karıştırılmaması gerektiğini ekler (Amin 1974, Cilt 2, s. 361).

[79] Mandle 1972.

[80] Başka bir deyişle, daha önce söylediğim gibi, gerekli emeğin hiçbir biçiminin kapitalist üretim ilişkilerine aracılık edemeyeceğine kesin gözüyle bakılır. Krş. M. V. Freyhold, "The Rise and Fall of Colonial modes of Production": "Erken kapitalizmin temsilcileri, diğer halkların artı-emeğine el koyma fırsatları için dünyaya bakınmaya başladığında, çok geçmeden "serbest emeğin" Avrupa dışında mevcut olmadığını fark ettiler. Başka yerlerdeki her türlü sömürü, gerekli emeğin bir türüne dayandırılmak zorunda kalacaktı. *Kapitalist üretim söz konusu değildi.* Daha önce benim de çok fazla aceleyle kabul ettiğim üretim tarzının "sömürge" olarak nitelendirilmesi, herhangi bir geleneksel nitelendirmeden daha da fazla sorunu erteler.

yani böyle bir işletmenin teknik düzeyi ve kapsamlı niteliği, diğer farklı tarımsal işletme türlerinin Amerika'nın başka bölgelerinde "kapitalist" olmaları anlamında, onların "kapitalist" olarak nitelendirilmesinin önüne geçmek için yeterliydi. Bu anlamda köle emeğinin yaygınlığının plantasyonları "pre-kapitalist" yaptığını ileri sürmek, gerçekte Lenin açısından hiçbir anlam ifade etmeyecekti, çünkü Rus kırsalında hakim olan çeşitli "Ortaçağ'a özgü" kapitalizm biçimlerine ilişkin ilk tanımları tümüyle bir yana, o dönemde şunu da yazmıştı: "Bizim literatürümüz kapitalizmin serbest, topraksız işçiye gerek duyduğu yönündeki teorik önermelere dair çok klişeleşmiş bir anlayışı çoğu kez içinde barındırır..."; "ana eğilimin belirtisi" olarak Lenin bunun doğru olduğunu ileri sürüyordu (krş. Kapitalizmin vazgeçilmez esası, toplumsal üretimin yaygın biçimi olarak ücretli emekten en basit belirlenimi bakımından bahsettiğim kesim), fakat tarımsal kapitalizm gelişiminin belli aşamalarında serbest olmayan emekle uyumluydu.[81]

Ancak köle-plantasyonlarına dair daha özenli bir Marksist yaklaşımın çerçevesini kısaca ve tamamen hipotez üzerinden göstermek gerekirse: Verili bir tarihsel üretim biçimi analizinin kendi kurucu işletmesini öncelikli olarak bir üretim birimi, özel ekonomik yasalarla idare edilen bir oluşum olarak düşündüğünü ve bu üretim biçiminin hareket yasalarına uyan emek sürecinin özgül örgütlenme biçiminin doğuşunu yalnızca onun "belirginleşme" uğrağı olarak hesaba kattığını daha önce tartışmıştık. Köle plantasyonları, gayrimenkul *temelinde mutlak* artı-değer üretimindeki spekülatif yatırımlarla ("ticari spekülasyon merkezleri") nitelenen meta-üreticisi işletmelerdi. Bu tür işletmelerde üretim, ölçek ekonomilerine tabi, genişletilmiş basit işbirliğiyle belirlenmiş, düşük, "sermayeye özgü" tekniklerle sürdürülüyor-

[81] Lenin 1956, s. 178-9.

du.[82] Bu spekülatif kapitalist işletme biçimindeki birikim, kendisini uzun vadede feodal tüketim tarzlarının hakim olduğu görece yavaş ve esasen dağınık bir eğilim olarak gösterdi. Nitekim bu tür bir işletmenin gelişimi, sürekliliği olmayan ve toplam yatırım ritmine göre yavaş yavaş daha yüksek düzeylere doğru genişleyen bir dizi basit yeniden üretim döngüsünün ancak dış görünümünü temsil eder. Bütün işletmelerin düzeyinde, bu tamamen nicel birikim niteliği[83] ve onun toprak mülkiyeti bakımından "doğal" esası, gittikçe meta değerlerin sermayenin düşük *teknik* bileşiminde[84] içkin olan üretim fiyatları üzerindeki fazlalığını, *bizzat köle sahiplerinin* "mutlak rant" olarak el koyduğu "artı-kârlara" dönüştürecektir.[85] Zira feodal mülkiyet olarak tüzel kişilik kazanmış toprak, bir engel teşkil ettiği ve böylece "mutlak rant" yarattığı kadar, tarihsel olarak özel bir verimliliği olan plantasyon arazisinin giderek yalnızca en varlıklı ya da en azından ilk yerleşik köle sahiplerinin tekeli haline geleceğini ve dolayısıyla serbest sermaye yatırımına bir "engel" olacağını biliriz. Bundan, toprağın doğal verimliliği, atıl teknik düzeylerdeki yoğun sömürü aracılığıyla düşürüldükçe maliyet-fiyatları yükseldiğinde bile,

[82] "Ölçek ekonomileri": Barbados'da 1646 *dolaylarında* ortalama bir şeker plantasyonu muhtemelen 2500 sterline yakın bir yatırım gerektiriyordu (Dunn 1973'deki veriden hesaplandı), keza on yedinci yüzyıl İngiliz sanayisindeki yatırım ölçeğine dair Dobb'un verisiyle bu karşılaştırılmalıdır (Dobb 1963 [1946], Bölüm 4). Jamaika'da on sekizinci yüzyıl itibarıyla bu tür bir plantasyonun ortalama değeri, Sheridan'a göre (1965) 20.000 sterlindi.

[83] Krş. Genovese 1966, s. 16 "Kölelik kârlarının büyük kısmı üretime geri döner (ama) ekonomik ilerleme niceldir ..."

[84] Marx'ın "Mutlak Toprak-Rantı" üzerine bölümünde (Marx 1981, Bölüm 45) bu, üretim fiyatının değerle ilişkisini belirleyen canlı emeğin emek koşulları nazarındaki *teknik* oranıdır. Dolayısıyla "sermayenin organik bileşiminin" kapitalist bir köle-ekonomisini nasıl belirleyebileceği sorunu, öne sürülen hipotezi etkilemez.

[85] Marx "toprağın doğal bereketi ... sermaye yatırımına direniş göstermedikçe", piyasa değerini düzenleyen maliyet fiyatının önünde hiçbir şey duramayacaktır" diye yazdığında bunu kasteder: Marx 1968, s. 303. Bu koşulun yalnızca hesaplaşmanın ilk aşamalarında uygulanacağını biliyoruz.

süresiz olarak belli birtakım piyasa-fiyatları için kârlılık krizinin ötelenebileceği sonucu çıkar.

Bu özgül işletme biçimi bu nedenle, esasen daha düşük birikim yoğunluğu ve birikimin burada sermayenin değişmez bileşimiyle ve dolayısıyla emek üretkenliğinin azalan ya da düşen düzeyleriyle uyumlu olması bakımından klasik kapitalist işletme biçiminden farklılaşır. Sömürü oranındaki artışlar, gerekli emeğin artı-emeğe dönüşümüne, yani nispi artı-değerin üretimine değil, emeğin yoğunlaşmasına ya da işgününün fiziksel dayanma gücünün sınırlarına kadar uzatılmasına dayanır. Değerin kendiliğinden yayılması, artık her bir işletmenin maliyet fiyatlarını asgariye indirmeye zorlayan tamamen özerk ve başat bir güç olarak görünmez, feodal tüketim ve gösteriş alışkanlıklarının hakim olduğu bir işlev olarak tamamen göreli ve dağınık bir varlık kazanır. Plantasyon kârları yalnızca işletmenin kendi (nicel) yayılmasını değil, muhtemelen daha büyük ölçüde soyluları, evlilik ittifaklarını, parlamentodaki sandalyeleri ve feodal mülklerin alımını da finanse etmiştir.[86] Kısacası köle plantasyonları, köle emeği ve toprakta tekel temelinde mutlak artı-değer üreten patriyarkal ve feodal bir niteliğe sahip *kapitalist* işletmelerdi. Köle plantasyonunun bu heterojen ve göründüğü gibi açık bir şekilde dile getirilmeyen doğası, bugün ulaşılabilen aynı malzeme zenginliğiyle donanmamış erken Marksist gelenek onu ilk defa karakterize etmeye çalıştığında, bir dizi çelişkili fikir üretti.

Olgunlaşmamış dünya piyasası

Karayipler'de bu mahiyetteki işletmelerin ürettiği ve onlar tarafından esas itibarıyla İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya ihraç edilen şeker, ağırlıklı olarak on yedinci yüzyıl boyunca bizzat Avrupa'da yeniden ihraç ticaretinin önde gelen önemli bir kalemi

[86] Pares 1960; Sheridan 1965.

oldu.[87] O sıralar Avrupa'daki özellikle burjuva sınıfın sınırlı ve yerel dağılımı düşünüldüğünde, bu yeniden ihraç ticaretinin büyümesi, şeker ve plantasyon-ürünü diğer türlere talebin sadece yerleşik ticaret ya da İngiltere veya Hollanda'nın başlangıç aşamasında olan sanayi-kapitalist sınıflarıyla sınırlı olmadığını gösterir. Üstelik KuzeyAvrupa piyasalarında İngiliz şekerinin Brezilya şekerinin yerini aldığı dönemin, Baltık'ta İngiliz ticaretinin hızla yayıldığı bir dönem olduğunu da biliyoruz. Bu dönem boyunca ve aslında çok daha önce, çekim merkezleri belli bir temel birliği muhafaza ederken dalgalanmaya yatkın olan Avrupa'nın aşağı yukarı üç ayrı fiyat bölgesine bölündüğünü işaret ettiğimizde, bu bağlantının daha derin anlamı açıklık kazanır. On yedinci yüzyılın eşiğinde, Braudel ve Spooner'ın yorumladığı fiyat zincirlerine göre, İngiltere'de, Fransa'da ya da Hollanda'da tahılın fiyatı, Polonya tahılının fiyatından yüzde 200-300 daha yüksekti.[88] Danzig limanından gerçekleştirilen tahıl ihracının artan hacmi, 1570 dolaylarında başlayan hızlı demografik yeniden yapılanma ve paranın değer kaybetmesi döneminde bu ülkelerde tahıl fiyatlarını dengede tutmak bakımından önemli bir mekanizma olmuştu. Polonya tahılının Batı Avrupa'ya entegrasyonu o kadar yoğun olmuştu ki, Pokrovskiy *History of Russia*'da [Rusya'nın Tarihi] şöyle yazıyordu: "Danzig'de çavdarın fiyatı, Madrid ya da Lizbon'daki hayat pahalılığını belirledi."[89] Marian Malowist ise "Baltık kıyı bölgesinden, özellikle Polonya'dan tahılın ulaşımı konusundaki her sıkıntı, Hollanda'da ve Belçika ile Lüksemburg'un diğer kentlerindeki hayat pahalılığında bir artışa yol açıyordu" diye anlatır.[90] Peki İngiliz, Flemenk ya da Portekizli bu ithal malları nasıl ödeyecekti? İngiliz tekstillerinin Portekiz'e ihracı, İngiltere'nin Portekiz'den altın külçesi sağlayarak Baltık ile

[87] Krş. Davies 1954.
[88] Braudel ve Spooner 1967.
[89] Pokrovsky 1931, s. 261.
[90] Malowist 1959.

ticaretini dengelemeye yardımcı olmadan önce,[91] tahıl ticaretini yaymaya dönük işbu ödeme mekanizmasının rolü, kısmen ihraç yün ticaretine devroldu. Keza yün ticareti, ülke içi köylülüğün mülksüzleştirmesi yönünde yoğun bir dürtüyü ve kısmen sömürge ürününün Doğu Avrupa'nın feodal sınıflarına yeniden ihracını içeriyordu. Bundan iki sonuç çıkarabiliriz. Birincisi, Batı Hint Adaları'nın kapitalist köle plantasyonlarında üretimi sürdürme talebi bir dereceye kadar Doğu Avrupa'nın tahıl ihraç bölgelerindeki feodal gelirlerin yayılmasına bağlıydı. İkincisi, bu işletmeler merkantilist denetim çerçevesinde işlemeye zorlanıyordu çünkü feodal tüketimin bir öğesi olarak sömürge ürünü, feodal malikânelerden tahıl ithallerini finanse etmenin önemli araçlarından biri haline gelmişti. On yedinci yüzyılda, her halükarda dünya ekonomisi, ilk Marksist emperyalizm teorilerinin temelini oluşturan on dokuzuncu yüzyılın sanayi ağırlıklı dünya ekonomisinden çok farklı bir tablo sergiliyordu. Zira o aşamada dünya çapındaki mübadelelerin yapısı, Atlantik'in kapitalist köle-plantasyonlarını Amsterdam ve Londra'da yoğunlaşmış, aslında ticari ve finansal gruplardan oluşan karışık bir ağ aracılığıyla Polonya'daki feodal malikânelere bağlamıştı. Bu işletmelerin her biri kendi hareket yasaları üzerinden faaliyet yürüten özgül otonom üretim birimleri olarak dünya ekonomisinin yapısına yerleşti. Bu durum "burjuva üretimin dürtüleriyle harekete geçirilen" köle sahipleri açısından açık ise, Polonya'ya ait malikâneler açısından da resmileştirilmelidir.

Feodal Üretim

Malikâne

Feodal ekonomi son derece basit bir teknik düzeye dayalı bir tüketim ekonomisiydi, nitekim tek bir aristokrat, hane geçimi için

[91] Fisher 1971.

geniş ekilip biçilebilir bir araziye ihtiyaç duyuyordu. Avrupa'da malikâne envanterlerinin ulaşılabilir olduğu en erken dönemlerde tohum verim oranı 2,1'i zar zor aşıyordu, on dördüncü yüzyılın eşiğinde tarla sürme tekniğindeki ilerlemeler ve gitgide yayılan üç yıllık rotasyonla bağlantılı uzun süreli bir yavaş tarımsal ilerleme ritminden sonra azami tahıl verimi 4,1 civarında gidip geldi. Son olarak on sekizinci yüzyıl kadar geç bir tarihte, hem Kuzey İtalya'nın Po Ovası hem de Rusya anakarasında belli başlı hububatlar 3-5,1 ürün verdi.[92] Feodal üretimin temel işletmesi olan malikâne, bu düşük emek üretkenliğinden ötürü, geniş kapsamlı bir ekonomiyi uygulamaya sokarak denge sağladı. Teknik düzey yavaş bir şekilde birkaç yüzyıl sürdüğü için, rakamların da gösterdiği gibi malikânenin verimi üretim bakımından büyüklüğünün bir fonksiyonuydu ve lordun herhangi verili bir zamanda üretime kattığı toprak alanı kullanılıp atılabilir emek gücü kitlesinin bir işleviydi.[93] Bu emek gücü kitlesinin hareketliliğinin sınırları, teknik olarak eldeki yük hayvanının miktarı tarafından belirlenmediğinde, toplumsal olarak güç ilişkileri, kaçış imkânı ve görece "nüfus fazlalığı" derecesiyle empoze ediliyordu. Nitekim ortalama çıktı hacmi eninde sonunda toplumsal olarak kullanılıp atılabilir emek-zaman yoğunluğu tarafından belirleniyordu.[94]

Bir girişim biçimi olarak feodal malikâne, genellikle metabolik olarak lordun hanesini merkez alan tek bir ekonomik organizmanın parçaları olarak ayrı derebeylik birimlerinden meydana

[92] Üretkenlik üzerine veriler şu eserlerden toplandı: Duby 1968, s. 101-2; Woolf 1964-5, s. 268 ve sonrası.; Blum 1968 s. 329.

[93] Kula 1970.

[94] Kula'nın vurguladığı bu mesele halihazırda Richard Jones'da (Jones 1831) bulunuyordu. Jones, feodalizm maiyetinde hızlı teknik ilerlemeler olasılığını dışarıda bırakarak, rantın ancak "zorla el konulan toplam emek miktarında bir artışla" yükselebileceği ve bu durumda mülk sahiplerinin topraklarının emeklerine el konulan bütün serflerinkinden daha iyi sürüleceğini ileri sürüyordu (aktaran Marx, 1971b, s. 400).

geliyordu. Bu birimlerin yapısı lordun ekilebilir arazisinin hiçbir öneminin olmadığı ve feodal gelirlerin asıl olarak aşar vergileri ve derebeyi haklarına [*seigneurie banale*] dayalı parasal ödemelerden oluştuğu birimlerden, köle ya da serf emeğinin baskın olduğu malikâne ekonomisindeki birimlere uzanan bir değişkenlik gösteriyordu. Genel olarak feodal çağda malikâne ekonomisi emek sürecine ilişkin görece farklı iki örgütlenme tarzı üretti. Bunlardan lord toprağının önem taşımamasıyla tanımlanan ilki, köylü kesimi içerisinde daha yüksek bir esneklik ve ekilebilir arazinin köylü arazileri ile lordun toprağı arasındaki bölüşümünü getirdi. Ve bütün emek-zamanlarını satan köylüler nedeniyle köylü arazilerine *küçük köylü üretiminden* oluşan bir sektör karakteri kazandırdı. Burada feodal sömürü oranı iki ekilebilir arazi oranında doğrudan doğruya açık değildi. İkinci emek süreci örgütlenme tarzında, köylü arazisi "geçimlik bir toprak" ya da "ayni olarak ödenen ücret"ti[95] ve basit yeniden üretimin bir sektörü olan bu arazilerin toplamı,[96] burada köylülerin zorunlu ve artı emek-zaman dağılımı, köylü arazileri ile lordların toprakları arasında ekilebilir arazi bölüşümüyle doğrudan örtüşmeye yatkın olacaktı.

Feodal çağ bir bütün olarak değerlendirildiğinde köylü arazileri böylece iki belirli biçim ve işlev içersinde şekillendirildi: köylülerin acil tüketim ihtiyaçları üzerinden az çok önemli bir artı yaratabilen küçük köylü çiftlikleri olarak ve emek gücünün yeniden üretimine uyumu sağlanmış geçimlik araziler olarak. Emek sürecinin tımar çerçevesinde örgütlenmesi etkili oldukça -ki çoğu malikâne ayrı ayrı tımarlardan oluşuyordu-, lordların ekilebilir arazisinin köylü ekilebilir arazilerine oranı, farklı tımarlar, malikâneler ve bölgeler arasında oldukça keskin bir şekilde dalgalanma ve köylü arazilerinin [*manses*] boyutunun herhangi bir

[95] Lenin 1963b, s. 189; Lenin 1963a, s. 450, 493.

[96] Kula 1970.

zamanda olduğundan daha keskin bir şekilde değişmesi eğiliminde olacaktı. Genellikle üstünkörü bir araştırma lord topraklarının içerisinde bulunan alanın, bu birimlerin boyutunun tersine değişen bir eğilimle, belirli bir malikâne ya da tımarın toplam alanının yüzde 13 ila 45 arasında değiştiğini öne sürerken; 4 hektar gibi çok küçük arsalardan 40 hektarlık büyük çiftliklere kadar değişiklik gösteren köylü arazileri de vardı. Şimdi bu formlardan hangisinin feodal girişimin klasik ya da tam gelişmiş yapısını teşkil ettiğini sorduğumuzda, yanıt zor olmasa gerektir: Köylülerin zorunlu emek-zaman oranları lord toprağı ile köylü arazisi arasında ekilebilir arazinin dağılımına doğrudan yansıtıldığında, işletme ancak "kristalize olur", yani klasik yapısına kavuşur. Başka bir deyişle emek sürecinin feodal üretim tarzına özgü örgütlenme biçimi, lorda emek süreci üzerinde tam denetim kurmasına imkan tanıyan, köylü arazilerinin basit bir yeniden üretim dilimi biçimini alarak işlediği biçim olacaktır.

Bu ekonomi türü içerisinde zenginliğin üretimi, emek sürecinin yapısı ne olursa olsun, verimlilik, gösteriş ve tüketim alışkanlıklarına tabiydi. Pirenne, büyük malikânelerin "patriyarkal" örgütlenmesinde kendisi genişleyen değer anlamında "kârlar" fikrinin tamamen farklı olduğunu ileri sürmüştür[97]; bildiğimiz gibi böyle bir işletmenin üstlendiği yegâne "yatırımlar", basit yeniden üretimin ihtiyaçları (ve özellikle malikâneye ait besi hayvalarının sürekli yeniden üremesi) için kesinlikle gerekli olanlardı. Bu anlamda lordun tüketimi feodal ekonominin yayılmasında yegane "motor-gücü" teşkil ediyordu.[98]

Bununla birlikte, Pirenne'nin malikâneyi "patriyarkal" bir örgütlenme olarak algılaması yanıltıcıdır (ki aslında Sweezy'i de yanlış yönlendirmiştir). Tüketimin belirleyici rolü, bir tür tecrit ideali ya da herhangi bir temel iktisadi irrasyonalite anlamına

[97] Pirenne 1969, s. 56.

[98] Duby 1973, s. 200.

gelmez. On ikinci yüzyıl boyunca, tarımla ilgili, onu bilimsel ilgiye layık ve sistematik ilerleme kaydedebilir "mekanik bir sanat" olarak düşünen çok sayıda bilimsel eser ortaya çıktığını biliyoruz. Malikânelerin kademeli olarak üç yılda bir rotasyondan geçerek, kötü hasat risklerini daha uzun vadeye yaydığını da biliyoruz. Zira yıllardır aşırı nem kış ekinlerini yok ettiğinde, bahar-tahılı imdada yetişecektir. Hepsinden önemlisi, elbette tarımsal ürün talebi yayıldığında, lord toprağındaki ziraatin pazarlanan ürünün önemli bir kısmından mesul olduğunu biliyoruz. Enflasyonun hızla arttığı dönemlerde, malikânelerin sabit parasal ödemeleri "doğrudan yönetime" çevirmeye meyledecek olması, "fırsat maliyeti" hesabına ilişkin bazı mekanizmaların etkin hale geldiği anlamına gelir. Fakat bu "sistemli" yaklaşımların yaygınlaşması, Sweezy'in nitelemesiyle[99] yalnızca bir tüketim ekonomisi olarak feodal ekonominin niteliğiyle uyumlu olmakla kalmayıp, ona ayrılmaz bir şekilde bağlıydı da. Bir anlamda asıl mesele, bu uyumluluk ve feodal tüketim ile ciddi yaklaşımlar arasındaki asli bağın ne olduğudur. Soylu sınıfının tüketim ihtiyaçları ve gelir düzeyini tüketim oranlarına göre ayarlamaya dönük aralıksız ihtiyaç, hem lordu hem de köylüyü piyasa için üretime çekmekte en etkili belirleyicilerdi: Lordu doğrudan malikâne ekonomisinin pekiştirilmesi yoluyla, köylüyü dolaylı olarak genişleyen parasal ödemeler sıkıntısı yoluyla. Piyasa için üretimi arttırma evrelerinde (İngiltere'de 1250 civarında, Polonya ve Macaristan'da 1600 civarlarında) en çok meta üreten malikâne, muhtemelendir ki net randımanlarının yarısından fazlasını nadiren satmaktaydı. Örneğin, ayrıntılı çizelgelere ulaşılabilir olduğu Winchester Piskoposu'na ait 32 bağımsız malikânede yıllık ortalama net hasadın yüzde 80'ine yakını satılmıştı; Wiltshire'daki Lancaster Dükalığı'nın malikânelerinin altısında yüzde 90'ı satılmıştı.[100] Tahıl fiyatlarının

[99] Sweezy 1954, s. 9.
[100] Duby 1968, s. 136.

tavan yaptığı dönemlerde bile, ürünlerin satılma oranı oldukça yüksekti: Cluny Manastırı'na ait 1150 civarında malikâneden biri, bütün buğday hasılasını ve çavdar hasılasının yüzde 33'ünü satıyordu[101]; iki yüzyıl sonra lord topraklarında gerçekleşen üretim Batı'da kısmen düşüşteydi, fakat yeni başlayan durgunluğun tam etkisi halen başlamamıştı, rakamların mevcut olduğu Essex'deki küçük bir malikâne, toplam buğday gelirinin yüzde 21'ini tohuma ayırmıştı, yüzde 19'unu lord toprağındaki işçilerin ücretine ödemişti, yüzde 23'ünü doğrudan tüketim için lordun hanesine göndermişti ve (tohum hesaptan düşüldüğünde) net hasılanın yüzde 37'sine denk düşen geriye kalan yüzde 30'unu satmıştı.[102] Bu ilk örnekler yeterli olmazsa, farklı bir ispat yolu izleyebiliriz. "Satışların maksimizasyonu", on sekizinci yüzyıl Rus soylu sınıfına değinen çeşitli bilimsel eserlerin önemli bir sloganı olmuştu. Confino'ya göre,

> bu dönemin bilimsel iktisat eserlerinin temelini oluşturan ana fikir, kârların realizasyonu ve feodal gelirlerin artmasıydı: Bunlar malikânenin ekonomik etkinliğinin başlıca amacı, *pomescik*'in asıl saplantısı ve çiftlik kâhyasının başlıca görevi haline geldi. ... Ryckov'un malikâne yöneticilerine dersler kitabı şöyle başlıyordu "Bu kitaptaki asıl ilgi alanımız, lordun gelir ve kârlarının nasıl çoğaltılabileceğidir."[103]

Bir başka bilimsel eserde Bolotov, en işin ehli malikâne-yöneticisi olarak hanenin acil tüketim ihtiyaçlarını temin ederken, en iyi fiyattan satış miktarlarını maksimize edebilenleri tanımlamıştır.[104]

Çoğu malikâne piyasa için üretim ya da "kullanım" için üretim[105] ile ilgili "alternatiflerle" yüzleşmek şöyle dursun, ağırlıklı

[101] Duby 1968, s. 211.

[102] Britnell 1966.

[103] Confino 1963, s. 131.

[104] Confino 1963, s. 138.

[105] Sweezy kendisinin "kullanım için üretim sistemi" olarak feodalizm anlayışının piyasa için üreten malikâneler olasılığını dışarıda bıraktığını doğru bir şekil-

olarak ya da tamamen piyasa için üretim yapan malikâneye ait birkaç birimin beraberinde belirli bir iç uzmanlaşmaya göre örgütlenmişti. Her iki açıdan da malikânenin örgütlenmesi, lordların toplumsal olarak belirlenmiş tüketim ihtiyaçlarının bir işleviydi. Onların bilincine göre ticari üretim ve feodal "geçimlik" ayrı değildi, bir sınıf olarak toplumsal pratiklerinin çatışan yönleri, bir Rus bilimsel eserinin gösterdiği gibi, feodal kârların üretiminin feodal tüketimin amacına bağlı olmasıydı.[106]

Malikânenin temel niteliklerine dair bu başlangıç niteliğindeki taslak, iki sonuca işaret etmek için yeterlidir:

(i) Piyasa için üretim, farklı işletmeler arasında rekabete neden olmadı. Bu işletme tipi açısından asıl önemli olan şey, bir yıldan bir sonraki yıla gelirlerin kapitalist firma örneğindeki gibi hızla artması değil, gelir ile tüketim arasında belli bir orantılılığın korunmasıydı. Kapitalist bir ekonomide piyasa, tek tek her bir işletmeyi toplumsal olarak ortalama bir üretkenlik düzeyinin sınırları içerisinde üretmeye zorlayarak onlar üzerinde hakimiyet kurar. Bu toplumsal ortalamanın varlığı, feodal üretim koşullarında bulunmayan bir maliyet hesaplama mekanizması ortaya çıkarır. Daha açık olmak gerekirse, bir burjuva işletme açısından "mutlak sömürü sınırı" sermayenin ortalama kâr oranı tarafından gerçekleştirilir; bütün ürününü satan küçük meta üreticisi açısından sınır, çoğunlukla onun "ücretini" kapsayan basit yeniden üretim maliyetleriyle belirlenir. Ortaçağ dünyasında feodal tüketim, giderek genişleyen dolaşım akımlarıyla ilişkili hale geldikçe ve gitgide parasal maliyetin daha üst düzeylerini içerdikçe, belirgin bir biçimde feodal bir muhasebe yapısı belirginleşmeye meyletti: "Maliyetler" ağırlıklı olarak nakit harcama gerektiren gider kalemleri olarak "kârlar" ise bütün kalemlerin parasal hasılat olarak tanımlandı. Gider kalemleri olarak tüketim ve üretim öğeleri da-

de ifade ettikten sonra, malikânelerin "kullanım için" olduklarını ifade etme eğilimine girmiştir.

[106] A. L. Komarov, aktaran Confino 1963, s. 141.

ha sonra belli ki sahte bir "net bakiye" elde etmek için hasılatlardan düşülen "tüm harcamaların toplamı" gibi bir şey içerisinde, ortak bir kategoride birleştirildi.[107] Giderlerin hasılatlara bu oranı, iki konsolide toplamın oranı olarak hesaplandı; gelir lehinde çeşitli mahsullerin satışından elde edilenler ayrı hasılat kalemleri olarak hesaplandığında bile, üretim maliyetleri muhtelif tarımsal işlemler altında bölüştürüldü. Böylece tek tek üretimin parasal maliyetlerini, ya da bir bütün olarak mahsul üretiminin parasal maliyetlerini belirlemek için hiçbir girişim olmadı. Nakit-gelir kalemlerinin tümü "kâr" olarak düşünüldüğü için, mahsuller her türlü maliyet-hesap mekanizmasından bağımsız olarak, parasal kâr oranlarına göre değil, kazandırdıkları nakit miktarına göre az çok "kârlıydı."[108] Bu hasılatların toplam miktarını arttıran mahsul üretimindeki her türlü artış, katkısı her ne kadar az olsa da bu nedenle "kârlıydı." Bir başka deyişle, bahsi geçen üretici güçlerin bölüşümü açısından belli bir ürünü en yüksek fiyata satmak anlamlı bile olsa, satışlar yine de çok fazla sayıda fiyatı bu sınırın altında devam ettirecekti. Kısacası üretimi "rasyonel" maliyet hesabından ayıran ve "kârları" bir oran olarak değil de basit bir büyüklük olarak düşünen bir ekonomide, "sömürü sınırı" ancak belirsiz ve esnek bir kavram olabilirdi ve ancak birkaç yıl içersinde gelir ile tüketim arasında açılan ara olarak bir tür feodal "makas krizi" içersinde daha uzun vadede kendisini gösterebildi.

(ii) Malikâneler piyasayla belli bir bağlantı kurar kurmaz, lordun geliri üç değişkenin bir fonksiyonu olur: (a) Bir yıldan diğerine keskin bir şekilde dalgalanmaya meyledecek gayri safi üretim miktarı; (b) esnekliği az çok doğrudan gayri safi üretim oranına göre değişecek pazarlanabilir üretim fazlasının katsayısı; (c) tahılın mevcut fiyatı.[109] Hiçbir malikânenin fiyatlar üzerinde

[107] Levett 1927.

[108] Bu nokta bu mekanizmada feodal malikânelere küçük-köylü üretiminin ekonomik mantığının aktarımını gören Confino tarafından (1963) vurgulanır.

[109] Kula 1970.

kontrolü olmadığı için, malikâneye ait gelirlerin yayılması ağırlıklı olarak pazarlanabilir üretim fazlasının genişlemesine dayanıyordu. İç-tüketim düzeyi az çok sürekli oldukça, piyasada satılan bu üretim fazlasının miktarı ürünün miktarıyla orantılı olarak değişecekti. Mevcut teknik düzeyde zaman üzerinden ortalama üretkenlik, üretimdeki durumun ve dolayısıyla kullanılıp atılabilir emek-zaman yoğunluğunun bir işleviydi. Bu koşullarda ortaya çıkan sonuç, feodal kârların "maksimizasyonu"nun malikânelerin işgücü kaynaklarından edindiği küçük-köylü üretimi sektörüne ister istemez el atmasını gerektirmesiydi.

"İkinci serfliğin" özellikleri

Feodal üretim tarzı, İngiltere'de örneğin "aşırı gübre kullanımı" döneminde, 1230 dolaylarında, Polonya'da ise Batı Avrupa'nın çoğunun ağırlıklı olarak Polonya tahıl ihracatına dayandığı 1600 civarında hüküm sürdü. Bu dönemde İngiltere'de, Polonya'da olduğu gibi, net üretimin yüzde 80'ine kadarını satan daha büyük ve daha iyi örgütlenmiş malikâneler kapsamlı şekilde piyasa için tahıl üretimine dahil edildi. Fakat daha kapsamlı bir mukayese bazı çıkar farklılıklarını ortaya koyacaktır. İngiltere'ye ilişkin olarak Duby bize şunları anlatır:

> On üçüncü yüzyılda kiracıları lord toprağının işgücüyle ilişkilendirmek bir anakronizmdi.... Zorunlu emeğin canlanması bu nedenle çok sınırlı olmuş gibi görünür: Bu canlanış yalnızca geçiciydi, zira 1275'den sonra manastır taşınmazlarında yüzde yüz düşüşe geçti ve kapsam bakımından sınırlandı çünkü emek hizmetleri yalnızca mâlikane çalışanlarını desteklemek üzere kullanılmıştı.[110]

Öte yandan "köylünün ekip biçme alanını sınırlamaya ve bu şekilde kendi topraklarını genişletmeye" başlayan soylulukla birlikte, on yedinci yüzyıl Polonya'sı hatırı sayılır bir feodal taarruz

[110] Duby 1968, s. 262-3.

yaşıyordu.[111] Bu vakaları sırasıyla birinci ve ikinci serfliğin ilk örnekleri olarak alırsak, köylü üretimi pahasına lord toprağı-konsolidasyonu eğiliminin bu konjonktürlerde değişen yoğunluk dereceleriyle başat olduğu, her ikisinin de ortaya koyduğu gibi, açıktır. Hakimiyet boyutları ve etkilerinin yoğunluğu, daha kapsamlı ekonomik unsurların bir işleviydi. Derebeylik gelirlerini genişletme ya da doğrudan yönetimden başka yollarla feodal tüketimi koruma imkânı, ağırlıklı olarak küçük-köylü üretimindeki üretim fazlasının esnekliğine dayanırken, malikâne tarımı ancak çoğunlukla ücretli emek temelinde örgütlendi. Her halükârda malikâneler ister parasal ödemelere dönüştürülsün, ister ücretli emeğin kullanımıyla birlikte malikâne tarımı olarak kalsın, her iki süreç de belli bir para dolaşımı düzeyini varsaymıştır. Bu yüzden daha kapsamlı bir analizde, Avrupa'nın iki ucu arasındaki, "aşırı gübre kullanımı" devri ile "ikinci serflik" arasındaki ilk önemli karşıtlık burada bulunur. Batı'da, Duby'nin en son çalışmasında epey üzerinde durduğu[112] çokça gelişen *derebeyi haklarının* önemi ve köylüler tarafından ödenen artan parasal miktar, hem para stoğundaki hem de onun dolaşım çabukluğundaki orantılı artışlara işaret ediyordu. Malikâne topraklarını kiralama, yargı yetkisiyle ilgili vergilerin konması, zorla girme cezaları ve "kalıcı kiralar", komütasyon hareketi ve artan köylü borcu miktarı –bütün nakit işlemler ya da ağırlıklı olarak nakite dayalı işlemler– diğer varsayımlar üzerinde hiçbir anlam ifade etmez. Karşılaştırmalı koşullar bakımından, para dolaşımı düzeyi Doğu'da oldukça farklıydı: Polonya'da para dolaşımı on yedinci yüzyılın ilk kısmında fiilen azaldı, malikânenin ekonomik tecridini derinleştirerek ve böylece Kula'nın belirttiği gibi "kapalı parasal işlemlerden oluşan bir mekanizma" kurarak soyluluğu bu duruma

[111] Malowist 1959.
[112] Duby 1973.

adapte olmaya zorladı.[113] İkincisi, parasal ödemelere dönüşüm, piyasa için üretebilen bir köylülük gerektiriyordu ve bu üretim fazlaları ağırlıklı olarak daha varlıklı hanelerden çıkarılmaya yatkın olacaktı. Batı'da işlenebilir toprakların sömürgeleştirilmesinin ilk evrelerinden sonra nüfusun artan önemi çoğu köylü *arazisinin* kendiliğinden parçalanmasına neden olmasına rağmen, hem üretkenlikteki aşamalı ilerlemeler hem de köylünün üretim fazlası üzerindeki feodal baskıların gevşemesi bu köylülük türünün kendisini oluşturmasını sağlamıştı. Feodal sömürü yapısının kendisi daha da çeşitlenip değişken olduğunda, köylülüğün bu kesimi, feodal toplumsal formasyonlardaki köylü meta-üretiminin asıl tabanı, kendi konumunu daha büyük bir mertebede pekiştirebilirdi. Doğuda bütün ayrışma süreci az çok on dokuzuncu yüzyıla kadar bastırıldı. Köylünün toplam tahıl satış miktarı payı bu yüzden asla çok önemli olmadı –Çarlık Rusyası'nın son döneminde toprak sahipleri pazarlanan tahıl üretiminin yüzde 90'ınından sorumluydu ve er geç parasal ödemelere dönüşme (Rus kırsalında *obrok)* iş arayışındaki köylülüğün [*otchod*] göçünü zorunlu kıldı.[114] Nihayet İngiltere'de malikâne tarımının çok az süren canlılığı, yoğun kiralık emek kulanı-mınıyla ayakta tutuldu ve netice itibarıyla İngiliz kırlarındaki aşırı nüfus artışıyla yakından ilişkiliydi. Takas işlemleri ve ekilebilir arazinin genişlemesiyle bağıntılı daha erken koşullar -yani, tarımsal tekniklerde ilerlemeler, üretkenlikteki kademeli artışlar; tahıl merkezli bir çiftçilik sistemine geçiş ve bununla bağlantılı olarak köylünün beslenmesindeki değişiklikler-, hepsi serf nüfusunun hızla artışını kolaylaştırdı. On üçüncü yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu tahıl artışı hareketi durma noktasına geldiği için yeni bir "nüfus fazlalığı" evresi ortaya çıkıyordu.[115] İngiltere'de o zamanlar

[113] Kula 1970, s. 109.

[114] *Obrok* ile *otchod* arasındaki bağlantının ana hatları Confino (1963) tarafından çıkarılır.

[115] Duby 1968, s. 286.

esas itibarıyla açlık sınırın altında yaşayan serf-hanelerinin oranı yüzde 80'e yakındı. Bu koşullarda bir köy proleteryasının ortaya çıkışı, emek arzını asgari bir ücret üzerinden genişletti, Ortaçağ köylüleri yeterli gelmediği orta ve küçük malikânelerde bu tür emeğin kullanımını teşvik etti ve hatta daha geniş malikâneleri daha büyük mevsimlik esnekliğiyle cezbetti. İngiliz köylü-nüfusunun yaklaşık üçte biri bu dönemde ücretli çalıştı.[116] Ücretli emeğin bu artan kullanımı, parasal ödemelerin yayılması ve artan para dolaşımı düzeyleriyle yakından bağlantılıydı. Buna karşın Polonya, Ukrayna, Litvanya'da düşük para dolaşımı düzeyi ve yüksek ücret düzeyleri bu tür bir emeğin geniş çaplı kullanımını pratik olarak imkânsız kıldı. Büyük ölçüde yedek serbest emeğe dayanan İngiltere'deki soylu sınıfının daha aşağı tabakaları, onların Rusya'daki emsalleri daha küçük Rus toprak sahipleri, *svoezemtsi*, kölelerin yardımıyla kendi topraklarını işletmek zorunda kaldı.[117] "Rus toprak sahipleri" diye yazıyordu Marx "iki şeyden şikayet eder: Birincisi, para-sermayenin yokluğundan... İkinci şikayet ise daha özgündür. Para olsa bile, istendiğinde yeterli sayıda emekçinin olmamasından."[118]

Kısacası nakit kıtlığı, köylülüğün daha çağdışı bir farklılaşması ve serbest emeğin azlığı, "ikinci serfliği" "klasik" denilen Ortaçağ Batı feodalizminden ayıran belli başlı koşullardı.

Katışıksız form olarak meta-feodalizmi

Nitekim "ikinci serfliğin" daha muazzam keskinliği ve daha ilkel karakteri, nüfus ve para hareketindeki örtük ekonomik faaliyetin

[116] Yüzde 80 oranı Postan'ın arazilerin dağılım-ölçüsü üzerine verisini (Postan 1972, s. 130) Titow'un "geçimlik arazi" boyutunun hesabıyla (Titow 1969) birleştirilerek hesaplanıyor. Nitekim on üçüncü yüzyıl koşullarında İngiliz kırsal bölgesi, istihdam imkânlarının daha fazla olması dışında, günümüz Hindistan köylülüğünün koşuluyla mukayase edilebilirdi

[117] Blum 1968, s. 206.

[118] Marx 1971a, Cilt 2, s. 33-4; Marx 1978, s. 117.

gerçek ritimleri tarafından yakından belirlenmişti. Fakat bu daha muazzam ilkellik feodal üretimin daha geri bir gelişimiyle karıştırılmamalıdır. "İkinci serfliğin" bu ilkelliğinde aslında feodal işletmenin gerçek mantığına dair önemli bir ipucu yakalarız. Malikâne genellikle "klasik" feodalizmin mahali olarak nitelenen Batı'da, daha önce tanımlandığı gibi gerçek klasik yapısına yalnızca gelişigüzel bir şekilde ve daha sonra esasen "aşırı gübre kullanımı" döneminde kavuştu; yani on üçüncü yüzyılın sonunu izleyen uzun değişiklik sürecine ani ve geçici bir giriş olarak nail oldu. Bütün bu ilk dönem boyunca feodal ekonominin gelişimi incelendiğinde, feodal işletmeler olarak Batı Ortaçağı'ndaki malikânelerin ikinci serflikteki yapılardan çok daha istikrarsız ve değişken bir yapıya sahip olduğu yadsınamaz. Batı Ortaçağı'nda emek hizmetleri Duby'nin ileri sürdüğü gibi en azından iki yüzyıldır ("klasik" feodalizm çağına dair başlıca yüzyıllar) köylülerin emek-zamanı üzerinde *derebeyi haklarından* daha az baskındı. Aşırı gübre kullanımının kısa süren parlamasında bile malikâneler meta üretimine döndüğünde ve küçük köylülüğün üretimini tamamen tabi serf emeğinin rezervlerine sıkıştırmaya çalıştığında, Winchester Piskopozluğu gibi en büyük ve en örgütlü malikâneler gelirlerinin önemli bir kısmını daha arkaik parasal ödemelerden ve evlilik ile giriş cezasından elde etmeye devam etti. Nitekim küçük köylülüğün üretiminin kısmi özerkliğine dayalı emeğin örgütlenme biçimi, bu yoğun emek hizmetleri evresinde bile varlığını sürdürdü. Buna karşın Doğu-Avrupa feodalizminin orta döneminde bu form ayrımlarının pratik olarak hiçbir önemi yoktu: geniş köylü kitlesi "serf" konumuna düşürülmüştü, başka bir ifadeyle emek hizmetleriyle sınırlıydı; ve bu ülkelerdeki feodal işletmenin niteliği genellikle çok daha az değişken, Batı'da birkaç yüzyıl önce olduğundan çok daha "serf" sömürüsüne bağlıydı.

Başka bir deyişle feodal işletme "klasik" feodalizm denilen ilk devirde *belirginleşti* ya da (köylü-üretim kesimini basit bir

yeniden üretim rezervine indirgeyen emek süreciyle birlikte) gerçekten klasik biçimine gelişigüzel bir şekilde kavuştu ve ancak daha sonra nadiren katışıksız biçimini aldı. "İkinci serfliğin" tahıl ihraç eden ülkelerinde feodal işletmenin baskın biçimi en gelişkin biçimdi. Toplumsal ilişkilerinin ilkelliği ve barbarlığı, feodal üretim ilişkilerinin, onların görece saflığının olgunluk ifadesiydi.

Bu karşıtlığın ipucu "ikinci serfliğin" köklerinde bulunur. Doğu Avrupa ülkeleri bu döneme girdiğinde halihazırda bir dünya piyasası oluşum süreci içerisindeydi. Ticari sermaye çoktan, on dördüncü yüzyıl boyunca giderek Baltık'ı da Avrupa işbölümüne dahil eden önemli ve büyüyen bir tahıl ticareti oluşturmuştu.

Marx'ın kendisi ve ardından gelen Marksistlerin büyük kısmı feodalizmin, doğal olarak, aracı bir "ayni kira" biçimi yoluyla emek hizmetlerinden parasal ödemelere basit bir ilerlemeyle evrildiğini varsaydı. "İkinci serfliğin" *katışıksızlığı* ile onun gelişmekte olan dünya piyasasındaki yeri arasındaki özel bağlantıyı açıklamak için Karolenj döneminin erken patriyarkal Avrupası'na geri dönersek, emek hizmetlerinin Galya, Almanya, Flamanya ve Lombardiya malikânelerinde pratik olarak hiçbir öneminin olmadığını görürüz: Erken feodal Avrupa'nın bu uçsuz bucaksız bölgesinde lord toprağı köle emeğinden istifade etti ve köylülük ayni ödemeler aracılığıyla sömürüldü.[119] Kosminskiy ünlü bir makalesinde, İngiltere'de çok daha sonra hakim olan parasal ödemelerin sadece kısmen mübadele sonucu olduğunu ve bu ödemelerin belli bir oranının daha arkaik bir para-rant yapısından sağlandığını göstermeye kalkıştı.[120] "Geçiş" üzerine tartışmada Dobb, piyasa ilişkilerinin İngiltere'de zorunlu emeğin gerilemesini hızlandırmadığının üzerinde durmak için Kosminskiy'nin bu makalesini alıntıladı; serfliğin (emek hizmetleri) "ilk

[119] Duby 1968, s. 53-4; Duby 1973, s. 51-2, 105.

[120] Kosminskiy 1935.

önce" gelişmemiş ve ticari olarak uzak, kuzey ve batı bölgelerinde ortadan kalktığını ileri sürdü. Fakat Kosminskiy'nin tezi farklıydı: Bu gelişmemiş bölgelerde emek hizmetleri muhtemelen asla yürürlükte olmamıştı. Nitekim hem İngiltere'de hem de Kıta Avrupa'sında emek hizmetlerinin aslen çok az önem taşıdığı ve ödemelerin ürün ya da para biçimini aldığı varlıklı bölgeler vardı. Kosminskiy'nin terimleriyle malikâne yapısı emek açısından ödemelerin her türlü biçim veren etkisinden bağımsız bir şekilde gelişmişti.

Doğu Avrupa ise gelişmemiş patriyarkal yalıtılmışlık evresi bakımından daha net kanıtlar sunar. On beşinci yüzyılda Macaristan'daki köylülük, ağırlıklı olarak para-rant ve ürün-rant biçiminde sömürülüyordu; Pach bu anlamda bir malikâne ekonomisinin bu aşamada hemen hemen hiç gelişmediğini belirtir.[121] Bu dönem dolaylarında Mecklenburg, Prusya, Bohemya, Polonya ve Rusya'da feodal gelirler, Macaristan'da olduğu gibi, ağırlıklı olarak para ve ayni ödemeler şeklinde sağlandı.[122]

Bu olgunun önemi muazzamdır: Feodal üretim ilişkilerinin *belirginleşmesinin* yegâne gerçek ve yaygın ifadesini "ikinci serflikte" (yani Avrupa'nın daha geri doğu çeperi) bulduğunu öne sürmekle kalmaz, feodal malikânenin yalnızca piyasalarla ilişiği kesilmiş ve mahalli üretime bağlı kalmaya zorlanmış görece izole bir Avrupa'da değil, tam da bizzat malikânenin bir meta-üreten işletme hüviyetini kazandığında *belirginleştiğini* (yani gelişmiş "uygun" formunu kazandığını) öne sürer. Kosminskiy emek hizmetlerinin en büyük pazarların yanı sıra, nüfusun ve sanayileşmenin en yoğun olduğu bölgelerde daha güçlü bir şekilde temsil edildiğini ileri sürmüştü.[123] Başka bir deyişle feodal işletme feodalizmin daha erken devirlerindeki saf biçimi dahilinde *belir-*

[121] Pach 1966.
[122] Blum 1957.
[123] Kosminskiy 1935, s. 40.

ginleşmeye meylettiği müddetçe, genel koşullar genişleyen bir piyasa oluyordu. "İkinci serfliğin" tarihi, sırf belirginleşme süreci bu noktada özellikle bir küçük köylülüğün üretiminin canlanışı ve buna bağlı olarak daha istikrarsız bir işletme mahiyeti tarafından frenlenmediği ya da örtbas edilmediği için bu noktayı doğrular niteliktedir. Doğu Avrupa ülkeleri doğmakta olan dünya-piyasasının ya da (Macaristan'da olup biten) genişleyen ülke içi piyasanın üretimine çekildikçe, emek hizmetleri daha önceki her iki ödeme biçimine karşı hızla ilerledi. Nitekim bu sömürü tipi daha sonraki bir gelişmeydi ve en yoğun haline kentsel merkezlere yakın tarımsal bölgelerde (örneğin Moskova ve St. Petersburg etrafındaki bölgelerde), ya da liman kentlerinin ve önemli ticaret güzergâhlarının iç bölgelerinde ulaştı.[124] Emek hizmetlerinin kronolojik dağılımı da aynı örüntüyü gösterir. Bir örnek vermek gerekirse, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Danzig limanındaki hububat fiyatları elli yıl zarfında artan ihracatın baskısı altında ortalama olarak yüzde 200 kadar arttığı için, malikâneler üzerindeki ortalama boyutta bir köylü arazisinden seferber edilen emek-zamanın kapasitesini 400'ün üzerinde arttırtı. Her avantajlı fiyat konjonktürü küçük köylülüğün üretimi aleyhine lord toprağını genişletme ve hem doğrudan daha ağır çalışma zorunluluklarını hem de dolaylı olarak köylü arazisinin boyutunu azaltma politikasını dayatarak, kullanılıp atılabilir serf emek-zamanı kapasitesini arttırma dürtüsünü pekiştirdi. Batı ülkelerinin, özellikle İngiltere'nin görece hafif ve karışık bir form içerisinde deneyimlediği klasik malikânenin gelişim süreci, Prusya, Danimarka, Polonya ve Macaristan'da -ve son olarak on altıncı yüzyılda "dünya-piyasası devrimi"yle başlayan dönemde Rusya'da- aynı saf olmama hali olmaksızın daha yüksek yoğunluk düzeylerinde tekrarlanmaya mahkûm oldu.[125] Birbirini izleyen

[124] Confino 1963.

[125] Kula 1970; Pach 1972.

ticari patlamaların etkisi altında daha önce on dördüncü yüzyıl kadar erken bir dönemde gün gibi ortada olan, vaktiyle ayni ürüne ya da sınırlı bir dereceye kadar nakit kiralara dayanan, malikânelerin Avrupa boyutu,[126] küçük köylülüğün üretimini basit bir yeniden üretim rezervine dönüştürdü: Pok-rovskiy'in serf sahiplerinin "yeni ve daha karmaşık üretim biçimlerine" sıçraması olarak tanımladığı bir süreçti bu.[127]

Fakat bu süreç Doğu Avrupa ülkelerine özgü değildi: Çok daha önce, sadece sınırlı bir ölçekte Batı'da değil, fakat aynı zamanda Çin'de de biliniyordu ve o sıralarda ve daha sonra sömürge Latin Amerika'nın belli başlı ülkelerinde rastlanmıştı. Latin Amerika'nın belli başlı ülkelerinde feodal malikânenin aldığı biçimin *hacienda* olduğunu biliyoruz. *Hacienda* "ürünleri bakımından her zaman oldukça büyük bir piyasaya bağlı" bir işletmeydi.[128] Örneğin, *hacienda*'nın Şili'de yayılmasına ilişkin her iki önemli evre, Şili'nin tahıl talebinin artmasıyla yakından bağlantılı olup onunla örtüşüyordu. *Hacendado* sadece köylü üretimini feodal olarak boyunduruk altına alınmış basit yeniden üretime dönüştürerek bu tür dönemlerde satış miktarlarını arttırabiliyordu. Birbirini izleyen piyasa canlılıkları esnasında daha eski *arrendatario*'nun· yerini buğday piyasası için üretim yapan bölgelerde yoğunlaşmış yeni bir *inquilinos*·· nüfusunun almasıyla birlikte, *arrendatario* Şili'nin orta bölgelerindeki kırsalda giderek ortadan kayboldu. Köy besi hayvancılığı bu süreç içerisinde hızla önceliğini yitirdi, köylü arazileri geçimlik arsalara dönüştü, daha müreffeh kiracı haneleri geriye kalandan ayrılarak, köylü nüfusun daha önce daha kapsamlı ayrışmış yapısı az çok eşit oranda

[126] Bautier 1971, s. 192.

[127] Pokrovskiy 1931, s. 116.

[128] Keith 1971, s. 435. Gelgelelim Keith *hacienda*'yı "kapitalist bir kurum" olarak adlandırarak piyasayla bağlantıyı yeterli bulur.

· [İsp.] Kiracı (ç.n.)

·· [İsp.] Kiracı çiftçi (ç.n.)

yoksullaştırılmış bir kitleye dönüştü.[129] Çin'de benzer eğilimler bir on yüzyıl kadar daha önce belirgindir. Burada, daha önce T'ang devrinde büyük malikâneler, kırsal ekonominin ortak bir özelliği haline gelmişti; fakat o dönemde on birinci yüzyılın ticari piyasa canlılığından önce kâhyaların kontrolünde bu malikâneleri çalıştıran kiracılar *[tien-hu]* genellikle mahsulün yarısına eşdeğer ayni ücretlerle bağlanmışlardı. Sung malikânelerinde özellikle "buğdayın aşağıdaki Yangtze bölgesinin kentlerinde tamamen nakit-mahsül olarak satılmak üzere yetiştirildiği güneyin müreffeh sahil illerinde[130] aynı kiracılar gittikçe emek hizmetlerine bağlandı ve hareketlilikleri yasayla sınırlandı. Bu serf-haneleri tarafından işletilen önemli sayıda Sung malikânesi "ya düzenli olarak ya da aralıklı olarak piyasa için üretim yaptı."[131] Sung köylülerinin bu durumu ile Avrupa'nın serf nüfusları arasındaki karşılaştırma, Sung iktisat tarihine önayak olan Japon Marksistlerin Çin'de feodalizme geçişi tam da bu konjonktüre (bütün güney ekonomisinin kentlerin hızlı büyümesiyle dönüştüğü, parasal dolaşım düzeylerinin genişlediği, tahıl ticaretinde çok büyük bir gelişmenin ve Arap tüccarların vasıtasıyla Avrupa ile ticari bağların kurulduğu bir dönemde) yerleştirmesini sağlayacak kadar çarpıcıydı.

Özetlemek gerekirse; klasik ya da gelişmiş feodal işletme biçimini, kaçınılmaz olarak lordun emek süreci üzerindeki tam kontrolü anlamına geldiği şeklinde tanımladık; yani küçük-köylü üretiminin artık eski özerkliğini devam ettiremediğini, artık lord toprağı üzerinde artı-üretimi devam ettiren basit bir yeniden üretim kesimi biçiminde işlediğini söyledik. Hem Avrupa'da hem de başka yerlerde uçsuz bucaksız feodal üretim devri aracılığıyla malikânenin bu gelişmiş yapıyı yalnızca bir meta-üretim işletmesi olarak sahiplendiğini ileri sürdük. Frank, Latin

[129] Bauer 1971; 1972.

[130] Twitchett 1962, s. 31.

[131] Elvin 1973.

Amerika'nın sömürge tarihinde bu özgül gelişimin -belirli bir dizi döngü içerisinde tekrarlandığı- emarelerine tanık olduğunda, onu ancak sermaye görüntüsündeki *hacienda*'yı yeniden inşa ederek anlayabiliyordu; nitekim bu tür işletmelerin özgül hareket yasalarının işleyişini tamamen görmezden geliyordu. Biriktirmeye dönük zorlamadan değil, patriyarkal (parasal-olmayan) niteliğini (şayet böyle bir niteliği varsa) hızla kaybeden toplumsal tüketim düzeylerini savunma ve ilerletmeye dönük zorlamadan çıkan yasalardı bunlar. Fakat Frank'ın eleştirileri bu yanılsamayı çabucak bertaraf etti, hareket ettikleri biçimsel-soyut öncüller, "aksine", piyasanın feodal konsolidasyonun bir unsuru olduğu sonucuna varmalarına yol açtı. Bu son, bir sorunu yani bu tip ekonominin "uzun dönem"ini ya da onun düşüş sorununu ortaya çıkarır.

Uzun dönemin nesneleri olarak üretim tarzları

"Uzun dönem" en az anlaşılır ve bir anlamda bütün tarihsel zaman biçimlerinin en yavaş olanıdır. Yüzyıllar süren etkinliği akıllara durgunluk verir ve onun gerçekliğini kavramak ancak bu türden bir ölçek üzerinden mümkündür. Marx, üretim tarzlarını "üretim devirleri" ya da "toplumun ekonomik gelişimindeki devirler" olarak daha geniş, daha doğrusu tarihsel bir anlamda algıladığı ölçüde, üretim tarzlarının bu büyüklük kertesinin objeleri olduğuna işaret etmiştir.

Pirenne, ticaret ve para rezervi genişledikçe, eski geçimlik ve töresel ekonominin artık yeni ve daha karmaşık tüketim düzeylerine kendini uyarlayamadığını ileri sürmüştü; soylular borçlanmaya zorlandı ve rejimleri parçalandı. Hatta Pirenne'den daha önce Weber, sorunu benzer terimlerle ortaya atmıştı; Weber'e göre "derebeylik sisteminin" çökmesinin "doğrudan sebebi", asıl dürtü malikâne, "kendi piyasa fırsatlarını sınırladığı" için onun tasfiyesini destekleyen kentlerin yeni oluşan ticaret burjuvazisinden kaynaklanmasına rağmen, piyasa-işlemlerinin ve piyasa-

faizlerinin hem lordların hem de köylülerin lehine gelişmesiydi.[132] Bir çöküş teorisi olarak Pirenne-Weber tezi açıkçası yanlıştı: Kısa konjonktürler süresince çoğu malikâne piyasaya ve genişleyen gelirlere açık bir biçimde adapte olabilmişti.[133] Artan talep düzeyleri ve paraya dayalı tüketimin artan önemi, yargı hakkına ait gelir oranı arttırılarak; malikâne sömürüsü yoğunlaştırılarak; kısa vadeli kiralar koyarak ya da daha varlıklı köylülerin nakit stoklarını hortumlamaya dönük giriş cezaları zorla alınarak veya doğrudan enflasyondan kâr sağlanarak kısa konjonktürlerden oluşan bir döngü üzerinden sürdürülebilir. Özellikle en iyi malikânelerin gelirlerini arttırma becerisini gösterdiği bu kısa konjonktürlerden etkilenen Dobb, piyasanın bir konsolidasyon unsuru olduğu ve feodalizmin gerilemesinin üretim "alanında", eninde sonunda lordların kendi serflerini aşırı sömürmeye ve yeniden üretim oranlarını düşürmeye zorlayacak emek üretkenliğinin durağan düzeylerinde yattığı sonucunu çıkardı.[134] Ne Dobb ne de Sweezy, anlaşılır olmak adına, kendi feodal gerileme "teorilerinin" *birbirlerinin yerini aldığını* gördüler; hiçbiri, diğeriyle bütünleştiğinde tek tek görüşlerin doğru kaldığı süre boyutu sorusunu ortaya atmadı. "Piyasa" ve "serf emeğinin aşırı sömürüsü", Dobb ve Sweezy'nin nezaket anlarında kabul ettikleri gibi, görece bağımsız fenomenler ya da basitçe "etkileşen" unsurlar değildi. Bunlar tek bir sürecin, feodal üretimin "uzun dönemi"nin *birbirinden ayrılmaz biçimde bağlı* yönleriydi.

Avrupa'nın büyük bölgelerinde ve Avrupa'nın dışında feodal malikâne, klasik ya da gelişmiş biçimini ancak meta-üreten bir işletme olarak kazandı. Macaristan, Polonya, Rusya gibi ülkelerde ve daha sonra sömürge dünyasının belli kısımlarında, daha önce çok az ya da hiç önemi olmayan malikâne ekonomisinin ve emek

[132] Weber 1961, s. 82.

[133] Krş. Painter 1943.

· Toprağa yeni katılan bir kiracıdan alınan vergi (ç.n.)

[134] Dobb 1963 [1946], s. 42.

hizmetlerinin yayılması, yerel ve uluslararası piyasalarda artan tarımsal ürün talebinin doğrudan baskısıyla başladı. Piyasaya dönük bu düzenleme hem serf sahipleri hem de tahıl ithalatçılarına uygun düşüyordu. Tahıl ithalatçılarına uygundu çünkü feodal ekonomilerde belli bir fiyat düzeyi getiren özel bir sömürü sınırlaması yoktu. Her türlü satışın "kâr" getirmesi ve bu tür "kârlara" dönük daimi istek, düşük fiyatlara bol tahıl arzı sağlıyordu. Düzenleme serf sahiplerine de uygun düşüyordu çünkü piyasanın büyümesi *paraya dayalı* feodal tüketimin daha üst düzeyleri demekti. Feodal üretim patriyarkal karakterini kaçınılmaz olarak kaybettikçe; eski tüketim kalıplarının cazibesini yitirdikçe ya da yerleşik soylu sınıfının uygarlaştırıcı etkileri daha ilkel barbar aristokrasilerin tüketim ihtiyaçları üzerinde çok yönlü baskı uyguladıkça ve feodal tüketimin parasal payı giderek "iç tüketimin" hemen hemen hiç önemli olmadığı bir noktaya geldikçe; nakit talebi feodal üretimin baskın itici gücü haline geldi.

Bu "nakit talebi" aslında Ortaçağ tarihinin patriyarkal dönemleri -ticaretin gerilediği, kentlerin köylere dönüştüğü ve tüketimin ağırlıklı olarak doğal nitelikte olduğu istisnai konjonktürler- dışında hep etkili oldu. Dünya meta-mübadeleleri ağı oluşur oluşmaz, çok daha yaygın, daha güçlü bir unsur haline geldi. Para değerindeki her düşüşün aşırı derecede yoğunlaştırdığı bu nakit talebinin yön verdiği soyluluk, piyasaya iki ayrı evrede tepki gösterdi. Daha önce, genellikle olduğu gibi, egemen olan parasal ödemelerin düzeyi sabit kalma eğiliminde olsaydı, başlarda yavaşça yükselen tahıl fiyatları düzeyi, sömürü oranını köylülerin lehine kendiliğinden düzenleyecekti. Bu yavaş enflasyon evresinde lordun ilk yanıtı, ödemeler düzeyinin fiyatlar düzeyine göre aşamalı yeniden düzenlenmesi olacaktır. Örneğin, Polonya soyluluğu çoktan malikâne ekonomisinin temellerini inşa ettiğinde, on altıncı yüzyıl boyunca çoğu Rus toprak sahibinin ilk tepkisi bu olmuştu. Rusya'da "bu yüzyıl boyunca nakit *obrok*'daki artış, paranın satın alma gücündeki düşüşe hemen he-

men ayak uydurdu."[135] Fakat fiyatların bu yukarı doğru aşamalı hareket evrelerinde bile gelirlerinin düzeyini korumak üzere piyasa için üretime dönen, ileri görüşlü daha fazla serf sahibi vardı. O halde feodal meta-üretimi "fiyatların yükselme eğiliminde olmasına karşın, alışılmış bir tüketim düzeyini sürdürmek için az çok sabit gelirin borçlanmayı teşvik ettiği" İngiltere'de olduğu gibi tamamen savunmacı bir manevra olarak başlayabilir... "Kiralamanın terk edilmesi borç ödeme gücüne yönelik bir adım ve tüketim standartlarını koruma aracı olabilir."[136] O halde enflasyon sürekli biçimde arttıkça, giderek daha fazla malikâne piyasa için üretimin içerisine çekilecektir; ve bu cebir artık para vadeleri üzerinden daha hızlı bir şekilde yayılan feodal tüketim oranlarının, köylüüretimindeki düşük üretim fazlası esnekliğinin ve yerel piyasalardaki düşük dolaşım hızının sınırlarına itildiği yerde çok daha güçlü olacaktır.

Bu tür birbirini izleyen enflasyonist konjonktürlerin baskısı altında, nadasa, ormanlara, çayır ve otlak olarak kullanılan toprağa akınlarla genişleyen lorda ait ekilebilir arazi ile birlikte yeni ve farklı bir feodal üretim evresi, bir belirginleşme evresi başlayacaktır. Düşük ve genellikle sabit üretkenlik düzeylerinde randıman çoğunlukla tarım bakımından ekilebilir arazinin boyutuyla sınırlıydı ve ekilebilir arazinin genişlemesi kullanılıp atılabilir emek-zaman yoğunluğunun orantılı yayılmasını gerektiriyordu. Malikâne ekonomisinin oluşumu, feodal işletmenin en uygun biçimini kazandığı süreç, köylülerin toprağına bir dizi şiddetli ve acımasız saldırı ve çevre köylerden emek gücünü seferber etmeye dönük muazzam bir proje anlamına geliyordu. Feodal ekonominin "ilksel birikiminin" bu yazılmamış tarihi, "ikinci serflik"deki onun en çarpıcı ifadesini anımsatır, çünkü Doğu Avrupa ülkelerinde ve Baltık'da doğmakta olan dünya ekonomisine en-

[135] Blum 1968, s. 221.
[136] Miller 1971, s. 11.

tegrasyonlarının görece beklenmedik mahiyeti, süreci on yılların mevzusuna sıkıştırmıştır. Emek hizmetlerinin önceden Varolduğu yerde, onların özellikle düşük ağırlıkta oluşu, olsa olsa haftada bir gün, küçük-köylü üretimiyle basit bir bağdaşıklık anlamına geliyordu. Belirginleşme evresinde, birkaç onyılda yüzde birkaç yüz artan bu hizmetlerin önemiyle birlikte, küçük köylülüğün üretimi az çok hızlı bir şekilde basit yeniden üretim bütçelerine dönüştürülecektir. Köylünün zorunlu ve artı emek-zamanı arasındaki bölünme, geçimlik sınırları etrafında azalıp çoğalan köylü mülküyle birlikte artık doğrudan ekilebilir arazinin bölüşümü içerisinde özlü ifadesine kavuşacaktır.

Özellikle feodal emek süreci örgütlenmesiyle beraber bu klasik feodal ekonomi çerçevesinde malikâne-yönetiminin temel saplantısı, eskisi gibi gelir oranlarının tüketim oranlarına uyumu olarak kalmıştır, fakat artık daha büyük ölçekli değişken bir parasal tüketim üzerinde büyümektedir. Tüketimin patriyarkal karakterinin olduğu gibi kaldığı yerde, feodal gelir oranı bir yıldan diğerine keskin bir şekilde dalgalanacaktır çünkü teknik düzey asla tahmini üretim döngüsüne egemen olup kontrol edecek kadar yüksek olmamıştır. Potansiyel olarak büyük oransızlıkların üstesinden gelmek için azgelişmiş patriyarkal malikânenin üretken kapasitesi, ürünleri mevcut (iç) tüketim düzeyinin üzerinde temin etmek üzere örgütlenecekti. Para dolaşımı söz konusu patriyarkal ekonominin örgütlenmesini etkiler etkilemez, yeni paraya dayalı feodal tüketim eğrisi, döviz değerlerindeki her düşüşle birlikte kısa genişleme spazmlarıyla kesintiye uğratılan yukarıya doğru yavaş bir yönelim gösterecektir. Fakat ticari artılara bağlı gelir nedeniyle ve fiyat ve ürünün sonucu olarak hesaplandığı için, betimlenen feodal koşullar gibi bu değişkenlerin aksi hareketleri, gelir oranını yıldan yıla orta bir düzeye getirme eğiliminde olacaktır.[137] Üretkenlik oranı sabit eğilimine girdikçe, fiyatlar

[137] Kula 1973, s. 76.

dış etkilere göre düzenlendikçe ve tüketim oranları aşağı doğru indikçe, malikâne bu büyüyen kârlılık krizine ağır borçlanmalarla, aktiflerin paraya çevrilmesi ya da ürün miktarını, dolayısıyla üretim hacmini ve mevcut emek-zaman yoğunluğunu arttırmayla yanıt verebildi. Yine de bu yanıtların her biri feodal çözülme eğilimlerini ifade ediyordu ve feodal meta ekonomisinin uzun döngüsüne ne kadar geç eklendilerse, bu eğilimler o kadar keskin bir şekilde ortaya konmuştur. Serflerin tüketimi daha önce basit bir yeniden üretim düzeyi etrafında gidip geldiğinde, yani feodal işletmenin klasik biçimi daha önce belirginleştiğinde, "satışları maksimize etme"ye -yani serf tüketim düzeyini basit yeniden üretimin mevcut sınırlarının altına itmeye- yönelik her yeni dürtü, uzun vadede eski geçim krizlerinin dönemselliğini adamakıllı kısaltacak ve onların yoğunluğunu şiddetlendirecektir; böylece serf nüfusunun yeniden üretim oranını bir dereceden bir diğerine indirecektir.[138] Lordların gitgide borçlanması ve iflası, aktifin paraya çevrilmesi ve (kendi öğelerinden biri olarak serf nüfusunun kendisini kapsayan) feodal mülkiyetin durmadan artan hareketliliği, ürün miktarını arttırma ya da feodal kolonizas-yon sahasını genişletme zorunluluğu ve kısa-süreli geçim krizlerinin gelmiş geçmiş en büyük tekerrürü, feodal üretimin temel uzun dönem eğilimleri, feodal dünyanın bütün kesimlerinde şu ya da bu derecede mevcut olan onun özgül hareket yasalarının zorunlu ifadesiydi.[139]

[138] Duby böyle bir düşüşün Avrupa'da vebadan zaten kırk yıl kadar önce gün gibi ortada olduğunu öne sürer. Vebadan önce nüfus azalmasına dair daha fazla bulgu için bkz. Herlihy 1965.

[139] Örneğin, Rusya'nın kırsal ekonomisini ele alırsak, özgürlüğün hemen öncesinde Rusya (i) tahıl piyasasındaki toprak sahiplerinin hakimiyeti (ii) yüzde 70'i hükümet kredi-dairelerine ipotekli bir serf nüfusu, (iii) serf nüfusunda mutlak bir düşüş, (iv) serf emeği bakımından canlı bir piyasa ile niteleniyordu; krş. Blum 1968, Bölüm 20-1. "Model"in, süreci asıl biçimi bakımından ortaya koymak için bütün tamamlayıcı ve olumsal unsurlardan *soyutlamalarla* ileri sürdüğü vurgulanmalıdır: model bilhassa (a) Çin'de ya da Bizans'da olduğu gibi bütün bu süreci

Uzun süreye dair bu taslakta sanki gerileme "faktörleri"ymiş gibi "piyasa" ile "üretim süreci" arasında soyut bir ayrım koymak imkânsızdır. Dobb'un tartışmada odaklandığı "üretim süreci"nin içsel sınırları yalnızca artan meta üretimi ya da onun temelini oluşturan nakit talebi bağlamında ortaya kondu, yani yalnızca *sınırlar* olarak etkin hale geldi. Üstelik Sweezy'nin ileri sürdüğü gibi, piyasa feodal çözülmenin bir unsuru olsaydı, bu çözülüş, ancak feodal ekonominin özgül yasaları temelinde ve ancak uzun dönemde mümkün olabilirdi. Bu anlamda tartışma yanlış öncüllerden hareketle yürütüldü, çünkü ortaya atılan soru feodal tüketimin özgül karakterinden ayrılan bir "üretim süreci"ni ve her türlü mübadele zorunluluğundan yoksun bir mübadele sürecini varsayıyordu.

İki kısa sonuç

Bu kısa tartışmayı daha önce vurgulanan temalarla daha yakından bağlantılandırmak için: (i) Bazı bakımlardan tamamen apaçık ve basmakalıp olmasına rağmen, yakın dönem Marksist literatürün büyük kısmında genellikle kara çalınan "üretim tarzları" ve "toplumsal formasyonlar" arasındaki ayrım, aslında üretim tarzları mekanizmalarını belirsizleştirip, bunların anlaşılmasını güçleştirebilir. Şurası bir gerçek ki belirginleşmiş biçiminde bile, feodal işletme, çeşitli emek biçimleri tarafından ayakta tutulmuştur; bu emek biçimleri şunları kapsıyordu: Hukuki açıdan köle statüsünde olan ve çoğunlukla başlıca angaryaları, özellikle toprağın sürülmesini üstlenen eviçi hizmetçileri, malikânede ayrı bir şekilde barındırılan gündelikçiler; yoksullaştırılmış köylülerden alınıp istihdam edilen yarı-zamanlı kiralık işçiler, mevsimlik ya da ek hizmetleri yerine getiren serbest kiracılar ve genellikle

kökten dönüştürebilecek ya da kısıtlayabilecek devletin müdahalesini (b) eski biyolojik zamana özgü krizleri, mesela Batı'da feodal ekonominin gerilemesini başlatan vebayı (c) kapitalist güçlerin teritoryal genişlemesini soyutlar.

emek hizmeti vermekle yükümlü Ortaçağ köylüleri olarak bilinen serf nüfusu. Bu ekonomi türüne aracılık eden köleler ve kiralık emekçiler, serf nüfusunun olduğu kadar, özel olarak feodal üretim ilişkilerinin de parçasıydı. Onların aracılığı başka *üretim ilişkilerinin* ("kölelik"; kapitalizm) varlığını sürdürmesi ya da ortaya çıkması anlamına gelmiyordu, bu yüzden birkaç farklı "üretim tarzı"nın birbirine "eklemlenmesi" demek değildi. Dobb kendi tanımlarının mantığıyla tutarlı olarak bu fikir silsilesini yine de savunmak zorunda kaldı; on üçüncü yüzyılda meta-üretimine dönen İngiliz malikânelerini, lordların giderek artan kiralık emeği kullanması, ona göre "yeni" bir üretim tarzının, yani kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması anlamına geliyordu. Dobb buna gerçekten inanmış olsaydı, geçiş tartışması ikinci bir sorunu -yalnızca feodal ekonominin gerilemesi değil, fakat zar zor kurulan kapitalist ekonominin gerilemesi aslında çöküşünüele almak zorunda kalırdı. Bildiğimiz gibi kiralık emekle birlikte meta-üretiminin bu evresi, Batı Avrupa tarihinde hızlı bir şekilde hükümsüz kılındı; Dobb'un kendisinin de ileri sürdüğü gibi, feodal işletme kendi tahakkümünü en azından bir iki yüzyıl kadar, gittikçe dönüşen biçimlerde muhafaza etti. Emeğin mülksüzleştirilmesi, meta emek gücüne dayalı sömürü ilişkileri ancak kapitalist işletmeyi değiştirilmiş biçimleri dahilinde yerli yerine oturtabildiğinde, kapitalist üretim ilişkileri halini aldı. Marx, dolaylı olarak fikrini şöyle ortaya koyacaktı: "Bir soylu, serbest işçiyi kendi serflerine katarsa, işçinin ürününün bir kısmını yeniden satsa bile, serbest işçi böylece lord için değer yaratır, bunun üstüne söz konusu mübadele ... yalnızca fazlalığın yararına, lüks tüketim için gerçekleşir."[140] Başka bir deyişle *kiralık emek bu ekonomide özel olarak feodal üretim ilişkilerinin bir ifadesi olarak*, feodal işletme sahiplerinin toplumsal tüketim ihtiyaçları dahilinde motorgücü olarak işler; metaların üretiminin yalnızca bir tüketim dola-

[140] Marx 1973, s. 469.

yımı olduğu bir ekonomide işler. (ii) Dünya ekonomisinin sermayenin yeniden üretiminin gereksinimleriyle başından itibaren zaten egemen olduğu fikri yanlış bir soyutlamadır. Argümanı en basit biçimiyle ifade etmek gerekirse: On sekizinci yüzyıldan önce dünya meta mübadelelerinin geniş ağını ayakta tıtan başlangıçtaki itki, lordların artan tüketim gereksinimlerinden kaynaklanıyordu. Üstelik başlangıcında Latin Amerika'nın sömürgeleştirilmesi, *feodal* bir kolonizasyondu; Avrupa'nın bütün toprak sahibi sınıflarının on altıncı yüzyılın ikinci kısmına kadar göğüs gerdiği feodal kârlılık kriziydi bu. Baltık ve Doğu Avrupa'da bu kriz çevre bölgelere teritoryal yayılmayla kısmen halledildi ve daha sonra yerini ihracat için tahıl üretimi aldı; fakat bu feodal krizin periyodik keskinliklerle depreştiği Avrupa'nın denize yakın çevresinde, İspanya'da ve Portekiz'de, kendisini denizaşırı sömürge hareketinde ifade etti. Bu yayılma hareketini başlatan İspanya, feodalizmin ama kriz içersinde olan bir feodalizmin egemen olduğu bir İspanya'ydı. Bu tez elbette yeni değildir: Vilar bunu yıllar önce İspanyol emperyalizmini feodalizmin en yüksek aşaması olarak tanımladığında ileri sürülmüştü[141] ve birkaç yıl sonra da Marian Malowist, İspanyol sömürgeciliğinin bir dereceye kadar "kırsal ekonomide bir bunalımın ve soylu sınıfının gelirlerinde ani bir düşüşün sonucu" olup olmadığını sorduğunda üstü kapalı olarak bunu ifade etmişti.[142] Bu yaygın feodal krizin Avrupa'nın farklı kesimlerinde aldığı biçimler, onun özgün mahalli gerilimi ve bunun üstesinden gelmek üzere kullanılan araçlar, tarihçilerin araştırma malzemesidir. Şu kadarını söylemekle yetinelim, feodal kârlılık krizi Avrupa'nın kendi içerisinde, karayla çevrili topraklarda iç sömürgeleştirme hareketlerinin yolunu açmakla kalmayıp, ilk büyük "emperyalist" fethin de yolunu açmıştır ve sorunu daha yakından incelersek, sömürge plantasyonlarda

141 Vilar 1971.

142 Malowist 1972, s. 106.

hüküm süren bu yozlaşmış *kapitalist* üretim biçimlerinin, iflas etmiş pek çok soylu ailenin ekonomik mevkilerini yeniden tesis etmesinden sağlanan kârlar olduğunu görürüz.

Basit Meta Üretimi: Bir "Biçim Belirlenimi"

Köylü üretim tarzı

Basit meta üretiminin bütün farklı biçimlerinin tarihsel kökleri, küçük ölçekli parsellenmiş mülkiyete ve aile emeğinin sömürüsüne dayalı partiyarkal-geçimlik üretim tarzında yatar.[143] Bu bağlantı önemlidir, çünkü basit meta üretimi ortaya çıktığında, patriyarkal işletmenin arkaik mantığı *bu üretim biçimine egemen olmaya devam eder.* Bu olgunun başlıca ifadesi, ürünlerin üretim fiyatı göz önüne alınmaksızın satılmasıdır. Marx'a göre,

> [Bu tarz içerisinde çalışan küçük köylü] emek giderini emek-ürünü için kaçınılmaz önkoşul olarak görür, onu her şeyden önce ilgilendiren şey budur. Fakat onun artı-emeğine gelince, zorunlu emeği çıkardıktan sonra açıkça artı ürün içerisinde gerçekleşir ve artı-ürünü satar satmaz ya da kendisi için kullanır kullanmaz, zorunlu-emeğe kendisine hiçbir şeye mal olmamış bir şey gibi bakar, çünkü kendisi açısından maddi bir emeğe mal olmaz.... Değerin altında bir satış ve ürünün kapitalist fiyatı bile yine de kendisine kâr gibi görünür.[144]

Bundan şu sonuç çıkar: "Bir parseli olan köylü için sömürü sınırı ortalama sermaye kârı tarafından belirlenmez.... Köylü için mutlak sınır ... asıl maliyetlerini çıkardıktan sonra ödediği ücretlerden daha fazlası değildir. *Ürünün fiyatı ücretleri ödemeye yettiği müddetçe, köylü toprağını ekip biçecektir*, çoğu kez en düşük

[143] Söz konusu biçim Marx tarafından farklı bir şekilde "kırsal-patriyarkal üretim sistemi" olarak adlandırılmıştı; "die Kleinproduktion in der Landwirtschaft" Engels'in Danielson'a mektubu 15 Mart 1892, Marx ve Engels 1968,. s. 304 içerisinde); Kautsky tarafından ise "köylü üretim tarzı" olarak adlandırılmıştı 1970, s. 317.

[144] Marx 1971a, Cilt 3, s. 690; Marx 1981, s. 829.

maddi ücretlerle bunu yapacaktır."[145] "Bu yüzden piyasa fiyatının köylünün ürününün üretim fiyatı ya da değerine göre yükselmesi zorunlu değildir. Küçük köylü toprak mülkiyetinin baskın olduğu ülkelerde tahıl fiyatlarının kapitalist üretim tarzına sahip ülkelerden daha düşük olmasının nedenlerinden biri budur."[146] Marx'ın bu pasajlarından yola çıkan Kautsky'nin anlayışına göre, "harcanan emek gücünün bu tamamlanmamış bedeli", Lenin'in belirttiği gibi "küçük üretimin ayırt edici özelliğiydi." "Köylü basit bir meta üreticisi olarak kaldığı müddetçe, ücretli işçinin yaşam standartıyla tatmin olabilir; onun ne kâra ne de ranta ihtiyacı vardır; toprak için kapitalist girişimciden daha yüksek bir fiyat ödeyebilir."[147] Kısacası, basit meta üretimi geçimlik üretim tarzının patriyarkal mantığını içselleştirir, feodalizm ise benzer biçimde bunu kendi tarzında yapar. Ürünler geçimlik bir faaliyet olarak satılır ve "rasyonel" maliyet-hesap mekanizmalarından ayrışır. Emek-zamanın bu değersizleşmesi içerisinde küçük-ölçekli üretim biçimlerinin özgül avantajları kapitalist tarzda üretilen meta tarafından imhayla tehdit edilmiştir. Kapitalizm çağında Kautsky'nin *Die Agrarfrage*'de ileri sürdüğü gibi "aşırı çalışma" ve "eksik tüketim" köylü ekonomisinin ikiz sloganları haline gelir.

Basit meta üreticisi olarak ücretli köle

Katıksız bir biçim olarak basit meta üretimi, tamamen tabii ve geçici bir nitelik taşıyan bir ekonomi biçimidir: (i) Emek süreci üretimin temel işletmesi olarak kendi kendine yeten köylü aile-emeği çiftliğinin hakimiyetinde kendi patriyarkal niteliğini korur. (ii) Üretici haneler kendi artılarını metalara dönüştererek yalnızca kendi kendine yeterliliklerini değil,[148] fakat aynı zamanda en çok

[145] Marx 1971a, Cilt 3, sç 805-6; Marx 1981, s. 941-2.
[146] Marx 1971a, Cilt 3, s. 806; Marx 1981, s. 942.
[147] Lenin 1964a, s. 124; Kautsky 1970, s. 365.
[148] Marx 1968, s. 302.

emek-zamanı ticari üretim ile dolayımsız tüketim arasında ve farklı ticari üretim türleri arasında bölüştürme özgürlükleriyle ifade edilen, üretim sürecinin asıl failleri olarak bağımsızlıklarını da korurlar. (iii) Hesaplama sistemi, yukarıda belirtildiği gibi, bilhassa patriyarkal, "maliyetlerin" ve "kârların" geçim-temelli yorumu olarak kalır; burada "sömürü sınırı" kural olarak basit yeniden üretim maliyetlerine eşittir. (iv) Geçimlik, bütün hanenin emek-zamanının ticari üretim içerisinde massedildiği sınırlı örneklerde bile üretimin amacı olarak kalır. (v) Pazarlanan çıktının katsayısı yükseldikçe ve emek-gelirinin parasal bileşenleri çoğaldıkça, satışların miktarı fiyat hareketleriyle ters orantılı olarak farklılaşmaya meyledecektir (nitekim geriye-eğimli arz eğrisi genellikle bu pozisyondaki haneleri niteler). (vi) Piyasa dalgalanmaları, basit meta üreticileri arasında bir farklılaşma süreci başlatır. Bu süreç, mesela basit meta üreticilerinin bir farklılaşması olarak onun tarihsel esasını korumak suretiyle ilk önce servetin farklılaşması olarak aynen kalır.[149]

Marx ve Lenin'in de farkında olduğu gibi, basit meta üretim tarzının sermaye iktidarına tabiyeti, bu tarzı açıkça kapitalist üretimin embriyonik esasına, fakat "pre-kapitalist" işletmeye özgü belirli emek örgütlenmesini sürdüren bir kapitalist üretime dönüştürür. Marx bu süreci muhtemelen aşağıdaki paragraftakinden daha titizlikle hiçbir yerde tanımlamıyordur:

> Eşdeğerlerin mübadelesi devam eder; mübadele olmaksızın *mübadele görüntüsüyle* başkalarının emeğine el konmasına dayalı bir üretimin yalnızca üst yüzeyidir bu. Söz konusu mübadele sistemi kendi temelini oluşturan *sermayeye* dayanır ve bağımsız bir sistem olarak sermayeden yalıtık düşünülüp görünüşteki gibi görüldüğü müddetçe, hakiki ama *zorunlu bir yanılsamadır*.[150]

Bu süreci daha yakından inceleyelim.

[149] Lenin 1963a, s. 482-3.

[150] Marx 1973, s. 510.

Basit meta üretim biçiminin sermayeye bağımlılığı, kaçınılmaz olarak baskın üretim örgütlenmesi tarafından dayatılan sınırlar içerisinde devam eder. Sermayenin basit meta üreticilerinin işletmesine hakim olma -ticari randımanın türünü, niteliğini ve miktarını belirleme- mücadelesi, tek başına belirlenmeyen bir emek sürecinin, küçük üreticilerin işletmelerinin sadece biçimsel bir belirlenim olarak bağımsızlığını koruduğu ("sözde-bağımsızlık"), başlı başına sermayenin esnekliği tarafından dayatılan sınırlamaları kendi temel prensibi olarak yerleştirir.[151] Emek süreci üzerindeki tahakküm, bu temelde, küçük işletmenin patriyarkal yeterliliğini yok eden bu mekanizmalar olmaksızın, bu sözde-bağımsızlık sınırları içerisinde imkansız hale gelir. Küçük üreticinin kendi kendine yeterliliğinin zora dayalı imhası burada sermaye tahakkümünün zorunlu temelleri olarak şekillenir.[152]

Bu eklemlenmeden şu sonuç çıkar: İşletmenin etkin bir şekilde var olmaya son verdiği, biçimsel bağımsızlığının serbest emeğin sermayeye tam bağımlılığa dönüştürüldüğü sınır dışında, kapitalistin emek süreci üzerindeki kontrolü, kısmi ve dağınık niteliğini devam ettirir. 1860'larda Batı Hindistan'da üretilen pamukta olduğu gibi mahsulün sık sık niteliğini bozma, çok daha önce Bengal'de yetiştirilen haşhaşta olduğu gibi serbest piyasaya gizlice mal sokma, sömürge bürokrasilerinin mütemadiyen korktuğu gibi ürün miktarında kısıtlamalar ve daha "kârlı" ihracata yönelik ürünlere dönüş, kapitalist kontrolün kısmi ve istikrarsız niteliğini yansıtır.

Yine de böyle bir kontrolün *sınırları dahilinde* çeşitli baskıcı sömürü biçimleri temelinde aralıksız olarak yeniden kurulan, küçük meta üreticilerinin işletmesini sermayeye bağlayan üretim

[151] Lenin 1956, s. 473, "sözde-bağımsız üreticiler."

[152] Lenin küçük üreticinin bağımlılığını, büyük ölçekli pazarlama koşullarında ticari sermayenin doğası gereği tekelci konumundan çıkarmıştır, Lenin 1956, s. 387. Lenin "piyasa için küçük üretim ile ticari sermayenin tahakkümü arasında zorunlu nedensel bir bağlantıdan" bahsediyordu, *a.g.e*, s. 389.

ilişkileri, zaten kapitalist üretim ilişkileridir. Piyasa ve küçük üretici arasında sermaye, hem ticari, hem de sanayi sermayesinin belli biçimleri ve özel fonksiyonlarıyla müdahale eder (köle-plantasyonlarında olduğu gibi iki kökten ayrı "belirleyici biçimler" birleşir). Bu süreçte böylelikle iki işletme bulunur[153], (daha önce ifade edildiği gibi) üretim tarzına özgü emek süreci olmaksızın yalnızca *bir üretim birimi* olarak yer alan bir yarı-ticari kapitalist işletme ve patriyarkal bir ekonominin koşullarından miras alınmış kendi *emek sürecine* göre işleyen ve kendi *ekonomik düşüncelerine* göre, belirlenimleri bakımından patriyarkal, fakat artık tamamen bağımsız bir üretim birimi olmayan, biçimsel olarak bağımsız küçük üreticilerden oluşan bir işletme. Küçük-köylü işletmesinin dolaysız emek sürecini biraraya getiren toplumsal üretim sürecine, kapitalist üretimin amaçları, yani artı-değer üretme zorunluluğu hükmeder. Kapitalist işletmenin egemen olduğu bu toplumsal üretim süreci içerisinde, küçük hanelerin ekonomik anlayışları ve geçim araçlarının bir kısmına biçimsel sahip olmaları, yalnızca *artı-değer üretim* yasasının bir işlevi olarak, *düzenleyici öğeler* olarak yer alır. Bir dizi makul piyasa fiyatını üretim fiyatından ayıran ve bir bütün olarak sürecin perspektifinden emek gücünün değerinin altında satılmasını sağlayan emek gücünün yeniden üretimini, içerden, özerk sübvanse eden patriyarkal hesaplama nosyonları, Engels'in belirttiği gibi sermayenin "bir başka yerde eşi bulunmayan bir şekilde" ücretleri düşürmesini sağlar.[154]

Sermayeye artık kendi hareket yasalarını üretim sürecine dayatan bağımsız bir üretim birimi olarak değil, fakat ücretli emeğin özel toplumsal işleviyle (tam manasıyla değer üreten emek)

[153] Artık bu işletme biçiminin klasik örnekleri şunlardır: Société Commerciale de l'Ouest African; Compagnie Française d'Afrique Occidentale; the United Africa Company; The British East Africa Corporation; Ralli Brothers; the Assam Company; Binny & Co.; Boustead & Co.

[154] Engels'den Bebel'e, 11 Aralık 1884.

birlikte bir yarı-işletme olarak eklemlenmiş basit meta işletmesini düşündüğümüzde, başka bir deyişle Marx'ın yöntemini takip edip "onun biçimini" doğru bir şekilde belirlediğimizde,[155] bazı sonuçlar doğrudan gün gibi ortaya çıkar. Birincisi, üreticinin aldığı "fiyat" artık katıksız bir mübadele kategorisi değildir, bilakis gizli bir ücret, bir üretim kategorisi, yani bir üretim ilişkisidir. Ürünlerin yüzeysel "görünüşteki" satışının arkasında, bu tahakküm biçimi altında, köylüler kendi emek güçlerini satar. İkincisi, bu sistemde "fiyatların" tek elde belirlenmesi, ya da söz konusu fiyatı saptayan sözleşmelerin çoğu kez gereken ürün miktarını da özel koşul olarak koyabilmesi, emek gücü üzerindeki kapitalist komutanın kaçınılmaz dışavurumlarıdır.[156] Sezgileri daha kuvvetli sömürge idarecileri bu tür sözleşmeleri "kapitalist ile işçi arasındaki sözleşme ile aynı türden bir sözleşme olarak" düşünmüştür.[157]

Son olarak geçimlik üretim artık bu sistemde, kapitalist bir üretim süreci içerisinde *emek gücünün özgül yeniden üretim biçimi* olarak bulunur. Kapitalizmin egemen olduğu bir üretim tarzları sisteminde geçimlik-üretimi özel, ayrı bir üretim tarzı (yani bir "eviçi üretim tarzı") olarak değerlendirmek bu yüzden yanıltıcı olur. Lenin'in erken yazılarında Narodnizm'e karşı büyük bir coşkuyla girdiği polemiğin yanılsaması buydu. Bu yanılsama,

[155] Marx'da bu *Formbestimmtheit* ilkesi için Krş. Rubin 1972, s. 37 ve sonrası. Makaledeki ana tezleri bu terimlere çevirdiğimizde şunu söyleyebiliriz: sömürü biçimleri özgün tarihsel "toplumsal biçimlerini" ve "işlevlerini" aracılık ettikleri ya da kendilerinde cisimleşen üretim ilişkilerinden türetir. Basit soyutlamalar somut kategorilerle karıştırıldığında, kendi somutlaşma süreçleri olan daha ileri bir soyutlama sürecine henüz tabi kılınmadıklarında, verili bir durumdaki tarihsel muhtevalarını meydana getiren özgül biçim ve işlevler "belirsiz" kalır. Dolayısıyla Marx'ın ("basit" ve "somut" kategorilere dair fikirlerinin resmedildiği) *Grundrisse*'deki "politik ekonominin yöntemi" üzerine pasajları ile paranın analizinde pratik bir şekilde resmedilen "biçim-belirlenim" ilkesi arasında yakın ve önemli bir bağlantı olduğunu görebiliriz.

[156] Chowdhury 1964, s. 129-34.

[157] Chowdhury 1964, s. 162.

kapitalizmin *teknik üretim süreciyle her karşılaşmasında* "teknik üretim sürecine" sahip çıktığını bıkıp usanmadan tekrar ediyordu. Yine de bu yanılsama paradoksal bir şekilde, şimdilerde Marksist bir terminoloji ve asıl öncüllerinin azıcık değişimiyle birlikte, analizlerinin tam da merkezinde "ikili ekonomi" tezini yeniden kuran "Üçüncü-dünya politik ekonomisi"nin günümüz yeni halkçı akımları içerisinde yaygındır.[158]

Sömürgeci dönemde basit meta üretimi feodal malikânelerden ya da kapitalist köle plantasyonlarından sağlanmadığında, kapitalist yoldan boyunduruk altına alınan basit meta üretimi, daha doğrusu, "basit meta üretimini" içselleştirmiş bir işletmenin aracılık ettiği kapitalist üretim, sömürge üretiminin asıl payını açıklıyordu. Sömürge dünyasının belli kesimlerinin -Batı Afrika, Uganda, Mozambik, Bengal, Burma, Kamboçya- bütün ekonomisine *belirginleşmesinin çeşitli aşamalarında* kapitalist üretimin bu geri biçimi hakimdi.[159] Marx sömürge sorunlarına dair en son değinilerinden birinde şöyle yazıyordu: Dünya ekonomisine entegrasyonlarıyla birlikte Hindistan'da, Çin'de, Mısır'da hakim olan önceki üretim biçimleri parçalandı, fakat bu parçalanma süreci başlangıçta "gözle görülür" değildi.[160] "Zorunlu ticarileşme" olarak adlandırılan bir süreç vasıtasıyla meta üretimine entegre edilen sömürge köylüleri, kendi mevcut üretim biçimlerinin gerisinde, kapitalist üretim ilişkilerine dahil oldu: Nitekim burada kapitalist üretim bir "üst yüzey" olarak varlığını sürdürdü, köylüler "bağımsız üreticilerin dışsal nitelikleri üzerinden hizmete

[158] "İkili ekonomi" tezinin "modernleştirici" olanla basitçe bir arada varolmadan, çeşitli bağımlılık ve tahakküm biçimleri aracılığıyla onunla ilişkili olan "geleneksel sektör" imgesini bünyesine katmak için neden dönüştürülemediğine dair açık bir neden yoktur. Bu anlamda, Laclau'nun Frank eleştirisi (Laclau 1971) ve Arrighi'nin Barber eleştirisi söz konusu tezi aslında aşmaz, yalnızca onu daha girift hale getirir.

[159] Bu biçimin tarihsel olarak somut analizleri için bkz. Chowdhury 1964; Mamdani 1976.

[160] Marx 1971a, Cilt 2, s. 36; Marx 1978, s. 120.

alındı",[161] ve emek gücünün yeniden üretim biçimleri, "bağımlı" bile olsa, ayrı üretim biçimleri görünümünü korudu.

Nitekim geç on dokuzuncu yüzyıl sömürgeciliği paradoksal bir nitelik kazanmıştı. Marx'ın "köylü milletler" olarak adlandırdığı, görünüşte "ebedi durgunluk" içerisinde olan toplumlarının arasında,[162] kapitalist üretim biçimi çoktan oldukça derin bir mahalli nüfuz oluşturmaya başlamıştı. Küçük meta üretiminden oluşan kurumlar üzerinden gelişen kapitalizm, birçok temel husta klasik ya da gerekli niteliklere sahip kapitalist üretim biçiminden farklılaşıyordu. Dünya ekonomisinin sanayileşen kısımlarında sermayenin yönetimi önemli biçimde emeğin tüm geçim araçlarına el konulmasına ya da bir *emek-piyasasının* oluşturulmasına dayanıyordu. Bunun bilincinde olan Wakefield, beyaz sömürgeleri için benzer bir programı savunacaktı. Mısır ya da Hindistan gibi "köylü milletler" içerisinde bile, köylülüğün kesin ve kaçınılmaz bir kader olarak proleterleşmesini kendi yönetiminde başlamış olan ve doğal bir yasanın zoruyla devam edecek bir süreç olarak gören bürokrasi kesimleri olmuştu. Yüzyılın son yıllarına doğru köylülüğü giderek daha sık sarsmaya başlayan kıtlıklara tarihsel bir işlev katmanın bir yoluydu bu.

Fakat bu "köylü milletler" içerisinde sermaye daha belirsiz ya da daha yanıltıcı bir yol izledi. Aslında Marx'ın özetlediği bu temel olgu İrlanda köylülüğünün bunalımlı durumu üzerine Wakefield'in yorumlarından birine dair bir nottu. Marx şöyle yazıyordu: "Bu durumda, *tıpkı örneğin Hindistan'da olduğu gibi* işçi (sözde bağımsız olmasına rağmen) kapitalistten aldığı avanslarla çalıştığında ve bütün artı-ürünü kapitaliste vermek zorunda kaldığında bunun *faiz olarak adlandırılması gibi,* kâr da rant olarak adlandırılır."[163] Marx'ın "işçi"den kastı elbette köylünün kendisiydi

[161] Preobrazhenskiy 1965, s. 186.
[162] Marx 1971b, s. 487.
[163] Marx 1971b, s. 188.

ve "kapitalist" derken de sayesinde küçük üreticinin piyasayla ilişkiye geçtiği paralı tefeci ve tüccarlardan oluşan burjuvaziyi kastediyordu.

1859'da Marx, bu ilişkinin aslında kapitalist bir ilişki olduğuna işaret etmişti, fakat daha sonra bu konuda biraz belirsizlik oldu. "Gelişmiş sistem"den bahsederken şöyle yazıyordu: "Bu durumlarda yine de para yalnızca bildik satın alma aracı biçiminde iş görür ve dolayısıyla yeni bir tanım gerektirmez." Fakat Marx şunu da ekliyordu "Elbette *sermaye de para biçiminde gelişim gösterir ve paranın gelişim göstermesi sermayenin gelişim göstermesiyle mümkündür*..."[164] Bu anlayışlardan hangisini kabul ettiğimiz çok fark yaratır, zira Marx'ın kendisinin de söylediği gibi, sermayenin gelişim göstermesi "basit dolaşım alanında bulunmaz." Başka bir deyişle, bir tefecinin köylüye sağladığı "borç", *sermayenin* belli bir borç meblağı ya da döner sermayenin maddi unsurları (mesela tohum) ve dolayısıyla salt bir "borcun" aldatıcı ve yanıltıcı görünümünü taşıması biçiminde gelişmesidir. Birkaç yıl içerisinde Marx'ın kabullenmeye başladığı anlayış buydu işte. Bu sistemde, diye yazıyordu daha sonra, "üretici, kapitaliste kendi artı emeğini faiz biçiminde öder", ya da kapitalist kârını faiz biçiminde alır, böylece "burada avantajları olmadan *kapitalist üretimin* bütününe malik oluruz..."[165] Yani halen küçük ölçekli parsellenmiş köylü üretim biçimine özgü bir süreç olan emek süreci, nispi artı-değer üretimi ya da o hususta gerekli teknik yenilenmeler için hiç olanak tanımamıştır. Bu özgül biçimi içerisinde sermayenin (yani paralı bir burjuvazinin) tahakkümü sermayenin dışa doğru kendi kendine yayılma dürtüsünü harekete geçireceği, sermayenin kendi tahakküm alanını genişletmeye, *durmadan büyüyen* bir köylü haneleri kitlesini kendi ağına çekmeye zorlayacağı sonucu çıkar.

[164] Marx 1970, s. 140.
[165] Marx 1971b, s. 487.

Bu, söz konusu dönemin birçok köylü mücadelesinin (örneğin, 1875 Deccan Ayaklanmaları) neden köylü kesimlerinin aslında potansiyel bir hayırsever olarak göreceği sömürgeci devlete değil de, paralı burjuvaziye yöneldiğini açıklayacaktır. Fakat bir kez daha bu aynı biçimde ana yapıya ve bir emek piyasasının kendiliğinden işleyişine dayanmak yerine, küçük meta üreticisinin zorla bağımlı kılınmasına dayanan kapitalist bir üretim biçimi olduğu için, Marksist geleneğin daha sonraki tarihsel ampirizmi bu görece yüzeysel baskı öğelerini diğerlerinden basbayağı ayırıp onlara odaklanacak ve devam ettirdikleri ilişkilerin dahili esasını tamamen görmezden gelecektir. Yaygın "yarı-feodalizm" miti bu yanılsamanın miraslarından biridir.[166]

[166] Bu meseleyi dönemin Hindistan'ını yazan muhteşem İngiliz kaynakları temelinde başka bir yerde tartışacağım (Bkz. aşağıda Bölüm 10).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

"PRE-KAPİTALİST" TARIMDA "İSTİHDAM MANTIĞI"NA DAİR TARİHSEL TARTIŞMALAR

Dave Rosenberg'in anısına (1940-84)

Bu makalede süreksizlik hipotezinde "kabul görmüş düşünceleri sorgulamak" için tarihsel savlar üretiyorum. Süreksizlik hipotezinden kastım ekonomik rejimler ile tarihsel dönemler arasındaki gerçek ya da sözde farkların, bazı bakımlardan (asla açıkça tartışılmayan) tarihsel yorumları açısından ortak paylaştıkları unsurlardan daha önemli olduğudur. Birinci kısım, farklı ekonomik devirlerin her birinin baskın bir emek ilişkisi türü tarafından, örneğin antik dünyanın kölelik tarafından nitelendiği görüşüne meydan okuyor. İkinci kısım, belli bir dönemin tarımının karmaşık ve farklılaşmış bir emek kullanımı tarafından karakterize edildiği yönündeki genel varsayımı yerinden etmek için bazı Ortaçağ tarihçilerinin çalışmasına çok hızlı bir şekilde göz atıyor. Son olarak, bitirirken, ağırlıklı olarak Hindistan'a değinerek ortakçılık ve daimi çiftlik sözleşmelerini ele alıyorum. Bir sonraki mantıklı adım, bu tür bir makaleden sonra, tarımda idari kontrol meselesine bakmak olacaktır, fakat bu yazıda bu ağır konudan elimden geldiğince kaçındım.

Kısım I

M.Ö. ikinci yüzyılın ilk yıllarında Elder Cato'nun varsaydığı kırsal ekonomi türüyle başlayacağım. Cato'nun *De agricultura* çalışması bugüne kadar eksiksiz, yıpranmadan kalan en eski bilimsel tarım eseridir ve gelişen toprak sahipleri Kartacalı Mago'nun yirmi sekiz ciltlik anıtsal eserinin (Latince) çevrilmiş bir versiyonuna çok geçmeden ulaşmış olsalar bile *De agricultura* yaygın bir şekilde dolaşıma girmiş olmalıdır.[1] Çiftliğin sabit emek gücü, açıkçası *vilicus* olarak adlandırılan bir malikâne yöneticisi ile genel denetçinin otoritesine tabi kölelerden meydana gelir. Fakat çiftliğin işgücü arzı önemli ölçüde emek gücünün alınıp satılmasına dayanır. Bu en başında açıktır, çünkü olası bir alıcının kararını etkilemesi gereken unsurlardan biri yerel emeğin kullanılabilir olmasıdır.[2] Bu bir başka açıdan da gün gibi ortadadır: Ortaboyutlu bir zeytin plantasyonu için Cato, kişi başına her 240 *iugera*'ya on üçü köle, yani yaklaşık on bir akreye bir köle düştüğünü gösterir. Karayiplerin köle ekonomisinde köle yoğunluğu en az beş kat daha yüksekti, çünkü standart oran her iki akreye bir köleydi.[3] Köleler sabit maliyettir; nitekim çiftliği kârlı biçimde işletmek, iş yükünün düzeyi ve bölüşümü üzerinde sıkı bir kontrol gerektirir. Cato, kontrolü formüle etmek için temel maliyet hesabının ilk versiyonunu *-ratio operum operarumque* olarak adlandırdığı bir plan-, yani özellikle işlerle, emek ihtiyaçlarıyla ve bilfiil tamamlanmış iş miktarıyla ilgili bir bilançoyu önerir.[4] Köle emeğiyle birlikte süreklilik, asıl gereksinimdir. Köleler modern

[1] Mago'nun çalışmasına dair çeviriler üzerine Heurgon 1976.

[2] Cato, *De agricultura*, 1. 3: *operariorum copia.*

[3] Dunn 1973, s. 89, "Barbadoslular her iki akrede bir köle bulunduruyordu, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Karayipler'in genelinde etkin şeker üretimi için standart oran buydu." Krş. Sheridan 1961, s. 343. Cato, *De agricult.*, 10.1.

[4] Cato, *De agricultura.*, 2.2

rafinerilerin pahalı sabit sermaye donanımı gibidir –aralıksız çalışma gerektiren bir değer biçimidir.[5]

Mal sahibi ticari bir işletmeyi çekip çevirir, dolayısıyla depolama kapasitesi önemlidir, zira fiyatlar dalgalanır ve ürünün her zaman mümkün olan en iyi fiyata satılması gerekir. Emeğin kiralanması en az iki ayrı biçimde gelişir: Mevsimlik işin büyük girdilerini gerektiren işleri taşerona vererek (böylece mal sahibi doğrudan iş-gücüyle uğraşmaz) ve emekçileri geçici ya da yarı-sürekli temelde kiralayarak. Taşeronluk için Cato mal sahibine pazarlıkta mümkün olan en iyi koşulları verecek bir dizi model-sözleşme tasarısı hazırlar. Sözleşme, mal sahibinin çalışma faaliyetini, mesela zeytin mahsulünü toplamayı, denetleme hakkını saklı tuttuğunu, işçiler hiçbir şeyin çalınmadığına yemin edene kadar herhangi bir ödemenin yapılmayacağını, merdivenlerin sağlam iade edilmesi gerektiğini, üstlenicinin zorunlu tarım işçisi ve toplayıcı sayısını, örneğin üçte ikisinin toplayıcı olduğu elli aktif işçi tedarik edeceğini maddeler halinde sıralar. Taslak sözleşmedeki en ilginç maddelerden biri şu şekildedir: "O anda kendi iş ortağını belirtmedikçe, hiç kimse mahsul kaldırma ve zeytin işleme için sözleşme fiyatını arttırmak maksadıyla bir kartel oluşturmayacaktır." Cato son olarak çalışma isteğini canlandırmak için bir ikramiye planı tasarlar.[6] Kiralık emeğin kullanımı Cato'nun betimlediği kırsal kesim türünde standart bir sonuçtur. Cato'nun geçici işçiler için, ikisi gündelikçilere ilişkin en az üç koşulu vardır. Bunlardan biri genellikle *compartecipanti* ya da *centisti* olarak adlandırılan, yani harman yapma dahil bir dizi çalışmaya göre istihdam edilen ve (gelgelelim ortakçılardan ziyade)[7] teşvik ya da "pay" temelinde ücretlendirilen, İtalya'nın tarım

[5] Vatin 1987, sürekliliğe dair (akış-süreçlerine ilişkin) son dönem en iyi tartışmadır.

[6] Cato, *De agricult.*, 144.

[7] Krş. Venice ve Ferrara'yı tartışan Dongus 1969, s. 197. Buna karşın sabit işçilere *trecentisti* deniyordu.

tarihinde daha sonraki dönemlerde görülen ücretli işçi türüne ilişkindir. Cato, biraz muammalı bir cümlesinde, toprak sahiplerinin mümkün mertebe geçici işçilerini günlük sözleşmeler temelinde hizmete aldıklarını ima eder gibidir. Listeye bir dizi iş için kiralanan işçi, *politor* da dahil edildiği için, bahsi geçen cümle, mal sahiplerinin mümkün mertebe aynı geçici işçileri bir günden daha fazla kiralamaktan sakınması gerektiği anlamına gelemez.[8] Kısacası: Cato'nun tanımladığı ticarileşmiş malikâne ekonomisi, yakın zamanda bir Alman bilimsel incelemesinin "farklı emek sistemlerinin esnek bileşimi" olarak adlandırdığı şeye dayanır.[9]

Geniş serbest emek rezervleri eski Akdeniz'deki işverenlerin kullanımına açıktı ve Max Weber'in bu emek türünün görece önemini kaybettiği yönündeki varsayımının gerçekte hiçbir temeli yoktur.[10] Weber, köle emeğinin klasik kültürün temeli olduğu ve onun gerilemesinin post-klasik dünyanın gelişimini muazzam ölçüde hızlandırdığı görüşüne derinden bağlıydı. Bütün bir tarihsel dönemin temel kurumu olarak özel bir emek *türünün* ağır basması fikri elbette Weber'e ve Marx'a mahsustur. Gelgelelim Romalı işverenler daha pratiktiler ve Webercilerin ve Marksistlerin kendilerinden beklediği gibi değil, tam da işverenler gibi -emeği kendi gereksinimlerine ve yerel emek-piyasasının koşullarına adapte ederek- hareket etmişlerdi. Bu davranış türünü ve onun tarihsel işleyişini bir "istihdam mantığı" olarak niteleyeceğim ve bu mantığın tanımının tarihsel *zihniyetlerin* sözde özelliklerinden daha çok tarımsal ilişkiler tarihi açısından önemli olduğunu ileri süreceğim.

[8] Cato, *De agricult*, 5.4: *Operarium, mercennarium, politorem diutius eundem ne habeat die*, şöyle çevrilir: "Aynı gün işçi bir günden daha fazla kiralanmamalıdır."

[9] Oehme 1988.

[10] Örneğin, Weber'in Cumhuriyetçi döneme dair söyledikleri "Allen diese freien Arbeiter ... schrumpften mehr an relativer Bedeutung zusammen" (bkz. Weber 1976, s. 325). Krş. Brunt 1980.

Varro'da geçen ünlü bir pasaj bu tür bir mantıkla desteklenir.[11] Cumhuriyetin son yıllarında Varro, Akdeniz kırsal emek gücünü iki temel türe –köle emeği ve serbest emek– ayırdı ve daha sonra serbest emeği üç kategoriye –yoksullaştırılan aile-çiftlikleri, kiralık işçiler ve borç-sözleşmeleri altında çalışan insanlar– yeniden böldü. Daha sonra şunu ortaya atacaktır: "Genel olarak bunlarla bağlantılı olarak benim fikrim şudur: Sağlıksız toprakları [sıtmanın kol gezdiği bölgeler - J.B] kölelerden ziyade ırgatlarla ekip biçmek daha kârlıdır; ve hatta sağlıksız yerlerde bağbozumu ya da hasat gibi daha ağır çiftlik işlerini kiralık emekle yürütmek daha kârlıdır." Başka bir deyişle, emek talebindeki keskin mevsimsel dalgalanmalarla nitelenen bir tarımda, işverenlerin, en yoğun sezonlar sırasında işçi bulmakta zorlanmadıkça, ister köle ister serbest işçiler olsun, büyük sabit çiftlik işçileri rezervlerini muhafaza etmelerinin hiçbir ekonomik anlamı olmayacaktır. Peter Brunt'un da dediği gibi, "sürekli istihdam sağlamayan sınaî ya da ticari işlemler açısından köleleri beslemek müsriflik olacaktı."[12] Burada geçerli olan rasyonalite benim "istihdam mantığı" dediğim şeydir. Emeğin yüzlerle ifade edilen malikânelerde kullanımını ve bir bütün olarak emek gücünün yapısını belirleyen işte bu rasyonalitedir. Serbest emek varolduğu müddetçe, toprak sahiplerinin üretimi örgütleme tarzları zorunlu bir esneklik göstermeye mecburdu. Serbest emeğe ulaşılabilirliğin dayattığı sınırlar içerisinde *işverenler farklı istihdam türleri arasında ileri geri yön değiştirebilirdi*. Yine de bu tür "tersyüz edilebilir değişiklikler" olasılığı, sabit gelişim çizgisi olarak adlandırılabilecek şeyle çelişir. Bu gelişim çizgisinin asıl fikri, ücretli emeğin diğer emek biçimlerinin çözülmesinden ortaya çıkan özel bir dizi içersinde onların yerini aldığı görüşüdür.

[11] Varro, *Res Rusticae*, I. xvii. 2-3.

[12] Brunt 1980, s. 93.

Kısım II

Emeğin kullanımındaki esneklik tek tek malikânelere dair incelemelerde defalarca kanıtlanmıştır. Örneğin, Raftis, Ramsey Manastırının malikâneleri üzerine çalışmasında şöyle yazıyordu: "Hesap defterleri, Ramsey ekilebilir arazi tımarlarında çok sayıda işçiye gerek olduğunu ortaya koyar."[13] Ortaçağ uzmanları arasında Postan'ın çalışması istihdam mantığına dair evrimciliğin dogmalarını şiddetle sarsan, açık ara en çok ilgi uyandıran katkıydı.[14] Postan'ın sabit gelişim çizgisine saldırısı, Kosminskiy gibi Marksistlerin gönlünü kazanmaya yetecek kadar kanı yaratmıştı.[15] Esneklik, derebeylik örgütlenmesinin daha ortodoks uzmanları tarafından bile genel anlamda kabullenilmişti. Örneğin, Bloch şunda hemfikirdi: "Prensipte bir lordun kullanıma sokacağı üç emek kategorisi vardı ve pratikte bunların üçünü de kullanıyordu ... işçilerin kendisine çalışması için ödeme yapabilir, köle sahibi olabilir ve kiracılarından cebren hizmet alabilirdi."[16] Kosminskiy elbette çok daha az ikircikliydi. *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*'nin bütün bir bölümü "emek arzı" meselesine ayrılır. "Ücretli emeğin on üçüncü yüzyıl kırsalında çok önemli ... tarihçilerin düşündüğünden çok daha önemli bir rol oynadığı aşikârdır." Kosminskiy on üçüncü yüzyıl malikânelerinde ücretli emeğin kullanımından genelleme yaparak, burada feodal İngiltere'nin bağrında, onun en karakteristik işletmelerinde "genellikle farklı emek biçimlerinin birleşimiyle karşılaştığımızı" belirtiyordu ve "on üçüncü yüzyıl tarım anlaş-

[13] Raftis 1957; Raftis şöyle devam eder: "Aslında bu ücretli emek grupları önemsemeye değmez kölelik geleneğine sahip bölgelerde bulunan rakamlarla kıyaslanamaz değildir." Kısacası, serf emeği arzı ile lordların ücretli emek talebi arasında gözle görülür fark yaratmıştır.

[14] Klasik makale Postan 1937, Minchinton (1968) içerisinde düzeltmelerle birlikte yeniden basıldı.

[15] Krş. Kosminskiy 1956, s. 177 ve sonrası.

[16] Bloch 1973, s. 66.

malarının emek örgütlenmesinin bu farklı sistemlerinin bir arada varoluşuna önem verdiğine" işaret ediyordu.[17]

Şimdi Postan'ın yaptığı şey, malikâneler ile kırsal kesimler arasında emek hizmetlerinin bölüşümüne dair daha sabit fotoğrafı, zamanla onların fiili evrimlerinin daha saf bir tarihsel teorisini kurmanın esası olarak kullanmaktı. "Emek Hizmetlerinin Kronolojisi", "genişleyen para ekonomisinin baskısı altında emek hizmetlerinin kademeli yok oluşuna" dair alışılagelmiş varsayımın neden artık kabul edilemeyeceğini gösteriyordu. "Hizmetler para ekonomisinin büyümesiyle birlikte yok oluyorsa, büyük piyasalardan en uzaktaki daha geri kırsal kesimlerde, özellikle kuzeybatıda ilk önce emek hizmetleri değişirken, daha ileri güneydoğuda onları çok uzun zamandır devam ettirmesi nasıl mümkün olmaktadır?" Postan, bunun üzerine, bölüşüm modelinin arkasındaki can alıcı değişkenin işlemlerin ölçeği olduğunu öne sürdü, zira bu, doğrudan doğruya emek talebini etkiliyordu. Başka bir deyişle, "emek hizmetleri malikâneden malikâneye değişir, ... değişiklikler lord toprağının nispi büyüklüklerindeki farklılıkları yansıtır." Postan, daha sonra şunu ilave etmiştir: "Emek hizmetlerinin gerçek mantığı buysa, yalnızca emek hizmetleri arasındaki farkları değil, aynı zamanda onların gelişimini de izah etmelidir."[18]

Nitekim emek örgütlenme biçimi, kesinlikle yürütülecek işlerin boyutu ve şu ya da bu emek türüyle bunu kazançlı bir şekilde yapma olasılığı hakkındaki ticari kararlar tarafından etkilenmişti. İktisadi yaşamın görünürdeki belirlenimciliklerinin, bütün ekonomi biçimlerinin esnek olmayan gelişiminin arkasında, emeğin kullanımına dair sayısız somut karar vardı.

[17] Kosminskiy 1956, s. 295, 308-9. Söz konusu bölüm altıncı bölümdür: "The Supply of Labour on the English Manor in the Thirteenth Century."

[18] Postan 1937, s. 76, 78.

On üçüncü yüzyılın büyük "tepki"si esnasında emek hizmetlerinin artan haraç kesimi elbette malikânelerin bağımlılıklarını ücretli emeğe indirgedikleri anlamına gelmez, zira *toplam* emek talebi, her iki emek türünün büyüyen ve onun eşzamanlı istihdamına yeterince imkân tanıyacak kadar artabiliyordu. Bu karar alma sürecinin işleyişi Postan'ın ancak savaştan sonraki ünlü makalesi "The *Famulus*: The Estate Labourer in the Twelfth and Thirteenth Centuries"de geri döndüğü bir konuydu. Bütün emek gücünün ücretli emekçilerden oluştuğu istisnai malikâne türlerini (özellikle çiftlik-malikâneleri) göz önüne almaksızın şunları dile getiriyordu:

> Çoğu tipik malikânede ... iki emek biçimi eşzamanlı olarak kullanıldı. Bu tür malikânelerde köylülerin geleneksel hizmetleri ve kiralık insanların emeği bir bakıma alternatifti, zira bunların çoğunda toprak sahiplerinin seçme özgürlüğü vardı. Aslında bu tercihi kullanma tarzları, yani kendi köylülerini ve hizmetçilerini kullanmayı seçtikleri oran, malikâneden malikâneye, yıldan yıla değişmeye mahkumdu ... Bununla birlikte, lordun tercihine dair bütün yerel ve dönemsel kestirilemezliklerin ardında, kapsamlı bir idari bir ilkenin var olduğunu görmek mümkündür.

Daha sonra gelen tanım, istihdam mantığı açısından çok önemlidir. Postan, *çalışma grupları* vasıtasıyla emeğin kullanımını parçalara ayırır ve her birinin özel gereksinimi üzerinde durur. Geniş emek girdileriyle beraber mevsimlik ve sürekliliği olmayan işler, geleneksel kiracıların aidatlarıyla, yani emek hizmetleriyle destekleniyordu. Sezon boyunca ve haftalık çalışma boyunca sürekli dikkat isteyen işlemler, sabit görevliler gerektiriyordu. Harman yapma ve savurma gibi kolektif ve mevsimlik işler, günlük ücretle ya da parça başı ücretle çalışan kiralık işçiler tarafından yapılıyordu. "Çift sürmek elbette mevsimlik bir işti, fakat çift sürme mevsimleri oldukça uzundu ve mevsim boyunca çalışma iklim müsaade ettiği ölçüde sürekli olmak zorundaydı...", bu nedenle çoğu malikâne yıl boyunca çekirdek bir sabit sabancı grup istihdam ediyordu. Postan, şu sonuca varıyordu: "Bir bütün olarak

değerlendirildiğinde, kayıt bulguları, kiralık emek kullanımının, araştırmaların yüzeysel yorumunun ileri sürdüğünden daha genel olduğu yönünde güçlü bir izlenime yol açıyor."[19]

Özetlemek gerekirse: Emek türlerinin farklılaşması, temel işlemlerle ilgili zorunluluklara ve özelliklere dayanıyordu. Bu genelleştirilebilirse, emeğin tarımda kullanımının göreve özgü olduğu ve birbirinin yerine geçen emek türlerinin yalnızca emek-maliyetlerinin düzeyine değil, daha temelde her üründe hangi tür emeğin kullanışdığına ve hangi emek türünün hangi iş için elverişli olduğuna dayandığı söylenebilir. Örneğin, Pencap'ta makineleşmeye dair yakın tarihli bir çalışma, çeşitliliği arttırılmış buğday ziraatında kullanılan toplam kadın emeğinin yüzde 88'inin harmanda kullanıldığını gösteriyor. Kadın emeği sulama işinde neredeyse hiç kullanılmıyor ama azımsanmayacak miktarlarda tohum ekimi ve harman dökmede kullanılıyor. Üstelik bu kadınların büyük çoğunluğu geçici işçiler. Öte yandan, buğday çiftliklerinin yalnızca çok azı kadınların emeğinden istifade etmişti. Pencap buğday ziraatındaki kadın emeğinin toplam çıktısı aslında yüzde 10'dan azdı.[20] Pirince döndüğümüzde, resim çarpıcı şekilde farklıdır. Emeğin büyük kısmının üç çalışma grubu (tohum ekme/nakil, çapalama ve ürün kaldırma) arasında yayılmasıyla birlikte, toplam emek-zamanın yüzde 46 ile yüzde 50 arası geçici emeğe bağlıdır (Andhra ve Tamil Nadu'da bu geçerlidir, ama işin çoğu erkekler tarafından tekelleştirildiği için oranın yalnızca yüzde 17 olduğu Orissa'da geçerli değildir).[21]

Malikânelerin on üçüncü yüzyıl ticari büyümesine yönelik tepkileri, istihdamla ilgili kararlarının merkeziliğini gösterir. Ücretli ve ücretsiz emeğin her ikisi de tamamlayıcı ve alternatif bir özellik taşır. Birini ya da diğerini az çok "feodal" zihniyetin işareti olarak tanımlama tercihi, toprak sahiplerinin hesaplamaların-

[19] Postan 1954, özellikle s. 2-3.

[20] Agarwal 1983, s. 56, tablo 10.

[21] Agarwal 1984, özellikle s. 40, Tablo 2.

daki salt ekonomik akıl yürütmenin sahip olduğu ağırlığı fena halde hafife alır. Macaristan'a hızlıca bakmama izin verin.[22] Macar toprak sahipleri malikânelerini üç ayrı evrede geliştirdi. Birinci Evre, on beşinci yüzyılın ikinci yarısı, emek hizmetlerinin neredeyse hiç olmamasıyla, kiralık emeğin sınırlı kullanımı ve parakiraların baskın olmasıyla niteleniyordu. 1520'lerle başlayan İkinci Evre'de, toprak sahipleri arazilerini genişletmeye teşvik edildi; keza Pach "lord arazileri sisteminin gelişiminin az çok kiralık emeğin yaygın kullanımına da yol açtığını" söyler. Üretim ölçekleri ticari olarak büyüyor, "toprak sahibi neredeyse her iş türü için ücretli emeğe ihtiyaç duyuyordu." Daha sonra, 1580 dolaylarında ve on yedinci yüzyılın ilk on yıllarında, üçüncü bir evrede, ücretli emeğin çeşitli biçimleri yavaş yavaş devrini tamamlamaya başladı ve emek talebi giderek ücretsiz emek hizmetlerinin dayatılmasıyla karşılandı. Dolayısıyla burada beklenenin tamamen aksine bir hareketle ücretli emeğin yerini zorunlu emeğin aldığı bir "tersyüz edilebilir değişiklik" paradigma-vakası söz konusudur. Ve elbette emek hizmetlerinin yayılması, emek-maliyetlerini azaltma dürtüsünde kökleşmişti, zira yeniden düzenleme ücretli emeği ücretsiz emeğe dönüştürmüştü. Başka bir deyişle denetleyici güç tamamen ekonomik bir rasyonaliteydi.

Ticari üretim düzeylerinin büyük kısmının sürdürülmesi için emeğin yeniden örgütlenmesinde Orta ve Doğu Avrupa'nın toprak sahipleri, Hollanda kapitalizminin ticari saiklerine basitçe karşılık vermekten daha fazlasını yapıyordu, bir fabrikanın bütün özelliklerine sahip etkili bir emek-sisteminin örgütlenme süreci içerisindeydiler. Geç Prusyacılığın en iyi toplumsal tarihçisi olan Hans Rosenberg, bunu "işçilerin bizzat Gutsherrn tarafından yönetildiği sıkı, askeri-otokratik, merkezi bir fabrika [*Betrieb*]" olarak tanımlamıştı.[23] Bu patriyarkal gruplar topluluğu çok

[22] Aşağıdakiler (hatırı sayılır ölçüde önemli bir katkı olan) Pach 1982'ye dayanmaktadır.

[23] Weber'in izinde Rosenberg 1978, s. 91.

yavaş bir biçimde çözüldü ve para-ücretlerin yayılması, mevsimlik işçilerin kitlesel istihdamı, yerleşik işgüçlerinin başka yerde iskanı ve hisse ödemelerinin gerilemesiyle rasyonalize edildi. Bunlar on dokuzuncu yüzyılda Prusya tarımının emek-ilişkilerine hâkim olan ve Weber'in Doğu Elbeli kır işçileri üzerine harikulade makalesinde son derece açık seçik olarak tanımlanan büyük gelişmelerdi.[24]

Kısım III

Şimdi tarımsal işletme sahiplerine karşı koymayı mümkün kılan bütün çeşitlilikler konusunda gerçekçi bir anlayış edinmek için, bütün ya da en azından çoğu *kiracılık* türünü kapsayacak istihdam mantığını genişletmemiz gerektiğini ileri sürmek istiyorum. Kiracılığı mümkün olduğunca bir emek istihdam hali olarak yeniden incelememiz gerekiyor.

Mısır'da Jüstinyen zamanında, ortakçılar kendi ekin paylarından, "yaptığımız işten hissemize düşen yarı pay" olarak bahsediyorlardı; başka bir deyişle kendilerine verilen payı bir ücret biçimi olarak görüyorlardı.[25] 1930'larda Floud Komisyonu'nun dağıttığı anketi yanıtlayan Bengal toprak sahipleri kendi *bargadar*larının· düpedüz ücretli işçi olduklarını yanıtını vermişlerdi. *Jotedar*ların oldukça güçlü olduğu Kuzey Bengal bölgelerinde ortakçılık, çoktan bu yüzyılın ilk yıllarında, ülkenin bir başka yerinde, örneğin Pencap'ın orta bölgelerinde bahsi geçen bir hareketle örtüşen lızlı bir yükseliş içerisinde olmuştu.[26] Fakat buradaki önemli gelişme, 1.6 milyon akre kadar ekili *raiyyet* toprağın doğrudan devriyle birlikte hint keneviri bölgesindeki Bunalımın felaket getiren etkileri oldu. Bunalımın ilk evresinde, 1930 ile 1934

[24] Weber 1894, çev. K Tribe Weber 1979 içinde.

[25] Referanslar, Oxford Bizans Seminerinde sunulan, Trinity (1990) "Wine Production in Byzantine Egypt"de bir araya getiriliyor.

· Ortakçı (ç.n.)

[26] Bhattacharya 1983, s. 144.

arasında, devir rakamları bakımından yıllık devir oranı, 300.000'in üzerindeydi, otuzların sonunda 400.000'in üzerindeydi, kırkların başında 965.000'in üzerindeydi –bu elbette yakın tarihteki en büyük toprak devri hareketlerinden biriydi![27] 1939 itibarıyla, Doğu ve Kuzey Bengal'de tarımsal nüfusun en az yüzde 40 ila yüzde 50'si tamamen ya da kısmen ortakçı olarak çalışmıştı.[28]

Toprak sahiplerinin çeşitli yerel birliklerinin tepkilerine bakalım. Bengal Toprak Sahipleri Derneği *"bargadar** bir raiyyet değil, kiralık bir işçidir" diyordu. "İlk bakışta bargadarların toprakları bilfiil ekip biçtikleri için kullanım hakları var gibi görünür, fakat aslında kaliteli kiralık işçilerdir ve bu hakkı bu sınıfa vermek akıllıca değildir. Onlar kiralık işçilerdir ve onlara böyle yaklaşmak gerekir. İhtiyacı olan yegâne himaye, öngörülen ücret payını almasıdır..."[29] Burdwan'a göre, *"bargadar*lar uygulamada tarım işçileridir ve üründen ayni olarak pay alırlar."[30] Jessore'e göre, "ayni ödeme alan işçiden başka bir şey olmayan bargadarlara herhangi bir yasal hak vermek son derece anlamsız ve mantıksızdır."[31] Malda'ya göre "*Bargadar*lar sadece işçidir ve hizmetlerinin karşılığı fazlasıyla verilir."[32] Mymensingh'e göre "1929 Kanun Değişikliği *bargadar*lara herhangi bir yasal hak vermemişti, çünkü bargadarlar kiracı değil, genellikle emeğin karşılığı olarak toprağa ait ürünün yarısını alan yalnızca kiralık işçilerdi."[33] Toprak sahipleri eğer kullanım hakları ortakçılara verilecek olsa, olup bitecekleri bütünüyle açıklığa da kavuşturmuştu. Khulna toprak

[27] Krş. Goswami 1984, özellikle s. 357, Tablo 11.

[28] Mukherji'deki (1986) mükemmel sentezle krş.

* Barga olarak da bilinen sistemde ürünün bir kısmını toprak sahibine vermek koşuluyla toprağı ekip biçen kişiye verilen ad (ç.n.)

[29] Government of Bengal 1940, Cilt 3, s. 80.

[30] Government of Bengal 1940, Cilt 4, s. 405.

[31] Government of Bengal 1940, Cilt 4, s. 46.

[32] Government of Bengal 1940, Cilt 4, s. 106.

[33] Government of Bengal 1940, Cilt 4, s. 294.

sahipleri en belirgin olanlardı: "*Bargadar*lara kanunlar yoluyla himaye verilirse, kağan topraklarını elinde bulunduran toprak sahipleri ve diğer insanlar kesinlikle topraklarını kölelere ekip biçdirecek ve çok sayıda bargadar işinden olacaktır."[34] Olup biten işte tam da budur. Yakın tarihli bir çalışmada Rudra ve Bardhan şöyle yazmışlardır:

> Araştırmalarımız kiracılığın devlet içerisinde neredeyse her yerde düşüşte olduğu yönünde tartışılmaz kanıtlar sağladı.... Kiracılığın gerilemesine kiracıların büyük-çapta tahliyesi yol açıyor.... Köylerin yaklaşık yüzde 80'inde kiracı ziraatı, kiracıların zorla tahliyesi nedeniyle, kiralık işçiler eşliğinde kendi kendine-ekip biçmeye dönüştürülüyor.[35]

Dolayısıyla *jotedar*lar bu araştırma sonlandırıldığı sırada, yetmişlerin ortası ve sonunda, elbette tehditlerini dayattılar.

Toprak sahibi-kiracı ilişkisini bir işveren-emekçi ilişkisinin karşısına koymak, bir yazarın Batı Bengal'de ortakçılığın kademeli terk edilişinden bahsederken yaptığı gibi[36], kesinlikle yanıltıcıdır. Bu tür bir tavır, *adhiar*ları ya da başka ortakçılık çeşitlerini kullanma nedenleri elbette rasyonel kârlılık düşüncelerine bağlı olan *jotedar*ların ekonomik rasyonalitesini hafife alır. Bakarganj toprak sahiplerinin Komisyon'a söylediği gibi "Gündelik işçiler toprağı ekip biçerken bir *bargadar*la aynı gayret ve özeni göstermez ve neticede ürünlerin randımanında bir azalma olur."[37] Toprak sahipleri, ortakçı istihdam etmenin daha kârlı olduğunu kabul ediyordu. "Ücretli köleler yoluyla ekip biçme bugünlerde pek de kârlı değil."[38] Kısacası toprak sahipleri ortakçıları politik nedenlerle terk etmek isteyebilirlerdi ancak onu sürdürme ya da büyütme kararı esas itibarıyla ekonomikti.

[34] Government of Bengal 1940, Cilt 4, s. 87.

[35] Rudra ve Bardhan 1983, s. 48-9.

[36] Dasgupta 1984, s. 144. "Batı Bengal'den veriler kiralık emek-temelli tarımdan yana kiracılıktan açıkça uzaklaşmaya işaret ediyor."

[37] Govt. of Bengal 1940, Cilt 3, s. 9.

[38] Govt. of Bengal 1940, Cilt 3, s. 437, Dinajpur'dan.

Bir başka iş sözleşmesine dönmeme izin verin. 1910 dolaylarında Birbhum bölgesindeki koşulları tasvir edem O'Malley (*District Gazetteer*'de) şöyle yazıyordu:

> Çiftçilerin sabit kölesi tarla işçilerinden oluşan geniş bir sınıf var. Bunlar tarlaları ekip biçmek üzere senelik istihdam ediliyor ve karşılığında ürünün üçte birini alıyor. Mahsul olgunlaşmadan önceki yıl boyunca, bu işçiler çiftçinin verdiği tahıl avanslarıyla geçiniyor. Bu avanslar hasat zamanında işçilerin ürün payından elde edilen yüzde 25 paydır.[39]

1930'larda Ferozepur bölgesindeki Suner köyünde "Toprak sahibi, *siri*'yi senelik çalıştırır ve günlük yiyeceği toprak sahibinin evinden ve üretilen toplam tahıl payından karşılanır.... Bir insanı bir *siri* olmaya ikna etmek için kendisine genellikle işverenin karşılıksız sağladığı bir avans verilir."[40] Son olarak, on dokuzuncu yüzyıl sonuna ait sayısız yerleşim raporlarının birinden -1880'lerde Khandesh tahsilat bürosunda çalışan bir maliye memuru Fletcher'dan- bir aktarma yapalım:

> Büyük toprak sahipleri arasında çiftlik işçilerini senelik kiralamak çok yaygın bir uygulamadır; ödenmesi önerilen standart olağan miktar 50-55'tir, ki bu alışılmadık biçimde peşin olarak ödenmez. Sözleşmede kıyafet ya da yiyecek şart koşulmaz, ama işverenin, faizsiz, gelecek yılın ücretlerinden ödenmek üzere yıl boyunca bir büyük *mop* (yaklaşık 10 ölçek) miktarına kadar avans vermesi yaygın bir uygulamadır.[41]

Bu pasajları bilerek yan yana koymayı tercih ettim çünkü yan yana getirme, borçlanmanın tasvir edilen ilişkinin gereksiz bir özelliği olduğunu gösterir. Bundan kastım, işçilerin çoğu kez ya da genellikle borca sürüklenmedikleri değil, bunların emeğin ücret-

[39] O'Malley 1910, s. 67.

[40] Dawar and Dayal 1936, s. 18.

[41] W. M. Fletcher, Başmüfettiş RSA Poona and Nasik'dan T. H. Stewart'a, S.S.C, 2382/1886, Bombay Hükümet Kayıtları içerisinde, 186 n.s., *Papers relating to the Revision of the Rates of Assessment on the Expiry of the First Settlement in the Savda Taluka of Khandesh Collectorate*, Bombay, 1886, s. 13.

lerin arttırılmasıyla çalıştırıldığı ücretli emek biçimleri olmalarıydı; işveren bu avanslara bir "borcun" muhayyel görüntüsü bahşetmeyi ister seçsin ister seçmesin bu tamamen arızi bir durumdu. Doğrusunu söylemek gerekirse burada hiçbir borç dahil edilmemişti. *Ücret-avanslarına tüketim-kredileri olarak yaklaşmak, düpedüz efor-standartlarını manipüle etmenin bir yoluydu.* Nitekim kölelik ve ücretli emek çelişen sistemler değildir, lâkin biri diğerinin en çok şeyleştirilmiş biçimidir (bağımlılık bakımından ücretli emeğin yapısında var olan kölelik böyle *konumlandırılır*). İpotekli emekte, ücretler yalnızca borç olarak görülmez, fakat bu sözüm ona "borçlar" işçinin emek kapasitesinin güvenliği üzerinde yükselir (işçi kendi emeğini ipotek altına alır), dolayısıyla çifte bir mistifikasyona yol açılır. Emeğin-ipoteklenmesi on dokuzuncu yüzyılda Hindistan'da yaygındı. *Thana District Gazetteer* "beş ile on iki ve hatta on beş yıl" arasında değişiklik gösteren sözleşmelerden bahseder.[42] *Nasik District Gazetteer* "Davalar ara sıra sözleşme koşullarını dayatmaya neden olur, fakat mahkemeler bu tür anlaşmaları dikkate almayı reddeder."[43] Sabit rençber-emeği bir yüzyılı aşkın bir süredir düşüştedir.

Sonuç olarak: emek gücünün bileşimindeki kapsamlı değişikliklerin en iyi *kiralama pratiklerindeki* değişimlerle yansıtıldığı kabul edilir. Fakat tarımsal emeğin istihdamındaki bu alt düzey değişiklikler (farklı sözleşme türleri ile emek kategorileri arasındaki hareketler), feodal ya da yarı-feodal işletme sahiplerinin sözde pre-kapitalist verimsizliklerinden ziyade, emek piyasasının genel

[42] *Gazetteer of the Bombay Presidency Volume XIII, birinci kısım: Thana*, Bombay, 1882, s. 310. "Bölgenin her tarafına yayılan birçok zengin Brahman, Vani ve Kunbi tefecilerine ait kölelerin neredeyse hepsi beş ile on iki ve hatta on beş yıllık dönemler karşılığında efendilerine hizmet etmeye mecburdu."

[43] *Gazetteer of the Bombay Presidency Volume XVI: Nasik*, Bombay, 1883, s. 122. "Emeği ipotek altına alma geleneği tarla işçileri arasında çok büyük çapta etkilidir" (s. 121). Bir ilişkinin sözleşmeden doğan *biçimi* ile onun ekonomik özünü ayırmak önemlidir. Mısır'dan gelen Yunan papirüsü böyle bir ayrım ihtiyacına örnek oluşturan sözleşmelerle doludur.

durumuyla ve elbette böyle olunca da tarımsal işletme sahiplerine özgü rasyonaliteyle alakalıdır. Bu işletme sahiplerinin nakit avanslar ve sabit çiftlik sözleşmeleri kullanarak emek üzerinde kontrol sağlamaya kendilerini zorunlu hissetmeleri, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki emek piyasasının tarihsel koşullarını yansıtır.[44] Günümüzde Hindistan tarımsal emek piyasasına çok büyük ölçüde geçici işçiler hakimdir. Madras Başkanlığı *mirasidarlarının*, sabit rençber-hizmetçisinin istihdamında muazzam bir kesinti yapma ve üretimi gündelikçinin metanetine dayanarak yeniden organize etme kararı, bunalım yıllarından itibaren olağanüstü bir emek fazlalığına" yol açmıştı. Baker'ın ifade ettiği gibi:

> Ziraat sisteminin zirvelerinde iş yükünü karşılamak için gündelikçi arzına yaslanmak giderek daha kolaylaştı ve kritik zamanlarda basbayağı bir emek arzı sağlamak için yılın çoğu zamanı yeterli derecede çalıştırılmadan tutulan çok sayıda *pannaiyal*'i ekarte etmeyi mümkün kıldı. 1930'lar itibarıyla iş bulmak için farklı bölgeler arasında yüz mile kadar ilerleyen iyi örgütlenmiş gündelikçi ekipleri vardı.[45]

Fakat işletme sahiplerinin yanıtlarında soyut bir kaçınılmazlık yoktu, zira Bengal'deki aynı koşullar ve aynı dönem, ortakçıların istihdamında fevkalade bir artış olmasını sağladı ve gündelikçiye geçiş çok daha sonra, siyasal bir tehdidin baskısı altında ortaya çıktı. Çok yakın geçmişte, Gujarat'da çalışma gruplarına geçiş, sulu tarımda elde edilen mahsullerin yaygınlaşmasından ve Patidarların belli işlerde yüksek çalışma yoğunluğu ölçütleri da-

[44] Belirsizlik sömürge literatürünün tamamına nüfuz eder, örneğin Gaya üzerine raporunda Gierson şöyle yazmaktadır: "Bir *kamiya* genellikle kendisini bir efendiye toptan ödenen para karşılığında satar. Önceden bu bilfiil kendisinin ve ilelebet mirasçılarının satışıydı fakat bu yasadışı ilan edildikten sonra belirli bir avans ya da borça karşılık olarak yüzyıl hizmet etmek üzere artık kendisini kiralıyor....", Grierson 1893, s. 110. O'Malley çeşitli gazetelerde söz konusu pasajı tekrarlar.

[45] Baker 1984, s. 196.

yatmasıyla hissedilen ihtiyaçtan kaynaklandı. Böylelikle dönüp dolaşıp Cato'nun taşeronluğu ve taşeron işçilik kullanan işletme sahipleri için model anlaşmayı çoşkuyla benimsemesiyle başlayan aynı noktaya geliyoruz. Zira Breman'ın Gujarat eyaletindeki Patidarları çalışma-gruplarının hakkından bir üstlenici aracılığıyla gelir, çünkü kişisel denetim yükleri onlar açısından çok fazladır. Breman "kısa bir zaman içersinde çok miktarda iş tamamlanması gerektiğinde, yani tempo günlük ücret için ödenenden daha hızlı olduğunda çiftçilerin udhad [sözleşmeli iş] kullanmayı tercih ettiğine" dikkat çeker.[46] Bunun içerimi, sanayi gibi tarımın da bir "efor pazarlık"[47] süreciyle desteklenmesi ve işçiler makul bir şekilde karşılıklarının ödendiğini hissettikleri ölçüde üretecek olmalarıdır.

Son olarak, üretim tarzları arasında gidip gelen klasik tarım görüşüne karşı, emek kategorilerinin *istihdam kararlarını* yansıttığını ve bu kararların farklı tarihsel dönemlere mahsus bir "rasyonalite"yi ifade ettiğini tekrar tekrar varsaydım. Hem bu kararalım sürecini açıklayabilen, hem de tarımsal işteki iş sözleşmelerinin hüküm ve koşullarındaki kayda değer ölçüde gözlenen çeşitliliği açıklayabilen, tarımda emeğin kullanımına dair daha karmaşık bir modele fena halde ihtiyacımız var. [1992]

[46] Breman 1985, s. 278 ve sonrası. Rutten 1986, Kheda bölgesinin *patidarları* tarafından kullanılan alternatif bir taşeronluk biçimini betimler.

[47] Baldamus 1967.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTALİZMDEN ÖNCE İŞÇİLER

Dio Chrysostom'un "kelimenin tam manasıyla hür doğan kişiler sözleşme aracılığıyla, bazen en kötü koşullarda, kendilerini köle gibi iş için satarlar" dediği "Kölelik ve Özgürlük Üzerine" söylevlerinde etkileyici bir pasaj vardır.[1] Dio bu söylevleri, birinci yüzyılın sonuna doğru, imparator Domitian yönetimindeki sürgün dönemi sırasında yazmıştı. Şimdi bu pasajı çıraklık sözleşmesi gibi özel bir sözleşme biçimine bir gönderme olarak çözümlemek doğal görünebilir, fakat bunun yanlış bir yorum olacağını düşünüyorum. Stoik fikirlerden fazlasıyla etkilenmiş olan Dio, farklı ve daha temel bir meseleye, daha doğrusu iki meseleye değiniyordu. Bunlardan birincisi ücretli emeğin Roma ekonomisinde yaygın olmasıydı (kendilerini satan "binlere" gönderme), ikincisi ücret sözleşmelerinin köleler ile özgür şahıslar arasındaki ayrımı aşındırarak, ücretli emeğin bir tür kölelik olduğu bir serflik biçimine yol açmasıydı (ki aslında söylemlerin merkezi teması buydu). Aslında ikinci sofist dönemde, yani ikinci yüzyılda serpilen Yunan entelektüel kültürünün büyük rönesansında bu fikir neredeyse klişe olmuş gibi görünür. Yaşamı boyunca, ikinci yüzyılın önemli bir kısmında iki arada bir derede kalmış hiciv ustası

[1] Dio Chrys. *Or.*, 15.23 Cümlenin aslı şöyledir δουλεύειν κατὰ συγγραφήν.

Lucian, daha sonra geri almaya zorlandığı "Büyük Hanelerdeki Maaşlı İşler" isimli bir broşürde, onun için *ethelodouleia* ya da "gönüllü kölelik" şeklinde bir söz bile uydurmuştu.[2] Romalı üst sınıflar tam da bu nedenle ücretli işçileri hor gördüler.[3] Cicero'nun De *Officiis*'deki ünlü bir pasajı şöyle der "Bir de mahiretleri için değil, emekleri karşılığında ücret ödenen [*quorum operae, non quorum artes emuntur*] bütün şu işçilerin bayağı ve aşağılık işleri var; zira onlar açısından tam da ücretin kendisi kölelik sözleşmesidir."[4] Başka bir deyişle bağımlılık, ücretli emeğin özüydü. Daha sonra aynı çalışmada insanların neden bir başkasının emir ve iktidarına boyun eğebildiklerine dair muhtemel nedenler hakkında Cicero "çoğu kez kendi cumhuriyetimizde gördüğümüz gibi" [*ut saepe in nostra re publica videmus*] ekleme-sini yaparak ücret karşılığında istihdama değinir.[5]

Antik düşünürlerin ücretli emeğin doğasını görece dolambaçsız ya da gizemleştirilmemiş bir biçim içerisinde algıladığı ilk anlayış budur. İkincisi, Roma hukuku ve toplumu soyut emeğin kavramsal eşdeğeri olarak *opera*, çoğul biçimiyle *operae* terimini kullanmıştı. İstihdam sözleşmesi Roma hukukunda bir *locatio operarum*, yani (tatmin edici bir çevirisini bulmanın imkansız olduğu) "*operae*" teriminin işaret ettiği emek birimlerinin (satışı değil) kiralanması olarak yorumlandı. *Operae* İmparator Vespasian'ın büyübabasının tanımındaki gibi *manceps operarum*, iş yüklenicisi olarak bu durumda düzenli biçimde Umbria'dan Sabine bölgesine giden mevsimlik işçilere istinaden,[6] yalnızca işçiler anlamına gelebilmesine rağmen, *locatio operarum* işçilerin kiralanması değil, emek gücünün kiralanmasıydı, dolayısıyla

[2] Lucian, "On Salaried Posts in Great Houses", Loeb ed. 1960, Cilt 3, s. 412 ve sonrası. ("gönüllü kölelik" için s. 420).

[3] Brunt 1980, s. 99, "Üst-sınıf yazarları ücretli-kazancı hakir gördüler."

[4] Cicero, *De Officiis*, 1. 150, çev. Griffin and Atkins 1991, s. 58.

[5] Cicero, *De Officiis*, 2.22, çev. Griffin and Atkins 1991, s. 70.

[6] Suetonius, *Vesp.* 1.4, "... Umbria'dan Sabine bölgesine tarlaları sürmek için her sene düzenli olarak gelen gündelikçilerin bir yüklenicisiydi."

"hizmetler", bazı bakımlardan ölçülebilir emek, İngilizce'deki en iyi çeviridir.[7] Ücretli maden işçileri "dixit se locasse et locavit operas suas" formülüyle sözleşmeler imzalamıştı.[8] (Bu arada Digesta, köle sahiplerinin genellikle kendi kölelerinin hizmetlerini [*operae*] kiraladıklarını açıklığa kavuşturur. Patronun işçinin ödemesine el koyması dışında ücretli emekti bu. Bu durum ile birisinin hizmetlerini kiralama arasındaki fark hukuken birbiriyle ilgisizdir. Bütün mesele ücretlerin ödenmesiydi. Fakat meseleyi karmaşıklaştırmak için bir kölenin kendisini de kiralayabildiğini belirtmeliyiz.)

Hem metinsel hem de belgesel nitelikteki geride kalan kaynakların işle ilgili unvanlara tekrar tekrar başvurması ve işçilerin çoğunlukla örneğin sözleşmelerde kendilerinden meslekleri yoluyla bahsetmeleri dikkate değer bir olgudur. En yeteneksiz işçiler bile bunu yapmaktadır. Örneğin, *P.Oxy. 3933* kendisini bir "kuyumcu" çırağı olarak adlandıran kişiyle ilgili bir geç altıncı yüzyıl sözleşmesidir.[9] Çok sayıda insan açısından genel içerim, yaptıkları işin kimliklerinin parçası ya da en azından kendilerini başkalarına tanıtma yolu olmasıydı. Sözleşmeli işçiler bile özel mesleki kimliklerini muhafaza ediyordu. Cato, çiftlikidaresi üze-

[7] *Operae* "hizmetler" anlamına gelebiliyordu, örneğin, *Dig.*, 7.7.1 ("Bir hizmet bazı işlerin verimine dayanır"), 7.7.3 ("Bir kölenin kullanım hakkı hizmetler karşılığında alınan hizmetlerini ve ödemelerini kapsar"), 33.2.3 ("Hür bir insanın hizmetleri, tıpkı kiralanıp bir anlaşma koşulu yapılabildikleri gibi miras da bırakılabilir"), Augustine, *Ep.* 24.1 (Lancel 1987, s. 384) (*operae*'yi "satan" ebeveynler = yılın belli bir dönemi çocuklarının emek gücünü satanlar); "çalışma günleri", örneğin., Columella, *RR* xi.1.24, *Dig.* 40.7.20.5 ("on iş günü"); "emek", örneğin Columella, *RR* ii. 2.12 (*si suadebit operarum vilitas*, "ucuz emek maliyeti onu cazip kılarsa"), Pliny, *NH* xvii. 192. (*operarum computatio*, "emek maliyet hesapları"); ve "işçiler", örneğin *Dig.*, 45.1.137.3 (*fabris et plurimis operis*, "zanaatkârlar ve sayısız işçi"), Suet, *Vesp*, 1.4 (n. 6 yukarıda). *Opera* (tekil) aynı şekilde Pliny'de olduğu gibi daha soyut "emek" anlamına gelebilir, *NH* xvii.38 ("bazı ürünler emek maliyetini hesapladığınızda harman etmeye değmez," *si computetur impendium operae*).

[8] Berger 1948.

[9] *P.Oxy. 3933* (588).

rine el kitabında toprak sahiplerine zeytinleri olgulaştıklarında mümkün olduğunca çabuk toplamalarını ve uzun süre yerde bırakmamalarını tavsiye ederken şunu ekler: "Toplayıcılar [*leguli*] mümkün olduğunca çok zeytin olmasını isterler ki üzümlerden daha fazla toplayabilsenler ve presçiler [*factores*] üzümlerin uzun süre yerde kalmasını isterler ki böylece üzümler yumuşayacak ve değirmenden geçirmesi daha kolay olacaktır."[10] Fakat bu işçiler, toplayıcılar ve presçiler, bilfiil gerekli rakamları en iyi şekilde madde halinde koyan anlaşmalar sonrasında çiftlik sahiplerine yükleniciler tarafından verilmişti. Bunlar taşeron işçilerdi. Üstelik bütün şehirler, içlerinde bulunan iş topluluklarıyla tanınmaya başlayabilir. Strabo Mısır'ın orta kısımlarındaki Panopolis'i "keten işçileri ve taş işçilerinin eski bir yerleşimi"[11] olarak betimler ve bir yazıtta işçi kendisini "taşçı, Asvan'dakilerden biri" olarak betimlerken en iyi taşçıların oradan geldiğine işaret eder.[12]

Ücretli emek inşaat, madencilik, tarım ve hane içi hizmet içersinde; tüketim için çok sayıda mal üreten pek çok endüstriyel işyerinde muhtemelen yaygındı. Peter Brunt ünlü bir makalesinde "serbest emeğin geniş ölçüde Roma'daki kamu işlerinde istihdam edildiğini" göstermişti.[11] 212 ila 216 yılları arasında inşa edilen Caracalla hamamları, bir bilim insanının itinalı hesaplamalarına göre, vasıflı işçinin yaklaşık olarak 2.38 milyon işgününü ve ayrıca vasıfsız işçinin de 2.06 milyon işgününü tüketmişti.[12] Buradaki çarpıcı olgu, vasıflı işçilerin ağır basmasıdır. Vasıflı işçilerin vasıfsız işçilerden fazla olmasının nedeni tamamen Roma kamu mimarisinin niteliğiyle ilgiliydi. İnşaat işçiliğine muazzam talebin olduğu dönemlerde, duvarcılar ve diğer vasıflı işçilerin pazarlık konusunda elleri güçlüydü ve çoğunlukla işleri yarıda

[10] Cato, *De agricult.* 64.1; 144. 3-4.

[11] Strabo, xvii. 1.41.

[12] *CIG* iii, 4716, aktaran Fitzler 1910, s. 137.

[11] Brunt 1980, s. 84.

[12] DeLaine 1997.

bırakmaya yatkınlardı. Sanayi için bir disiplin yasası düzenlenmek üzere bu durum, ardı ardınca emperyal müdahaleyi harekete geçirdi. Örneğin, Nisan 459'da Sardis inşaat işçileri, her türlü kasıtlı iş engellemesine karşı işverenlerin zararının karşılanacağını kabul ederek ant içmeye zorlandı.[13] Benzer gerginlikler altında çalışan bir başka endüstriyel sektör ise darphaneydi. Aurelian'ın 271'de iktidara gelmesi üzerine, Roma darphane işçilerinin kitlesel bir isyanı olmuştu. Aurelian'ın bu isyanı orduyu devreye sokarak son derece vahşi bir şekilde bastırdığı söylenir. Bir kaynak (muhtemelen her iki taraftan) ölü sayısını 7.000 olarak kaydediyor.[14] Kaynaklarda çelişen izahlar olmasına rağmen, darphane-işçileri ile otoriteler arasındaki meselenin özünün tedavüldeki paranın niteliği olduğu görüşünde hemfikirdiler. Gerginlikler İmparatorluğun sonuna kadar sürdü. 363'de İskenderiye'de patlak veren şiddetli dini çatışmalar sırasında darphanenin yöneticisi, nefret edilen Aryan piskopos George ile birlikte kalabalık tarafından linç edilmişti.[15] Dördüncü yüzyıl ortasında yönetimde verimlilikleri etkileme yolları önermek için yazılmış anonim bir broşürde yazar şöyle yazıyordu:

> Darphane işçileri tedavüldeki paranın kullanışlılığını ve altın sikkenin dolaşımını geliştirmek için her bölgeden toplanmalı ve tek bir adada bir araya getirilmelidir. Aslına bakılırsa bırakın komşu ülkeyle münasebetleri temelli kesilsin ki böylece görüşme özgürlüğü ... kamu hizmetinin bütünlüğünü bozmasın.[16]

Herhangi bir imparatorun bu tür bir tavsiyeyi bir seferliğine de olsa ciddiye alıp almadığı şüphelidir. Her halükarda altın madeni paranın üretimi her zaman bir hayli merkezileştirilmişti ve darphanelerin her yıl milyonlarca *altın sikke* imal eden bir çalışma

[13] *CIG* 33467, en iyi tartışma di Branco 2000.

[14] Aurelius Victor, *Caes.*, 35.6 (çatışma skalası); Eutropious, *Brev.*, 9.14 (bastırma).

[15] Ammianus Marcellinus, xxii. 11.8-9; *Hist. Aceph.*, 2.10.

[16] Anonim, *De rebus bellicis*, 3.2 (Thompson 1952, s. 95).

rejiminde önemli sayıda işçiyi biraraya getiren atölyeler olarak başı çektiği düşünülebilir. Geç dönem Roma altınının dikkat çekecek derecede yüksek kalitesi, emeğin aslında ne kadar sıkı bir şekilde kontrol edildiğini gösterir.

Büyük imparatorluk projeleri ve devlet işletmelerinin oluşturduğu spektrumun diğer ucunda, çok büyük miktarlar ya da maddi yığınak yönünden işçilerin çok daha az zaman kaybı yaşadığı ve daha çok bireysel yeteneklerine dayanmak zorunda kaldıkları daha küçük binlerce özel işletme -atölyeler, çiftlikler ve malikâneler- vardı. Fakat bu noktada ağırlıklı olarak Mısır'ın iç bölgelerinden -Delta'nın güney bölgeleri- kalan binlerce papirüse dayanarak önemli belgeler edindiğimiz için şanslıyız. Çoğu basılı papirüs Yunancadır ve az da olsa Kıptice'dir, ama Viyana erken İslami dönemden büyük ölçüde yayınlanmamış muazzam sayıda Arapça papirüs içerir. Papirüs bilimine ait kanıtlar Mısır gibi Akdeniz bölgelerinde *serbest* emeğin ne kadar yoğun bir şekilde kullanıldığını ve işçilerin çalıştırıldığı, ücret ödendiği ve kontrol edildiği çok farklı biçimleri gösterir. Bugüne sağlam biçimde ulaşan ücret anlaşmaları ya da *Arbeitsverträge*'·de nakit ücretler yaygındır ve bu anlaşmaların çoğu, Doğu İmparatorluğu açısından istisnai bir zenginlik dönemi olan daha sonraki dönemlerden, ağırlıklı olarak altıncı ve yedinci yüzyıllardan olduğu için, ücretlerin altın sikke [*solidi*] olduğu anlamına gelir bu. Fakat ücret formülü istihdam türüne (yaş ve toplumsal cinsiyete) göre ve dolayısıyla elbette ücret miktarı da buna göre değişiklik gösteriyordu. İkinci yüzyıla ait bir tarım raporunda duvarcılar ile onların çırakları arasındaki ücret farkı 7'ye 4'tür, yani vasıfsız işçiler vasıflı ücretlerin yüzde ellisinin biraz üzerindedir. Ustalık farkı dikkate değer biçimde sabit gibi görünmektedir –Diocletianus'un *Fiyat Tebliğleri*, skalanın altında tarım işçilerinin olduğu ve vasıflı ya da çok mahiretli mesleklerin iki misli ya da daha fazlasını al-

· [Alm.] İstihdam sözleşmeleri (ç.n.)

dığı çok sayıda iş açısından bir yüzyıl sonra neredeyse aynı oranı (2'ye 1) gösterir.[17] *Fiyat Tebliğleri*'nde kır işçileri için öngörülen tavan rakam, günlük bir buçuk kilo buğdaya denk olan 25 *denarii* nakit ücretti. Altıncı ve yedinci yüzyıl sözleşmelerinde daha az vasıflı gruplar yılda iki ya da üç *altın sikke* alır. Bu rakamları buğday-eşdeğerlerine çevirmek yaklaşık olarak aynı miktarı verir, ücret iki *altın sikke* ise daha az, üç ise daha fazladır. Aslında John Chrysostom serbest çalışan zanaatkârların ücretli işçilerden daha iyi beslendiğini söyler, çünkü Chrysostom'ın dediği gibi işverenler istihdam ettikleri işçilerin ücretlerinin önemli bir kısmında kesintiye gitme yanlısıydı.[18] John, dördüncü yüzyılın sonuna kadar azımsanmayacak kadar orta sınıfın olduğu Antakya'da yaşayıp vaaz vermişti; birçok işverenin bu sınıftan gelmesi de muhtemeldir. Öte yandan vasıflı işçiler kendi sözleşme koşulları üzerinde daha fazla kontrole sahipti ve bu durum, parça başına ücret için güçlü bir öncelik gibi görünmektedir. Bir ikinci yüzyıl sözleşmesinde iki taşçı, kesilecek ve daha sonra tespit edilecek taş türü ve boyutuna göre bir fiyat listesi yapar; "Keseceğimiz bütün taşlar için, bizden herhangi bir süsleme talep edilmeyecektir."[19] Aynı dönemden ürün sözleşmelerinde işçiler hektar başına hesaplanıyordu.[20] Daha önce bahsettiğim Sardes inşaat işçileri, hastalığından ötürü bir usta işini bırakmak zorunda bırakılırsa, işverenin yerine birini bulmadan önce üç hafta beklemesi şartının aranacağını yetkililere kabul ettirebilmişlerdi.[21] Geç Antik ücret-anlaşmalarıyla ilgili en çarpıcı gerçek, durup dururken her iki tarafın da anlaşmayı sonlandırma ihtimaline karşı, işçilerin bilfiil "karşılıklı cezai" madde koyabilmeleriydi. Büyük

[17] Giacchero 1974.

[18] John Chrysostom, *Ep. I ad Cor., Hom* xliii, 3 içerisinde (*PG* 61. 372).

[19] *P. Oxy.* 498.28 ve sonrası. (2.c.), çev. Hunt ve Edgar 1932, Cilt 1, s. 58 ve sonrası.

[20] Schwartz, 1961, s. 117-23.

[21] Bkz. dipnot. 15.

bir malikâne ile ömür boyu iş sağlanan değirmen taşı kesicisi arasındaki bir sözleşme olan *P. Oxy. 3641* içersinde bir maddede şöyle deniyordu: "Siz Ekselansları vekilleriniz aracılığıyla uyarmadan veya verimsizlik veya herhangi bir neden olmaksızın beni kapı dışarı ederseniz, siz de aynı cezaya çarptırılırsınız."[22] Fakat daha da önemlisi karşılıklı cezanın daha vasıfsız işçilere ilişkin sözleşmelerde de yer bulmasıydı. Kuyumcu çırakları işverenleri "herhangi bir neden yokken çırakları kapı dışarı ederlerse, tüm ücret kaybını karşılamak zorunda olduklarını!" kabullenmeye ikna edebilmişlerdi.[23] Ortakçılar bile toprak sahiplerini böyle bir şartı kabul etmeye ikna edebilmişti. *Misthōtikē homologia*, yani ücret-anlaşması olarak adlandırılan *SB XII 11240* içerisinde, ortakçılar vaktinden önce işi bırakmaya karar verirse on iki *altın sikke* ceza ödemeyi kabul eder, diğer taraftan "sözleşmenin [*misthōsis*] bitiminden önce beni işten çıkarmaya karar verirse, ceza olarak aynı miktarı bana ödeyecektir"[24] deniyordu.

Geç antik dönemde ücretli istihdamın yayılması işçiler arasında yeni bir güven türüne yol açtı. Orakçılar, taşçılar, kanal-işçileri, duvarcılar ve tersane işçileri gibi bazı çalışanlar, hatta çoğu profesyonel gruplar, çalışma ve yaşam koşulları *paramonarioi* olarak adlandırılan genel hizmet sözleşmeleriyle işe alınan, tecrit edilmiş hane içi hizmetçilerinin tersine, kendi kendini yöneten, seyyar gruplar oluşturmuştu.[25] Bu işçiler ekipler halinde çalışıyordu[26] ve şantiye alanları[27], çiftlikler, malikâneler, taş ocak-

[22] *P. Oxy. 3641*, 17 ve sonrası.

[23] *P. Oxy. 3933*. 24 ve sonrası. (588).

[24] *SB* XII 11240. 19 ve sonrası. (6/7C). On iki *altın sikke* yarım altının altıda birine eşitti.

[25] Anlaşılan *Paramonē* herhangi özel bir yükümlülük çağrışımı olmayan, yıllık ya da uzun süreli, genellikle yıllık, hizmet sözleşmesi anlamı kazanmıştır; örneğin, *SB* XII 11239 (418), *P. Oxy.* 140 (550), *SPP* XX 219 (604), *SB* XVI 13016 (638), *SB* I 4490 (641 ya da 656). Adams bu sözleşmelerdeki δάνειον'nın bir borç değil, avans ücret ödemesi olduğunu gösterir 1964, s. 75 ve sonrası.

[26] Kraus ve Röder 1962, özellikle s. 998-116.

ları vs. arasında mekik dokuyorlardı. Diğerleri daha geniş bir kentsel topluluğun parçasıydı, dolayısıyla da bazen yerel piskoposlarına muazzam bağlıydılar ve yerleşiktiler. Basil için düzenlenen cenaze töreninde konuşan Sezarya piskoposu Nenizili Gregor, Domitius Modestus isimli Doğu Eyaleti'nin en üst düzey memurunun bir kez daha Basil'e çağrıldığının nasıl yayıldığını ve bulabildikleri her şeyi silah haline getiren, bir araya toplanmış devasa bir kalabalığın (371 yılında) nasıl onu tehdit ettiğini anlatır. Gregor, bu "kaynaşık grubun" özünün devlet malı silah fabrikaları ve dokuma fabrikaları ya da atölyelerindeki işçiler tarafından oluşturulduğunu söyler Daha örgütlü işçi gruplarının psikolojisine ilginç bir bakışla[28] onlar hakkında şunları söyler: "Bunun gibi durumlarda özellikle açıksözlülükleri bakımından sert ve gözüpek olan işçilerdir bunlar"[29] İşçilerin iç örgütlenmesi hakkında çok az şey biliyoruz ama Kilise hiyerarşisinin bastırmaya çalıştığı (altıncı yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar süren) Merovenj döneminin[30] keşiş birliklerinin ya da *coniurationes clericorum*'un dördüncü yüzyıldan altıncı yüzyıla kadar zanaatkârlar ve işçiler arasında daha geniş çapta gönüllü bir birlik içerisinde kök salmış olması mümkündür. Portus'un liman işçileri dördüncü yüzyılın ortasında hükümetin kamu onayına sunduğu bir kartel ya da "kapalı işletme" oluşturdu.[31] İnşaat endüstrisindeki ustaların da kendilerine ait mesleki kuruluşları vardı, nite-

[27] Tchalenko 1953-58, t. 1, s. 51-2; Mango 1966.

[28] Gregory of Nazianzus, *Or.*, 43.57 (*Sc* 384, s. 246), *kai gar eisi peri ta toiauta thermoteroi kai to tolman ek tēs parrēsias echontes.*

[29] Örneğin, Athanasius'un Eskipazar'daki (Türkiye'nin batısındaki Edirne) silah fabrikalarından on işçinin infazına dair atfına dikkatiniz çekerim, Athanasius, *Hist. Arianorum*, 18, bir kez daha piskoposlarını müdafaya koşturan işçiler örneği. Bu gibi grupların kavgacılığı, emek süreci içerisindeki işçi yığınına işaret eder, krş. Jones 1964, s. 835-6, "*Fabrikalar* büyük kuruluşlar olmuş olmalıdır, zira çalışanları yerleştirildikleri kent nüfuslarında önemli bir öğeydi."

[30] Bkz. Oexle 1985.

[31] *CTh* 14.22.1 (364).

kim Sozomen, Kyzikos'un kamu-sektörü işçilerinin iki büyük "lonca [*tagmata*]" içerisinde örgütlendiğini belirtir.[32] Bu, işçiler arasında bir radikalizm kültürüne ait öğelerin ayırt edilip edilemeyeceğine dair son bir meseleyi gündeme getirmektedir. Cevabın, ihtiyat payıyla, evet olduğunu belirtmek ve buna dair oldukça farklı iki örnek aktarmak isterim.

Birincisi, dördüncü yüzyılda Kuzey Afrika'daki hasatçeteleriyle ilgilidir. Bu çeteleri onlardan çok olumsuz bir dille söz eden kaynaklardan biliyoruz ancak, zira bu çeteler dördüncü yüzyılın dini çatışmaları içerisinde yer alıyorlardı. Katolik kaynaklar ve en azından bir imparatorluk anayasası onlardan "Circumcellions" olarak bahseder – anlaşılan bu, mücadele eden "militanlar" anlamına gelen "Agonistici" olarak anılmayı tercih ederek, reddettikleri bir isimdi.[33] Circumcellions, en çok, özellikle Afrika'nın Akdeniz piyasalarına hakim olduğu dördüncü yüzyılda, buğday ve zeytin hasadının mevsimlik işgücü için muazzam bir talep yarattığı Numidya'da (bugünkü Cezayir) güçlüydü. Ço-

[32] Sozomen, *Hist. Eccl.* 5.15 (*PG* 67.1256f). İşçilerin başlıca sanayi sektörlerinde gönüllü yazılmasını gerektiren *yapılar* ya da mesleki kuruluşlara atfen Sozomen'in τάγματα kullanıyorum.

Dördüncü yüzyılın başları ve ortalarında Kuzey Afrika'da görülen, sapkınlıkla itham edilen Hıristiyan grup. Romalı lejyonerlere saldırarak şehit olmayı Hıristiyanlığın amacı sayıyorlardı. Kendilerine Mesih'in savaşçıları anlamına gelen *Agonistici* denmesini tercih ettiler (ç.n.)

[33] Bu işçilerin "cüretkârlığını [*insolentia*]" frenlemek için malikânelerinde mangalarca Circumcellions bulundurduklarını anlayan toprak sahiplerinin adını verdikleri [*Hii autem qui praediis suis circumcellionum turbas se habere cognoscant*] tarım işçileri *Gesta conlationis Carthaginensis, Edictum cognitoris* (=Lancel 1972-1975, t.3, s. 978). Örneğin, Augustine'in "geçim kaynakları uğruna kır ambarları arasında dolanıp dururlar" [*vicstus sui causa cellas circumiens rusticanas*] dediği göçmen işçiler, *Contra Gaudentium*, 1.28.32 (*CSEL* 53/3, s. 231); Augustine, *Enarratio in psalm. cxxxii*, 3 (*CC* 40, s. 1928), "Sağa sola gitmeye alışkındırlar, zira sabit meskenleri yoktur [*solent enim ire hac illac, nusquam habentes sedes*]"; "Agonistici": Augustine, *Ep.* 108.18 (410); *Enarratio in psalm. cxxxii*, 6 (*CC* 40, s. 1930); Pstatus, 3.4 (*CSEL* 26, s. 81), Donatus, Bagai piskoposu "Circumcellion militanlarını toplamak için" [*circumselliones agonisticos nuncupans*] mahalli piyasalara ajanlarını yollar.

ğunlukla Donatistlere olduğu kadar Circumcellions'a da bir hayli düşman olan Augustine, onları kırsalda terörü yaymakla suçladı. Circumcellions çeteleri elbette içinde kadınları barındırıyordu, zira Augustine bunu bir skandal olarak gördüğü için bize defalarca bundan bahseder.[34] Circumcellions'ı bu kadar çekici kılan şey, ondan korkan yazarların Circumcellions'ın radikalizminden tekrar tekrar bahsetmeleridir. Optatus, 330'larda hareket ilk kez ortaya çıktığında, kredi anlaşmalarının geçersiz hale geldiğini, hiçbir tefecinin kendi sermayesini kurtarma özgürlüğüne sahip olmadığını ve işverenler seyahat ederlerken araçlarından inmeye zorlanıp işçilerinin [*mancipia*] arkasından "köleler gibi" koşmaya zorlandıklarını anlatır. Kısacası, "Circumcellions'ın tahakkümü ve ileri sürdükleri fikirleri sayesinde efendi-köle ilişkisi tersine çevrildi."[35] Circumcellions, Donatist kilisesinin radikal sağ kanadını teşkil ediyordu ve ilham kaynaklarını bu kilisenin öngördüğü biçimde almış olmaları muhtemeldir. "Liderlerine [*principes*]" sürekli atıf yapmaları, Kuzey Afrika'daki mahsulün iç örgütlenmesiyle açıklanmalıdır. Marçais'e göre, Mağrip orakçıları tarlayı sıra sıra gruplara böler ve en vasıflı işçiyi sağ tarafa yerleştirir. Bu işçi "çalışmayı başlatan ve yönlendiren"dir.[36] Bu işçiden *sultan* olarak bahsedilmesi, Circumcellion çete liderlerine *principes* [liderler] olarak hitap edilmesini andırmaktadır.

Mısır'dan vereceğim ikinci örnekte farklı bir radikalizm türü dile getirilmektedir. Dördüncü yüzyılın sonunda Feyyum'da koca bir manastır ağı, yine daha çok hasat zamanı, kendi keşişlerini yarı zamanlı ücretli emek için göndermişti; bu keşişler-yarı zamanlı işçiler daha sonra ücretlerini, bölgedeki en yoksul aileleri beslemekte kullanılan ya da zindanlardaki insanlar ve göçmenler ve muhtaç kişiler için yiyecek ve giysi biçiminde İskenderiye'ye

[34] Örneğin, Augustine, *Ep.* 35.2 (*CSEL* 34/2, s. 28-9), *Contra litteras Petiliani*, 2.88.195 (*CSEL* 52/2, s. 120).

[35] Optatus, 3.4 (s. 82); Augustine tarafından teyit edilir, *Ep.* 1854.

[36] Marçais and Guîga 1925, t.1, s. 249.

gönderilen bir fonda topladılar.[37] Bu örneği hakkıyla değerlendirmek için, manastır sisteminin dördüncü yüzyılın ilk yıllarında vuku bulan devlet ve ekonominin devasa yeniden yapılanmasına bir yanıt olarak sıradan insanlar arasında başladığını hatırlamalıyız.[38] Pachomius, ilk tarikat üyelerinden oluşan manastırı Mısır'daki tenha bir köyde kurmuştu. Ve liderliği Donatist ruhban sınıfından çıkan Circumcellions'de olduğu gibi, Augustine'e inanılacak olursa, Feyyum'daki bu hatırı sayılır işletmeye Sarapion adında bir rahip öncülük ediyordu.

Bütün bundan çıkarılacak asıl sonuç, sınıfın kendisinin kapitalizme özgü olması anlamında olmadıkça, işçi sınıfının özel olarak kapitalizmin bir ürünü olmadığıdır, o kadar ki kapitalizmden önce işçiler, kapitalizm altında işçiler olarak aynı anlamda bir sınıf meydana getirmemiştir. Marksistler az sonra değineceğim nedenlerden ötürü "pre-kapitalist" denilen toplumlardaki ücretli emeğin boyutunu büyük ölçüde azımsamıştır. Marx'ın vakti ve bu konuyu araştırma eğilimi olmuş olsaydı, burada alıntılanan bazı ifadeler Marx'ın nazarında geçerli olurdu, fakat bunların çoğu geçerli değildi. Örneğin, azımsanmayacak sayıda papirüsün farkına ancak 1880'lerde varılmaya başlandı ve 1950'ye kadar hiç kimse papirüs malzemesinden basılı bir ücret sözleşmeleri derlemesi yapmayacaktı.[39] Gelgelelim, tarihsel ayrıntıya ilgi hikâyenin yalnızca bir kısmıdır. Kapitalizmden önce işçilerin varlığının düpedüz görmezden gelinmesinin asıl nedeni, Marksist gelenekteki ilkelciliğin gücüdür. Ücretli emek bilhassa bir modern kurum olarak gözümüze ilişir, çünkü antik dünya, aslında kapitalizmden önceki tarihin bütün dönemleri, kapitalizmi niteleyen her türlü kuruma içyapısal olarak kapalı görülür. Bütün sosyalistler bu görüşte değildir. İster Otto Rühle gibi "Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında ekonominin İtalya'da *neredeyse*

[37] Rufinus, *Hist. Monachorum in Aegypto*, 18 (Festugière 1961, s. 114).

[38] Mazzarino 1951.

[39] Montevecchi 1950.

kapitalizmin eşiğine kadar geliştiğine" inanmaya razı olunsun[43] ister Arthur Rosenberg gibi (Rosenberg aktif bir komünist olmadan önce Roma tarihçisiydi) Yunan ve Roma dünyasındaki kapitalistler ve proleterlerden bahsedilsin,[40] isterse de günümüzde Feliciano Serrao gibi "antik çağların tarihsel koşullarıyla uyumlu bir kapitalizm biçiminden" bahsedilsin,[41] sol düşüncede bir an önce kurtulmamız gereken modernist bir damar her zaman olmuştur. Marx'ın Kapital'inin birinci cildinin altıncı bölümündeki Mommsen üzerine düştüğü acımasız dipnotu son derece tartışmalıdır. Marx, sermayenin gelişimini köleliğin geniş çapta kullanılmasını mümkün kılan bir dünya içerisine yerleştirdiği için Mommsen'e saldırmıştı.[42] Mommsen *Römische Geschichte*'de geç Cumhuriyet'i bir aristokratlar ve bankerler rejimi, Cumhuriyet ekonomisini ise "sermaye birikimi ve spekülasyona dayalı bir tarım-ticaret ekonomisi" olarak niteliyordu."[43] Bu görüşler, "köleliğe dayalı bir ülkede kapitalistlerden oluşan bir hükümet" [*das Capitalistenregiment im Sklavenstaat*] olarak tanımladığı 1850'lerdeki Amerikan kapitalizmine dair algısından fazlasıyla etkilen-

[43] Rühle 1924.

[40] Özellikle ağırlıklı olarak Yunan tarihini ele alan popüler bir çalışma, Rosenberg 1997. Rosenberg, Roma'nın kendisini dünyanın "ilk kapitalist iktidarı" olarak tanımlayarak, açıkçası Cumhuriyetçi oligarşinin egemen grubunu "kapitalistlerden oluşan küçük bir çevre" olarak gördü (s. 91). "Roma banker sınıfının elindeki devasa sermaye birikiminden" ve Marianlar üzerinde "kapitalist zümrenin iktidarını sona erdiren" Sulla'nın zaferinden bahsediyordu (s. 92). Roma İmparatorluğu yüzlerce kendi kendini yöneten yerel topluluğa dayalı "en kaba biçimiyle kapitalist bir sınıf-devleti"ydi (s. 94 ve sonrası.). Bununla birlikte bu tahayyül, büyük bir hızla geç imparatorluk ve onun dizginlenemeyen despotizmini ele alıp egemen grupları "büyük toprak sahipleri, milyonerler, bürokratlar ve piskoposlar" olarak tanımlayan *Demokratie und Klassenkampf im Altertum*'un son bölümünde etkinliğini kaybeder (s. 101). Arthur Rosenberg üzerine bkz. Riberi 2001; Keßler 2003.

[41] Serrao 1971, s. 767: '[Q]uella certa forma di capitalismo compatibile con le condizioni storiche generali dell'antichità." Serrao'nın asıl yazıları Serrao 1989 içerisinde biraraya getirilmiştir.

[42] Marx 1976, s. 271.

[43] Mommsen 1866, s. 488 (rejim), 504 (sermaye birikimi)

mişti.[44] Doğrudur, Mommsen Marx değildi ve Marx'ın "sermayenin modern anlamı" -Marx'ın kendi araştırmasının nesnesi olarak ele aldığı kapitalizm türü- olarak adlandırdığı şeye dair basit bir kavrayışa bile sahip olmamış olabilirdi. Fakat Marx'ın kendisi de Amerikalı köle sahiplerini kapitalist olarak tanımlama yanlışıydı[45]; *Kapital*'in üçüncü cildinde Elder Cato'dan hem toprak sahibi hem de kapitalist olarak bahseden pek çok atıf vardır[46] ve Marx ile Engels *Alman İdeolojisi*'nde Augustus çağındaki "Romalı kapitalistlere ait üzüm bağları ve villalardan" bahsederler.[47] Bunların hiçbiri bugün de itiraz edilebilir gibi görünmüyor. Her halükârda Marx'ın dipnotuna sebebiyet veren metin *Kapital*'de pek az resmedilenlerden biridir. "Kendinde ve kendisi için metaların mübadelesi, kendi doğasından kaynaklı olanların dışında, başka bağımlılık ilişkilerini kapsamaz" dedikten sonra Marx şöyle devam eder:

> *Bu varsayım*la, emek gücü ancak, kendi sahibi tarafından, yani kendisinin emek gücü olduğu kişi tarafından, meta olarak satışa sunulduğu ya da satıldığı takdirde ve sürece, meta olarak piyasaya çıkabilir. Emek gücünü sahibinin meta olarak satabilmesi için ... kendi emek kapasitesinin, kendi kişiliğinin, kayıtsız şartsız sahibi olması zorunludur.[·]

Bu paragrafı Mommsen üzerine dipnot takip eder.[48] Fakat serbest emeğin hakimiyeti yalnızca bir varsayımsa, tarihi fotoğrafın içerisine sürüklemenin ve tarihsel bir gerçeklik tasvirine karşı koymanın anlamı nedir? Dahası "bu varsayımla, emek gücü ancak,

[44] Mommsen 1866, s. 516.

[45] Bkz. Banaji 2003, s. 81'deki atıflar.

[46] Marx 1981, s. 923, dipnot. 42a.

[47] Marx and Engels 1965, s. 58 "Augustus zamanında Romalı kapitalistlere ait üzüm bağları ve villaların dışında başka hiçbir şey bulamayacağı Roma Campagna'da [Feuerbach] yalnızca otlak ve bataklık bulur"; krş. "Romalı kapitalistler, valiler vs." s. 151.

[·] *Kapital Cilt 1*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, s. 170.

[48] Marx 1976, s. 271.

kendi sahibi tarafından, yani kendisinin emek gücü olduğu kişi tarafından, meta olarak satışa sunulduğu ya da satıldığı takdirde ve sürece, meta olarak piyasaya çıkabilir" ifadesi bile geçerli bir tümdengelim olmakta başarılı olamaz çünkü köleliği görmezden gelir. Emek gücü piyasada bir meta olarak ortaya çıkabilir ki aslında serbest işçiler zor bulunur ya da hiç olmadıklarında ortaya çıkmıştır da. Appian, kamu toprağını tekelleştirmiş ve ondan devasa araziler oluşturmuş olan zenginlerin, köle istihdamını tercih etmelerinin asıl nedeninin, köylülerin zorunlu askerliğe ve değişken emek arzına tabi olmaları olduğunu anlatır.[49]

Bu görüşlerin can alıcı noktası, modern ekonomide (kapitalizmin modern biçimleri) sermaye birikimine nazaran "serbest emeğin" merkeziliğini yadsımak değil, Marx'ın ücretli emek ile sermaye arasındaki bağlantıyı yorumlamaya çalıştığı özel hattı sarsmaktır. Marx *Kapital*'in birinci cildinin altıncı bölümünde, tek tek kapitalistlerin emeği çeşitli biçimlerde sömürdüğü ve bunun sermayenin yalnızca imalat ve yerli sanayi olarak varolduğunda olmadığı açıkken, serbest emeğin kullanımını sermayenin mantıksal bir önkoşuluymuş gibi göstermeye meyleder. Aslında Marx *bunun farkındaydı*, zira şöyle yazmıştı:

> Makine işçi ile kapitalist arasındaki sözleşmeyi de ... kökten değiştirir. Metaların mübadelesini temel alan *ilk varsayımımız*, kapitalist ile işçinin birbirlerinin karşısına özgür kişiler olarak, metaların bağımsız sahipleri olarak çıktıklarıydı.... Fakat şimdi kapitalist, çocukları ve genç insanları satın alıyor.... [İşçi] karısını ve çocuğunu satıyor. Köle taciri oluyor.[50]

[49] Appian, *BC* 1.7 (White 1964, Cilt 3, s. 15 ve sonrası.): "zira zenginler ... serbest işçiler tarımdan orduya alınacak korkusuyla, köleleri işçi ve çobanlar olarak kullanarak, münferit araziler yerine geniş arazileri ekip biçmeye girişti. Aynı zamanda köle sahipliği, askeri hizmetten muaf oldukları için artış gösteren kölelerin çocuk çokluğundan zenginlere büyük kazanç getirdi."

[50] Marx 1976, s. 519.

Marx'ın 200 sayfa sonra buraya, bahsi geçen altıncı bölüme geri dönerek serbest işçi hakkındaki varsayımın hipotetik doğasını yeniden vurguladığını görmek çok ilginçtir. Lakin Mommsen'e saldırısını harekete geçiren de bu varsayımdı.

Asıl önemlisi, Mommsen, Roma Cumhuriyeti ekonomisini "sermaye kütlesi ve spekülasyona dayalı" olarak nitelemesi noktasında savunulabilir.[51] Marx'ın sermayenin doğasını ilk kez bilimsel bir tarzda açıklayan kişi olması, sermayenin genelde bütün daha önceki kuşaklar açısından tamamen bir muamma olduğu anlamına gelmez. Bir değer toplamının sermaye olmaktan çıktığı fikri, sermaye sürekli aktif ve kendi kendini üretici

[51] Bkz. dipnot. 46. Krş. Runciman 1995, s. 37 "Roma'nın üretim tarzı, biçimsel olarak serbest emek gücünün başatlığı dışında, her açıdan *kapitalistti.* (italikler Runciman'a aittir!). Marx'ın kendisi (Mikhailovskiy'e cevabında) Cumhuriyetin son dönemindeki "büyük para sermaye"sinin oluşumundan bahsediyordu. Weber ve Hintze, antik ekonominin "köle-emeğine dayalı tarımsal bir kapitalizme çakılı kaldığını" bile iddia ederek (Hintze s. 312) [*im Agrarkapitalismus mit siner Sklavenarbeit*] Roma İmparatorluğu'nun tarımsal tarafı üzerinde durmuşlardı. Günümüzde bu çok kısıtlayıcı gibi görünüyor. Ticari ortaklıklar, ticaret kolları, Roma hukukunda borç yönetişimi (başlıca idari pozisyonlarda köleleri kullanan karmaşık işletme yapıları aracılığıyla borç sınırlaması dahil, bkz. Di Porto 1984; Serrao 1989, s. 27 ve sonrası.; Földi 1996), bireysel zanaatların ayrışması ve Marx'ın imalata özgü olarak gördüğü uzmanlaşmış işçilerin kullanımı ve metal-işi, tekstil, çinicilik vb. *endüstriyel* işletmelerden oluşan etkileyici bir dizi bağlantısıyla toptancı tüccarların geniş çaplı faaliyeti, *bütün* bunlar İslam'da olduğu kadar Roma'da da daha geniş-tabanlı bir "kapitalist kesim" varsayabileceğimize dair somut kanıt gibi görünüyor. Bu tarihsel materyalistler açısından bir sorunu çözüme kavuşturmak değil, bir sorunu *ortaya atmak* anlamına gelir. Marx'ın imalata özgü emek-süreçleri hakkında, krş. Augustine, *De civitate Dei, vii.*4=Dyson 1998, s. 273, "tek dört dörtlük bir usta tarafından kusursuz yapılabilmiş bile olsa, bir tasın hatasız gün ışığına çıkmadan önce birçok işçinin elinden geçtiği gümüşçüler sokağındaki işçiler gibi. Lâkin *birçok zanaatkâr bu şekilde istihdam edilir çünkü bir sanat eserinin her bir kısmının tek bir usta tarafından hızlı ve kolay bir şekilde öğrenilmesinin daha iyi olduğu düşünülür*", krş. Marx 1976, s. 456-8. Üretim üzerindeki kontrolün yapılanması sanayiler içerisinde bile değişiklik gösteriyordu, örneğin Drinkwater'daki tekstil 1977-78; Robinson 2005.

olmadıkça, hem Basil'de hem de Nissalı Gregory'da bulunur.[52] Geç Roma aristokrasisinin bir üyesi olan Ambrose'un sermayenin yerinde duramayan doğası üzerine çok parlak bir pasajı vardır ve bu pasajda Ambrose, bize, kapitalistin [*faenerator*] parasını saklamakta değil, onu aktif bir şekilde kullanmakta çıkarı olduğunu anlatır.[53] Burası söz konusu fikirlerin arka planını (aristokrasinin dayanak noktasını oluşturan para-sermayenin muazzam birikimlerini) araştırmanın yeri değil.[54] Yalnız şu kadarını söyleyeyim ki, Geç Antikite itibarıyle hem ücretli emek hem de sermaye (kapitalist üretim tarzının temel *öğeleri*) bütün yönleriyle oluşmuştu, fakat birleşmeleri çok daha belirsizdi. Kapitalist sisteme benzer bir şeyin Akdeniz'de ortaya çıkmaya başlaması beş yüzyılı bulmuştu.[55] [2006]

[52] Basil, *Hom. in illud Lucae "Destruam* vs.", 5 (*PG* 31.269); Greg. Nyss., *Contra usurarios*, 16; 20 (PG 46. 437), "paranın kendi kendini yaratması" ya da sahibi için "çalışma" gibi imgelerle. Nissalı Gregory tefecinin kendi parasını "atıl ve verimsiz" bırakma isteksizliğinden bahseder.

[53] Ambrose, *De Tobia*, 5.16 (Giacchero 1965, s. 95); 13.43 (s. 121); 389 civarında yazılmıştır. Ambrose sermayenin [*pecunia faeneratoris*] "uzun süre bir yerde tamamen hareketsiz duramayacağını, zira sayısız elde dolaşıma girmenin onun geleneği olduğunu ... faizin [*usura*] artabilmesi için aktif kullanım [*usus*] gerektirdiğini ileri sürer. Sermaye denizdeki dalgalar [*fluctus*] gibidir, harman ettiğimiz mahsuller [*fructus*] gibi değildir. "Sermaye asla hareketsiz değildir [*pecunia numquam quiescit*]. Bir başka pasaj da ticari çevrelerde kullanılan esrarlı terminolojiyi eleştirir, örneğin "İlkeden bahsediyorlar fakat onu 'sermaye' olarak adlandırıyorlar [*sors dicitur, caput vocatur*]" der.

[54] Banaji 2007a.

[55] Cracco 1967; Banaji 2007b.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SERBEST EMEK KURGULARI: SÖZLEŞME, ZOR VE SÖZDE SERBEST OLMAYAN EMEK

Jan Breman'a

Öncüller: Rızanın ele avuca gelmez gerçekliği·

Bir sözleşme ne zaman "gönüllü" olur? Yanıt muhtemelen asla olmadığıdır. Bazı sözleşmelerin ya da çoğu sözleşmenin "gönüllü" olduğu iddiasının temelinde yatan varsayım, "özgürlük alanlarını *betimleyici olarak* tanımlayabildiğimiz ve onları seçeneksizlik alanlarından ayırt edebildiğimizdir."[1] Bir özgür seçimin sonucu olarak sözleşme anlayışı, istihdam sözleşmeleri dahil, bütün sözleşme türlerini genelleştirir. Sözleşme aracılığıyla (klasik hukukun genel teorisi) on dokuzuncu yüzyıl ücretli emeği bireysel özerklik, özel irade, özgür irade ve özgür fail gibi iyimser imgeler içerisinde sterilize edilmiştir. Elbette ücretli emeği (emeğin kiralanması maksadıyla sözleşmeler; "daha önceki bir terminolojide "hizmet") işçinin işverene bağımlılığı bakımından değerlendir-

· Michael Anderson, Sebastian Budgen, Barbara Harriss-White, Karl Klare, Marcel van der Linden ve Pritam Singh bu yazıyı tasarlarken bana faydalı materyaller sağladılar;Tom Brass isekendi kitabının bir kopyasını bana gönderdi. Hepsine minnettarım.

[1] Kelman 1987, s. 87.

miş olan ve bunu yaparken Antikite'ye geri dönen on dokuzuncu yüzyıl öncesi uzun bir gelenek vardı.[2] Ücretli emeğe dair bir formülasyonda işçinin sattığı şey "kendi emek gücünü kontrol hakkı"dır.[3] Emek gücü asla bedenden ayrılmadığı için, işverenler "emek gücünü" "satın aldıkları"nda satın aldıkları şey, işçilerin bedenlerinin ve şahıslarının kullanımı üzerindeki yetkidir. Başka bir deyişle "işçi ve onun emeği, emek gücü değil, sözleşmenin mevzusudur."[4] Sözleşmeye dair on dokuzuncu yüzyılda gelişen liberal yasalcılık, ya da "saf" veya "genel hukuk teorisi", ücretli işçinin neredeyse sınırsız bağımlılığını rızanın teskin edici yalanlarına dayandırmıştır. Örneğin, ABD mahkemeleri açısından "bilerek ve isteyerek girilen hizmetkârlığın istemdışı olarak adlandırılamayacağını" iddia etmek uygun ve tutarlıydı.[5] Burada "isteyerek" sözünün, "Kişi tercih etmedikçe hiç kimsenin böyle bir

[2] Örneğin, Cicero, *De Officiis*, II. 22, "Çeşitli nedenlerle kendilerini başkalarının kontrolü ve gücüne tabi kılan [*subiciunt se*] kişiler vardır. [Bunların arasında bu şekilde davranmaya sevk edilenler] eninde sonunda ücretli kiralanan [*mercede conducti*] kişilerdir, toplumumuzda sık sık görülen bir durumdur bu." I. 150 içerisinde ücret [*merces*] "hizmet karşılığı" [*auctoramentum servitutis*] olarak tasvir edilir. Tom Paine'in on sekizinci yüzyılın sonundaki ücretli emek tasvirine dikkat edin: "Hizmetten kastım, devlet içerisinde ve idaresi altındaki bütün hizmet ya da memuriyetlerin gönüllü olarak kabul edilmesi ve oradaki kârların katılmasıdır." Akt. Steinfeld 1991, s. 131.

[3] Marx 1976b, s. 1060: "İşçi, zorunlu geçim araçlarının karşılığında kendi emek gücünü kontrol etme hakkını satmıştır."; krş. Batt, 1967, "Efendi, kişisel olarak ya da bir başka köle veya fail yoluyla kölenin işini kontrol etme hakkına sahip olmalıdır. Köleye (hizmet saatleri içerisinde) ne zaman çalışıp çalışmayacağını ve hangi işi yapacağını ve onu (bu hizmet koşulları içerisinde) nasıl yapacağını anlatmak üzere yetkilendirilen işte bu kontrol ve müdahale hakkıdır. Nitekim bu, söz konusu ilişkide baskın olan özelliktir."

[4] Pateman 1988, s. 151. Pateman "bedenden ayrılmış emek gücü kurgusunun" *işçilerin bizzat* kapitalizmde birer meta olmadıkları yanılsamasını perçinleştirdiğini ileri sürer. Sartre *Diyalektik Aklın Eleştirisi*'nde birbirinin yerine kullanılır şekilde "emek gücünü satmak"/"kendini satmak" ifadelerini kullanır, örneğin, işçiden "kendisini bir maddi obje olarak satan" [se vendre comme un objet materiel] ve "işçi-meta" [l'ouvrier-marchandise] olarak bahseder.

[5] Justice Brown *Robertson v. Baldwin* 1897 içerisinde, Akt. Steinfeld 2001, s. 271.

sözleşme içerisine girmesine gerek yoktur"tan daha fazla bir anlamı yoktur.[6] Emek gücünün gönüllü satışı, köleleğin anti-tezi değil, onun önkoşuluydu.[7] Sözleşmeler tatbik edilmek üzere yapılmıştı; "sözleşmelerin uygulamaya konulmasının ilgili tarafların özgür iradelerinin uygulamaya konulması" olduğunu düşünmemek için hiçbir sebep yoktu.[8] Marx'ın bununla bir derdi yoktu, istihdam sözleşmesini ya da emek gücünün gönüllü satışını bir "formalite" olarak tanımlarken[9], bunun "insan özgürlüğünün nihai gelişimiyle"[10] ya da kapitalistlerin kendi aralarında kararlaştırarak eşit olarak para yatırdıkları ticari işlem türleriyle[11] herhangi bir alakası olmadığı yönündeki temel görüşün altını oyuyordu. Sözleşme hakkındaki irade teorisi, on dokuzuncu yüzyıl hukuki biçimciliğinin bir kurgusuydu ve tam da olduğu gibi kabul edilmişti,[12] bu nedenle *Kapital*'in birinci cildindeki hiç de ironik olmayan sav şöyledir: "Ücretli işçi .... *kendi özgür iradesiyle kendisini satmaya zorlanır*."[13]

Gelgelelim, bir başka düzeyde *hiçbir* sözleşmenin serbest olmadığını ileri sürmek de mümkündür çünkü kapitalizm altında ekonomik baskı her tarafa sinmiştir. (Bu, tek tek işçi için olduğu kadar "çoğu kapitalist" için de geçerlidir.)[14] Marx'ın ücretli emeği

[6] Yüksek mahkeme kararından bir ifade, akt. Steinfeld 2001, s. 268.

[7] Bkz. Orren 1991, s. 94-5.

[8] Dalton 1985, s. 1027.

[9] Marx 1976a, s. 724, n. 20: "Çocuk emeğinin söz konusu olduğu yerde, gönüllü satış formalitesinin bile tarihe karıştığı unutulmayacaktır."

[10] Marx 1973, s. 651-2: "Dolayısıyla, öte yandan, serbest rekabetin insan özgürlüğünün nihai gelişimi olduğu görüşü budalalıktır."

[11] Marx'da 1976b "ticari bir faaliyetin yanıltıcı *sanrısına* (s 1064; Marx'ın vurgusu) ve Marx 1976a, s. 520'de "bir sözleşmenin özgür kişiler arasında görünmesi"ne atıf.

[12] Bu özellikle Marx 1976a, s. 178'de nettir (iki irade arasındaki bir ilişki); s. 280 ("Sözleşmeleri, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur").

[13] Marx 1976a, s. 932; vurgu bana ait.

[14] Örneğin, Miranda 1982, s. 26 ve sonrası. "Çoğu kapitalist" üzerine Marx'ın rekabetin "baskıcı" gücüne atıflarına dikkat edin, Marx 1976a, s. 381; 433; 436.

"görünüşte gönüllü" olarak nitelendirirken de aklındaki şey kesinlikle budur[15] ve muhtemelen Sartre'ın da iş sözleşmesini "sahte-sözleşme" olarak nitelendirme amacı yine buydu.[16] Yine de *bu* sınırlılık hissine *–praktiko-inert*'in· "yayılmış şiddeti" (Sartre'ın anlayışında bir "kolektif" olarak ifade edilen emek-piyasası ya da "ekonomik ilişkilerin tekdüze zorlanması"– "özgür" bir işçi olarak serbest işçi hususunda tekrarlanan göndermelere göre iradeciliğin diline her türlü açık seçik karşı koyma arzusuna Marx'ta *daha az* işaret edilir.[17] Korkutma ve tehditten oluşan umumi hukuk her ne olursa olsun, Marx ve Engels açıkçası bir başına ücretli çalışanı bir *özgür* fail olarak ya da ücret sözleşmesini bir *özgür* sözleşme olarak görmemiştir.[18] Buradaki mesele, serbest ve serbest olmayan emek arasında sınırın çekildiği[19] hukuki muhakemenin istenilen şekle sokulması değil[20], kapitalizm maiyetinde serbest emek kavramının *ipe sapa gelmezliğidir*. Baskı her yerdedir çünkü "[pazarlık etmenin] sonuçları ciddi ölçüde herhangi bir verili andaki geçerli hukuki düzen tarafından belirlenir."[21] "İster bir mantık meselesi, ister bir politika meselesi ol-

[15] Marx 1976b, s. 1028; krş. Marx 1981, s. 958: "... zorunlu emek her ne kadar serbest sözleşme anlaşmasının sonucu gibi görünse de".

[16] De Beauvoir 1981, s. 455.

· *Inertia*: Eylemsizlik. Kavram burada, kişi ne yaparsa yapsın, onun pratik faaliyetine direnen "madde" anlamında kullanılıyor (ç.n.).

[17] Örneğin, Marx 1976a, s. 382; 412; 612; Marx 1978, s. 117; Hobbes sözleşmelere kökenleri ne olursa olsun eşit olarak bağlayıcı yaklaşarak ikrah ve tehditten oluşan umumi hukuk öğretisini reddetmişti, bkz. Thomas 1965, s. 185-236, özellikle 232. ve sonrası.

[18] Örneğin, Engels *The Fortnightly Review* için yaptığı *Kapital* Cilt 1'e dair bir değerlendirmede şöyle diyordu: "Emekçi payına sözleşme, özgür bir sözleşme değildir ... işçilerin bir "özgür" sözleşme aracılığıyla kendilerini ve çocuklarını köle olarak satmalarını önleyecek bir kamu hukukunu yasalaştırmayı zorla sağlayan şey, yalnızca bir kitle olarak emekçilerin mücadelesidir." (Marx ve Engels içerisinde 1985, s. 255).

[19] Steinfeld 2001.

[20] Kennedy 1998.

[21] Kennedy 1976, s. 1685 ve sonrası. ve Kennedy 1998, s. 260.

sun" özgürlük ile zor uygulaması arasına sınır çekmek imkansızdır.[22] Aslında,

> *Her* sözleşmede ... daha bilgili tarafın kendi ticari ortağıyla daha fazla bilgisini paylaşmasının gerekip gerekmediği (yani bazı bakımlardan her durumda bir "hilekârlık" sorunu çıkar) ve toplumsal bakımdan uygun olmayan seçenekler kendisine uygun olsa da, bir taraf diğerini tümüyle tasavvur edilebilir olmasını sağlamış olsaydı (yani, her durumda bir "korkutma ve tehdit" sorunu çıkar) sözleşmenin yapılıp yapılamayacağı açık bir sorudur.[23]

Liberal Mistifikasyonlardan İbaret Bir Marksizm mi?

1970'lerin sonunda yayınlanan bir monografide genç iktisatçı Sudipto Mundle, Marx'ın emeğin sermayeye "biçimsel bağımlılığı" olarak adlandırdığı şeyin bir örneği olarak Hindistan'da Güney Bihar'ın bir bölgesi olan Palamu'daki köleliğin gelişimini tanımlayan ilginç bir çıkış yaptı. Mundle, "ipotekli emek· sisteminin sermayenin tarıma nüfuz etmesinin bir ürünü olduğunu" ve emeğin kitlesel çıkışına yanıt olarak, ücretleri aşağıda tutma girişimi dahilinde, toprak sahipleri tarafından geliştirildiğini ileri

[22] Dalton 1985, s. 1031.

[23] Kelman 1976, s. 21; krş. Wightman 1996 şunu ileri sürer: "Rıza onun haklı çıkma gücünü devam ettirecekse, rızanın ne zaman gerçek olduğunu hukukun ayırt edebilmesi gerekir. Fakat perde bir kez çekilip rızanın gerçekliği irdelendiğinde, günlük ekonomik baskı ya da zorunluluğun bütün çeşitleri potansiyel olarak rızayı sarsar. Ve sözleşme hukuku, göz önünde tutulan şeyin anlaşmanın görünüşünün olduğu, geleneksel olarak objektif bir anlaşma teorisi benimsediği için gerçek rızayı tanımlamaya başlamak için iyi donanımlı değildir. Nitekim hukuk yazarlarının karşılaştığı sorun hapsedilme sorunudur: Mağdurun çok daha sınırlayıcı bir rıza anlayışına dayalı öğretileri böylece baltalamadan rızanın gerçek olmadığını söylemesine imkan tanıyacak bir biçimde baskı nasıl tanımlanır. Bunun sonucu, çoğunlukla bir tarafın herhangi bir gerçek tercihi olmaksızın başlanan ya da değiştirilen bütün sözleşme biçimlerini açıklığa kavuşturmak olacaktır (s. 19).

· Borçların para ile değil de doğrudan işçilik yoluyla ödendiği bağımlılık biçimi (ç.n.)

sürdü.[24] V. K. Ramachandran, 1990'da *Wage Labour and Unfreedom in Agriculture*'ı yayınlayana kadar, bu meselelere dair herhangi bir önemli teorik tartışma yaşanmadan bir on yıldan fazla geçti. Ramachandran, Mundle'ı pek de ciddiye almadı. İpotekli emeğin en geri biçimlerini sermaye sömürüsü olarak görmek, yalnızca "tanımsal bir kurnazlık gibi bir şey aracılığıyla" mümkündü.[25] İpotekli emek kapitalizmin bir parçası olamaz çünkü işçilerin tercihi kapitalist sömürünün doğası nazarında merkezidir. Şaşırtıcı bir şekilde Ramachandran'ın kendi fikri hemen hemen hiç eleştirel yorum almamıştır. Geriye dönüp bakıldığında, tanımlarla ilgili bir hokkabazlık olsaydı, kiralık emek "serbest olmayan" ile bağdaştığı için, ücretli emeğin onunla bağdaşmadığına dair kitabının tam da ilk sayfasındaki dikkat çeken iddia ona aitti.[26] Orada belirtilen ayrım açıkçası keyfidir. Çoğumuz açısından kiralık emek ve ücretli emek birbirinin yerini alabilir terimlerdir; bu özel ayrımları onlara atfeden bir sosyal bilim sözlüğü elbette yoktur. Ramachandran'ın açıkça yapmaya heveslendiği şey, iradecilik dilindeki geleneksel tanımının dışında kurumu muğlaklaştıracak bir ücretli emek modelini muhafaza etmekti. Klasik bireyciliğin öncülleri ve ikili karşıtlıklarıyla dolu -başka bir deyişle en kesin anlamıyla ideolojiyle dolu- bu dilin bize ulaşması, görünürde Ramachandran'ın meseleye dair ilgisinin ötesindeydi. İdeolojiyi toplumsal ilişkileri (özellikle tahakküm ilişkilerini) doğallaştıran bir inançlar-temsiller sistemi olarak tanımlayacağım için, ücretli emeğin serbest emek olarak bireysel kuruluşuyla karşılaştırıldığında düşünümsel olmayan görüş, bu fikirle sarıp sarmalanmış

[24] Mundle 1979, s. 92 ve sonrası., Banaji 1977a ele alıyor.

[25] Ramachandran 1990, s. 18.

[26] Ramachandran 1990, s. 1: "... ücretli emek, genel kiralık emek kategorisinden ayırt edilmelidir. Ücretli bir işçi ya da proleter, mülkiyeti olmayan ve kendi emek gücünü tercihine göre işverene satmakta özgür olan kiralık bir işçidir. Örneğin, bu, pekala bir kiralık işçi olsa da, kendi işverenini seçmekte özgür olmayan ipotekli işçinin tersidir.

doğallık yanılsamasına karşı koymak için anlaşılan çok az şey yapıyordu.

Ücretli emeğin özgür bir pazarlık olarak bireyci kuruluşunu kabullendikten sonra Ramachandran, değer sorununu bu özgürlüğe atfetmeyle karşı karşıya kaldı. Nitekim *Wage Labour and Unfreedom* [Ücretli Emek ve Özgürlüksüzlük] serbest işçinin özgürlüğünü hem "biçimsel" hem de "pozitif" olarak niteler. Bu görüşlerden herhangi birinde ya da her iki nitelendirmenin kullanımında örtük olan çelişki hakkında çok fazla şey söylenmemiştir. Serbest ücretli emekten, çoğunlukla ilk tanıma bağlılığa işaret eden "özgür" ücretli emek olarak bahsedilir. Yine Ramachandran da "işverenleri seçme özgürlüğünün imlediği serflikten kurtuluş ve temel kişilik haysiyetinden" bahseder.[27] Her halükârda bu akıl yürütme silsilesinin ilginç bir sonucu, serfliğin kapitalizmi imkânsız kılmasıdır, zira kapitalizm ücretli emeğe dayanır ve ücretli emek serfliği dışarıda bırakır.

Ramachandran'a göre kutuplaşma, ücretli emek ile serbest olmayan emek arasındadır, çünkü ücretli emek tanım gereği özgürdür ve "serbest" burada büyük oranda "serbest olmayan"nın zıddı olarak yorumlanır. Tom Brass ise bunun yerine serbest ve serbest olmayan emek arasındaki genel karşıtlığı koyar; Ramachandran'ın aksine Brass, ücretli işçilerin serbest olup olamayacağından emin değil gibi görünmektedir. Ücretli emeğin rutin olarak "serbest ücretli emek" olarak tanımlandığı ve *kısaca* "serbest olmayan emek"ten bahsettiği sayısız başka birçok pasaja karşı, kitabında "serbest olmayan ücretli emek" ifadesini kullandığı yalnızca bir pasaj vardır.[28] Aslında *Towards a Comparative Political Economy of Unfree Labour*'un [Serbest Olmayan Emeğin Karşılaştırmalı Bir Politik Ekonomisine Doğru] dizini "ücretli emek"e dair tek bir madde bile içermemektedir! Serbest ve ser-

[27] Ramachandran 1990, s. 250.

[28] Brass 1999, s. 151, Daniel, Bernstein ve Brass (haz.) 1993 ortak "Giriş"ten kısımları tekrarlar.

best olmayan emek meseleleri üzerine bir dolu cüretli polemikle kıyaslandığında, ücretli emeğin kendisini "serbest" ve "serbest olmayan" emek arasındaki büyüleyici karşıtlık etrafında oluşturulan kavramsal şemada nereye yerleştirdiği konusunda bir belirsizlik fikri uyandırmaktadır. Brass, işçilerin ya serbest ya da serbest olmadığı tamamı tamamına Manişeist bir evren inşa eder ve bunlar hakkında yazan bilim insanları ya bunu idrak eder ya da ipotekli emeğin savunucuları olarak faaliyette bulunur. Brass, borçlu-ipotekli emeğin serbest olmadığını (yani borç aracılığıyla hakim olunan serbest emek olmadığını), işverenlerin borç ve köleliği emeği "metalaştırmamak" için kullandığını (emeği üretim araçları içerisinde yeniden birleştirmek?) ve son olarak bu eğilimin (işçileri emek piyasasından zorla dışlamanın) tek tek işverenler, artan "sınıf bilincini" bertaraf etmek için işgücünün bileşimini "yeniden yapılandırdıkça" (zira "serbest olmayan" işçilerin örgütlenme ihtimali yoktur) arttığını ileri sürer. Brass'ın özgün bir "proleterleşme" fikri vardır. Proleterleşmeyi emeğin mülksüzleştirilmesi bakımından değil, açıkça örgütlü bir işçi sınıfının oluşumu bakımından tanımlar. Bu, onun, örgütlü işçi gruplarının "*de*-proletarizasyonun" biçimlenmesini sekteye uğratan unsurlardan bahsetmesini sağlar. İpotekli işçiler, ücretli işçiler olabilir de olmayabilir de (Brass bunu belirsiz bırakır) ama (Brass'ın kullandığı idealleştirilmiş, Lukácscı anlamda) proletarya *değildirler*. Tarım kapitalistleri işçilerin başlangıç aşamasındaki proleter öznelliklerini ellerinden almak için köleliği kullanır.

Brass ile Ramachandran'ın çıplak ikiliklerinin sonucu şudur: Her ikisi de aslında serbest emek olarak liberal-bireyci bir ücretli emek fikrini, bireysel işçinin "rıza"sına ve bu "rıza"yı somutlaştıran özgür pazarlığa dayalı emek fikrini paylaşırlar. Serbest emeğe ilişkin hiç de mazur gösterici bir maksatı olmayan Marx'ın tam zıttı bir görüştür bu. Marx'ın serbest emeği ele alışında iki bakış söz konusudur: Marx'ta serbest emek hem tarihsel olarak tanımlanır hem de ideolojik olarak onunla çatışılır. Bunlar soyut-

lamanın farklı düzeyleridir; her ikisi de önemli olmalarına karşın, bu yazıda ilgilendiğim ikincisidir. Marx'ın serbest emek tartışmasının, onu, Hukuki Gerçekçilik ile başlayan yirminci yüzyılın eleştirel hukuki gelenekleri içerisinde doğmuş sözleşme eleştirisinin taslağını çizmiş ilk önemli düşünür yaptığını ileri sürmek istiyorum. Serbest emeğe göndermeleri bu eleştirinin çerçevesinden soyutlamak, özgürlük fikrine sahip olmadığı bir doğallık katma riskini devam ettirmektir. *Modern* dünyanın sözleşmeye dayalı bir istihdam modelini tanımlaması uzun bir zaman almakla kalmadı,[29] fakat böyle bir model, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıktığında, ücretli emek bugüne kadar bizimle birlikte gelen hukuki bir mistisizme büründü.

Dolaşım alanının "insanın doğuştan haklarından oluşan Cennet'in ta kendisi" olarak tanımlandığı *Kapital* Cilt I'deki ünlü pasaj, on dokuzuncu yüzyıl liberal-bireyci sözleşme ideolojisinin kısa ama öz ve alaycı bir ifadesidir. "Özgürlük", "Eşitlik" ve "Mülkiyet" klasik bireyciliğin simgesel soyutlamaları (esas bireyci kavramlar) iken, doğal haklara, özgür iradeye ve Bentham'a göndermeler ideolojik tasavvur ile yankılanır.[30] Üstü kapalı söylenen, "özgürlüğün" katı bir biçimde sözleşme ideolojisi ve bireyciliğin soyutlamaları bakımından anlaşıldığıdır. Daha sonra *Cilt I*'de Marx, çalışma sözleşmesini emeğin hareketliliğiyle birlikte "bağımsızlık görüntüsünü" ayakta tutan bir "hukuki kurgu" olarak nitelendirir.[31] Bununla beraber daha sonra da kapitalist ile işçi arasındaki "serbest sözleşme", bir "yanılsama" olarak tasvir edilir.[32] Bireyciliğe karşı bu çıkışları çevreleyen perspektif, temelde sermayenin, yani *total* sosyal sermayenin bakış açısından bireysel (serbest) işçi anlayışıdır. Nitekim:

[29] Bkz. Kahn-Freund 1977, s. 508 ve sonrası.

[30] Marx 1976a, s. 280.

[31] Marx 1976a, s. 719.

[32] Marx 1976a, s. 935.

> Aslına bakılırsa, işçi kendisini kapitaliste satmadan önce de sermayeye aittir. İşçinin kendi kendini satışının dönemsel olarak yenilenmesi, işçinin kendilerine ücret yoluyla bağlandığı efendilerinin değişmesi ve emeğin piyasa fiyatındaki oynamalar, işçinin ekonomik bağımlılığına hem yol açar hem de bunu görünmez hale sokar.[33]

Bir kez daha, bireysel işçinin "sermayeye esareti ancak [kendisini] sattığı tek tek kapitalistlerin çeşitliliğiyle örtbas edilir."[34] Son olarak, "kapitalist ile işçi arasındaki mübadele ilişkisi, içeriğin kendisine yabancı olan ve onu yalnızca mistikleştiren, dolaşıma ait bir görüntüden, biçimden ibaret hale gelir."[35]

Tüm bunlar, kapitalizm açısından elzem olsa da, serbest sözleşmenin bir "formalite", yine de ücretli emeğin "asıl doğasının" bir *mistifikasyonu* olan "kapitalist üretim ilişkilerinin temel *dolayım biçimlerinden* biri", bir "yanılsama" ya da "aldatıcı görünüş" olarak betimlendiği ünlü "Ek"in büyüleyici bir pasajında özetlenir.[36]

Başka bir deyişle ücretli emeğin "asıl" doğası, işçilerin ezilmesini *meşrulaştıran* ideolojik temsillerde bulunamaz. Serbest emeği serbest olmayan emeğin karşısına koyan Brass'ın tarzı, fiili tahakkümün özgür, doğal ve rasyonel görünmesini sağlayan "söz-

[33] Marx 1976a, s. 723-4. [558].

[34] Marx 1976a, s. 763-4.

[35] Marx 1976a, s. 729-30. [564].

[36] Marx 1976a, s. 1063-4. "O halde yaygın bir şekilde savunulan iki görüşün hatalı oldukları sonucu çıkar:

> Birincisi ücretli emeği, emeğin kapitaliste satılmasını ve dolayısıyla *ücret biçimini* yalnızca *yüzeysel olarak* kapitalist üretimin karakteristiği bir şey olduğunu düşünenler var. Ne var ki bu, kapitalist üretim ilişkilerinin ve bizzat bu ilişkiler tarafından mütemadiyen yeniden üretilen *temel* dolayım biçimlerinden biridir. İkincisi, bu yüzeysel ilişkiyi, bu *temel formaliteyi*, kapitalist ilişkilerin bu *aldatıcı görünüşünü* onun gerçek *özü* olarak düşünenler vardır. Bu yüzden hem işçileri hem de kapitalistleri *meta sahipleri* olarak sınıflandırmakla bu ilişkilere dair gerçek bir açıklama getirebileceklerini düşünürler. Dolayısıyla onun *ayırt edici özelliğini* yok ederek ilişkinin asıl doğasını örtbas ederler." [italikler aslı gibidir].

leşme hukuku"nun rolünü görmezlikten gelmektir.[37] Feinman ve Gabel'in ileri sürdüğü gibi:

> Kapitalizmin doğuşu ... dramatik ve alt üst edici bir toplumsal çalkantı yarattı ... İnsanlar yaşamlarında bu tür yoğun parçalanmaları kabullenmeye nasıl ikna edilebildi ya da zorlandı? İkna araçlarından biri, yeni düzene meşruluk sağlamaya çalışan yeni bir ideolojik imgelem yaratmış sözleşmeler hukukuydu. Sözleşme hukuku, hukuk, politika, din ve yeni toplumsal ve ekonomik ilişkilerin baskıcı ve yabancılaştırıcı yönlerini gizleyen ve yadsıyan toplumsal deneyimin başka temsillerindeki bu tür birçok imgelem biçiminden biriydi. *Sözleşme hukuku, baskı ve yabancılaşmayı insanların bizzat arzuladıkları şeyin sonuçları gibi gösteren bir imgelem yaratarak, sistemin doğasını inkâr etmiştir.*[38]

Nitekim Marx'ın ücretli emek anlayışı Friedrich Kessler'in modern kapitalizmdeki katılmalı sözleşmeleri (*contracts of adhesion*)· ya da standart sözleşmeleri tanımlamak için kullandığı sözcüklerle özetlenebilir: işçinin "sözleşmeden doğan niyeti *daha güçlü tarafın belirlediği koşullara az çok gönüllü bir bağımlılıktan* başka bir şey değildir."[39] Yani, serbest emeğin doğasındaki hiçbir şey, işverenlerin kendi işçilerine, onların hareketliliğine kısıtlamalar dahil, en sert koşulları dayatmalarını engellememiştir. Paradoksal gibi görünürse, bunun nedeni, sözleşmenin "özgürlük adına dayatılan genel baskı ironisini" içermesidir.[40] Sözleşme özgürlüğü, kapitalistlerin "sözleşme yoluyla yasa çıkarmalarını" ve "otoriter biçimler görümünü kullanmadan gerçekte otoriter bir tutum" içerisinde kanun yapmalarını sağlar.[41]

[37] Mensch 1981, s. 767, Atiyah'ı 1979 eleştirir.

[38] Gabel and Feinman 1998, s. 501.

· Pazarlık gücünde bir tarafın lehine eşitsiz olup, taraflardan birinin kısıtlandığı sözleşme tipi (ç.n.)

[39] Kessler 1943, s. 632.

[40] Mensch 1981, s. 767.

[41] Kessler 1943, s. 640.

Brass, serbest olmayan emeği, emeğin özgürlüğünü kısıtlayan kontrol mekanizmaları bakımından çözümler. Ana mekanizma borçtur. Açıklama (muhtemelen kasten) nüanstan yoksundur; haciz, borç ve kölelik, birbirinin yerine geçebilir; farklılaşmamış bir baskı=özgürlüksüzlüğün ifadeleri haline gelir.[42] Marx'ın kendisi serbest emeği her şeyden önce emeğin mülksüzleştirilmesi ve daha sonra elbette onun geçerli sözleşme yapma gücü bakımından tanımlamıştı. Bağımlılık (boyun eğme, işverene itaat) ücretli emeğin özü olduğu için, özgürlüğü başından sonuna kadar feshetmek üzere, emek sürecinde ve/veya istihdam ilişkisinde, emeğin kontrolüne müsaade etmenin hiçbir anlamı olmayacaktır. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Amerikan işgücünün yönetişimindeki feodal kalıntıyı tartıştıktan sonra, Karen Orren, "efendi ile kölenin kapitalist gelişmenin ve sanayileşmenin temelinde yattığı" çarpıcı gerçeğini şu şekilde ifade eder:

> İşçinin kamusal hakları ve özel emelleri ne olursa olsun, o aslında kendi işvereni dışında herkesin karşısında özgür bir kişiydi. Kölenin efendisine karşı hakkını savunabildiği hiçbir hakkı olmadığı anlamına gelmez bu, ama söz konusu haklar süreçler ve yasanın içeriğiyle ve bizzat efendinin dilediği zaman iş alımına - mutlak- son verme hakkından kaynaklı uygulanabilirliklerle ciddi biçimde kısıtlanmıştı.[43]

Brass'ın tartıştığı örneklerin büyük kısmında sözleşme her zaman zor'un işlediği arka plandır. Fakat bu sözleşme, üretim ilişkileri kesinlikle kapitalist bile olsa, *esaslı bir eşitsizlik anlayışıyla*, efendi-köle hiyerarşisiyle, "Ortaçağ'a" özgü bir kalıntıyla *doludur*.

Tekrarlamak gerekirse, hem Brass hem de Ramachandran'da serbest olmayan emeğin eleştirisi, çok pahalıya, yani Marx'ın bir baskı aracı olarak ve liberal kanunculuğun öncüllerinin "Realist"

[42] Bu bir karikatür gibi görünüyor fakat krş. Brass 1996, s. 237: "Bu dört kavramı (bağlı emek=özgürlüksüzlük=borç bağımlılığı=proleterleşmeme) birbirinin yerine geçebilir şekilde kullanma yanlısıyım.

[43] Orren 1991, s. 70, 92.

altını oyma olarak emek piyasası anlayışına karşı, "özgür" pazarlıkla ilgili liberal mistifikasyonunu destekleyerek korunur.[44] Öte yandan, onların sorunsalları farklıdır. Brass açısından mesele, "serbest olmayan" şeklinde çözümlediği emeğin sermayeyle/kapitalizmle uyumlu olup olmamasıdır; gerçi ücretli emeğe dair biçimci ortodoksinin esasını oluşturan mesele (yani "serbest olmayan" emeğin *ücretli emek* olarak çözümlenip çözümlenemeyeceği) farklı ve daha esaslıdır ve bu noktada Brass bir yerde serbest olmayan işçinin serbest olmayan ücretli emek olarak nitelenmesine müsaade etse de, genel olarak sessiz kalır.

Ramachandran'ın Mundle'ı kaale almaması bugün daha az savunulabilir bir durumdur. Güney Hindistan'a seyahat günlüklerinde Francis Buchanan, efendileri tarafından köle yapılan "kiralık köleler"den defalarca bahseder. Daha sonra emeğin dünyasını hiçe sayacak biçimciliklerden etkilenmeyen Buchanan, bize şiddetle çatışır gibi görünen imgeleri yan yana koymakta hiçbir aykırılık görmemiştir. Seyahat günlüklerinin birbirinden farklı düşebilecek pasajlarından birini alıntılamak gerekirse, Güney Canara hakkında şöyle yazıyordu: "Toprağı işleme her şeyden önce *Culialu* ya da kiralık hizmetçiler tarafından sürdürülür."

> Yılın sonunda, kiralanan hizmetçi, borcundan kurtulursa görevini değiştirebilir; fakat bu nadir görülen bir örnektir. Çok borca battığında, sahibi miktarı ödemek için onun kızkardeşinin çocuklarını satabilir ve hizmetleri onu almayı isteyen ve sahibine borçlarını ödeyen bir başka adama devredilebilir. Aslında köleden çok az farkı vardır.[45]

[44] Brass, Hindistan'daki bağlı emek ilişkilerini "tercih-yapan bireylerin volontarist eylemi" olarak çözümlediği için Pranab Bardhan'a saldırır (Brass 1999, s. 224), fakat insan peki başka nasıl kendi serbest emek modelini niteler ki? "İktisadi terimlerle 'piyasa' kavramının aslında baskının *antitezi* olduğu yönündeki tatsız iddia (s. 262; onun vurguları), "'piyasa' özgürlüğünün aslında bireylerin ve grupların, bizzat devlet destekli faillerin baskı altında tutma gücü nezdinde birbirini ezme özgürlüğü [olduğunu]" unutur (Dawson 1947, s. 266).

[45] Buchanan 1870, Cilt 2, s. 227-8.

Breman göçmen işçilerin bağımlılığını tartıştığı *Footloose Labour*'da [Serbest Emek], işverenlerin "güç ve baskıyı işçilerin üzerindeki otoritelerini arttırmakta araç olarak kullandıkları" bir ücretli emek biçimi tasvir eder.[46] Burada bir kez daha, bağlam çok farklı bile olsa, üst-kast egemenliğinin meşruluğunda yoğun bir aşınmaya ve işçiler tahakkümü kabullenmekte daha az istekli olmalarına rağmen, kölelik ile emeğin kiralanması arasında soyut hiçbir karşıtlık yoktur. İşçilerin çok daha erken dönemlerde bile direnmesi, on yedinci ve on sekizinci yüzyılların büyük kısmında sömürge Meksika'nın Genel Yerli Mahkemesi'nden önce Yerli işçilerin birbiri ardınca açtıkları davalarla gözler önüne serilir. Borah, borç köleliği denilen ilgili sömürü biçimini, işçilerin "ezildiği ama köleleştirilmediği", "borçla ipoteklenmiş ücretli emeğin işe alınması" olarak betimler.[47] Yine Martin Murray, Kuzey ve Doğu Konçinçin'in Avrupalılara ait kauçuk plantasyonlarının, "ücretli işçileri neredeyse daima ilk üç yıllık anlaşmayı aşan dönemlerle hukuki olarak üretim noktasına bağlayan" bir sözleşme sistemi kullandıklarını gösterir.[48] Son olarak, Byres'in tarımsal kapitalizm üzerine kitabının bir değerlendirmesinde Charles Post, "sermayenin genellikle hukuki olarak ipotekli ücretli işçilere yaslanmak zorunda kaldığını, ... bu işçilerin, yasa gereği, coğrafi olarak hareket etmelerini kısıtlayan, tek bir işverene ya da bir üretim koluna bağlı olduklarını ve kısa vadeli iş sözleşmelerine girdiklerini" ileri sürer.[49]

Bunun hepsini daha genel bir form içerisinde ifade ettikten sonra, *işverenler tekrar tekrar serbest işçileri baskıcı kontrol biçimlerine tabi kılmışlardır*. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve Nazizm altında Doğu Elbe'deki Polonyalı mevsimlik işçilerin kitlesel istihdamı,[50]

[46] Breman 1996, s. 168.

[47] Borah 1983.

[48] Murray 1992, s. 52 ve "ipotekli kiralama biçimleri"ne atıf s. 59.

[49] Post 1999, s. 289, "kölelerin ve serflerin aksine, baskı altında tutulan ücretli-işçiler hem üretim hem de geçim araçlarından ayrıldığına" dikkat çeker.

[50] Herbert 1997.

Fransız ve İngiliz Batı Afrikası'nda ücretli işçilerin zorla istihdamı[51] ve sözleşmeyi bozukları için ötürü cezai yaptırımla karşı karşıya kalan on dokuzuncu yüzyıl İngiliz gündelikçilerinin durumu,[52] bütün bunlar "zor ile özgür irade arasındaki sınırın ... otoritelerin ve işverenler açısından belirtik ve ilgiye değer bir sınır oluşturmadığı" durumlara örnek oluşturur.[53] Aynı biçimde, eğer "haciz" esas itibarıyla emek üzerinde bir *kontrol* aracıysa, borç köleliğinin *ücretli işçi*leri kontrol etme aracı olmaması için hiçbir neden yoktur. Ücretlerin önceden ödenmesi, emeğin tahakkümünü yoğunlaştırmak için kullanılır.[54]

Özgürlük üzerindeki kısıtlamaların ücretli emeğin mahiyetini sarstığı yönündeki ortodoksiyle en azından kısmen de olsa boşa çıkar bu. Sermayenin hakikaten (Kant'ın anlayışında köleliği temsil eden)[55] serbest olmayan işçileri sömürüp sömürmediğine ilişkin mesele göz önünde tutulduğunda, Brass'ın bu tezi ele alış biçimiyle ilgili asıl sorun, yaptığı serbest olmayan emek tanımı bir yana, onun argümanında bireyin ihtiyaçları ile sosyal sermayenin ihtiyaçlarının bir arada ele alınmasıdır. Brass, kapitalist ekonomiyi düzenleyen mantığın, kaçınılmaz olarak *total* sosyal sermaye mantığı olduğu gerçeğini görmezden gelerek kapitalizmi *tamamen* bireysel sermayenin bakış açısından düşünür. Nite-

[51] Cooper 1996.

[52] Steinfeld 2001, Bölüm 2, daha güçlü sözleşme çözüm yollarının çoğalmasını "daha serbest emek piyasalarının" gelişimine bağlar.

[53] Polonyalı mevsimlik işçilere Almanların kayıtsızlığı üzerine Herbert 1997, s. 59.

[54] Belize'deki serbest işçileri kapana kıstırmak için borç kullanımı hakkında bkz. Bolland 1981, özellikle s. 608: "Emek gücünün etkin kontrolü açısından ücretlerin 'peşinen' ödenmesi uygulaması esastı."

[55] Kant, 1797'de yayınlanan *Metaphysics of Morals*'da, kölelik, hizmet ve salt ücret sözleşmeleri arasında ayrım yaptığı en ilginç emek biçimleri sınıflandırmalarından birini ortaya koymuştu. Kölelik [*Leibeigenschaft*] Kant'ın bütün kölelik ve serflik türlerini anlatmak için kullandığı terimdi; bununla birlikte "hizmet", hanelerin başına ya da aile reislerine ait haklar altında tartışılıyordu ve esas itibarıyla patriyarkaya tabi bir ücretli emek biçimi olarak görülüyordu.

kim buradaki asıl teorik mesele, toplumsal toplam sermayenin genişleme düzeyinde (az önce belirtildiği gibi tam anlamıyla) serbest olmayan emek üzerine kurulu sermaye birikimini makul bir şekilde tahayyül edip edemeyeceğimizdir. Ve yanıt elbette hayırdır, çünkü emeğin hareketliliği bu düzeyde sermaye mekanizması için gereklidir. Tek tek sermayelerin emek gücünün doğasına kayıtsız oldukları ve işçilerin haklarına dair hiçbir özel ilgi duymadıkları 1977'de *Capital & Class*'daki makalemde ayrıntılı olarak tartışılıyordu.[56]

Ücretli Emeğe Dayalı Sömürü Biçimleri

Bu makalede geliştirilen savı genişletmek açısından kapitalist birikim aşağıdaki "yöntemler"den herhangi birini içerebilir[57]:

(i) az çok zoraki / az çok "serbest" ücretli emek biçimleri;

(ii) tam anlamıyla serbest olmayan emek

(iii) köylü aile emeğinin kapitalist üretim sürecine entegrasyonu.

Marx'ın (köleliğe dayalı) Güney plantasyonlarını *kapitalist* işletmeler olarak gördüğüne hemen hemen hiç şüphe yok. Nitekim Marx, *Kapital* Cilt I'de Güney Amerika Birliği'nin eyaletlerinde kölelerin çok çalıştırılmasının "bizzat bir artı-değer üretim" sorunu olduğunu anlatır.[58] *Grundrisse*'de "artık yalnızca Amerika'daki plantasyon sahiplerini kapitalistler diye adlandırmakla kalmayıp, bunların gerçekten de kapitalist *olduklarından*"[59] bahseder ve "'kuraldışı' kapitalist işletme biçimlerinin *varolabildiğini* çünkü kapitalizmin bir bütün olarak serbest emeğe dayandığını" belirtir. (Ben bunu şöyle yorumluyorum: Amerikalı köle sahipleri *kapitalisttirler* çünkü *total* sosyal sermayenin birer *parçasıdırlar*). *Artı-değer Teorileri*'nde Marx, her ne kadar bu noktada kapitalist

[56] Banaji 1977b; Bölüm 2 yukarıda.

[57] Krş. Hilferding 1981, s. 320: "kapitalist birikim yöntemleri."

[58] Marx 1976a, s. 345.

[59] Marx 1973, s. 513.

üretim tarzının "yalnızca biçimsel anlamda var olduğu" söyleyerek değerlendirilse de, "kölelerin kullanıldığı işlerin *kapitalistler* tarafından yürütüldüğünü" yazar.[60] Son olarak *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx, "Amerikan plantasyonlarında olduğu gibi kapitalist anlayışın hakim olduğu yerde, bütün bu artı-değerin kâr olarak algılandığını"[61] belirtir; ikinci ciltte ise köleler "sabit sermaye" olarak tanımlanır.

Daha sonraki Marksistler arasında Henryk Grossmann'ın, on yedinci yüzyıl plantasyonlarını "ilk hakiki büyük ölçekli *kapitalist* örgütlenmenin [örnekleri]" olarak tasvir eden Sombart'ın görüşlerini kabullenmekte hiçbir aykırılık görmediğinden bahsetmek anlamlı olacaktır.[62] Grossmann şunu ileri sürüyordu:

> Amerika'nın keşfini izleyen ilk yüzyılda, plantasyonlar köle emeği temelinde işletilseler bile, artı-değer dürtüsüyle nitelendirildikleri için İspanyol ve Portekiz sömürgeciliği, doğası gereği zaten kapitalistti.[63]

Bireysel sermayeler düzeyinde, kapitalizmi tanımlayan "serbest" emeğin varlığı ya da yokluğu değil, "artı-değer dürtüsü" ya da birikimdir. Bununla birlikte, Marksistlerin büyük bir çoğunluğu muhtemelen halen köleliğin kapitalizmi engellediği, "çünkü" kapitalizmin serbest emek üzerine kurulu olduğu yönündeki fikri bir kenara atmaya yanaşmamaktadır.

Köylülüğün kapitalist entegrasyonu, on dokuzuncu yüzyılda Hindistan tarımında avans sisteminin kullanımıyla en iyi şekilde örneklenir. "Avanslar" özellikle çivit, pamuk ve şeker kamışı üretiminde yaygındı. Nitekim on dokuzuncu yüzyılın başında Bengal çivit ticaretini kontrol eden acentelerin (*Agency Houses*) spekü-

[60] Marx 1968, s. 302-3.

[61] Marx 1981, s. 940.

[62] Akt. Grossmann 1970, s. 406, Sombart 1917, Bölüm II, s. 1011. *Modern Capitalism*'in ilk cildinde Sombart, köle plantasyonlarını "kapitalist mahiyette ilk büyük işletmeler" [*die ersten kapitalistischen Großbetriebe*] olarak tasvir ediyordu.

[63] Grossmann 1970, s. 408.

latif kapitalizmi, büyük çiftlik sahiplerinin köylülüğü fabrikaya "mahkum etmeye" çalıştığı, avanslardan oluşan bir sisteme dayanıyordu. Çivit Komisyonu Raporu "bitkinin gelişim ve üretim sözleşmesinin, gönüllü olmak şöyle dursun, avansları kabul etmesi için az çok baskıyla zorlanan Hint köylüsüne dayatıldığını" belirtmiştir.[64] Ekim'de başlayan hesapların temizlenmesi hakkında bir davalı, Komisyon'a şunları anlatacaktır: "Müsaade edecek olursak, kendilerini aklayabilen birkaç kişi var, fakat *bu, fabrikayı kapatmaya eşdeğer olacağı için, prensip gereği onları aklamayacağız.*"[65] Aslında Chowdhury, "Macaulay'ın büyük çiftlik sahibi ile köylü arasındaki sözleşmeyi kapitalist ile bir işçi arasındakiyle aynı türden gördüğünü" belirtir.[66]

Kısacası *tarihsel olarak* sermaye birikimi, üretimin yapılanmasındaki kayda değer esneklik ve artı-değer üretiminde kullanılan emek biçimleri ve emek örgütlenmesiyle karakterize olmuştur. Birikimin başlı başına temelini serbest işçi olarak algılanan bireysel ücretlide gören liberal kapitalizm anlayışı, emek gücünün hem köleleştirilmiş hem de kolektif (aile) birimlerinin katkılarını silerek, kapitalist tarihin epey bir kısmını gizler.[67]

Bunu daha ileriye götürecek olursak, kapitalizmin ücretli emeğe *dayalı, çeşitli* sömürü biçimleri aracılığıyla işlediğini düşünmek, Marksist teoride elbette bir ilerlemeyi temsil edecektir. Başka bir deyişle, ücretli emeği, birçok sömürü biçiminden (ortakçılığın yanı sıra, emek kiralama ve ipotekli emeğin çeşitli türleri de dahil olmak üzere) biri olarak görmek yerine, bu özel bi-

[64] *Report of Indigo Commission* 1860, s. 16

[65] *Report of Indigo Commission* 1860, s. 492 vurgu bana ait.

[66] Chowdhury 1964, s. 162 (çivit hakkında).

[67] Yann Moulier Boutang (1998), kapitalizmin genellikle (özel olarak ücretli emekten daha ziyade) "bağımlı" emek üzerinde kurulduğunu ve işverenler açısından temel meselenin her zaman işçinin (yani canlı emeğin) hareketliliği üzerinde bir takım kısıtlamalar getirmek olduğunu ileri sürer. Daha da ilginci, Boutang, "salariat non libre"den bahsederek, ücretli işçilerin kısıtlı özgürlük dereceleri altında çalışabildiğini kabul eder (örneğin s. 378).

reysel sömürü biçimleri yalnızca, ücretli emeğin işverenler tarafından çalıştırıldığı, sömürüldüğü ve kontrol edildiği yollar olabilir. Buradaki tartışma *bütün* ortakçıların, emek-kiracılarının ve ipotekli işçilerin ücretli işçiler olması değil, fakat bu "biçimlerin" emeğin sermayeye bağımlılığını, emek gücünün ücret karşılığında[68] "satışının" daha karmaşık düzenlemeler içerisinde dolayımlandığı ve muhtemelen tanınmaz hale getirildiği yolları yansıtabilmesidir. Bu analiz türünün en güzel örneği Waszyński'nin bir ücretli işçi olarak Bizanslı ortakçı anlayışıdır. Altıncı ve yedinci yüzyılların Mısır tarım kira sözleşmelerini analiz eden Waszyński, [altıncı-yedinci yüzyılların çiftçisinin (γεωργός)] aslında artık bir kiracı olmadığını ... toprak sahibinin dilediği zaman kovabileceği kiralık bir işçi [*Mietling*] ya da ücretli işçi [*Lohnarbeiter*] haline geldiğini" ileri sürüyordu.[69] "Bu sözleşmelerin düzgün bir değerlendirmesini geliştirmek için, ürünün paylaşımında toprak sahibinin hissesine düşen payı kira bedeli olarak görmek yerine, *çiftçiden* ücret olarak alınan payı mütalaa etmeliyiz."[70] 1930'larda Bengal'deki muhtelif toprak sahipleri birlikleri, toprak sahiplerinin muazzam emek yoğunluğundan ötürü ortakçılığı tercih ettiklerini ileri sürerek, kendi *ortakçılarının* (*bargadars*) "salt" işçi oldukları, yani ayni olarak ödeme yapılan işçiler oldukları konusunda uyum içinde bir tutum aldılar.[71] ABD'de, çoğu Güney eyaleti, ürün sahipleri ile kiracılar arasında hukuki bir ayrım çizer. "Toprak sahibi bütün gerekli üretim araçlarını sağladığı için ortakçı, *ücret biçimi üründen bir hisse olan ücretli bir işçi*ydi."[72] Angelo, Güney ortakçılığını (ya da en azından onun hukuki yapısını)

[68] Marx 1976b, s. 1005: "... ücretli emek (bu yüzden kendi emek gücünü satan işçinin emeğine işaret ediyoruz"); Marx 1972, s. 271: "... ücretli işçiler, yani çalışma koşulları yabancı mülkiyet olarak onları karşı karşıya getirdiği için kendi emek-güçlerini satmak zorunda olan işçiler."

[69] Waszyński 1905, s. 92.

[70] Waszyński 1905, s. 157.

[71] Government of Bengal 1940, cilt. 3-4.

[72] Angelo 1995, s. 594; italikler aslı gibidir.

"gizli ücretli iş sözleşmesi" olarak niteler.[73] Francesco Maria Gianni, geç on sekizinci yüzyıl Toskana ortakçılarını "emeklerini günlük ya da kesin ve belli bir yevmiye karşılığında değil de, en az bir yıllığına ve ürettikleri ürünün yarısı karşılığında kiralamak üzere ayrı ayrı toprak sahipleri tarafından çalıştırılan işçiler [*operai*]" tanımlıyordu.[74] Bununla birlikte P. J. Jones, on dördüncü yüzyılın sonu/on beşinci yüzyıl kadar erken bir tarihte, *mezzadria*· Toskana'daki malikânelerde yayıldığında, iş sözleşmelerine benzer geçici kiralamalarla birlikte bunun "ücret-tipi-kiracılık" biçimini nasıl cisimleştirdiğini göstermişti.[75] On dokuzuncu yüzyılın sonunda yenilenen ticarileşme ve yeni endüstriyel ürünlerin ortaya çıkışıyla birlikte, *ortakçılar* daha ileri proleterleşme dalgalarına maruz kaldı; zira çiftlikler keskin bir şekilde küçüldü, iş kontrolleri sıkılaştı ve işverenlere "disiplini geri getirmenin yegane aracı" olarak resmen işten çıkarma hakkı tanındı.[76] Snowden, "yüzyılın sonundan itibaren yarı-proleterleşmiş *ortakçılardan* oluşan çeşitli yeni alt kategorilerdeki *-logaioli*, *vignaioli*¨ ve *mezzaioli*- oldukça büyük rakamların ortaya çıkışından" bahseder ... Yeni ortakçılar kendi topraklarında yaşamıyorlardı. Bunun yerine, araziye komşu köylerden ya da işçilerin barakalarından gidip geliyorlardı.[77]

Emek kiracılığı da benzer bir analize elverişlidir. Lenin bu sömürü biçimini "malikâneye arazi parçaları tahsis edilmiş tarım işçileri sağlayan kapitalist sistem" olarak tarif etti ve arsa payının kendisini "ayni ücretler" olarak niteledi.[78] "Emek hizmeti ve bağ-

[73] Angelo 1995, s. 595.

[74] Gianni, akt. Giorgetti 1977, s. 231.

· [İta.] Ortakçılık (ç.n.)

[75] Jones 1968, "*Ortakçıların*, köylülüğün "proleterleşmesi"ni temsil ettiğini" söyler (s. 225).

[76] Snowden 1979.

¨ [İta.] Bağcı (ç.n.)

[77] Snowden 1979, s. 157.

[78] Lenin 1972, s. 200-203.

lanmışlık" temelinde "kiralanan" emeğe işaret etti. Üstelik "emeğin ipotekli biçimi her zaman kiralanan kişinin kendisini kiralayana kişisel bağımlılığını gerektirir, daima "ekonomik baskının dışında" daha fazla ya da daha az alıkoymayı gerektirir.[79] Tarımsal kapitalizmin daha az gelişmiş biçimleri emek-kiracılığından epey faydalandı.[80] Güney Afrika'da siyah aileler "kendi işleyecekleri toprak kaynakları olmadan emek-kiracılığı anlaşmaları yaptı."[81] Nitekim emek kiracıları ortakçılardan daha yoksuldu (daha az bağımsızdı). Yine de emek-kiracılığı topyekun mülksüzleştirmeyi geçici olarak savdı. Ödeme biçimi, toprak sahipleri arasındaki nakit kıtlığından etkilendiği kadar, kiracıların toprağa erişimi geri kazanma ve büyükbaş hayvan sahibi olma isteklerinden de fazlasıyla etkilenmişti. Aslında "otlakları elde etmenin kesinlikle en önemli nedeni çiftlik reislerinin kullanım hakkını vermesiydi.... Genellikle emek kiracı sözleşmelerinin müzakeresi, çocuklardan kafi derecede işgücü karşılığında büyükbaş otlatmayı istemeye istemeye elden çıkaran toprak sahipleri yüzünden, büyükbaş ve çocuklar üzerinde odaklanıyordu."[82] İşverenler ayni ödemeleri tercih etseydi,[83] "iş sözleşmelerinin kendileri açısından nakit tahsilatlarının çok az ya da hiç ekonomik öneminin olmadığı" kiracı haneler de açıkça ayni ücretleri tercih ederdi.[84] Fakat beyaz çiftçiler Efendi ve Köle Kanunları'nın yetki sınırları dahilinde emek kiracılarının yerleştirilmesine karşı yönelik yoğun bir kulis yaptılar.[85] Bu mücadelelerden çıkarılacak genel anlam, işverenler bu emek biçimleri üzerinde (ortakçılar dahil) kontrollerini arttırmaya itildikçe, kullandıkları sözleşmeler ve

[79] Lenin 1972, s. 203.

[80] Mısır için bkz. Owen 1981; Peru için Jacobsen 1993, Bölüm 8; Prusya için Perkins 1984.

[81] Keegan 1987, s. 77.

[82] Bradford 1987, s. 37-8.

[83] Keegan 1987, s. 122 ve sonrası.

[84] Kanogo 1987, s. 23.

[85] Bkz. Williams 1996; Kenya için Kanogo 1987, s. 37 ve sonrası.

baskı araçlarının da işçilerin ve ailelerinin haklarını azaltmak *ve onları daha fazla proleterleştirmek* üzere gittikçe değiştirilir.[86]

Benzer şekilde Buchanan'ın, efendileri tarafından esir tutulan kiralık köleler göndermesi, ücretli emek içerisindeki bir başka ayrım biçimi olarak ipotekli emek analizine prototip oluşturur.[87] Buradaki anahtar mekanizma borçtur, fakat (Marx'ın anladığı şekilde)[88] "endüstriyel kâr"ı işverenlerin bilincindeki fetişist temsilinden kurtarmaktaki başarısızlık, Brass gibi Marksistlerin çalışmasında bile sonsuz bir karışıklık yaratır. "Faiz, kapitalist ve işçi arasındaki değil, iki kapitalist arasındaki bir ilişkidir."[89] İşverenlerin ücret-avanslarına (değişkenlerinin parçası, yani yaratıcı sermaye) "borç" olarak yaklaşmayı tercih etmelerinin, ücretli işçiler ile faal kapitalist arasındaki ilişkilerin gerçek doğasıyla hiçbir alakası yoktur. Gerçekliğin bu düzeyleri (ya da biçimleri) arasındaki tezat Marx'ta da tekerrür eder. Nitekim Marx, Hindistan'daki tefecilerin (para-kapitalistlerinin) avans ödemeleri hakkında "faiz, artı-değerin yalnızca bir başka adıdır" der.[90] Kâr, "tıpkı, örneğin Hindistan'da olduğu gibi işçi (sözde bağımsız olmasına rağmen), kapitalistten aldığı avanslarla çalıştığında ve bütün artı ürünü kapitaliste vermek zorunda olduğunda *faiz* olarak adlandırılması gibi, *rant* olarak adlandırılır."[91] Kârın "faiz bi-

[86] İtalya için bkz. Snowden 1979; Meksika için Bazant 1977, s. 74 ve sonrası. Ve *Instleute*'nin yerini *Deputatisten*'in almasıyla birlikte, krş. Perkins 1984, s. 12: "Hapsedilen işçi, bir rençberden daha çok ekonomik bir objeydi."

[87] Bkz. yukarıda n. 45.

[88] Marx 1972, s. 490: "*Faizin* aksine *endüstriyel kâr*, sürecin dışındaki sermayenin aksine üretim sürecindeki sermayeyi, mülkiyet olarak sermayenin aksine bir süreç olarak sermayeyi temsil eder; dolayısıyla ...salt sermaye sahibi ... olarak kapitalistin aksine... faal kapitalist olarak kapitalisti temsil eder."

[89] Marx 1981, s. 506. Krş. Marx 1981, s. 503: "Faiz getiren sermaye bu anlamda kendi karşıtı olarak ücretli emekten daha ziyade faal sermayeye sahiptir ... Faiz getiren sermaye, işleyiş olarak sermayeye kıyasla *mülkiyet olarak* sermayedir (vurgular asıl gibidir).

[90] Marx 1976b, s. 1023.

[91] Marx 1972, s. 188.

çiminde kazanıldığı yerde, kapitalist "salt bir faizci olarak ortaya çıkar." Bu kapitalizm biçimi, hem serbest hem de biçimsel olarak bağımsız olan köylü üreticilerin emeğini kontrol etmek için işlediğinde, "avantajları olmayan, yani toplumsal emek biçimlerinin ve bunların yarattığı emek üretkenliğinin gelişimi olmadan, burada *kapitalist üretimin bütünüyle* karşı karşıya kalırız."[92] Bu pasajların hepsinde Marx, kapitalist olan üretimin fiili doğası ile bu üretim ilişkilerinin ve sömürünün onun faillerinin bilincinde resmedildiği ya da "temsil edildiği" biçimler arasında bir ayrıma işaret eder. Bu temsil biçimlerini göründüğü gibi ele almak -örneğin Brass'ın yaptığı gibi işverenlerin işçilerine verdikleri nakit avansları bir "ücret" bileşeni ve bir "borç" bileşeni içerisinde bölmek-, üretimin gerçek faillerine dair gündelik fikirlere egemen olan fetişist görünümler *içerisinde* hareket etmektir.[93] Nitekim ücret-avansları "borç" olarak nitelenir, işverenler "borç verenler" olarak tarif edilir ve işçiler "borçlulara" dönüştürülür.[94] Bizzat avanslar -aynı paragrafta!- *hem* "bir sonraki istihdamın ücretleri" olarak, hem de "henüz yapılacak işin borcu" olarak tarif edilir.[95] Bu tarifin yaptığı şey, üretken sermayenin bir bileşenini (yani ücretleri) faiz getiren sermayeyle birleştirmektir. İşverenlerin ücretleri *avans verdiklerinde*, "daha sonra basbayağı onun için ödeme

[92] Marx 1972, s. 487, şunu ekler: "Bu biçim piyasa ilişkilerinden etkilenen köylü uluslar arasında çok yaygındır." İtalikler bana ait.

[93] Marx 1981, s. 969. Brass 1999, s. 82.

[94] Peru'daki *enganche* ve Hindistan'daki bağlı emek hakkında, Brass 1999, s. 297: "Aslında her biri, bir borç verenin (genellikle -fakat kesin değil- bir toprak lordu, bir tüccar, bir tefeci, bir iş sözleşmecisi, ya da zengin bir köylü) sağladığı ayni veya nakdi borçların, borçlu tarafından bizzat zorunlu emek hizmeti biçiminde geri ödendiği bir ilişkiden meydana gelir."

[95] Brass 1999, s. 225. Yine de Brass'ın burada bizzat işlemlerin gerçek doğasıyla değil de, ideolojiyle ilgilenildiği yönünde belirsiz bir anlayışı söz konusudur, "Dolayısıyla *ideolojik açıdan* ipotekli bir işçi, bir ücret kapatmaktan daha ziyade bir borcu kapatmak için çalışır" (s. 12); ya da "Bu işlem *işveren tarafından* kabilenin sözleşme yaptığı bir borç olarak *değerlendirilir*" (s. 84); italikler bana ait.

yapmak yerine" aslında emeği *satın aldıklarını* görmekte de yetersiz kalır bu tarif.[96]

Ayni/nakdi avansların kullanımının, (olduğu şeyi) gerçek emek gücü alımını değil, fakat basbayağı gerçekleşmemiş emeğin alacak haklarının birikimini temsil ettiğini varsayın. Yine de bu alacak haklarının doğası konusunda bir sorun vardır. Faiz getiren sermaye olarak algılandığı için, gelecekteki emeğe yönelik alacak hakları, "borç verenin kendi sermayesini borçludan toplayamadığı fakat [en iyi ihtimalle] yalnızca alacak hakkını, kendi mülkiyet senedini satabilmesi" anlamında hayali sermaye olacaktır.[97] "Sermayenin kendisi [işçi] tarafından tüketilmiş, harcanmıştır. Artık yoktur."[98] Başka bir deyişle (*tam* anlamıyla) borç olarak algılandığında işçiye avanslarla harcanan sermaye, devlet borcunun tam tamına "hayali sermaye"yi temsil etmesi anlamında hayali olacaktır.[99] Borç verenin sahip olduğu şey, borç verenlerin devlet tahvilleri satın aldıklarındaki devlet bonolarına düpedüz eşdeğer bir bonodur (bir "senettir"). Fakat avanslar hiç de teminat değildir, bu tür kıymetli evrakların dolaşımı için uygun piyasa yoktur[100] ve bu, tefecilerin faizi ile modern faiz-oranı arasındaki benzetme (Marx, bu benzetmeye onay vermez) kadar saçmadır.[101] "Borç", yani ücretlerin borç olarak tasviri, emek rekabetinin pazarlık gücünü ve işçilerin ücretlerini muhtemelen yükselttiği koşullarda emeği düpedüz kontrol etme aracıdır.[102] Borç, işverenlerin işçileri (yine de *ücretli emek* olan) zorunlu bir emek sis-

[96] Marx 1978, s. 295.

[97] Marx 1981, s. 595.

[98] Marx 1981, s. 595 cümle şu anlama gelir "Sermayenin kendisi devlet tarafından tüketilmiştir, harcanmıştır. Artık yoktur."

[99] Marx 1981, s. 595 ve sonrası.

[100] Örneğin, McArdle 1978, s. 118, "Köylü borçları devasa kıymetli evrak oluşturmuştu", Toskana'daki Medici malikâneleri hakkında.

[101] Marx 1981, s. 730.

[102] Örneğin, McCreery 1983, s. 746: "*Habilitadores* [iş sözleşmeleri] ve işverenler, emek için aralarında şiddetli bir şekilde rekabet ediyordu."

temine çark ettirmek ya da onların hareketliliğini önlemek ve efor-standartlarını manipüle etmek için kullandıkları hukuki ya da yarı-hukuki bir kurmacadır.[103] Bazı işverenler bu kurmacanın kutsallığına ("meşruluğuna") açıkçası inanırken, diğerleri herhangi bir yanılsamaya kapılmadı (bugüne dek kapılmamışlardır da).[104]

Sartre'ın *Eleştiri* Eserinde "Serbest Sözleşme"

Vulgar Marksistler, zor'un olmayışının ücretli emeğin tanımlayıcı bir özelliği olduğunu varsayarak, serbest emek ile serbest olmayan emek arasında katı bir ikili karşıtlığa riayet etmişlerdir. Bu net ayrımcı yaklaşım, hem genel hem de büyük ölçüde kabul edildiği anlamda işçilerin kendi emek güçlerini satmaya zorlandıkları ve bu düzeyde genel bir piyasaya ya da ekonomik baskıya tabi oldukları ve daha doğrudan bir şekilde, ücretli emeğe dahil edilen mübadele, "ücretlere boyun eğmenin" arasında yer aldığı[105] ve işverenler sözleşme dayatmanın yollarını bulmak zorunda oldukları müddetçe,[106] ücretli emeğin *tamamının* zor'a maruz kaldığı gerçeğini gizler. Bütün ücretli emeğin bu ikili anlama sı-

[103] Kurmaca: krş. Chaudhuri 1969, s. 245. Bir on dokuzuncu yüzyıl bölge memurunun sözlerinden aktarıyor: "Kurmaca, genellikle işçinin efendisine borçlu olmasını devam ettirmektir." Zorunlu emek: örneğin, Daniel 1972. Marx gündelikçiliği (*peonage*–borcunu ödeyene kadar borcun alacaklısı için çalışma durumu ç.n) bir kölelik biçimi olarak niteledi (Marx 1976a, s. 271 ve sonrası., n. 3), fakat *gündelikçiliğin* bir ücretli emek biçimini içerdiği savı için ve Zavala'nın *Kapital*'deki dipnot üzerine ilginç yorumu için bkz. Zavala 1988, s. 35 ve sonrası.

[104] Krş. Breman 1974, s. 236: "[toprak lordları] geri ödemenin çiftlik hizmetçileri açısından neredeyse imkansız olduğunu bilir ve bu konuda herhangi bir yanılgı içerisinde değildirler." Bir başka yerde Breman şöyle yazar: "İşverenler bu tür düzenlemeleri, borçlunun emeğiyle geri ödeyeceği ücretlerde "iyileşmeler" olarak sunar. Gelgelelim bu tür "iyileşmeler", ister derhal ister daha geç bir tarihte olsun, yalnızca emeğe el koyma maksatlıdır. *Hiçbir taraf, söz konusu işlemi ödeme nedeniyle sonlacak bir borç olarak görmez*" (Parry ve sonrası. (haz.) 1999, s. 419; italikler bana ait).

[105] Fox 1985, s. 113, akt. J. S. Mill, "ücretlere karşılık boyun eğme."

[106] Bkz. Steinfeld 2001.

kıştığı düşünüldüğünde bundan, serbest emeğin "özgürlüğünün" en iyi *minimalist* anlamda, *her şeyden önce* bir iş sözleşmesine girmek için gerekli hukuki ehliyet ("özerklik") anlamına gelecek şekilde yorumlandığı sonucu çıkar.[107] Bu şekilde yorumlandığında, Marx'ın "serbest işçilerin zorunlu emeği" [*Zwangsarbeit der freien Arbeiter*][108] olarak adlandırdığı, serbest emeğin mülksüzlüğe sürüklendiği bir süreçte birbirini izleyen Tudor yönetimlerine dair göndermeleri, Sartre'ın on dokuzuncu yüzyılın başındaki baskıcı liberal kapitalizme özgü olarak "serbest zorunlu emeğe" [*le travail librement forcé*] dair benzer bir göndermesinde yaptığı gibi, bir başka durumda olabileceklerinden çok daha az paradoksal gibi görünürler.[109] Sartre'ın ifadesi, özellikle İngiliz işverenlerin vasıflı işçilerin itaatsizliğini kırmak ve boyun eğdirilmiş bir emek gücü yaratmak için kullandıkları yöntemlere işaret eder. Şayet "fabrikalarda baskıcı uygulamalara" maruz kalan emek yine de "serbest" olsaydı,[110] bunun nedeni "özgürlüğün" bu bağlamda, ücretli-sözleşmenin ve on dokuzuncu yüzyıl liberal bireyciliğinin sözleşme özgürlüğü retoriğinin, minimalist bir şekilde, gizemli/gizemlileştirici uğrağına işaret etmesidir.[111]

Sartre'ın *Diyalektik Aklın Eleştirisi*'ndeki serbest emeğe dair göndermeleri, işçinin *insani* gerçekliği olarak tanımlanan, işçinin gerçek özgürlüğü ile ücretli sözleşmenin soyut ya da gizemli özgürlüğü arasındaki üstü örtülü bir karşıtlık bakımından kullanılır. Sözleşme, gerek (serbest bir sözleşmenin) "biçimi" işverenin

[107] Krş. Orren 1991, s. 95. Marx kesinlikle serbest emeği bu şekilde anlamıştır.

[108] Marx 1973, s. 736; Marx 1974, s. 623. ["Ayrıca *Zwangsarbeit* zu einem bestimmten Lohn der freien Arbeiter. Sie müssen erst *gezwungen* werden zu den vom Kapital gesetzten bedingungen zu arbeiten"].

[109] Sartre 1960, s. 694 (Sartre 1976, s. 742).

[110] Sartre 1960, s. 694 (Sartre 1976, s. 742); örneğin sözleşmenin ihlaline karşı cezai kısıtlamalar, krş. Steinfeld 2001.

[111] Sartre 1960, s. 269 (Sartre 1976, s. 207) serbest işçiyi "sömürülmesi tamamen sözleşme özgürlüğüne bağlı, sömürülen bir insan" olarak tanımlar. Sayfa 697'de (s. 746) Sartre "liberal atomizm"den, s. 699'da (s. 748) ise "liberal ideoloji"den bahseder.

diktatörce erkini gizlediği için,[112] gerek işçinin tahakküm altında oluşunu "özgür, doğal ve rasyonel" gibi gösterdiği için,[113] gerekse de işçinin özgürlüğü aslında kendi ezilişiyle işbirliği içerisinde olduğu için özgürlüğü "gizemleştirir." Ücret sözleşmesi, sömürünün *praktiko-inert* sahasına aittir, halbuki istihdam ve emek -iş arayışı ve işin kendisi- insan etkinliğinin biçimleri oldukları müddetçe, işçinin insani özgürlüğünü ya da özgür bireysel *praksisini* gerektirir. *Nitekim özgürlük iki kılıf içerisinde mevcuttur* – "serbest emeğin" gizemlileşmesi olarak (liberal ideolojinin atıl "fikri")[114] ve pratik organizmanın gerçek özgürlüğü olarak. Bu *gerçek* özgürlük, *praksisin* kendisinin diyalektik anlaşılırlığının ayrışık uğraklarını kateden soyut bir güç olarak değil de,[115] "özgürlüğü dahilinde kendisini ezen her şeyi *kendi üzerine alacak*",[116] kolektif temsillerle ve endüstriyel rutinin baskıcılığıyla *maskelenen*[117] ve yabancılaşacak hiçbir şey olmayacağı için onsuz yabancılaşmanın (yani, özgürlüğün *acizliğinin* ya da "iç" özgürlüğün imkânsızlığının)[118] hiçbir anlam taşımayacağı[119]

[112] Neumann 1936, s. 10.

[113] Mensch 1981, s. 767, krş. Kalre 1998, s. 554: "Serbest sözleşmenin akıl çelici retoriği, işçilerin bu kontrol ve tahakkümünü kendi rızalarıyla ortaya çıkmış gibi gösterir."

[114] Sartre 1960, s. 644 (Sartre 1976, s. 679), "la mystification du libre-contrat"; krş. Trotskiy 1969: "Özgürlük, serbestçe-kiralanan kölelik temelinde hukuki bir kurmacaya indirgendi. *Tarihte başka hiçbir serbest emek biçimi bilmiyoruz.*" (s. 140; italikler bana ait.).

[115] Sartre 1960, s. 359 (Sartre 1976, s. 319): "Bireysel *praksisin*, atıl eylemliliğin ve ortak eylemin *insan praksisi* olarak algılanan *tek bir gücün* üç gelişim uğrağı olduklarını düşünmek saçma ya da idealistçe olacaktır."

[116] Sartre 1960, s. 364 (Sartre 1976, s. 325); vurgu bana ait.

[117] Sartre'ın yıllar sonra Simone de Beauvoir'a anlatacağı gibi, de Beauvoir 1981, s. 455.

[118] Sartre 1960, s. 367 (Sartre 1976, s. 328-9).

[119] Sartre 1960, s. 180 (Sartre 1976, s. 97): "İnsan ilişkileri salt bir sonuç ise, özü itibarıyla şeyleşirler ve şeyleşmelerinin gerçekten neye dayandığını anlamak imkansızlaşır."

"bireylerin özgür eylemleri"dir.[120] Nitekim işçinin emek gücünü özgür bir şekilde sattığını söylemek, işçinin eyleminin kısıtlanmadığı ya da zorlanmadığı iddiasından farksızdır, fakat buna karşın emek gücünün "satılması", işin kendisi ve bütün insan etkinliği gibi, pratik bir failin mutlak özgürlüğünü gerektirir. Sartre'ın dediği gibi:

> İşçinin başka çıkış yolu olmadığı doğrudur; seçenek imkânsız bir seçenektir; daha iyi bir maaşlı iş bulma şansı hiç yoktur ve ne olursa olsun soruyu kendisine bile asla sormaz: Tüm bunların anlamı nedir? Her sabah ... hiç de *praksise* benzemeyen, bir tür melankoliyle kabullenilmiş bir *heksis*· ile gidip kendisini fabrikada satar. Ve yine de aslında bu bir *praksistir*: alışkanlık yönlendirilir ve organize edilir, erek ortaya konur, araçlar seçilir...; başka bir deyişle, işçiyi ezen kaçınılmaz kader, işçiye doğrudan nüfuz eder.[121]

Diyalektik Aklın Eleştirisi'nin en güçlü yönlerinden biri, bu meseleye açıklık getirmesidir. *Eleştiri*'nin içgörülerinden etkilenmemiş bir Marksizm, (pratik bir fail olarak) işçinin gerçek özgürlüğü –ücretli işçilerin bütün işçilerle ve tarih boyunca her çeşit işçiyle *paylaştığı* özgürlük– konusunda liberal yasalcılık retoriği ve özel serbest sözleşme hakkında oluşan genel hukuk doktrinine yöneltilen gizemlileştirilmiş özgürlükle aynı kaderi paylaşır. Daha da önemlisi Sartre, "kısıtlamanın (ezileni tasfiye etmenin dışında) özgürlüğü ortadan kaldırmadığı" yönündeki hukuki-realist görüşü yeniden ele alır.[122] Zor, "iradenin ezilmesi" değildir. "Baskının kurbanı çoğunlukla ne yaptığını bilir, boyun eğmeyi tercih eder ve böyle yapmayı arzu eder."[123] Buna karşılık,

[120] Sartre 1960, s. 370 (Sartre 1976, s. 332).

· [Lat.] Huy; Beceri

[121] Sartre 1960, s. 364 (Sartre 1976, s. 325).

[122] Sartre 1960, s. 690 (Sartre 1976, s. 737), "la contrainte ne supprime pas la liberté (sauf en liquidant les opprimés)."

[123] "Rızayı geçersiz kılan" bir irade zorlaması olarak geleneksel baskı görüşüne karşı bkz. Atiyah 1982, s. 200. Çağdaş görüşe göre bir taraf kontrolü yitirmek an-

> [kurbanın] tercihte bulunabilmesi, *baskının olmadığı göstermez*. Bir köle bile tercih yapar. Onu çalışmaya sürükleyen zorlama onun kendi iradi gücüyle işler ... İrade gücünü kullanıp bir tercihte bulunsa da, yine de bunu tehdit altında yaptığı için, onun köleliği "gönülsüz" bir köleliktir.[124]

Bundan şu sonuç çıkar ki, işveren ile ücretli işçi arasındaki serbest sözleşme momenti, Sartre'ın deyişiyle, "hem en sakil gizemleştirme hem de bir gerçeklik"tir.[125] Ve bu, serbest sözleşme emeğin sözleşme aracılığıyla çalıştırılmasını gerektirdiği ya da buna yol açtığı için değil, "her şey bireysel praksisle sürdürüldüğü" için bir *gerçekliktir*.[126]

Özet

Serbest/serbest olmayan emek karşıtlığına dair eleştirel olmayan bir konuşlandırma, mülkiyetçi bireyciliğin en güçlü kurmacalarından birini, yani "dolaşım özgürlüklerinin sözleşmede içkin olmasının" bireysel özgürlüğün bir ifadesi olduğu[127] ve serbest işçilerin kiminle çalışacaklarını seçebildikleri için, çalışma yaşamları üzerinde bir ölçüde kontrol sahibi olduğu görüşünü değerli kılar. Bu, Marx'ın emeğin sermaye tarafından tahakkümünü hem dolayımlayan hem de maskeleyen, hukuki bir kurmaca olarak ücretli-sözleşme anlayışıyla keskin bir şekilde tezat oluşturur. Brass, özgürlük ve özgürlüksüzlük terimlerinin açık anlamları varmış gibi bunlara dair bir söylem kullanır. Serbest emeği, eme-

lamında aslında hiçbir zaman zorlanmaz, örneğin, Feinman 1987, s. 1537 ve sonrası (Collins'in 1986 tarihli kitabının eleştirisi).

[124] Hale 1943, s. 606; vurgu bana ait.

[125] Sartre 1960, s. 364 (Sartre 1976, s. 325).

[126] Sartre 1960, s. 257 (Sartre 1976, s. 193). Sayfa 362'de (s. 323) Sartre şöyle yazar "hem *praktiko-inert* sahanın *varolduğu, gerçek* olduğu, hem de özgür insan etkinliklerinin böylece ortadan kalkmadığı, gerçekleşme süreci içerisinde projeler olarak yarısaydamlıkları içerisinde *bile başkalaşmadıkları* belirtilmelidir."

[127] Haag 1999, s. 36. Haag'ın kitabı, kadınların cinsel failliği/boyun-duruğuna dair çatışan liberal yorumların harikulade bir eleştirisidir ve tekrar tekrar serbest iş sözleşmesine dair kurmacalara gönderme yapar.

ğin özgür dolaşımıyla özdeşleştirir; açıkçası Marx'ın söz konusu ifadeden anladığı şey de budur. Bununla birlikte asıl farklılık şudur: Marx açısından serbest emeğin anlamı bu kadar iken -Marx işçiyi özgür bir fail olarak görmemiştir-, Brass açısından serbest emek, özgürlüğün kölelikten, zor'dan, baskıdan farklı olduğuna dair örtük imgeleri çağrıştırarak, kölelik ve baskının daha incelikli biçimleri bir yana, serbest emek şiddetten muafmış gibi, serbest olmayan emeğe tezatlığıyla rezonans içinde olmasıdır. Kısacası, *serbest iş-sözleşmesine dair kurmaca, serbest ve serbest olmayan emeğe dair eleştirel olmayan bir çatışkı içerisinde yeniden doğallaştırılır.* İkincisi, sermaye birikimi altında emek örgütlenmesi, varsayımsal olarak normatif serbest iş sözleşmesinin ötesinde sömürü biçimlerini (bilhassa kölelik ve bir araya toplanmış kölelerden oluşan tarla işçileri) kapsarken, *ücretli-sözleşmenin kendisi*, ücretler nosyonunu tarladaki, evlerdeki vs. ödemeleri içerecek şekilde genişlettiğimizde, örneğin ortakçılık, emek kiracılığı ya da farklı kölelik biçimleri olarak (farklı emek sistemleri altında) *farklı yollardan örgütlenebilir.*[128] Neticede, serbest emek liberal ideolojinin bir kurgusudur, kapitalizmde yaşanan baskı, "serbest sözleşmenin olağan prensiplerinin sonuçları" olarak gizemleştirilir[129]. Kapitalizm ya da herhangi bir tahakküm sistemi altında işçilerin elde ettiği yegâne gerçek özgürlük, kendi direniş kudretleridir, yani bireyler olarak hem bireysel olarak hem de grupların ortak eylemi yoluyla dünyayı etkileme kapasiteleridir.

[128] Krş. Marx 1976, s. 820, "'hiçbir şeyi' yakmamanın karşılığında kulübeler ve kömür alırlar – yani bunlar işçilerin, ayni olarak ödenen ücretlerinin bir kısmını oluşturur", Britanya'daki madenciler hakkında.

[129] Geleneksel hukuki şirket modelinin sözleşme versiyonundaki idari erkin meşrulaştırılması hakkında bkz. Stokes 1994, s. 90.

ALTINCI BÖLÜM

TARIMIN TARİHİ VE BİZANS'IN BÜYÜK MALİKÂNELERİNİN EMEK-ÖRGÜTLENMESİ

Giriş

Geç Antikitenin yeni taşralı aristokrasilerinin ortaya çıkışı ve güçlenmesi, büyük malikânelerin kayda değer gelişimi ve müştereken sahip olunan konsolide holdingler olarak faydalanılmaları anlamına gelse de, malikânelerin örgütlenmesi hakkında çok fazla şey yazılmamıştır. Aslında bugüne kadar bu meseleye odaklanan tek monograf 1931'de yayınlanan bir incelemedir.[1] Jean Gascou'nun tezi, büyük malikânelerin iç idaresine ve emek düzenlemelerine çok az ilgi gösteriyordu ve onun temel savı, böylesi bir bakış açısına her halükârda karşıydı, zira malikâneler ona göre büyük ölçüde parasal bir rejim içerisinde aristokrasiyle birlikte işleyen, esas itibarıyla kamu kurumlarıydı.[2] Kaplan'ın son kitabı sistematik olarak Mısır'a değinmekten kaçınır, araştırmasını malikânelerin gerçek işleyişi hakkında çok az şey söyleyebilecek, daha erken (altıncı-yedinci) yüzyıllara ait bir kaynak-materyal türüne dayandırır.[3] Bütün bunlar çok daha şaşırtıcıdır,

[1] Hardy 1931.
[2] Gascou 1985.
[3] Kaplan 1992.

zira yeni malikâneler, malikâne sahiplerinin toplumsal kökenleri ve niteliklerinden tercih ettikleri idari seçimlere kadar, geç imparatorluğun niteliklerini ve hepsinden önemlisi, hem serbest olan hem de aslında sözleşmeler aracılığıyla yapılandırılıp kontrol edilen emek gücü üzerinde getirdikleri olağanüstü boyun eğme duygusunu bilhassa açık bir biçimde yansıtır. Mısırlı Papyri, bu süreçlere dair tüm başka gerçeklerden daha iyi fikir verir, zira doğrudan kırsal ekonominin etkinliklerinden gelirler, fakat dağınık ve çetin karakterleri aristokratik ekonominin yok sayılmasının muhtemelen bir nedenidir. Bununla birlikte en önemli neden muhtemelen antik ekonomiye dair minimalist görüşlerin -prekapitalist sınıfların hem çok yönlülükten hem de temel iktisadi rasyonalizmden yoksun oldukları ve emek süreçlerinde ya da üretimin daha kapsamlı örgütlenmesinde çıkarları olmamalarına rağmen, özellikle büyük toprak sahiplerinin, basbayağı rantiyeci oldukları fikrinin[4]- etkisidir.

Bu bölümde ise ilgi odağım, geç antik dünyadaki (kabaca dördüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar uzanan dönem) köylülüğün statüsüdür. Bu dönem hızlı toplumsal değişimlere, yeni kültürel dinamizmlere ve hem ekonomik hem de siyasi hayatın büyük ölçekli yeniden yapılanmasına sahne olan bir çağdı.[5] Ne var ki kuşaklar boyunca (klasik dönem sonrası) bu dönemin canlılığı ve yeniliği düpedüz ihmal edilmiştir ve bu sabık erken Ortaçağ yüzyılları, tekdüze kasvet ve çürüme çağı olarak görülmüştür. Bu fazla genelleyici ortodoksi daha sonra gevşediğinde, bilim insanlarının dönemin tarımsal yaşamı hakkında bulundukları varsayımlar baş aşağı çevrildi ve sonuç olarak bugün artık çok da faydalı gibi görünmeyen (bu bölümün devamında ele alacağımız) iki çelişkili modelle karşı karşıyayız. Bu modellerin ikisi de

[4] Örneğin, Goffart 1974, s. 76 bu görüşe dair dikkat çekecek derecede açıktır.

[5] Brown (1971) halen en iyi genel giriştir. Millar (1993) Yakın Doğu'nun kültürel karmaşıklığına dair kayda değer bir anlatımdır. Doğu-Akdeniz kırsalının demografisi üzerine Tate (1992) artık temeldir. Mısır için bkz. Bowman 1996.

savunulabilir değildir, zira her ikisinin de derin kökleri ve çok katlı hiyerarşileri vardır; içinden çıktıkları dünyadan yine de daha değişken ve demokratik geç antik ekonomi ve kültürün özgünlüğünü (ve çok yönlülüğünü) kavramakta başarısız olduğu görülmektedir. Klasik dünyanın yöresel ve beşeri kölelikleri daha metafizik boyunduruklarla yer değiştiriyordu –İmparator'a ve Tanrı'ya kölelik, fakat her ikisi de sadık ve/veya adanmış bireyler olarak kendilerinin bilincinde özneler tarafından özgürce benimsenmişti. Ekonomik düzeyde emek gücü gittikçe eski ekonominin yapısından uzaklaştırıldı ve manastırların[6] ve büyük malikânelerin yaratıcı ortamı içerisinde massedildi. Jördens'in çalışması uzun süreli bir ücretli-istihdam büyümesi olduğunu gösterir[7] ve Susan Harvey'in asketizm çalışması, durmaksızın savaş ve kıtlıkla kasıp kavrulan bir dünyanın artan güvensizlikleriyle olan derin bağları üzerinde durur.[8] Bu daha geniş ya da kapsamlı bağlamlar doğal olarak bu noktada gereklidir, lakin bunlar önemlidir çünkü geç imparatorluk ekonomisi, bir düzeyde, bunlar olmaksızın anlaşılamaz.

Soyutlamaların Tarihyazımı

Dördüncü yüzyıldan beşinci yüzyılın başına kadar Mısır'a dair yeni bir inceleme, tarihçilere büyük malikânelerden oluşan "feodalizm" ile "küçük aile çiftliklerinin değişmeyen merkeziliği"[9] arasında seçim yapma hakkını verdiğinde, karşıtlık kötü bir şekilde algılanır, zira daha saf bir türden meydana gelen feodal

[6] Örneğin, Tchalenko 1953-8, t. 1, s. 20, Suriye manastırları üzerine "...chaque monastère constitue une entreprise agricole autonome, très vaste, et très bien organisée"; ayrıca Wilfong 1999.

[7] Jördens 1990.

[8] Harvey 1990. Mısır'da kurulan ilk manastırın terk edilmiş bir köy alanında bulunması gerçeğinde mecazi ironiden daha fazlası vardır, krş. *S. Pachomii Vitae Graecae, Vita prima*, 54, "Pabau adında ıssız bir köy" den bahseder, bkz. Halkin 1932, s. 36.

[9] Bagnall 1993, s. 115.

ekonomiler her zaman bir tarihçinin "köylü ekonomisinin önceliği" dediği şeyi peşinen kabul etmiştir.[10] Bagnall, tarım tarihçilerinin köylü-mülk sahipliği ile kiracılık arasında seçim yapmalarını açıkça istememiştir, zira bunlar çoğu zaman yaptıkları gibi kolaylıkla bir arada varolabilirlerdi.[11] Peki, statüler arasında köylüler serbest miydi yoksa büyük malikânelere mi bağımlıydılar? Bagnall, hem serbest hem de büyük malikâneler için çalışıyor olabilmelerinin bir tercih olmadığını düşünür, zira o da vardıkları sonuçları kabul etmediği gelenekselciler gibi büyük malikâneleri baskı uygulamasıyla otomatik olarak bir tutar. Yaygın ya da evrensel baskı fikrini reddetmek için, İmparatorluğun son dönemlerinin kırsal ekonomisinde büyük malikânelerin önemli bir öğe oldukları görüşünü kabul etmemesi gerektiği hissine kapılır. Nitekim *Gutswirtschaft** ve *Grundherrschaft***, her ikisi de, yoğun bir putkırıcı temizlik dahilinde etkili bir şekilde ortadan kaldırılır ve büyük malikânelerin aslında nasıl örgütlendiği meselesi arafta bırakılır.

Bu tür malikânelerde çalışan köylüleri, "serfler" olarak tanımlayan uzun bir gelenek olmuştur. Bu tanım, isteksiz köylülüğü büyük malikânelerin hizmetine zorlayan, aslında Ortaçağ'a özgü ya da feodal tip bir kurum olarak açıkça genel *kolonat*··· anlayışından etkilenmiştir. Buradaki varsayım şöyle olmalıdır: Toprak sahipleri emeği zorla istihraç etmiştir, lakin işin doğrusu, bu görüşün savunucuları "serfliği" emeğin aktif örgütlenmesi bakımından değil, daha geniş ya da soyut hukuki bir ilişki olarak görür.

[10] Bkz. Confino'nun Kolchin eleştirisi, Confino 1990, s. 1119 ve sonrası; özellikle s. 1126-7.

[11] Yüzyıllarca İran hem köylü mülk sahipliğine hem de ortakçı köylülere sahip oldu, fakat her şey hesaba katıldığında bunlar oldukça farklı gruplardı, bkz. Lambton 1953.

· [Alın.] Derebeylik ekonomisi (ç.n)

·· [Alm.] Derebeylik sistemi (ç.n.)

··· Eski Roma'da hukuksal olarak toprağa bağlı olan ancak alınıp satılamayan bir tür köle-köylü (ç.n.)

Malikânelerin (kiracı çiftçi -*kolon*- denilen) bu hukuki serfleri sömürdüğü ekonomik biçimler, alışılagelmiş kiracılık türleriy-di. Clausing'in dediği gibi, "*kiracı çiftçi*, yasalar tarafından en göze çarpan niteliği toprağa hukuki bağlılık olan, küçük bir kiracı olarak ortaya konur. Kiracı çiftçi kendi toprağını ekip biçer ... Toprağın kullanımı karşılığında bir ödeme olarak toprak sahibine yıllık kira bedeli vermektedir. Kira, düzenli bir şekilde ayni olarak ödeniyordu."[12] Gelgelelim hukuki kanıt ve onun tarihsel yorumunun sorunları, bu tür açık seçik basitlikleri sürdürmek açısından çok karmaşıktı ve geç Roma serfliğine dair araştırmadan büyük ölçüde vazgeçildi.[13] 1940'larda yayınlanan etkili bir çalışmada savaş sonrası revizyonizmin başını Johnson ve West çekiyordu. Büyük malikânelerde çalışan köylülerin bir tür serf oldukları görüşünü reddediyorlardı. "Yasa, kiracıyı toprağa bağlamamıştır ... *Enapographoi georgoi*'nin serbest kiracılar olduğunu öne sürüyoruz."[14] "Serbest" sözcüğü açıkça, köylü hareketliliği üzerinde herhangi kesin bir yasal kısıtlama eksikliği olmadığına işaret ettiği için, bir veya iki kayıtlama faydalı olabilir. "Kiracıların" hukuki statüsünde, toprak sahiplerinin boyunduruğu güvenceye almak ve hatta köylülerin emek güçlerinin bağımlılığını bütünleştirmek için aslında ne kadar baskıya başvurdukları konusunda hiçbir belirti yoktur; ama bu böyle bir baskıya başvurmadıklarını kanıtlamaz.[15] İkincisi, "kiracı pozisyonunun altıncı yüzyılda geriler gibi göründüğünü" kendileri kabul eder.[16] Bu özellikle ortakçılar bakımından geçerliydi. Nitekim Bizanslı kiracıların sahip

[12] Clausing 1925, s. 23-4.

[13] Bu halen de Ste Croix tarafından ileri sürülmektedir 1983, s. 244 ve sonrası.

[14] Johnson ve West 1949, s. 31.

[15] Krş. Jones 1964, s. 817 ("Sistemin sürdürülmesi ve genişletilmesi toprak sahiplerinin talebi üzerineydi") ve şimdi bkz., toprak sahiplerinin kendi *kolonlarını* (*coloni*) kölelere dönüştürme hakları olup olmadığını soran Augustine'nin yeni mektubuna, *Ep.* 24.1.

[16] Johnson and West 1949, s. 77.

olduğu hukuki özgürlüğün, onların fiili ekonomik koşullarını geriletmeyeceği ve onları toprak sahiplerinin tahakkümüne karşı daha savunmasız kılmayacağının hiçbir garantisi yoktu. Bununla birlikte büyük toprak sahipleri tarafından çalıştırılan "kiracıların" serbest köylüler olduğu fikri hatırda tutmaya değerdir; zira bu fikir, toprak sahiplerinin özellikle Rus *pomeshchiki* malikânelerindeki üretimi ayakta tutan köle ya da yarı-köle emek türüne dayandığı fikrini gözden düşürmeeğilimindedir.[17]

Bir sonuç açıkça ortadadır: Geç antik köylülüğün özgürlüksüz özgürlüğüne dair hangi görüş benimsenirse benimsensin, anlaşılan, bilim insanlarının çoğunluğu, büyük-malikâne köylülerinin, Apions köylülerinin, küçük kiracılar oldukları ve malikânelerin onların topraklarını daha sonra nakdi ve/veya ayni ödemeler karşılığında kiraya verilen küçük araziler halinde parsellediği inancını paylaşır.[18] Mickwitz istisnası dışında, bu konuda bir tek muhalif görüş bilmiyorum.[19] Hem Johnson ve West'in hem de Jean Gascou'nun aslında Apion malikânesinin görece verimli dokümantasyonundan hiçbir kira kontratının geriye kalmadığını belirttiklerini düşündüğümüzde, bu mutabakat çok daha etkileyicidir.[20]

Bu yazının amacı söz konusu görüşü reddetmek ve yerine daha karmaşık bir model getirmektir: Bizans'ın büyük malikâne örgütlenmesinin on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılda Mısır büyük malikânelerinin örgütlenmesine temelde benzediğini ileri sürüyorum. Ne var ki bu saptamayı yapmak için birkaç şey yapmak zorundayız: (1) Kimlerin *georgoi*· olmaya

[17] Kolchin 1987.

[18] Apion köylülüğü hususundaki bu görüş için, krş. Banaji 1997a, n. 19.

[19] Mickwitz 1965, özellikle s. 141 ve sonrası. Jördens 1992, s. 269 "Eigenwirtschaft des Grundherren"'den bahsderken ana akıma da karşıdır.

[20] Johnson ve West 1949, s. 60, "Apion ve kiracıları arasında hiçbir sözleşme bulunmamasına rağmen ..."; Gascou 1985, s. 9, n. 9, Je ne connais chez les Apions que deux cas, *à vrai dire douteux*, de location' (vurgu bana ait).

· [Lat.] İşçi (ç.n.)

(genellikle "köylüler" olarak düşünülürler, fakat mesele, geç antik bağlamda kim ya da neyin "köylü" olduğudur) yatkın olduğuna göre, görünüşte aklıselim varsayımlar yapmadan kırsal sınıflar terminolojisine bakmak; (2) sabit emek sorununu yeniden tartışmak; (3) özellikle yakın dönemde yayınlanan birkaç papirüse gönderme yapan bulgularımızın ayrıntılarına daha fazla dikkat etmek; ve (4) bütün bu bulguları, ağırlıklı olarak Roger Owen ve Alan Richards'ın çalışmasına ve onların kullandıkları kaynaklara dayanan, daha yeni dönemde malikânelerin örgütlenmesi hakkında öğrenilmeye başlanan her şeyle "ilintilendirmek."[21]

Kırsal Katmanlaşma: *geochountes, ktetores* ve *argatai.*

Kenneth Cuno son kitabı *The Pasha's Peasants*'da [Paşa'nın Köylüleri] "1800'den önce son derece katmanlı bir kırsal toplumun varlığına" dikkat çekmiştir.[22] Küçük çiftlik sahipleri ve topraksız katmanlar ile varlıklı köylülük arasındaki uçurum on dokuzuncu yüzyıl boyunca arttı,[23] fakat bunun Muhammed Ali'nin reformlarından önce var olduğu açıktır. Genel olarak bu katmanlaşma, enine boyuna daha varlıklı köylü katmanına, küçük çiftlik sahipleri ve topraksızlara başvurarak değerlendirilebilir. Açıkçası Baer'in, Said ve İsmail rejimlerinin karakteristiği olarak betimlediği mali proleterleşmenin çoğu, ağırlıklı olarak küçük çiftçiler olarak tanımlanan orta gruplara dayanıyordu.[24] Elbette bu grupların üzerinde ağırlıklı olarak egemen aileden, yüksek memurlardan, subaylardan, varlıklı tüccarlardan gelen büyük toprak

[21] Bkz. aşağıda, özellikle n. 90.

[22] Cuno 1992, s. 199, krş. ayrıca s. 148 (On sekizinci yüzyıl köylü toplumu son derece katmanlaşmıştı."), 67, 85 ve Cuno 1984.

[23] Cuno 1992, s. 148.

[24] Baer 1962, s. 29 ve sonrası.

sahipleri ve yabancı ve yerel yatırımcıların kontrol ettiği toprak-şirketleri vardı.[25]

Şimdi benzer bölünmeler Mısır'daki geç antik kırsal durumu da niteler. Altıncı yüzyılın Mısır köylülüğü, yukarıda belirtilen üç aşamayla geniş ölçüde örtüşen bölünmeleri olan, son derece katmanlaşmış bir kitleydi. Aphrodito'dan geriye kalan papirüsler, köylerin [*komai*] kendilerini *ktetores* ya da *syntelestai* olarak tanımlayan belli başlı köy-ailelerinden oluşan küçük bir zümre tarafından çekip çevrildiğini gösterir.[26] "Ktetor" çoğu kez aristokrasi ve kent ya da köy esaslı olup olmadıklarına bakılmaksızın, daha alt düzeyde köylü kitlesi arasında kalan küçük ve orta halli toprak sahipleri için kullanılan terimdi.[27] Katıksız bir kentli sınıf olan aristokrasi, orta halli toprak sahiplerinin aksine *geouchountes* olarak adlandırılıyordu ve on dokuzuncu yüzyılın yeni oluşan emsallerinden daha iyi yapılanmış ve daha incelikle sınıflandırılmışlardı. Gelgelelim, önemli olan, varlıklı bir köy katmanının bütün niteliklerine sahip bir grup olan[28] belli başlı köy-ailelerinin, "köylülüğün" geri kalanıyla büyük ölçüde Kıptilere özgü kültürel ilişkilerine rağmen, asla kendilerini *georgoi* olarak adlandırmamalarıdır. Daha varlıklı kiracılar bile kendilerini *georgoi*'den ziyade *misthotai* olarak betimlemiştir.[29]

Aslında bu kiracılar genelde "georgoi" olarak bahsettikleri işçileri kiraladılar.[30] Bütün bunların içerimi, *georgoi*'nin her şeyden

[25] Baer 1962, s. 39 ve sonrası.

[26] İfade, Cuno tarafından kullanılır 1992, s. 67.

[27] *P. Cairo Masp.* II 67130.4 (557), I 67110.8-11 (565), *P. Vatic. Aphrod.* 1.6-7 (598), *P. Cairo Masp.* III 67283 ii (9.11.547'den önce), *P. Amst.* I 85 (6.-7. yüzyıl) ve *P. Oxy.* XVI 2058.36 (6. yüzyıl), hepsi köy temelli toprak sahibi grupları, çoğu Flavius Dioscorus ya da Apa Sourous'un torunları gibi, yerel olarak dikkat çekecek derecede mülkiyet miktarı biriktiren orta ölçekli mülk sahiplerini içerir.

[28] Cuno 1980, s. 253, "varlıklı köylü katman."

[29] *P. Vatic. Aphrod.*1 (598).

[30] *P. Minch.* XIII 666.15-16 (512 ya da 527), τὴν πᾶσαν ἐργασίαν ποιήσασθαι ἐκ τῶν ἰδιῶν μου γεωργῶν, "bütün işi kendi *georgoi*'mle halletmek"; *P. Vatic. Aph-*

önce toprak sahibi bir sınıf olmadığı ya da daha doğrusu, öyle görülmediğidir. Bu, toprak mülkiyetleri ya da diğer kaynaklarıyla, ister küçük çiftlik sahipleri, kiracı olsun, ister kırsal işçiler olsun, bedensel emekleriyle olduğundan daha az tanımlanan bir grup olarak toprak sahipleri sınıfının (impratorluk kanunlarında, edebi kaynaklarda vs.)[31] neden aslında çoğu kez karşısına konduklarını da açıklar. Son olarak *georgoi* ve *ergatai*'nin ayrı kategoriler olduğu,[32] küçük çiftlik sahiplerinin ya da kiracıların ya da sabit işçilerin gündelik işçilerden ayrıldığı durumları yansıtan belgeler bulmak mümkündür. *Ergates*, gündelik bir tarım ya da bir başka işçi için standart terimdi, fakat Geç Antikite'de sabit işçiler için de kullanılmaya başladı.[33] Tam zamanlı işçilerden bahsetmenin en yaygın yolu aslında *georgos* olduğu için, *oiketores ton chorion kai ton agron ergatai*, yani malikânelerde sürekli olarak ikamet eden kır işçileri olarak ilgileneceğimiz *georgoi*'nin özel bir kategorisini tanımlayan I. Justinyen'in bir emirnamesinde olduğu gibi, bu terimlerin [*georgos/ergates*] kapsamlı bir biçimde benzer çağrışımlar kazanması mümkündü.[34]

rod. 1. 18, ἰδίοις μου κτήνεσιν καὶ γεωργοῖς, "kendi büyük baş hayvanlarım ve *georgoi* ile birlikte"; *P. Cairo Masp.* III 67300. 10-11 (526 ya da 527); *P. Michael.* 46.12 (559), *Phamb.* 1 68. 11-12 (549/50 ya da 564/5), *P. Apoll.* 57. 1-2.

[31] Procopius, *HA* 23.16, τοῖς τε κυρίοις καὶ τοῖς γεωργοῖς; 26.17 ve sonrası., γεωργούς τε καὶ χωρίων κτήτορας καὶ κυρίους; *Nov.Justin II*, l a (*Jus Graecoromanum*, t. l, p. 2) (566), ὥστε οὐδὲ γεωργοί οὐδὲ μισθωταί οὐτὲ ἐμφυτευταί οὔτε μὴν οἱ κεκτημένοι εἰσπροχθήσονται κτλ.; *Nov. Tiberius*, 11α (*Jus Graecoromanum*. t. l, p. 18) (575), τὴν ἐπὶ τοῦ παροντος δωρεάν δι᾽ ἧς concedimus γεωργοῖς τε καὶ συντελεσταῖς ἅπασι (ταὐτὸν δὲ ἐστιν εἰπεῖν τοῖς τῶν χωρίων κυρίοις) integrum unum canonem, vb.

[32] *SPP* X 251 (b) (7. yüzyıl, muhtemelen 626), satır 4 ve sonrası., gündelik işçilerin nakit ücretleri *georgos* aracılığıyla ödenir; büyün bir Feyyum malikânesinden. *P. Apoll.* 98.21, tahıl harcamaları τῷ γεωργῷ (καὶ) τοῖς ἐργάταις.

[33] Bkz. aşağıdaki dipnot 35, 52 ve krş. *P. Ross.-Georg.* V 71 (8. yüzyıl ?) Feyyum'dan, özellikle Γνῶ(σις) ἐργ(ατῶν) φυγ(όντων) τῆς οὐσί(ας) Πκομ, "Pkom'daki malikâneden kaçan işçilerin listesi."

[34] *Nov. Justinian I*, 162,2 (*Corpus luris Civilis*, 3.748).

Sabit Emek Meselesi

Sabit emek tartışması doğrudan bundan çıkar. "Kiralık işçilerin çok nadiren sabit bir temelde istihdam edildiği"[35] iddiası, papirüs bulgusuyla desteklenmez.[36] Aslında buna ya da sabit emeğin verimsiz olduğu için kullanılmadığı görüşüne en az üç düzeyde verilebilecek yanıt vardır.[37] Birincisi, ülkenin tarım tarihinin diğer dönemlerinden kalma Mısır'a ait bulgular vardır. Ayrıca sabit emeğin, on dokuzuncu yüzyılın sonundaki tarımsal yeniden yapılanma ve kırsal emek piyasalarının muazzam iş artışına kadar sayısız farklı tarihsel ortamda büyük malikâne tarımının yapısal temeli olduğunu gösteren tarım tarihçilerinin genel bulguları vardır.[38] Çin İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki büyük malikânelerin örgütlenmesini ele alan iki Çinli tarihçi, üretimlerini uzun-süreli işçilerin çalışmasına dayandıran toprak sahiplerini tanımlamak için "yönetici toprak sahipleri" terimini kullanırlar.[39] Bu ifadeyi beşinci yüzyıldan yedinci yüzyıla kadarki Mısır aristokrasine denk düşen bir tanım olarak kullanacağım. Son olarak, kesintili gibi görünse de, üçüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar dağılmış papirüs bulguları vardır.

Şimdilik birinci ve üçüncü düzeylere yoğunlaşacağım. Poliak, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon*'da on sekizinci yüzyıl Memlük evlerinin tahakkümü altındaki köylülüğü mültezimlerin "sabit kiracıları" olarak betimler.[40] Bütün kaynaklar el-Jabartī'nin kayıtlarıdır. Yine de bu şekilde çevirdiği terimin,

[35] Jones 1964, s. 792.

[36] Benzer argümanlar için bkz. Banaji 1997b.

[37] Bagnall 1993, s. 121, mevsimler arası emeği bağlayıcı düzenlemeler hakkındaki yeni literatürü görmezden gelir.

[38] Plantasyon kapitalizmi, serf malikâneleri vb. sabit emek biçimlerine dayalı olarak görülürse, bu çok daha gerçektir, fakat bunun bile dışında, bkz. Richards 1979, çalışmanın büyük kısmı Meksika, Şili, Peru, Prusya, Çin vs. üzerinedir.

[39] Jing Su and Luo Lun 1959, Shandong incelemesi 1900 dolayları.

[40] Poliak 1939, s. 72.

muzāri'un, "köylüler" ya da "çiftçiler" ile ilgili daha genel anlamı vardır[41] ve el-Jabarti mültezimlerin egemenliğini betimlediğinde, sık sık "mültezimlerin köylülerinden" bahseder. *İltizam* sistemindeki bu köylülerin [*fallāhīn*] "sabit kiracılar" olması, bu yüzden emek sürecinin örgütlenme tarzına dair bir betimleme değil, onların hukuki ya da yarı-hukuki statülerine dair bir betimleme gibi görünmektedir; dolayısıyla bu pasajı görmezden gelebiliriz. Lancret aslında *mültezimlerin* kendi *usya* topraklarındaki üretimi örgütleme tarzı ve bu tür toprağı sömürmekte kullanılan başlıca yöntem olarak zorunlu emek hakkında çok daha bilgilendiricidir.[42] Bunların keskin bir şekilde çelişen üretim sistemleri olmaları olası değildir, zira bu yöntemlerin her biri bir ölçüde baskı içermiş olmalıdır. İster kendi topraklarında ister köylü topraklarında [*ard al-filāha*] olsun, *mültezimlerin sömürüsü*, yeni-Memlük döneminin Mısırlı köylülerinin son derece korunmasız ve sefil bir topluluk oldukları yönünde genel bir izlenim yaratmıştır. Örneğin, Volney "köylülerin, hayatı zar zor idame ettirmeye elvermekten başka hiçbir şeyi kalmamış kiralık işçiler"[43] olduklarını yazdığında, elbette biçimsel anlamda, ücretli emeğin köylü emeğinin sömürüldüğü mutat biçim olduğunu değil, aynı zamanda hangi özel sömürü biçimi olursa olsun köylülerin işçiler gibi olduklarını kastetmiş olabilirdi. Dimyat vilayetindeki pirinç tarımında üretim maliyet-

[41] Örneğin, Wehr 1952, s. 341, مزارع, *muzāri'*, 'Landmann', 'Landwirt', 'Ackerbauer', "Çiftçi".

[42] Lancret 1809, s. 243 (krş. *DE* XI, 481 ve sonrası.). Üç yöntemin ikincisi hakkında şöyle der: "Dans le second cas, le moultezim a, dans chacun de ses villages, deux hommes principaux chargés de la culture et de la récolte de ses terres d'ousyeh: l'un est khaouly, ou surveillant; l'autre est oukyl, ou procurer. Le khaouly, de concert avec le cheykh, *distribue la terre aux divers fellâh, selon leurs besoins ou leurs demandes.* C'est lui, ou tout autre homme de confi ance, qui est dépositaire des *fonds nécessaires au paiement des fellâh*" (*DE*2 XI, s. 482)

[43] Volney 1787, t.1, s. 188 ('Les paysans y sont des manoeuvres à gages, a qui l'on ne laisse pour vivre que ce qu'il faut pour ne pas mourir').

lerini inceleyen Girard'da bir kere daha özel bulgulara rastlanır. Girard, "işçilerin yıl boyunca sömürüye maruz kaldığı"dan *[les ouvriers attachés pendant l'année aux travaux de l'exploitation]* bahseder ve onları açıkça çapalama, fidan dikme ve kanalların temizliğinde istihdam edilen geçici işçi, "gündelikçiler"den [*les journaliers*] ayırır.[44] Kısacası, *ezba* sisteminin tamamen gelişiminden önceki dönemde, gerçek boyutu ve kesin biçimleri halen bilinmeden kalsa da, sabit ücretli emeğin kullanımına dair kesinlikle bazı bulgular vardır. Geç dönem Osmanlı kaynaklarının belki de en değerli katkısı, işçi gibi görülebilen ve başkaları tarafından da öyle görünen köylülerin, yani "zoraki ücret" ya da "serf" emeği baskısına karşı koyacak hukuki ya da maddi kaynakları olmayan bir köylülük hakkında verdikleri genel kanıdır. Poliak'ın (bir kere daha el-Jabartī'ye dayanarak) değindiği ortakçılar, hiç şüphesiz çoğunun ayni ücretli işçi olduğu bu kategoriye aitti.[45]

Bir kere daha antik bulgu bununla büyük ölçüde uyumludur. Daha önce belirttiğim gibi, Mısır ve diğer antik kaynaklar *georgoi*'e toprak sahibi bir sınıf olarak değil, toprak üzerinde emeğiyle yaşayan bir sınıf olarak yaklaşma eğilimindedir. Öte yandan, sabit emek sorunu, bu tür "köylülerin" bu temelde kendilerini (toprak, tahıl ve nakitle) çalıştıracak kaynaklarla büyük malikânelerde tam zamanlı kır işçileri olarak çalıştırılıp çalıştırılmadıkları ve ne sıklıkla çalıştırdıkları konusundaki daha özel meseleyle ilgilidir. Rathbone'un, Appianus'un Feyyum malikânesine ilişkin incelemesi, onun çalışması fiili emek girdileri bakımından bu tür malikânelerin geçici işçilerin arzına muazzam bir şekilde bağımlı kaldıklarını ileri sürse de, en azından üçüncü yüzyıl büyük malikânelerinin sabit emek sistemini kullandıklarını gösterir.[46] On

[44] Girard 1799-1800, s. 237, 239 ve genel araştırmasındaki *DE*'nin 2. cildi, *État Moderne*, II, s. 578 ve sonrası., krş. Cuno 1980 s. 255.

[45] Poliak 1939, s. 72 her an el konulabileceklerini belirtir.

[46] Rathbone 1991, Bölüm 3 ve s. 149 ve sonrası.

dokuzuncu yüzyıl sonu Meksika'daki buğday üreticisi malikâneler, yerleşik işgücüne sahip malikânelerin mütemadiyen çok sayıda mevsimlik işçiye ihtiyaç duyduğunu gösteren bu örüntüyü doğrular niteliktedir.[47] Mertens bu tür *haciendas*'ı "ücretli emek işletmeleri" olarak niteler[48] ve dar anlamda aynı tasvir Appianus malikânesi için de kullanılabilir. Buradaki önemli husus, bir aristokrasinin oluşumunun, büyük ölçüde ücretli emeğe bağımlı emek-kullanım örüntülerini engellememiş ve hatta teşvik etmiş olmasıdır. Bir sonraki bulgu örneği de üçüncü yüzyıldan, bu defa aşırı derecede varlıklı İskenderiyeli aile Calpurnia Heraclia'nın malikânelerindendir.[49] 17-18 Mart 246 tarihli *P. Oxy* XLII 3048'de, üçüncü yüzyılın ortasında büyük bir aristokratik malikânenin emek gücüne dair kesinlikle eşsiz bir manzarayla karşı karşıya kalırız. Beş grup listelenir: İkisi idari, diğer üçü işgücü düzeyindedir. İdari olmayan kategoriler bakımından, bu malikânelerin dayanak noktasının *georgoi* olduğu açıktır. Ne var ki bunlar (alışılmış anlamda) kiracı değildiler, zira özellikle belge *georgoi*'nin, emek gücünün diğer kolları gibi, aylık maaşlarını [*meniaiai syntaxeis*] tahıl olarak aldıkları bilgisini verir.[50]

[47] Mertens 1983, s. 194 ve sonrası.

[48] Mertens 1983, s. 195, "Die Haciendas arbeiteten als Lohnarbeits-betriebe."

[49] Babası C. Calpurnius Aurelius Theon, "Müzenin eski bir üyesi"ydi ve onun da oğlu muhtemelen bir başka İskenderiyeli toprak sahibi, üçüncü yüzyıl belgelerini bulan Calpurnius Aurelius Horion'du, bkz. *P. Oxy.* L 3564.

[50] *P. Oxy.* XLII 3048 (248) 11.19-21, ἀπὸ δὲ τῶν προκ[ειμ]ένων δίδονται μηνιαῖαι συντάξεις πραγματευταῖς τε καὶ φροντισταῖ[ς καὶ] γεωργοῖς καὶ παιδαρίοις καὶ καταμηνείοις, "Yukarıda belirtilen [miktarların] dışında, aylık ödenekler genel idarecilere, yerel yöneticilere, işçilere, genç uşaklara aylık olarak verilir." Diğer idari olmayan gruplar bu yüzden *paidaria* "genç uşaklar"dı, muhtemelen *georgoi* çocukları ve ücretleri aylık temelde hesaplanan ve dolayısıyla *katamenioi* olarak adlandırılan daha uzmanlaşmış işçiler. *Paidarion* çoğunlukla "köle" anlamında kullanılır fakat *SPP* XX 222 (6. / 7. yüzyıl), krş. *BL* 1.421, *paidaria* açıkçası köylülerin ya da kır işçilerinin erkek çocuklarıdır.

Dördüncü yüzyıla gelince, Hermonthis'teki oldukça büyük bir malikânenin 338 yılının üç aylık hesaplarına dair elimizde bir belge bulunmaktadır.[51] Burada *col.xv*'de listelenen harcamalar, 2 aylık *artabas* buğday erzağının, *ergatai* denilen bir grup işçiye ödendiğini göstermektedir. Bunlar muhtemelen sabit işçilerdi, zira yirmisi tek tek *Pharmouthi* ayı için seçilir ve ödemeler en azından kısmen ailenin tüketimini karşılamak üzere planlanmış olmalıdır. Bu malikânedeki daha uzmanlaşmış işçilere *opsoniastai* denir, *opsonia* düzenli nakit ya da ayni ücret ödemeleridir. Muhtemelen beşinci yüzyıldan, Hermopolis yöresine ait kısa bir rapor "*Georgoi*'lerimizin 12. on beş yıllık ücret (olarak dağıtılan) buğday hakkındaki raporu" olarak çevrilebilecek bir başlığa sahiptir.[52] Bu işçiler[53] elbette sabittiler, zira ücretlerinin miktarlar değişse de yıllık olduğu söylenir. Son olarak *edfu pagarch*'ı· Papa'nın arşivinden çok daha sonraki bir rapora göre, 132 *kile* arpa, *hyper misthou georgon* dağıtılmıştır.[54] Standart 12 *kile* oranıyla bölündüğünde bu, tam zamanlı on bir işçiye [*georgoi*] karşılık gelecektir. Bunun yerleştirdiği en asgari şey, kırsal işçilerin Mısır'da sadece geçici ya da mevsimlik temelde değil, sabit ya da yerleşik işgücü olarak da kullanılmalarıdır." Bir sonraki mesele, bu işçilerin istihdamı hususunda karakteristik bir sömürü biçimi (bir emek-sistemi) belirleyip belirleyemeyeceğimizdir.

Elbette Appianus emek gücünün en büyüleyici kısmı *epoikiotai*'lerdir.··[55] Rathbone onları "kiracı işçiler" ya da "emeklerinin karşılığı ödenen kiracılar" olarak tasvir eder[56] ve onların can

[51] *P. Lips.* 97 (338).

[52] *P. Amh.* II 155 (5. yüzyıl).

[53] Editör onları öyle tanımlıyor.

· Eski Mısır'da vergi toplanmasından sorumlu mahalli memur (ç.n.)

[54] *P. Apoll.* 98.38.

·· M.S üçüncü yüzyılın sonlarında görülen kiralık geçici işçi biçimi (ç.n.)

[55] Kelimesi kelimesine, bkz. aşağıda, "*epoikia*'dan insanlar."

[56] Rathbone 1991, s. 146, 150, 182-3.

alıcı işlevi, kısmen nakit ve kısmen malikânedeki konaklama biçiminde belirlenen bir ödeme karşılığında daha düşük ücret-oranlarında, en yoğun sezonda işgücü teminini sağlamaları gibi görünmektedir. Geçici işçilere hasat çalışması için günlük 4 drahmi ödenirken, bu işçiler büyük oranda 2 drahmi 6 *obol*[***] daha düşük ücret alıyorlardı.[57] Emek-kiralama üzerine giderek artan literatürde, bu tür işçilere ilişkin alışıldık terim "emek-kiracıları"dır.[58]

Emek-kiralamayı sistematik biçimde kullanan bir başka üçüncü yüzyıl malikânesi Feyyum, Theadelphia'daki Valerius Titanianus'un *ousia*'sıydı. İskenderiye aristokrasisinin parçası olan eski bir üst düzey memurun sahibi olduğu büyük bir şarap-üretim işletmesiydi bu.[59] 239 yılı raporları, *epoikia* adlı yerleşimlerde malikânedeki konaklama karşılığında kira fiyatı isteyerek ve kiranın bir kısmını çalışma günlerine [*ergatai*] hesap ederek malikânesinin emek arzını sağladığını gösterir.[60] Asıl kira altı ayın on iki çalışma gününü kapsıyordu, malikâne "serbest geçici emeğin önemli bir miktarını kiracılarından" sağlamak için açıkçası bu sistemi kullanmıştı.[61] Gelgelelim, verilen 2 *drahmi* ücret ile işçilere ve sıradan gündelikçilere ödenen oranlar arasında hiç de fark yoktu. Bu iki örnek, büyük malikânelerin emek arzlarını kendilerine azami esneklik sağlayan biçimler içerisinde bilerek yapılandırdıklarını ve bu emek-kiralama biçimlerinin üçüncü yüzyıl itibarıyla kesinlikle kullanılmakta olduğunu göstermektedir.

[***] Eski Yunan gümüş sikkesi. Drahmi'nin 1/6'sıdır (ç.n.)

[57] Rathbone 1991, s. 159, krş. Meksika malikânelerindeki *terrasgueros* ya da nakit-kiracılar, Mertens 1983, s. 119.

[58] Bkz. Bradford 1987; Keegan 1987; Kanogo 1987; Loveman 1976; ve son yakın dönemde Jacobsen 1993.

[59] Özgeçmişi üzerine bkz. Gilliam 1974.

[60] *P.Mich. 620* (239-40). Konaklama tek ve çift kişilik odalardan [*kellai*] oluşuyordu.

[61] Rathborne 1991, s. 178.

Geç İmparatorlukta Yeniden Yapılanma

Üçüncü yüzyıl İskenderiye aristokrasisinin tutarlı ve istikrarlı bir sınıf oluşturmada başarılı olup olmadığı şüphelidir. Bu sınıfın salt ekonomik etkisi sınırlıydı, zira toprağın çoğu, farklı bölgelerde ya da Mısır *eyaletlerindeki* kent meclislerini idare eden belediyeye ait toprak sahibi aileler tarafından kontrol ediliyordu. Bu belediyeye ait büyük çapta çevre içersinde, yalnızca daha büyük toprak sahibi İskenderiyeli ailelerin karakteristik yönetim biçimlerini kopya edebilmiş olabilir. Çoğunluk hiç şüphesiz egemen yönetim biçimi olarak, kiracılığın kendileri açısından düzenli bir istihdam biçimi olduğu hatırı sayılır ölçüde topraksız ya da neredeyse topraksız köylü kitlesinden kiracı toplayan kiralamaya dayanıyordu. Aslında eninde sonunda kısmi güç kaybına uğrayacak olan işte bu kentli toprak sahipleriydi, zira onların mülkleri parselleme sürecinde acımasızca bölünmüştü. Beşinci yüzyılın yeni oluşan aristokratik aileleri, Kilise, manastırlar ve taşra kentlerinin orta halli bürokrasisi gibi yeni yeni toprak edinen grupların ortaya çıkmasıyla birlikte, geç imparatorluğun daha derin dinamizmleri (ekonomik, toplumsal, politik) tarım toplumunun uzun bir yeniden yapılanmasını başlattı.[62] Bu grupların üzerinde, *Domus Divina*'da örgütlenmiş imparatorluk hanesinin (imparatorluk ailesinin çeşitli mensuplarının malikâneleri dahil) büyük çapta malı mülkü vardı[63]; onların altında köylerde [*komai*] on dokuzuncu yüzyıl *şeyh* köylerinin fevkalade benzerleri olan zengin bir köylülük vardı. Nitekim tarımsal kesim hem tabakalara ayrılmıştı hem de karmaşıktı ve elbette elit-aristokrasinin karakteristik tarımsal yönetim biçimlerine -*Domus Divina*'nın kendisi dışında- en fazla başka düzeylerde rastlandığını ileri sürmenin bir nedeni yoktur. Ostrogorskiy'nin aslında daha sonraki bir döne-

[62] Bu toplumsal değişimleri daha ayrıntılı şurada analiz ettim: Banaji 1992.

[63] Delmaire 1989.

min Bizans aristokrasisi hakkında yazdığı gibi[64], "daha üst hizmet kademelerinden çıkan" yeni toprak sahibi aristokrasi, on sekizinci yüzyıl sonu Rus *pomeshchiki* gibi[65] mülklerinin özenli yönetimi ve bürokratik idaresine tam anlamıyla inançlı, İmparatorluk geçmişlerinden etkilenmiş, çoğunluğu üst düzey memurları kapsıyordu. Bunlar o zamanlar, ağırlıklı olarak "yönetimin altyapısına" yatırım yapan mülk sahiplerinin doğrudan güdümünde olan mülklerdi. Buna karşın kiralamanın hem türü ve süresi, hem de kiracı türü bakımından, terim her ne kadar kendi başına çok çeşitli esasları örtbas etse de, kiraya verme, çoğu başka mülk türünde yaygındı. Hermopolis civarındaki kırsalda toprağın çoğu, bizzat kentte ikamet eden *georgoi*'ye kiralanıyordu; kiraya verenler, varlıklı orta sınıf toprak sahipleriydi, bunların çoğu kadındı ya da Kutsal Diriliş Kilisesi gibi dinsel hamillerdi. Bunların toprakları kentin doğusuna yerleştirilmişti ve iki yıllık sürelerle küçük parsellerle (1-2 *arouras*) kiraya verilmişti.[66] Oldukça zengin tarlalar (ya da "bahçeler") daha varlıklı kiracılardan oluşan bir gruba kiralanmasına rağmen, Aphrodito'nun daha güneyindeki köyde orta-sınıf arazi sahipleri, benzer bir köylü katmanıyla muhataptı.[67] Kilise ve manastıra ait mülkler çoğunlukla kalıcı kira sözleşmeleri halinde kullanıldı; bunların sahipleri muhtemelen yine aristokrasinin varlıklı kiracıları ya da kişileriydi.[68] Son olarak bazı büyük malikâneler, muhtemelen daha yakın zamanların İtalyan *massari*'sine benzeyen tüccar çiftçilere kiralanıyordu.[69]

[64] Ostrogorskiy 1971, s. 7.

[65] Confino 1963.

[66] *P. Strasb.* V 470 (497), 472 (533 ya da 534), 473 (537) (6. yüzyıl), Bureth'in girişiyle birlikte, s. 205 ve sonrası.

[67] Bkz. yukarıda n. 31, ayrıca bkz. Keenan 1984; 1985.

[68] *P. Lond.* II 483 (s. 323 ve sonrası.) (615 ya da 616); *P. Cairo Masp.* III 67299 (6. yüzyıl); *SB* XII 10805 (7. yüzyıl); *P. Lond.* III 1072 (b) (s. 274) (6. yüzyıl), *BL* 1.299 ve tarih için *BL* 9.138.

[69] *P. Merton* I 49 (7. yüzyıl) kesinlikle bu tür bir kiralamadır; *massari* için krş. Snowden (1986).

O halde aşağıdaki savın amacının bir bütün olarak tarım ekonomisini niteleme değil, yalnızca altıncı ve yedinci yüzyılların karmaşık ve bürokratik karakteristik biçimleri dahilinde yönetilen aristokratik malikânelerin örgütlenmesini nitelemek olduğu açık olmalıdır. Hem sıradan kiracılar ne kadar çoğunlukla sadece işçi olursa, kira kontratı o kadar daha çok bir emek-sözleşmesi gibi olduğu için (bu özellikle ortakçılar için geçerlidir), hem de "kiracılık" göstermeye çalışacağım gibi, doğrudan bir idare rejimine entegre edilebildiği için, doğrudan yönetim ile kiraya verme arasındaki karşıtlık abartılmamalıdır.

Yeni Malikâneler

Hardy'nin Apion malikânesi raporu ilginç biçimde malikânenin köylülerden elde edilen kiralar temelinde örgütlendiğini farz etse de, *The Large Estates of Byzantine Egypt* [Bizan Mısırı'nın Malikâneleri] monografisinde kiralama hakkında neredeyse hiçbir şey söylemez. Köylülük, toprağa bağlı olduğu halde,[70] yine de toprağını arazi sahiplerinden kiralar. İtalyan bilim insanı Segrè benzer bir ruh hali içerisinde şöyle yazıyordu,

> *Kolon*'un idarecilerden malikâneleri kiralama koşulları ... oldukça belirsizdir. İstenilen kira süresi, beşinci ve altıncı yüzyılların kira kontratlarında yaygındır. Anlaşılan *coloni adscripticii* malikânelerde kuşaklar boyunca varlığını sürdürdü ve oldukça sabit koşullar altında toprağı ekip biçti.[71]

Segrè, kafa karşıklığına neden olacak biçimde, daha sonra Meksika malikâneleriyle bir analoji yaptı ve *kolonat*'ı daha genel terimlerle "tarımsal emeğin örgütlenme biçimi" olarak tanımladı. Bu raporların büsbütün aykırılığı, bir şeylerin yanlış olduğu ve malikânelerin örgütlenmesini çok az peşin hükümle incelemeye değer olduğu konusunda daha sonraki bilim insanlarını uyarmış

[70] Hardy 1931, s. 75 ("kolonun durumuyla ilgili asıl gerçek onların toprağa bağlı olmalarıdır.").

[71] Segrè 1947, s. 122.

olmalıydı. Bununla birlikte *Oxyrhynchus Papyri*'nin ilk yayımcılarının, büyük altıncı yüzyıl malikânelerinde çalışan *georgoi*'lerin (bir tür) işçi olduklarını düşündüklerini belirtmemiz yerinde olur, zira "georgoi"yi genellikle "işçiler" olarak çeviriyorlardı.[72]

Oxyrhynchite materyali ise ağırlık olarak büyük ve çok büyük malikânelerle ilgilidir. Ne yazık ki, o zamanlar Orta Mısır'ın oldukça dinamik bir parçası, Arkadya eyaletinin başkentinde aristokrasinin nasıl yapılandığına ilişkin birkaç izlenim edinmek, farklı katmanların boyut bakımından çok değişiklik gösteren malikâneleri nasıl örgütlediğini bilmekten daha kolaydır.[73] Elbette diğer aristokratik, dinsel ve orta boy mülklerden tek tük önemli belgeler kalsa da, bulguların ezici bir kısmı tek bir malikâneden, Apion ailesinin malikânesindendir. Buna karşın Feyyum'a ilişkin belgeler çok daha dağınıktır ve bulguları yeniden kurmak daha zordur.

"Klasik" biçimlerine altıncı yüzyılda varacak olan, beşinci yüzyılın büyük kısmında ortaya çıkmış yeni aristokratik malikânelere, planlanmış ve daimi niteliklerini vurgulamak için *oikoi* deniyordu. Apion arşivinden anlaşıldığı kadarıyla, bu malikâneler ortak denetim altında tutuluyorlardı ve dolayısıyla bölünebilir mirasın tahrip edici parçalanmasından muaftılar.[74] Ekonomik düzeyde malikânelerle ilgili en önemli gerçek,

[72] *P. Oxy.* I 135.15 (s. 210, 212), 136.18 (s. 216), XVI 1842 (s. 25), 1894.15 (s. 108), 1896.13 (s. 111), 1900.11 (s. 119) vs.

[73] *P.Oxy* XVI 2020, 2040, sırasıyla 580'ler ve 560'lardan.

[74] Apion mülkleri, Oxyrhynchite'nin Pers işgali altında olduğu ve III. Flavius Apion'un öldüğünün bilindiği, tahminen 160 yılın üzerinde bir zaman, 460 öncesi yıllardan 620'e kadar, beyan edilir. Bununla birlikte, I. Flavius Apion'un babası olan II. Theodosius'un eşi Aelia Eudocia'nın, Oxyrhynchite malikânelerinin yöneticisi olarak beşinci yüzyılın ortasındaki dökümanlarda ortaya çıkan aristokrat Strategius olup olmadığına bakmak için, arşivin başlangıcını 439'a kadar götüren *P. Oxy.* LXIII 4389 bkz.. (*P. Oxy.* LXIII'deki bu ve diğer belgelere basılmadan önce erişmemi sağlayan John Rea'ya minnettarım).

parasal ekonomiye hatırı sayılır derecede entegre olmaları ve temel geliri altından sağlama becerileriydi.[75] Nihayet sulama yeni malikânelerde yaygındı,[76] ve kiralık emek yoğun bir şekilde kullanılıyordu.[77] Beşinci yüzyıl sonu ve altıncı yüzyılda kırsal kesimde su çarklarının hızla yayılması, mülk sahiplerinin yazın yaptıkları sulamanın yayılması açısından muazzam ölçüde yatırım yapmaya istekli olduklarını gösterir ve İslami dönemin tarımsal devriminde anlaşılan Watson'un hesaba kattığından daha büyük bir Bizans mirasına işaret eder.[78] Özellikle şarap endüstrisini genişletme dürtüsü, üreticileri bu yatırımları dikkatli bir şekilde düzenlemeye teşvik etti. Örneğin, Apion Arşivi'nde bir aksın ortalama devir sürati yedi yıla oranlanmıştı ve yedek parça meselesi Oxyrhynchus'daki merkezi ofisten idare ediliyordu.[79]

Yeni malikânelerin üstü kapalı rasyonalizmi hiç şüphesiz emek istihdamlarına uzanacaktı. Apion Arşivi, ayni ve nakdi ödemelere ait makbuzları sıralayan bir dizi hesap içerir ve ilk bakışta bu hesaplama türü, malikânelerin gelirlerini toprağın küçük kiracılara kiralanmasına dayandırdıkları yönündeki teori lehine güçlü bir kanıt gibi görünür. Fakat hesaplara dair daha yakından bir inceleme, malikâne kendi gelirlerini kira ödemelerinden sağladığı ölçüde, bu gelirlerin toplamının, on dokuzuncu yüzyılın başında Meksika'daki büyük çiftliklerdeki daha varlıklı *arrendatarios*· ile belli bir benzerlik taşıyan, varlıklı kiracılardan sağlandı-

[75] Arka plan için bkz. Banaji 1996 ve 1994.

[76] *P. Oxy.* XIX 2239.14, τὰς γεουχικὰς μηχανάς, bkz. aşağıda n. 104, 105 ve krş. Beşinci yüzyıl malikânelerinde yeni bir hesaplama türünün ortaya çıkışı, *P. Med* I 64 (441), *P. Oxy.* XXXIV 2724 (469), XVI 1899 (476), 1982 (497).

[77] *SPP* III 86; *P.Oxy.* XVI 1911.157-159 (*BL* 9.191), 1913.16-18, 21-23, XVIII 2195.134-136; *SB* VI 9284 (553); *P. Grenf.* I 58 (561); ayrıca aşağıda n. 116.

[78] Watson 1983, özellikle s. 104 ve 191, n. 15 büyük oranda Watson 1974'deki gibi aynı görüş.

[79] *P. Oxy.* I 137.23, XVI 1911.160-2.

· [İsp.] Kiraya veren (ç.n.)

ğını ileri sürer.[80] Üstelik bu *haciendas*· analojisi, gelirlerinin bir kısmını nakit kiralardan sağlayan malikânelerin yine de ağırlıklı olarak sabit işçilerin sömürüsüne dayandırılabildiğini gösterir.[81]

Apion arazileriyle ilgili can alıcı gerçek, malikânenin temel kurucularının köyler değil, *epoikia* olarak bilinen daha küçük yerleşimler olduğudur. Bunlar emek örgütlenmesine dair belirleyici ipuçları oldukları için, tartışma açısından açık bir başlangıç noktası gibi görünmektedir. *Epoikia*'lar, köylerin aksine özel mülk yerleşimleriydi; *Domus Divina* malikâneleri de dahil olmak üzere, çoğunlukla en büyük malikâneler tarafından kontrol ediliyorlardı.[82] Doğrudan idare rejimi *epoikia* etrafında yapılanmıştı ve netice itibarıyla tek işlevlerinin işçilerin bilfiil çalıştıkları tarlalara yakın civardaki yerleşim alanlarında işçi gruplarını toplamak olması anlamında, büyük ölçüde "endüstriyel" niteliğe sahiptiler. Artık bu, belli türdeki büyük malikânelerin evrensel bir özelliği olmuştu; bu malikânelerdeki konaklamanın Küba'nın daha büyük, geometrik olarak planlanmış şeker plantasyonlarındaki *bohíos*'la[83] ya da Peru'nun kuzey-sahil plantasyonlarının *galpones*, barakaları ya da yatakhaneleriyle[84] ya da yerleşik işçilerin kulübelerde [*chozas*]

[80] Bu *P. Oxy.* XVIII 2195 (576-7), XIX 2243 (a) (590) ve LV 3804 (566) gibi hesaplara ilişkin bir analizde gösterilir. Uygulama, ödemelerin -buğdayı nakit ya da tam tersi şekilde ifade eden- kademeler içerisinde katmanlaştırılmasına ve daha sonra en fazla ödeme sayesinde (4 *altın sikke* ya da daha fazla kira bedeli olarak tanımlanan) tek tek yerleşimlerden ne kadar brüt hasılatın hesaplandığına dayanır. *Arrendatarios* için bkz. Brading 1978, s. 74, 110 ("varlıklı çiftçiler); anlaşılan onun limiti 30 *peso* kira bedelidir= yaklaşık 46 ölçek darı.

· [İsp.] Malikâneler (ç.n.)

[81] Bu biçimlerin kombinasyonu üzerine bkz. ayrıca Hoppe ve Langton 1994, s. 116, 121.

[82] *P.Oxy.* L 3585.4 (20.10.460'dan önce); *P. Med* I 64.4; *P.Oxy.* L 3582 (442).

[83] Moreno Fraginals 1978, Cilt 2, s. 66-75.

[84] Gonzales 1985, s. 97, 148.

barındırıldıkları Meksika malikânelerindeki *calpanerías*[85] ile belli bir benzerlik taşıdığı düşünülebilir. Elbette bir başka düzeyde daha açık benzerlik, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki Mısır'ladır; aşağıda bunu ele alacağım. Konaklama birimi *kellion* idi; bir Apion raporunda bazı yerleşimlerin 100 odalık standart bir modele [*kellia*] göre inşa edildiği ima edilir.[86] Bu tür yerleşimlerde -her durumda Oxyrhynchite'de- oturan köylüler, malikânenin onların vergilerini ödemesi anlamında,[87] malikânenin "kayıtlı" işçileri olarak tanımlanıyordu. *Epoikia*, ekilebilir arazi, bağ, bahçeyi bünyesinde bulunduruyordu ve çeşitli tarla türlerini sulayan *mechanai*'ye tekrar tekrar göndermeler vardır. Bunlar ciddi ölçüde denetleniyorlardı ve bazı ailelerin zengin arazileri kiralamaya gücü yetse de, bunlarda kalan köylülerin büyük kısmı anlaşılan ücretli-istihdama,[88] yani çoğu topraksız işçi olmaya (kısmen ya da çok büyük çoğunlukla) tabi olacaktı.

On dokuzuncu yüzyıl tarım tarihine aşina olan tarihçiler açısından bu özel mülkiyete ait yerleşimler *ezbas* ile açık benzerlik gösterir –bu benzerlik, ayrıntılı biçimde ele alınmaya değecek kadar çarpıcıdır. Bunun mülk sahiplerine hem esneklik hem de kontrol sağlayan birtakım emek-düzenlemeleri içerisinde bulunduğunu ileri sürmek istiyorum.[89] İlk referanslardan biri 1870'lerden, *Levant Herald*'ın editörü olan Mccoan'e

[85] Nickel 1988, s. 208 ve sonrası., 419.

[86] *P. Oxy.* XVI 1917.56, 98. Lozach 1935, s. 254, Kuzey Delta'nın temizlenen arazilerindeki daha yeni *ezbas* hakkında "l'esprit industriel, presque mathématique, que revêt cette exploitation" der.

[87] Le. *Enapographoi georgoi.*

[88] *P.Köln* II 102= *SB* XII 11239 (418; *P.Cairo Masp.* I 67093 (553), γεωργὸς μισθωτὴς ἀπὸ ἐποικ[ί]ο(υ) Ψινίο(υ); *P.Oxy.* I 134 (569); *BGU* IV 1039.3-5 (Byz.); *SPP* III 86; *P.Flor.* I 70 (bkz. n. 116); *SB* XVI 13016 (638); ve krş. *PSI* III 165.2 (546?), τοῖς ἐργαταῖς διαφόρων ἐποικίων, "çeşitli *epoikia*'lar işçilere."

[89] Roger Owen ve Alan Richards'ın çeşitli yayınlarda *ezba* sistemine dair değerli tasvirleri vardır, bkz. özellikle Richards 1978; 1979, s. 500-4; Owen 1981a; 1981b, s.146-8, 228-30; Richards 1982, s. 58-68, 172-4; 1993, s. 96-8.

aittir; Mccoan, "büyük mülk sahiplerinin malikânelerinden, daha varlıklı Paşa ve Beylerin üründen (genellikle dörtte bir) pay alan işçileri, "marabaları [*murābin'un*]" istihdam ettikleri ya da tarla işçisinin dönüm (*feddan*) başına "şu kadar gün sabit bir kira bedeliyle küçük ekili arsayı devren kiralayarak" çalıştırdıklarından bahseder.[90] Başka bir deyişle, yeni özel malikânelerin gelişimi, mülk sahiplerinin kiracıdan daha ziyade "kiracıları" işçi olarak kullandıkları, çoktan bir emek-kiralama türü ortaya çıkarmıştır. 1898'de Nureddin, mülk sahiplerinin işçilere büyük ölçüde tenzilatlı kiralar sundukları için işçiyi kendilerine çektiklerini belirterek, bu sistemi biraz daha ayrıntılı olarak tasvir etmiştir. İşçilerin fiili ödemeleri o zamanlar kazandıkları ücretlere göre belirleniyordu ve asıl mesele "kiracı"nın (bir ücretli işçi olarak) mülk sahibinin tamamen emrinde olmasıydı.[91] Nureddin ayrıca ücret olarak genellikle çoğu ürünün beşte bir payını alan ve çoğunlukla tüketim-kredilerine dayanan bir başka işçi grubunu betimler.[92] 1901'de Nahas tezinin bir bölümünde bu düzenlemelere dair biraz daha ayrıntılı bir rapor yayınladı: Sistemin can alıcı bir özelliği, yani işçileri bu temelde kiralamakla toprak sahiplerinin, kadın ve çocukların da emeğine erişebildiği üzerinde ilk duran kişiydi Nahas.[93] Sözleşmeler şifahendi, işçi yoğun bir şekilde

[90] McCoan 1877, s. 183.

[91] Nureddin 1898, s. 5-6. Pasaj tekrarlanmayı hak ediyor: "3° Chaque ouvrier peut recevoir en location de un à deux feddans, suivant ses moyens et ses aptitudes au travail. Cette location est réduite de 50% sur le prix normal du fermage. Ainsi le feddan, qui se loue d'ordinaire 500 P.E. (130 fr.) par an, lui est loué 250 P.E. (65 fr.). Cette remise de moitié constitue son salaire. Au prix de cet avantage, l'ouvrier est, pendant l'année de fermage, à 1'entière disposition du propriétaire, qui, en cas de nécessité, peut l'employer à la journée à raison de 1 à 2 P.E. (50 centimes). Le montant du salaire à lui dû est imputé sur le prix du fermage qu'il paie.'

[92] Nureddin, işçilerin genellikle başlıca ürünleri mısır mahsülünden dörtte bir pay aldıklarını yazıyor 1898, s. 5.

[93] Nahas 1901, s. 134, 137-8, 140.

denetim altındaydı ve işçi miktarı malikânenin gereksinimlerine göre ayarlanıyordu.[94] Nahas, geçimlik arazilerin tahsil edilmesi esnasında toprak sahiplerinin kiracı-hane boyutunu hesaba kattığını ve kiracı-hanenin böylece, kiraya göre olağan ücret düzenlemeleriyle birlikte, potansiyel ücretli işçi olarak "belli sayıda işçi tedarik etmek üzere" sözleşme yaptığını belirtiyordu.[95] Nahas, bu grupları, en çok Yukarı Mısır'dan alınan daha az imtiyazlı ve daha yoksul göçmen işçilerle birlikte, malikâneye sözleşmeyle mütemadiyen bağlı işçiler olarak tasvir ediyordu. Bu, temelde, sömürülen emeğin, denetçilerin "gerçek ekipleri" olarak adlandırdığı hatırı sayılır ölçüde icra maliyetlerine rağmen, işçilere üründen pay dahilinde ödeme yapan alternatif sistemden daha az maliyetli olduğu kanısındaydı.[96] Bu, elbette, bu meseleye yoğunlaşan çoğu iktisatçının düşüncesine terstir.[97]

Özetlemek gerekirse: Bu düzenlemelerin ayrıntıları bir malikâneden diğerine değişecektir[98] fakat ana hatlar bakımından büyük toprak sahipleri ya üründen hisse ya da bir tür emek-kiracılığı altında işçilere ödeme yaparak onları çalıştırmıştır. Her iki durumda da *fallāh* düpedüz bir ücretli işçiydi.

[94] Nahas 1901, s. 134, 141, 142.

[95] Nahas 1901, s. 141, özellikle. "À chaque famille d'ouvriers, le propriétaire donne un ou plusieurs feddans de terre en fermage, en tenant compte du nombre des personnes qui composent cette famille; elle s'engage, en revanche, à fournir un nombre déterminé d'ouvriers qui devront, quand ils en seront requis, aller travailler le champ propre du propriétaire."

[96] Nahas 1901, s. 142, "En somme, l'exploitation à la journée exige plus de surveillance et un personnel dirigeant plus nombreux. Mais elle est souvent employée parce que, quand il s'agit de vastes domaines, elle est moins couteuse que le travail à la part, en raison meme de l'étendue du domaine."

[97] Örneğin, denetim kısıtlamalarına dair bir tartışma ve ortakçılık gerekçeleri için bkz. Majid 1994.

[98] Bkz. Owen 1981b, diğer örnekler için s. 229-30.

Altıncı yüzyıl malikânelerinin emek örgütlenmesi

Bizans kanıtlarına geri dönecek olursak, *ezba*'ların sunduğu model altıncı yüzyıl malikânelerinde denk emek örgütlenmesinin açıklığa kavuşmasına yardımcı olabilir ve olur da. Geç Antikite'de büyük mülklerdeki emek gücünün genel niteliklerini hatırlatarak başlayacak olmama rağmen, yakın zamanda yayınlanan iki papirüs bu noktada özel ilgi konusudur. Daha önce değindiğim gibi, *enapographoi georgoi* olarak adlandırılan köylü türüne dair yegâne açık tanımımız, bu emek gücü türüne malikânelerdeki sakinler ve salt işçiler olarak yaklaşır.[99] Üstelik bu Emirname ve birçok başka kanun, özellikle bu tür yerleşik-işçi nesillerinin üzerindeki haklardan ortaya çıkan sorunlarla ilgilidir; nitekim malikânelerde işçilerin bir kuşaktan diğerine ikamet etmeleri alışılmamış bir şey değildi; sözgelimi, Bazant'ın on dokuzuncu yüzyılda Meksika *haciendas*'ına dönük çalışması da bu yöndeydi.[100] Aslında bu *georgoi*'nin hem Apions'a hizmet ettiklerini hem de *ek pateron kai progonon* ("babalarımızın ve atalarımızın zamanından beri") kendi *ktema*'larında (yani epoikion'da) oturduklarını belirten Apion Arşivi'nden iki belgeyle ortaya konur.[101] Nitekim bu malikânelerdeki işçiler büyük ölçüde yerleşiktiler. İkincisi, yoğun şekilde denetim altındaydılar. *P.Oxy. XIX 2239* (598)'de aristokrat Flavius John kendi *georgoi*'sinin genel denetim sorum-

[99] Bkz. Jüstinyen'in 162. Emirnamesi.

[100] Bazant 1975, s. 163, *hacienda*'daki çoğu *peones*'in [Latin Amerika'daki tarla işçileri –ç.n] 1852 yılının *peones* ahfatı olduğunu belirtir.

[101] *P.Oxy* I 130.9 (563/564, karşılaştır *BL* 8.232), "Atalarının gibi ben de hizmetinizde bulundum", *PSI* I 58.7 (566-568). Bu Doğu Akdeniz'in bir özelliği değildi, zira *Nov. Justin II*, 6 (*Jus Graecoromanum*, t. 1, s. 10) (570) *kolonların* "doğdukları malikâneleri terk etmelerini" önlemeye çalışır [*non posse eos dimittere praedia, in quibus nati sunt*] ve bu doğum yerlerini açıkça malikâne-yerleşimleri anlamına gelen [*vici*] doğdukları yerleşim alanları olarak tasvir eder. Burada gönderme günümüzde çoğunlukla Tunus anlamına gelen "Africana provincia"dır.

luluğunu almak için bir *epikeimenos* ya da ırgatbaşı çalıştırıyordu.[102] Yeni idareci Jeremias şunları yazıyordu:

> Yeni plantasyon ve büyük malikâne demirbaşlarına binaen malikânenizin ekip biçilmesinde bütün bakım ve ehliyeti kullanmaya söz verir. Dahası aynı malikânenin her yerine ve her arazi parçasına sizin şerefinize, bütün işçilere malikânenin sulanan tarlalarına [*speirai tas geouchikas mechanas*][103] tohum ektirteceğimi, akasya diktireceğimi ve gayrimenkulünüzü daha iyi duruma getirecek her türlü gayreti sergilemeye hazır olacağımı bildiririm.[104]

Son olarak büyük malikânelere bağlı bazı, daha doğrusu birçok *georgoi*'nin kendilerine ait çiftlik hayvanları vardı[105] ve bunun Kenya'daki White Highland Vilayeti Rift Vadisi'ndeki plantasyonlar ve malikânelerde istihdam edilen beyaz yerleşimci Kikuyu işgalcilerinde olduğu gibi, onları emek-kiracılığının [çeşitli] biçimlerine zorlayan asıl faktörler olabileceğini öne sürüyorum.[106]

Peki, o halde bu işçilerin fiili istihdamı nedir? Malikâne emekgüçleri, malikâneden sağlanan ya da satın alınan akasya ağacını kullanarak *mechanai*'yi onaran ya da aslında onları üreten marangozlar, değirmentaşı kesicileri, demirciler, duvarcı vb. gibi uzman işçiler, bakım personelinden oluşan birçok grubu içeriyordu, fakat bu işlerin çok azı sözleşmeye dayanıyordu ve istihdamları-

[102] Irgat başına ödenen temel maaş, bu genel denetçi türünün bu tür malikânelerin daha küçük denetleyici personelinden çok daha üst bir düzeyde, aslında Barrett'in (1970) çalıştığı Cortés plantasyonundaki *mayordomo*'a ya da Lancret'in bahsettiği *khawli*'ye (n. 43) benzer olduğunu gösterir.

[103] Çeviriye "sulananı" ben ekledim.

[104] *P. Oxy* XIX 2239.11-16. 1. 12'deki εἰς τέ τὰ [σ]ὺν `[θ(εῷ)]΄ νεόφυτα muhtemelen okunmuştur. Özete ender rastlanır fakat *P.Oxy.* LVIII 3942.29 (606) ve çok daha sıklıkla Feyyum'dan 7. yüzyıldaki belgelerde bulunmuştur, örneğin *BGU* II 675.1; *SPP* VIII 1044.1, 1048.1.

[105] Bunun en iyi kanıtı 1.4'nün sonunda fotografın açıkça κτημάτων değil de κτήνων gösterdiği *P. Oxy.* XVI 1913.4-5'tir. Çiftlik hayvanları sahipliğine de *P. Oxy.* I 130 (n. 102), XVI 1912.148, 150, XVIII 2195.140'da işaret edilir.

[106] Kanogo 1987, s. 23.

nın standart bir sözleşme tipiyle nitelenmiyor olması da muhtemeldir. Bu işçiler, işine gerekçesiz biçimde son verildiği takdirde malikâneyi maddi ceza ödemeye bile ikna eden değirmentaşı kesicisi gibi, belli işler için anlaşmaların ya da ömür boyu sözleşmelerin imzalandığı,[107] serbest bir emek piyasası işleyişini yansıtıyordu.[108] Ne var ki, aşağıdaki görüşler bu işçilere uygun düşmez, fakat açıkçası *georgoi, ampelourgoi* ve *pomaritai* gibi emek gücünden oluşan ana gruplara uygun düşer.

Sistem bir düzeyde özellikle açık bir şekilde *P.Oxy. I 192* ve 206'da ve bir başka düzeyde *P.Wash.Univ. II 102*'de ortaya çıkar. *P.Oxy. 192, 194* ve *206*'da, hepsi "borç" olarak tasvir edilmiştir ve bu belgelerin ilk ikisinde "borçların", her ne arılama geliyorsa, bir *mechane* "için" olduğu söyleniyordu. Bununla birlikte *P.Oxy. 192*'de ve *P.Oxy. 206*'da kullanılan terim aslında *prochreia*'dır,[109] daha doğrusu bir ücret-avansıdır.[110] Nitekim her üç sözleşme aslında *altın-sikke* olarak ödenen ücret-avanslarından bahseder. İkincisi, hem *P.Oxy.192* hem de *P.Oxy. 206*'da bu nakit-avansların alıcıları *georgoi*'dir; bunların betimlenme tarzlarına daha yakından bakmak, bütün malikânedeki emek-sisteminin yorumu açısından bu belgeleri önemli kılmamızı sağlayabilir. Zira *P.Oxy. 192*'de işçi Aurelius Apasion *enapographos georgos* olarak adlandırılır, terim *epoikia*'da oturan *georgoi*'nin büyük çoğunluğu için kullanılmıştır; kendisi de Kineas'ın *epoikion*'undandı. Apasion'un alındı makbuzunda avans "Batı" olarak adlandırılan sulanmış

[107] *P.Oxy. I 134* (569), taşların nakli için sözleşme.

[108] *P.Oxy. LI 3641* (544). Özellikle 17-19. satırlar.

[109] *P.Oxy. I 192.8-9* (600/615), *P.Oxy. I 206.2* (535) her ikisi de Montserrat, Fantoni ve Robinson'da 1994, s. 56 ve sonrası., 70 ve sonrası. yayınlandı, fakat yine de "borçlar" olarak tasvir edildi.

[110] *Prochreia*'nın istihdam-sözleşmeleri ve *P.Oxy I 192* gibi iş ile bağlantılı belgelerdeki tam anlamı için bkz. Jördens 1990, s. 277 ve sonrası., özellikle 283, "προχρεία auch die übliche Bezeichnung eines normalen Lohnvorschusses ist" ve Jördens 1988, özellikle s. 165.

tarla [*mechane*] sorumluluğuyla ilintilendirilir.[111] *P.Oxy. I 206*'da yetmiş yıl kadar önce Leon *epoikion*'den işçi John, "Small Peso olarak adlandırılan *mechane*'nin ve Path *mechane*'sinin *georgos*'u" olarak tasvir edilir."[112] *Georgos mechanes* ifadesi önemlidir, zira aynı ya da benzer bir ifadeye sahip -Apion Arşivi'ndeki en uzunlar arasında yer alan- en az iki başka belgemiz bulunmaktadır. Bunlardan ilki *P.Oxy. XIX 2244*, işçinin falanca sulanmış tarlaya görevlendirilmesi anlamında *georgos mechanes* terimiyle çeşitli *epoikia*'lardan işçileri tekrar tekrar betimlerken (ve farklı bir *mechane*'de görevlendirilmesine rağmen, *P.Oxy. XVIII 2197*'deki işçi, Leon *epoikion*'dan Paleus oğlu John'dan bile bahseder)[113], *P.Oxy. XVIII 2197* malikânedeki tuğla tüketimini ele alırken, tekrar tekrar çiftliklerin kendisinden falan *georgos*'un (sorumluluğunda) ya da "maiyetinde" olarak [*mechanai*] bahseder. Nitekim *P.Oxy. I 206* bu daha ayrıntılı belgeler ve işaret ettikleri işbölümü sistemi aracılığıyla Apion emek gücünün büyük kısmına genellenebilir. *Georgoi* ya da bahçelere veya bağlara hizmet edenler gibi[114] diğer tarım işçilerinin tek tek sulanmış arazilere ya da tarlalara (ya da bahçe veya bağlara) görevlendirildikleri ya da karşılık olarak genellikle (yaygın altın para şeklinde) nakit-ücret aldıkları ve onlardan avans hakkı kazandıkları yönünde güçlü içerimler söz

[111] *P.Oxy I 192.2-6, 8-10*, özellikle λόγ[ῳ προ]χρείας τῆς ὑπ᾽ ἐμὲ γεουχ(ικὴν) [μη]χανήν, "benim sorumluluğum altındaki malikânenin sulanan tarlası (için alınan) avans."

[112] *P.Oxy. I 206.1*, Ἰ[ω]άννῃ ἀπὸ ἐποικ(ίου) Λέοντος γεωρ(γῶ) τῆς τε μηχ(ανῆς) καλουμ(ένης) Μικρ(οῦ) Πέσω κτλ. John tam ismi Paleus oğlu John'du.

[113] *P.Oxy. XIX 2244.34*, Ἰωάννῃ πῷ Παλεοῦτος ἀπὸ ἐποικ(ίου) Λέοντος γεωρ(γῷ) μηχ(ανῆς) τοῦ νέου λάκκου κτλ. Nitekim *P.Oxy. 244*'ün altıncı on beş yılı ya 527/8, 542/3 ya da 557/8'dir, çok yüksek ihtimalle bu tarihlerden ikincisidir.

[114] Krş. *P.Amh. II 149* (6. yüzyıl) bahçıvana tahsis edilen bahçe ile karşılaştırıldığında bir bahçıvanın durumunda da aynı ilişkinin geçerli olduğunu gösterir. Bu adam, aynı zamanda bir malikâne yerleşiminden olan Aurelius Anoup, bir işçi olarak "kaydedilmişti" ve ücretini nakit alıyordu. *Grammateion prochreias* ifadesi (1.18), avans ücret ödemenin malikânede standart olduğunu gösteren *P.Oxy. LVIII 3943-3946*'daki bir dizi makbuzda tekerrür eder.

konusuydu. Bu avansların [*prochreiai*] aslında ücret ödemeleri oldukları, son genel yasanın işçi görevini bırakır ya da yarıda keserse avansı geri ödemeyi taahhüt eden standart madde olduğu özellikle 627 tarihli Hermopolite belgesinde anlaşılmaktadır.[115]

Kanıtlayamasak da, *P.Oxy. I 192*'de bulunan bu tür avansların, Rathbone'nun Appianus malikânesi için betimlediği modele göre, tek tek işçilerle ilgili hesaplarda kaydedilmiş olmaları muhtemeldir.[116] Apion Arşivi'ndeki birçok "su çarkı makbuzundan" üçü, tek tek işçilerin [*enapographoi georgoi*] *pittakia*'sına işaret eder[117]; bunların işçilerin malikâneye ait bireysel hesapları olduğunu öne sürüyorum.[118] Buradaki daha geniş analoji, pekâlâ on ikinci yüzyıla kadarki Meksika *haciendas*'ını niteleyen ücret-hesaplama sistemleridir. *Ajustes de cuentas* ya da hesap mutabakatları için genel bir terimdir bu.[119]

Bir başka düzeyde bütün yönleriyle *P.Wash. Univ. II 102* tek tek yerleşimlerin Apion malikânesinin *autourgia*· temelinde tohum ekme işlemleri için kararlaştırılan sayıda işçi temin ettiklerini gösterir.[120] Bu belgede *ergates* teriminin düpedüz gündelik işçi anlamına gelmesi ve gündelik emek arzının normalde emek sim-

[115] *P. Flor. I 70* (27.11.627), özellikle 10 ve sonrası. *BL* ile birlikte 8.125 Harrauer'in önderdiği tarih (*BL 1.145*'de olduğu gibi "arab. Zamanı" değildir). Krş. *P. Köln II 102* (n. 89) ve *P.Graec.Vindob. 26252=SB VI 9284.8-9*, λόγῳ προχρείας τῆς [ἀ]ρδείας τοῦ κτή[μα]τος καλου(μένου) τοῦ Βάνου ve 11-12. satırlardaki madde; Gerstinger tarafından "Vorschußquittung für Arbeitslohn" olarak doğru bir şekilde tarumlanmıştır.

[116] Rathbone 1991, s. 112, 319, vs.

[117] *P.Oxy. I 137.19* (584), *XVI 1988.23* ve sonrası. (587), *1989.17* ve sonrası. (590) burada *entagia* (söz konusu terimlere eşdeğer olarak) adlandırılır, bkz. *P.Oxy.* LVIII 3958.25-6n).

[118] Krş. Preisigke, *Wörterbuch*, 1.311, πιττάκιον sözcüğü altında, 1 e) Abrechnungsbuch, Kontobuch.

[119] Carmen Velázques 1983; Nickel 1991; ve krş. Van Young 1981, s. 255.

· [Lat.] Kişisel emek (ç.n.)

[120] *P.Wash. Univ. II 102* kesinlikle Apion malikânesindendir; belirtilen altı yerden ikisi Apion yerleşimiydi, krş. *SB XII 11231=P.Oxy. XVI 1986* (549), *P.Oxy. LVIII 3952* (29.8.610'dan önce), Nike için *XIX 2244.14*, *16* ve Maiouma için *VI 999* (616/7).

sarları olarak hareket eden *epoikia* aracılığıyla örgütlenmiş olması muhtemeldir. Gelgelelim bunun sabit işçilerin ihtiyacı olan hizmetlere bir gönderme olması ve hangi ailelerin ya da tek tek ailefertlerinin sonunda tarlalara gönderildiğinin ille de öneminin olmaması da eşit ölçüde mümkündür. Bu yerleşimlerde yaşayan işçilerin genelde (nakdi ve/veya ayni) ücretli olmaları gerçeği, emeğin (ücretler karşısında emeğin bir mübadele olarak) *ezba* modeli temelinde, basitçe zorunlu emek olarak değil, ama zorla çalıştırılmasını kavramsallaştırmayı daha cazip kılar. Bunun çoğu spekülasyondur elbette; bilgimizin sınırlarını zorlamanın dışında, *P.Wash.Univ. II 102* gibi belgeler, her şeyden önce antik tarihte, tek tek bulgu parçaları yorumunun önemli ölçüde malikânelerin aslında nasıl işlediği ve geliştirdikleri emek-rejimi türlerine ve sistemlerine dair daha büyük ve uygulanabilir bir model inşa etmemize bağlı olduğu yönündeki önemli metodolojik husus üzerinde durur.

Sonuç

L'habitat rural en Égypte'de [Mısır'da Kırsal Durum] Lozach ve Hug, ihracat ürünleri, sulama, geniş mülklerin oluşumu ve işçilerin malikânelerin denetimindeki dağınık yerleşimlerde toplanmasıyla tanımlanan bir kompleksi betimler. Onlara göre bu manzara, büyük özel malikânelerin oluşumu ve sürekli sulamanın yayılmasıyla birlikte on dokuzuncu yüzyılın sonunda gelişen tarımsal kapitalizmin bir ürünüydü.[121] Bununla birlikte bu örüntünün altıncı yüzyıl malikânelerinin tarihinde en azından kısmen türetildiğini öne sürdüm. Elbette, büyük toprak sahiplerinin yeni emek kontrolü yöntemlerini somutlaştıran *corvée* ve *ezba*'ya karşı kampanyalar düzenlediği, on dokuzuncu yüzyılın Mısır kırsalında çalışma ilişkilerinin yeniden düzenlenmesinin, on doku-

[121] Lozach and Hug 1930, s. 195 ve sonrası., özellikle 204, "'La dispersion par `ezbahs . . . est le produit de l'irrigation pérenne, de la grosse propriété et du capitalisme agraire" (Hug'un yazdığı bölümde).

zuncu yüzyıl kapitalizminin rasyonelleştirme buyruklarına tabi malikânelerde, bir dizi yeni emek ihtiyacını ve yaz-sulamasının yaygınlaşmasını yansıtması muhtemeldir.[122] Yine de daha uzun vadeli bir bakış açısıyla ele alındığında, bu değişiklikler bize başka türlü görünebildiklerinden daha az devrimci görünebilirler. Örneğin, *Colonising Egypt*'de [Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi] Timothy Mitchell, *ezba*'nın "mekânsal kapatma, disiplin ve denetim rejimi"nin çok daha büyük yeni iktidar mekanizmalarının, yeni bir düzen "prensibi"nin ortaya çıkışının simgesi olduğunu ileri sürüyordu. Bu sayede, özü gereği modern devlet (ve onun sömürgeci failleri), sermayenin geometrileriyle yapılanmamış toplumların ve toplulukların sistematik biçimde dağıtmayı ve sentetik *yeniden*-bütünleştirmeyi sürdürmüştür.[123] Bunların hepsi, Mısır'ı İngiliz sanayi sermayesinin biçimlendirdiği modern dünya-ekonomisine daha da entegre eden on dokuzuncu yüzyıldaki değişiklikler düzleminde değerli ve hatta açıkça teşhis edilebilen yaklaşımlardır.[124] Fakat daha derin bir düzeyde, çok önemli bir sorun, ya da en azından bir paradoks barındırırlar. Eğer *ezba*'lar bazı bakımlardan toplumsal biçimlerin canlanması ya da yeniden düzenlenmesi, daha önceki yüzyıllarda ve hepsinden önemlisi, on dokuzuncu yüzyıldan evvel özel toprak sahipliğinin müthiş gelişimiyle damgalanan dönemde, Mısır büyük malikânelerinin karakteristik örgütlenme yöntemleri olduysa, o zaman elbette bazı bakımlardan altıncı yüzyıl kırsal toplumunun bu nitelendirmelerini bir kere daha tazeleyip bu dönemin büyük malikânelerindeki aslında modern olan şeye dair görülmemiş bir öntasviri dikkate almalıyız. Tarım, kapitalizmin tarihteki ilk sahnesiydi, fakat kapitalizme ilişkin görüşlerimiz indirgenemez bir biçimde modern büyük ölçekli sanayi ve Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği esaslı analiz tarafından şekillendirildiği için, tarımsal kapi-

[122] Bkz. özellikle Brown 1994.

[123] Mitchell 1988, s. 43, 92 ve *passim*.

[124] Owen 1969.

talizmin tarihini yalnızca bir tür yeniden yazılmış parşömen aracılığıyla kavrayabilmiş gibi görünüyoruz. "İlkelciler" ile "modernistler" arasındaki bütün tartışma aslında bu olgunun neden olduğu bir yanlış anlamadır, zira ilkelcilerin açıkçası yaptığı şey, deyim yerindeyse, ekonomik davranışı kapitalizmin gözden geçirilmiş basımıyla ölçmektir.

İkincisi, Mısırlı köylülerin bilhassa tuhaf, anlaşılmaz bir özelliğe sahip olduklarını ayrıca vurgulak yerinde olur. İngilizce'de Ortadoğu'daki bir ülkenin tarımsal yapısına ilişkin yegâne kapsamlı incelememiz, köylü mülk sahipleri ile ürün-paylaşan köylüler ve topraksız köylüler arasında faydalı bir ayrım çizer.[125] Daha da ilginci, Lambton ayrıca şuna işaret etmiştir, "İran köylü nüfusunun büyük çoğunluğu ... küçük bir azınlık olan köylü mülk sahiplerinden değil, ürün-paylaşan köylüler ya da kiracılar ve "topraksız" işçilerden oluşur"; ortakçılar da "doğrusunu söylemek gerekirse topraksızdırlar." Mısır'ı ele alan antik tarihçiler, Lambton'un İran kırsalının ayırt edici niteliği olarak gördüğü durumun, en azından son dönemde, Antikite'deki Mısır açısından geçerli olamayacağını ve Geç Antikite'de büyük malikânelerin canlanan genişlemesiyle bile sert bir biçimde sarsılmayan, geniş ve istikrarlı bir "köylü-mülk sahibi" sınıfın var olduğunu kabullenmeye teşnedirler. Gelgelelim, bu varsayımın eldeki bulgular açısından çok az temeli vardır ve terminolojik izlenimcilik olarak adlandırılabilen şeye yaslanır gibi görünmektedir. Bu bölümde Mısırlı köylülerin söz konusu geleneğin varsaydığından daha az sabit bir grup olduklarını, antik kırsalda hesaba katmaya hazır gibi göründüğümüzden daha fazla topraksız olduklarını ve son olarak büyük malikânelerin örgütlenmesinin bu gerçeği pekâlâ yansıttığını öne sürdüm. [1999]

[125] Lambton 1953, s. 295.

YEDİNCİ BÖLÜM

GEÇ ANTİKİTE'DEN ERKEN ORTAÇAĞ'A: NE TÜR BİR GEÇİŞ? (CHRIS WICKHAM'IN *MAGNUM OPUS*'UNA DAİR BİR TARTIŞMA)

Giriş: Marksist belirsizlikler

Geç Antikite ve erken Ortaçağ'a (*grosso modo*· 300'den 800'e kadarki döneme) ilişkin Marksist karakterizasyon, meseleye dair en az iki eğilim içerir. Birincisi, Geç Antikite'nin ekonomik yapısına ilişkin tutarlı bir Marksist analiz neye benzeyecektir? Stalin'in "köle devrimi"nde klasik köleliğin nihai son buluşu teorisinin aksine, kölelik Roma-sonrası Batı'da yaygın ve yerleşikti. Kölelerin gerçekleştirdiği bir devrim şöyle dursun, köleliğin kendisi bile elbette devrimin çekiç darbeleri altında parçalanmış değildi. Köleliğin varlığını sürdürmesi ya da canlanması, bu dönemin sınıf ilişkilerine bir köle *üretim tarzının* egemen olduğu anlamına mı gelir? Böyle bir şey Pierre Bonnassie tarafından Katalonya üzerine özgün çalışmasında ileri sürülmüştü. Bonnassie, "dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Katalan toplumunun halen bir köle toplumu olduğunu" ileri sürüyordu.[1] Serflik, on birinci yüzyılı

· [Lat.] Başyapıt (ç.n.)

- [İta.] Genel hatlarıyla (ç.n.)

[1] Bonnassie 1991, s. 108.

niteleyen şiddetli ve dramatik parçalanmadan, kamu otoritesinin krizinden doğmuştu; bu klasik, geç-feodal düşünce açısından serflik, erken Ortaçağ'ın bir özelliği *değildi*.[2] Bilâkis, "Bir köle ekonomisinin varlığını sürdürmesi Vizigot İspanya'sının başlıca özelliklerinden birini teşkil eder."[3] Gelgelelim, hiçbir Marksist bu kadar ileri gitmemiştir, aksine ya serfliği ya da feodalizmi Geç Antikite'de teşhis ederek tam zıddını yapmışlardır. Nitekim A. Babero ve M. Vigil bunu uzun uzadıya tartışarak[4], İspanya'nın Vizigotların idaresinde "feodalleşmesi"nden bahseder, hatta İngiliz Marksistlerden Geoffrey de Ste Croix, geç Roma İmparatorluğu'nda serfliğin "baskın üretim tarzı" olduğunu ileri sürer.[5] Bu görüşün Rodney Hilton'e ait, Geç Antikite'nin "feodal toplumun karakteristik üretim ilişkilerini yaratan" büyük toprak sahiplerine tanık olduğu görüşüyle bazı benzerlikleri vardır.[6] "Üçüncü yüzyıl krizi kadar erken bir tarihten beri kent yaşamı sözleşmeye dayanmıştır; *kendi-kendine yeterli serf çalıştıran malikâneler ise İmparatorluğun toplumsal yapısına hakim olmaya başlamıştı.*"[7] Hilton, Roma tarihçilerinin *kolonat* olarak bildikleri kuruma açıkça gönderme yapıyordu, fakat daha derinlerde onun görüşleri Marx'ın bizzat yazmış olduklarından ziyade, Max Weber'in ünlü 1896 konferansıyla biçimlendirilen geç Roma tarih yazımı geleneğini yansıtı-

[2] Freedman 1996'daki muhteşem incelemeye bkz..

[3] Bonnassie 1991, s. 71.

[4] Barbero and Vigil 1978.

[5] Ste Croix 1983, s. 155.

[6] Hilton 1976, s. 112.

[7] Hilton 1976, s. 110. Krş. Hilton 1973, s. 91 "köleliğin yerini geç Roma ekonomisinin karakteristiği olan serfliğin almasından" bahseder. Bunu, serfliğin "toprağa bağlılıkla" *hiçbir* alakası olmayan "kesinlikle kişisel bir bağımlılık" olduğunu savunan Marc Bloch ile mukayese edin. "Mahkeme ve hukukçuların vardığı serflik tanımları bir nebze geçerliliğini korumuştu: On dördüncü yüzyıldan önce özellikleri arasında herhangi bir biçim ya da form içerisinde 'toprağa bağlılık' bulunmuyordu", Bloch 1973, s. 86. Bloch serfliği "varolan tüm *Ortaçağ kurumlarının en özgülü*" olarak adlandırmıştır. (s. 105).

yordu.[8] Weber'in birçok kişiden daha fazla tanımlamaya çalıştığı söz konusu paradigma, yaygın ekonomik durgunluk ve imparatorluk yaşamının kırsallaşması hakkındaydı. *Kolonat*'ın (yirminci yüzyıl başındaki çoğu tarihçinin haberdar olduğu, Ste Croix'ın bunun son büyük temsilcisi olduğu) serflikle özdeşleştirilmesi, açıkçası feodalizmin bir işareti olarak, Geç Antikite'ye dair yarım yamalak anlayışın dayanağını oluşturuyordu.

Günümüzde neredeyse hiçbir ciddi bilim insanı, feodalizmin kendisi halen bu kadar tartışmaya açık olduğu için, bu görüşü kabul etmez.[9] Öyleyse geç antik dünyaya dair genel bir karakterizasyon açısından bu görüş nerede yakamızı bırakır? Daha yekpare bir Marksist analiz elbette ancak tarihyazımının kendi içerisindeki yeni bakış açılarının bir araya getirilmesi ve yeni tarzlara dair (örneğin John Haldon, Manuel Acién, Eduardo Manzano) eşzamanlı *kavramsal* çerçeve oluşturma çabalarından gelebilir.[10]

Meseleye dair ikinci eğilim, feodalizme ve Geç Antikite'den erken modern çağlara geçişe ilişkin görüşlerimizle ilgilidir. Üretim tarzları teorisi bu geçiş konusunda nasıl yararlı olur? Marksistlerin feodal üretim tarzına dair tutarlı bir anlayışı var mıdır?[11] Eğer *tamamen* eklemlenmiş bir feodal ekonomi ancak orta ve hatta geç Ortaçağ'da ortaya çıkmışsa, erken Ortaçağ'ı nasıl yorumlarız? Serflikten kastımız nedir ve ne zaman gelişmiştir? Marksist görüş, bu meseleler üzerinde nadiren hemfikirdir. Ör-

[8] Weber 1924.

[9] Reynolds 1994.

[10] Acién, en önemli katkısı Endülüslü isyancı Umar ibn Hafşūn'a dair incelemesi olan, İspanyol Marksist bir tarihçidir, Acién 1997. Manzano genel olarak sol gelenek içerisinde yazar (krş. Manzano 1998b) ve son zamanlarda Endülüs üzerine mükemmel bir sentez yayınlamıştır (Manzano 2006).

[11] *Grundrisse*'deki bir pasajdan Marx'ın feodalizmi, geç Roma İmparatorluğuna özgü "toprak mülkünün [belli ellerde] yoğunlaşması"nın ve Germen halklarına özgü bağımlılığın bir sentezi olarak ortaya çıktığını düşündüğü tartışılabilir, Marx 1973, s. 97-8.

neğin, Ste Croix, serflik ile feodalizm arasında *hiçbir* tamamlayıcı bağ olmadığına işaret etmiştir[12] ve anlaşılan serfliğin *kendine özgü* bir üretim tarzı oluşturabileceğini düşünmüştür (zira serfliğin Geç Antikite'de "hakim üretim tarzı" olduğunu söylüyordu). Buna karşın Hilton, daha fazla tarihsel özgünlük anlayışıyla, serfliği her zaman feodalizmin merkezi olarak görmüştü. Fakat Hilton, serfliğin yalnızca emek hizmetleriyle tanımlanmaması gerektiğine inanıyordu, oysa Marx'ın kendisi bir pasajda "Serf emeğinin .... rant hususunda ücretli emekle ortak yanları vardır, ücretli emek *ürünler* halinde değil, *para* olarak bir yana, *emekle* ödenir" iddiasında bulunarak tam da bunu yapmıştır.[13] Marx'a göre serflik yalnızca Ortaçağ'daki "toplumsal üretimin geniş tabanı" olmakla kalmayıp, onun katıksız biçimi olacak biçimde emek hizmetlerinin zorla yaptırılmasını da kapsıyordu."[14] Hilton'ın "emek-rant, feodal üretim ilişkilerinin asli bir öğesi değildi" yönündeki görüşü ile açıkça çelişen bir fikirdir bu.[15] Hatta Marx'a tam anlamıyla karşıt olan Wickham'ın son kitabında, lordun emek süreci kontrolünden yoksun oluşu, feodalizm tanımının içine (neredeyse) ilave edilir.[16] Burada toprak sa-

[12] Ste Croix 1983, s. 136: "Bazı insanların aklında açıkça serflik ile 'feodalizm' arasında temelsiz bir bağlantı vardır (!)."

[13] Marx 1971, s. 401.

[14] Marx 1981, s. 970; ve elbette Marx'ın Kovaleskiy'i eleştirdiği terimler bakımından, bkz. Marx 1879, s. 67 (=Kradler 1975, s. 383), Krader ile birlikte 1975, s. 201 ve sonrası.; Anderson 1974a, s. 406.

[15] Hilton 1976, s. 15.

[16] *Sınırlı* toprak sahibinin üretim üzerindeki kontrolünün, feodalizmin "ekonomik mantığı"nın parçası olduğunun söylendiği Wickham 2000, s. 33'de: "Toprak sahipleri üretimi ancak dolaylı yöntemlerle etkileyebilir [*potevanoo solo influenzare la produzione con metodi indiretti*]." Wickham'ın çoktandır ileri sürdüğü bir düşünceydi bu ve hemen hemen kesinlikle Hindess ve Hirst'den kaynaklanan bir inançtı. Tarihin aktüel karmaşıklığına karakteristik kayıtsızlık nedeniyle bunun "doğrudan üreticilerin" "kendi emek-güçlerinin yeniden üretim aracı hususunda aktif tasarruf" sahibi olduğu, tarımsal üretimin pre-kapitalist biçimlerinin evrensel bir özelliği olduğuna inanmışlardı (Hindess and Hirst 1975, s. 189). *Pre-Capitalist*

hiplerini köylülerle mücadeleye sokan her türlü "baskıcı rant-gelir" sistemi, daha soyut yapısalcı bir kisve altında ortaya çıkar.[17] Anderson'ın feodal tarz anlayışı, tarih yazımı üzerinde herhangi önemli bir etkiye sahip olamayan gelişi-güzel bir özellikler yığını olsa da, *Lineages*[18] kitabındaki en dikkat çekici sayfalarında karşı çıktığı da işte bu tarihsel içeriği tüketilmiş soyutlamacılık türüydü.[19] Ortaçağ'ın *özgünlüğünün* altını çizen, sol gelenek içerisinde çalışan Ortaçağ uzmanları-nın en iyi eserleri, şüphesiz kararlı bir şekilde süreksizliği vurgulamıştır.[20] Wickham'ın kavramsal tercihlerinin para-doksu, her ne kadar bu özgünlük anlaşılsa da, bunun üretim tarzı düzeyinde tanımlanabilir olmamasıdır, zira onun feodal tarz düşüncesi o kadar genel hatlarıyla incelenir ki, hem Roma İmparatorluğu'nu hem de (muhtemelen) bütün Ortaçağ dünyasını ve bundan çok daha ötesini içine alır! Uygulanabilirliklerini Antikite'ye kadar genişletebilmek için "serflik" (Ste Croix) ve "feodalizm" (Wickham, Haldon) gibi kategorileri *tarihsizleştir-me* eğilimi elbette

Modes of Production'daki en ilginç pasajlardan biri şudur. Hindess ve Hirst, bir üretim tarzı olarak feodalizme "toprakla özel bir bağlantıya sahip temel üreticilerden meydana gelen bir sınıf" addetmesi anlamında Kosminsky'den alıntı yaptıktan sonra *-gelgelelim egemen feodal lordların sınıfının mülkiyeti olarak kalan* (Kosminsky 1956, s. vi)-, feodalizmi "kendi emek-güçlerinin yeniden üretim aracına *sahip olan* doğrudan üreticiler" olarak kabul eder! (1975, s. 191).

[17] Soylu sınıfının, "bizzat üretimdeki Avrupa'daki karakteristik biçimi malikâne olan örgütleyici rolünden" bahseden Anderson ile karşılaştırın 1974a, s. 409.

[18] Anderson 1974a, s. 407 ve sonrası., Marx'ın Kovalevskiy eleştirisiyle başlayan feodalizmin "özgüllüğü"ne dair güçlü bir savunmadır.

[19] Anderson 1974b, özellikle s. 147 ve sonrası. Anderson'ın bunu asıl belirleyicileri arasında doğal ekonomi ve siyasal egemenliğin dağılmasını içeren bir "öğeler sentezi" olarak adlandırmıştı. Fakat elbette hiçbirisi feodalizm açısından *merkezi* değildi. Günümüzde birincisi hemen hemen hiç güvenilir değilse (örneğin Wickham 2005, s. 291-2, 796-805), ikincisi de "yeniden sorumluluk yüklenen bir feodal tahakküm aygıtı"nın (Mutlakiyetçilik), egemenliğinin dağılmasıyla *tanımlanan* bir üretim tarzı içerisinde nasıl ortaya çıkabileceğini açıklamakta başarısız kalır.

[20] Örneğin, Karol Modzelewski, Bruno Andreolli ve Massimo Montanari, Manuel Acién, Paul Freedman...

ters yönde bir eğilimdir. Bunun nedeni, feodalizmin habercisi olarak Geç Antikite'ye dair bir kavrayış eksikliği olduğu kadar, feodal tarza ilişkin daha komplike bir Marksist teorinin de olmamasıdır. Fakat Chris Wickham'ın kitabı elbette bu meselelere ilişkin bir tartışmada en iyi başlan-gıç noktasıdır.

Geç İmparatorluğun Arka Planı

Roma tarihinde "geç imparatorluk" genellikle dördüncü ila yedinci yüzyıllar arasındaki dönemi kapsar (dördüncü yüzyıl ve beşinci yüzyıl başında) odak noktası Batı ise eğer, zira Batı İmparatorluğu beşinci yüzyılda dağılmıştı; altıncı yüzyıl ve yedinci yüzyıl başında ise Doğu olacaktır. Nitekim dördüncü yüzyıl, Roma'yı *geç* Roma tarihinden ayıran dönüm noktasıdır. Bununla birlikte dördüncü yüzyıl imparatorluğunun temel *öğeleri,* bir yandan ordunun yeniden organizasyonunun gözden geçirilmesi ve yeni bir komuta yapısının doğuşu, öte yandan ikinci yüzyılın sonu ve üçüncü yüzyıl boyunca, daha sonra Konstantin yönetiminde (306-37) Batı aristokrasisinin temelini oluşturacak, ağırlıklı olarak Afrikalı ailelerden oluşan bir taşra ağının sürekli yayılmasıyla üçüncü yüzyılda kurulmuştur. Ordu reformu, senatörleri askeri komutanın dışında bırakmıştı ve bu, geleneksel üst-sınıf egemenlik modelinde önemli bir kırılma anlamına geliyordu. Lopuszański'nin ufuk açıcı bir yazısında ileri sürdüğü gibi, şayet bu kırılma Roma ordusunun *demokratikleşmesiyse,* kesinlikle geç imparatorluğun siyasi tarihinin çoğuna egemen olan daha üst rütbelerdeki *birlik ruhunun* pekişmesine ve profesyonel subay müfrezelerinin gelişimine zemin hazırlamıştır.[21] Dördüncü yüzyıl itibarıyla senatörler giderek güçlü bir Germen oluşumunu içine almaya başlayan ordu kumandanlığının bileşiminde azınlık kaldılar. Tüm bunların asıl sonucu, üçüncü yüzyılın önemli bir kısmından itibaren, imparatorların

[21] Lopuszański 1938.

büyük bir çoğunlukla senatör olmayan/askeri geçmişten çıkmasıydı. *Politik olarak* konu ile ilişkili elit, senatörler sınıfı değil, yukarı doğru hareketliliği yönetimin sivil tarafında yankı uyandıran askeri elitti, zira bürokrasiler yaygınlaştırılmış ve profesyonelleştirilmişti ve hukuki ve onunla bağlantılı uzmanlık biçimleri üzerinde yeni bir değer biçilmişti. *Geç imparatorluğun toplumsal akışkanlığı, kendi ani kabarması açısından önemliydi.* Senatonun kendisi dönüştürülmüş, dördüncü yüzyılın başında genişletilmişti ve şövalye sınıfı, idari ve ticari yetiler aşılayan bütün senatör sınıfını içine alıyordu. Batı aristokrasisinin güçlenmesi, can alıcı bir şekilde, devlet nezdinde bir *düzenleme*, manevra yapma ve mümkün olduğunca hakim olma yetisi anlamına geliyordu. Buna karşın Doğu'da devlet ve aristokrasi çok daha yakından entegreydi, zira aristokrasinin kendisi bürokratik kökenliydi ve devlet aygıtının temel dayanağıydı. Bu farklılıklar, İmparatorluk Batı'da dağıldığında, Doğu'da neden bu kadar harikulade bir şekilde ayakta kaldığına dair hikâyenin önemli bir parçası haline gelecektir.

Geç imparatorluğun yüzyılların geleneğinden kopan en önemli yeniliği, Konstantin'in parasal reformuydu. Devlet iktidarını orduya teslim eden üçüncü yüzyıl askeri devriminin geç imparatorluğun "tarzı"nın tanımlanmasında belirleyici olması gibi, Konstantin'in yeni bir altın-para oluşturması da, bir bütün olarak yönetici sınıfın (hem yeni ve eski senatörler hem de bürokrasi) genişlemesini destekleyen merkezi temeli sağladı. Bir çağdaş yazarın yorumladığı gibi, dördüncü yüzyıl aristokratik elitleri çok miktarda altın biriktirmişti, o kadar ki "kodamanların evleri altınla dolup taşıyordu." Batıda kırsal kesim, bu muazzam parasermaye stoklarının sahipleri üretken kapasitelerini genişlettikçe ve sabit sermaye yatırımlarını arttırdıkça, yeni faaliyet zirvelerine tırmandı –arkeolojik olarak en iyi İspanyol kırsalını, en göz alıcı biçimde Kuzey Meseta'nın çok zengin dördüncü yüzyıl köşklerini resmeden bir süreçtir bu. Devlet klasik hukukun saflığına ay-

kırı olan yeni tanımlar icat ederek, randıman sağlamak için emeği büyük malikânelerde sabitlemek üzere müdahale etti. Kısacası dördüncü yüzyıl, çarpıcı biçimde hukuku, toplumu ve ekonomiyi alt sınıflar açısından bir felaket olacak şekilde yeniden şekillendirdi. İtalyan tarihçi Santo Mazzarino'ya göre, bütün bunlar "köylü kitlelerin yeni ekonominin ağırlığı altında kendilerini ezilmiş hissetmeleri"[22] ve devlete karşı aristokrasinin korumasını kazanmaya çalışmaları anlamında Batı İmparatorluğu *krizinin* önemli bir parçasıydı. "Küçük köylü-mülk sahipleri kendilerini zenginlerin *dediticii*leri· ya da Keltçe'de adlandırıldığı gibi *vassi* haline getirdiler." Mazzarino "bunların ortaçağlara damgasını vuran derebeylik ekonomik sisteminin ilk emareleri olduğunu" iddia ediyordu. Krizi karşılamak üzere hükümet, "toplumu doğal bir ekonomiye daha da yakınlaştıran yetersiz üretkenlik koşullarında" sürekli bir deflasyona yol açtı. Nitekim bir yanda "derebeylik sistemi", öte yanda doğal ekonomi, her ikisi de geç imparatorluk koşullarında kök saldı ve "ortaçağları başlattı."

"Geçiş"e dair, *toplumsal* krizle sarsılan bir imparatorluğun toparlanması hakkındaki *bu* çerçeveleme Wickham'ın kitabında dikkat çekici biçimde bulunmaz. Aslında büyük üstatları Mazzarino'ya kaynakçada bile hiçbir referansın olmaması İtalya'daki meslektaşları açısından çarpıcı olacaktır! Wickham, daha geniş kaynak alanı için 1950'lerin kurgusal-bakış yorumlarını ve onun yazınsal araçlarını terk ederek ve son yirmi yılın geç Roma ve Ortaçağ arkeolojik çalışmaları üzerinde hatırı sayılır ölçüde durarak çok farklı bir yol izler. Mazzarino'nun geç antik *hamilikten* Ortaçağ derebeylik sistemine çetrefilsiz gidişatı, nere-deyse albenisi olan basitlikte bir model olduğu için, Wickham bunun yerine -çehreye, mübadele-ağlarına, aristokrasilere ve şehirciliğe

[22] Mazzarino 1966, s. 154.

· Romalılar'a yenik düşüp teslim olan halklar. Dediticiler, özgür olmalarına karşın ne Roma yurttaşı sayılıyorlardı, ne de yerel bir statüleri vardı: bundan dolayı *jus gentium'un* dışındaki kurumlara başvuramıyorlardı (ç.n.)

ve köylülüğün kırılgan özerkliğine dair- daha girift ve yoğun dokulu bir tarih koymaktadır. Nitekim bu saydıklarımızın hepsi, sinirleri bu dönem boyunca acımasızca kesilmiş parçalı bir dünyada, karmaşık ve pürüzlü yollarda hareket ediyorlardı. *Devletin çöküşü* ve bundan çıkan dağınıklık, bu farklı yörüngelere dair Wickham'ın tartışmasının yapılandırıcı ilkeleridir. Batı imparatorluğunun dağılışını, "*Romania*"nın devamlılığı açısından minimal içerimleri olan bir "siyasal unsur" olarak gören, dağılmayı yedinci yüzyıl sonrası İslami yayılmaya kadar götürerek büyük felaketi geciktiren[23] Wickham, Pirenne'nin aksine, devletin krizine ciddi önem atfeder. Özellikle ayni vergilendirmeyi kastettiği vergilendirmenin çöküşünün Batı'da çok önemli uzun vadeli etkileri olmuştur: Antikite kent geleneklerinin krizi, şehirciliğin ölçü ve niteliğinde esaslı değişimler, aristokrasinin genel anlamda zayıflaması ve yoksullaşması ve Akdeniz dünya-sisteminin yavaş fakat önlenemeyen dağılışı. Elbette tüm bunlar eşit olmayan bir biçimde oldu; Wickham bölge ve alt-bölgeye göre bu değişimlerin gerçek ya da hipotetik gelişimlerini haritalandırarak, hatırı sayılır ölçüde karmaşık bir geçiş modeli oluşturarak, söz konusu değişimleri yerel özellikleri bakımından güçlü bir kavrayışla ele alır.

Modelin başlıca analitik zayıflığını, yani parayı dönüşümün kapsamlı bir izahatıyla bütünleştirme başarısızlığı olarak düşündüğüm şeyi, bir başka yerde ele almıştım; dolayısıyla burada bir dizi farklı meseleyle ilgileneceğim.[24] *Halen büyük ölçüde çözülmemiş* olan pek çok meseleyi ortaya atmış Wickham'ın kitabının son derece ufuk açıcı niteliğine bir hürmettir bu. Bunlardan başlıcaları benim gördüğüm kadarıyla şunlardır:

[23] Pirenne 1968.

[24] Banaji 2007, Ek. 5.

Çözülmemiş meseleler

(i) Geç imparatorluk dinamiğini nasıl karakterize ederiz? Wickham, devlet ve aristokrasinin ayrı ve rakip "artı" alacaklıları olarak görüldükleri ve bir bütün olarak sistemin *devlet tarafından işletildiği* ve dolayısıyla Batı İmparatorluğu'nun parçalanmasının aristokrasi açısından bir *zafer* olduğu "Öteki Geçiş" modelinden açıkça uzaklaşmıştır. *Framing*'de aristokrasi, imparatorluğun çözülmesinin en önemli *zaiyatıdır*[25], aristokrasi ve devlet artık rakip üretim tarzlarını temsil etmezler. Bununla birlikte yeni durum hiç de sorunsuz değildir. En azından "Öteki Geçiş" modeli *iç* çatışmaya dikkat çekiyordu –aristokrasi devleti sabote etmiş, onu ortada ya da yüzüstü bırakmış ve batı imparatorluğunu kaderine terk etmişti. (Sundwall'dan Peter Brown'a kadar birçok tarihçi bunu tartışmıştır). *Framing*'de söz konusu model iç dinamikten yoksundur. İmparatorluğun parçalanması ve istilalarla tetiklenecek biçimde vergi tahsilatının azalması, senatör elitlerinin egemenlik yapılarını (bölgeler arası ağlar, kent bayındırlığı, Akdeniz'in ekonomik birliği vs.) parçalayan, sürükleyen devasa bir gelgit dalgası gibi gelişir. İkincisi, Wickham'ın iddia ettiği gibi feodal üretim tarzı "*antik ve Ortaçağ* dönemlerinin tipik ekonomik sistemi" ise, geç imparatorluktan Ortaçağ'a geçişi nitelendirmek için neden *üretim tarzları* betimlemesi kullanılır?[26] Bu tasvirin zamansızlığı, antik dünyayı Ortaçağ dünyasına dönüştüren çok önemli değişikliklerle şiddetli bir biçimde çelişir.

(ii) Geç Antikite'de kölelik ne kadar yaygındı? Köle emeğinin emek süreçlerinin yoğun rasyonalizasyonuna dayalı toplu-üretim atölyelerinde *yoğunlaşması*, kaliteli İtalyan mallarının Augustus devrine kadar muazzam ihracatına destek olmuştu.[27] Bu, daha yeni tarihli iş örgütlenmesi biçimleriyle (tekrara dayalı

[25] Wickham 2005, s. 255, 534.

[26] Wickham 2005, s. 535; vurgu bana ait.

[27] Morel 1990, s. 404 ve sonrası.

iş döngüleri, işin basitleştirilmesi ve emek üzerinde sıkı kontrol) çarpıcı benzerliği olan Roma endüstriyel köleliğinin bir türüydü. M.Ö. birinci yüzyılın başındaki kanlı iç savaşların ardından kırsal malikânelerin hızla yayılmasıyla birlikte, bu "köleci üretim tarzı"nın tarımsal versiyonu, şarap ve zeytinyağı vasıtasıyla, Akdeniz piyasalarıyla bağlantılı İtalyan hakimiyetini finanse etmeye başlamıştı.[28] Max Weber ve Otto Hintze'in izinden giderek[29] bu ekonomik rejimleri "köle-kapitalizmi" olarak adlandırmak daha anlamlı olacaktır, zira ikincisine dair yaygın bir şekilde kabul gören bir tanım olduğu hiç de açık değildir. Her halükârda bu rejim aşağı yukarı ikinci yüzyıl itibarıyla sona ermişti, oysa kölelik devam etti ve Geç Antikite'de bile yaygındı. Wickham bunun önemini hesaba katmaz, bununla birlikte, ona göre "geç İmparatorluğun ya da onu izleyen dönemin pek çok kölesi ... çoğunlukla kiracıdan başka bir şey değildi."[30] Bu, Roma'dan Ortaçağ üretim ilişkilerine (basmakalıp üst-anlatıda "kölelikten serfliğe") fiili geçişi fazlasıyla basitleştirir, ki bunu köleliğin doğrudan yerini almadan ziyade bir *mutasyonu* içinde barındırdığı şeklinde betimlemek daha doğru olacaktır.

(iii) Bir üçüncü mesele, Roma sonrası Batı'daki kırsal emek gücüne dair nitelememizle ilgilidir. Wickham, Ortaçağ'ın ilk dönemlerini aristokratik tahakkümün genel dönemecindeki en berbat nokta olarak görme eğilimindedir. Bunun Ortaçağ'ın en başında köylülüğün azalan tahakkümüne dönüşüp dönüşmediği, Wickham'ın ileri sürdüğü gibi[31], daha az belirgindir. Elbette bu,

[28] Rathbone 1977; Giardina 2004, s. 233 ve sonrası.

[29] Örneğin, Hintze 1975, s. 434, Max Weber'in "plantasyonlar ve madenlerdeki köle emeğinin sınırsız ekonomik sömürüsünün, yenilen halkların acımasız politik boyunduruğuyla nasıl örtüştüğünü" kanıtladığını ileri sürer: "Yunan kent-devletlerinin savaşlarındaki zafer ve Roma Cumhuriyeti, insanların ve toprağın düzenli olarak yağmanlanmasına yol açtı, böylece *köle kapitalizmini* aralıksız olarak besledi..."

[30] Wickham 1988, s. 188.

[31] Örneğin, Wickham 2005, s. 570.

Roma sonrası dünyada kırsal ekonominin temelindeki emek gücünü nasıl niteleyeceğimize ve köleler ile serbest bırakılmış insanları, Ros Faith'in[32] bana göre ikna edici bir şekilde ileri sürdüğü gibi, arazi parçalarına sahip *işçiler* ya da, Wickham'ın isteyeceği gibi, *köylüler* olarak görüp görmeyeceğimize bağlı olacaktır. Wickham'ın üstünde en çok durduğu tema, hukuki ayrıcalıklar üzerindeki tasarruf hakkı gerçekliklerinin zaferidir.[33] Mesele kabul edilebilir, fakat Faith'in Anglo-Sakson İngilteresi'nin "iç" emek-örgütlenmesini incelemesi gibi, başka daha büyük *karmaşıklık* modellerini elbette ortadan kaldırmaz.

(iv) Son olarak, Marksistler açısından en temelde "üretim tarzları" şeması Wickham'ın ele aldığı dönemin belli başlı dönüşümlerini karakterize etmede yardımcı mıdır? Eğer öyleyse, serfliğin bariz bir biçimde köleliğin yerini almadığı düşünüldüğünde, geçişi nasıl formüle etmek zorunda kalacağız? Ve Wickham'ın "üretim tarzı" gibi tarihsel-materyalist kavramları ele alışı, bunun materyalist bir analizine yardımcı mı yoksa köstek mi olur?

Aşağıda Roma dünyası ve Geç Antikite miraslarının, süreklilik üzerine doğrudan yapılan her türden tartışmadan anlaşılmasının daha zor olduğunu ileri süreceğim. Bunlar arasında en önemli olanları şunlardı: 1) Ortaçağ köylülüğünün durumunun tanımlanmasında *Roma hukukunun yaygın etkisi*[34] ve 2) Merovenj aristokrasisinin özellikle geç Roma emsallerinden miras aldıkları *doğrudan idare* geleneği. Öte yandan aristokrasinin kendisi ve malikânelerin örgütlenmesi, Antikite'den kopuşa işaret eden belli başlı değişimleri gözler önüne serer. Nitekim erken Ortaçağ'ın *üretim ilişkileri*, Frank egemenliğinin "iradesi" ve onun yeni bir kırsal işletme türü geliştiren kodamanlarına olduğu

[32] Faith 1997, s. 69.

[33] Wickham 2005, s. 563.

[34] Bu sav, yukarıda bahsedilen çok daha görmezden gelinmiş bir makalede Wulf Eckart voß tarafından en etkili bir şekilde geliştirilmiştir.

kadar, örtük miraslara da (hukuk, yönetim-gelenekleri) borçlu olan bir dizi karmaşık etki tarafından biçimlendirilmiştir.[35]

Üretim ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesi

Roma sonrası dünya geç Roma devletinin muazzam hukuki yapılarından baskıyı miras almıştı. Başka bir deyişle, dördüncü yüzyılda ortaya çıkan Roma toplum biçimine dair karakterizasyonların odak noktası, geç imparatorluğun artan baskıcı kanunları olmalıdır. Bu kanunlar özellikle tarla işçilerinin haklarını erozyona uğratmıştır. Moses Finley'in sözleriyle "alt sınıfların tam 'sözleşme özgürlüğü'nden de kötü koşullar altında başkalarının yararına çalışmaya direnme kapasitelerinde kademeli bir erozyon söz konusuydu."[36] Batı imparatorluğunun dağılmasına ve aristokrasisinin çözülmesine rağmen, birçok kırsal sakinin ekonomik durumunda neden gözle görülür hiçbir değişimin olmadığına dair paradoksun açıklaması, işte budur. Aslında uygulamada da olsa altıncı yüzyılın ilk dönemlerinde eşit oranda evrilen kölelere özgü bir kiracılık olarak klasik hukuka içkin olan "köle" ile "özgür olan" arasındaki keskin ayrımın gittikçe terk edilmesi anlamında, Roma sonrası emek gücü bir bakıma *daha yoksuldu*. Bu yüzden *kolonat*'ı Wickham'dan daha ciddi bir şekilde ele almamız gerektiğini ileri sürüyorum. Üçüncü yüzyılın görece açık emek piyasalarından[37] altıncı, yedinci ve daha sonraki yüzyılların karma köle emek güçlerine geçişi, *kolonat*'ın belirleyici tarihsel aracılığı olmadan izah etmek neredeyse imkânsızdır.[38] Sistemin arkasındaki asıl varsayım, yerleşik işçilerin "yaşadıkları ve çalıştıkları malikânenin sabit aktifleri"nin parçası, dolayısıyla ma-

[35] "Frank egemenliğinin iradesi" Devroey'den 2001, s. 120.

[36] Finley 1980, s. 143.

[37] Rathbone 1991; Banaji 1997.

[38] Krş. davies 1996, s. 234, "Tarımsal emek gücünü toprağa bağlamak, sonraki Ortaçağ köylülük koşulunun tesisindeki kilit noktalardan biridir."

likânenin vergi yükümlülüklerinin parçası olduğuydu.[39] Emeğin hızla kaçıp gitmesi, sistemin istikrarını sarsacaktı; bu istikrarı sağlama almak için hem devlet hem de toprak sahipleri işçileri malikânelere *bağlamak* konusunda hemfikirdi. Geç imparatorluğun kanunlarını tasarlayan hukukçular, serbest emeğin bu özel bağımlılığını, bağlı işçilerin [*coloni*] "doğdukları toprağın köleleri",[40] başka bir deyişle toprak sahiplerine değil malikânelere bağlı oldukları, fakat elbette pratikte *kolonat*'ın işverenlerin emek üzerindeki iktidarını düpedüz pekiştirdiği hukuki kurmacayla rasyonalize etti. Bu, Romalıların kontrolündeki Akdeniz bölgelerinde söz konusu tarımsal sistemin, elbette sistemin mali kökenleri ve işlevi unutulduktan çok sonra, neden altıncı yüzyılın sonuna kadar ayakta kaldığını açıklar.[41]

Kolonat'ın mirası

Wickham'ın *kolonat*'ı ele aldığı bölüm, aslında harikulade kitabının hiç de tatmin edici olmayan bir kısmıydı. Peşi sıra gelen devletler, birçoğunun halen serbest olmayan işçi/kiracı olarak *değerlendirildiği* çok sayıda çiftçi *kolonu* [*coloni*] kapsayan bir emek gücünü miras alıyordu. Bu gruplar farklı hükümdarlıklar altında farklı bir şekilde mi geçiniyor, yoksa aslında benzer bir kaderi mi paylaşıyordu? Eğer öyleyse, bu neyin kaderiydi? Başka bir deyişle, Roma iktidarının dağılması bu işçi ya da köylülerin durumlarında ne gibi bir farklılık yarattı? "Roma sonrası koşullarda *kolonat*'a dair" neredeyse hiç referans yoktur; sistem muhtemelen klasik geç Roma biçiminde parçalara ayrılmış gibi görünmektedir.[42] Peki *kolonların* kendileri ne haldeydi? Bazı tarihçiler bu emek gücü grupları arasındaki ayrımın tamamen ortadan kalktı-

[39] Ros Faith'in *The English Peasantry and Growth of Lordship*, Faith 1997, s. 84.

[40] *CJ* xi.52.1 (392-395), *servi terrae ipsius nati sunt aestimentur, coloni*'nin hukuki olarak özgür doğan insanlar oldukları nitelendirmesinden sonra (rağmen!).

[41] Örneğin, *ius colonarium*'dan bile bahseden Gregory, *Ep.* 4.21 (594).

[42] Bloch 1963, s. 232; De Martino 1986, s. 37.

ğını ileri sürüyor, zira geç Roma *kolonları* iyi kötü farklılaştırılmamış bir Roma sonrası köle sınıfın içerisinde *toptan* massedilmişti ve bundan böyle kölelerden farksız muamele görmüşlerdi.[43] Örneğin, Finley şunu soruyordu: "Germen yasalarının *kölelerinin (servi)* hepsi taşınabilir köleler miydi? Örneğin, Vizigot yasaları *kolona* itibar etmez, yine de şüphesiz varolduklarını ve Vizigot krallığında önemli olduklarını biliyoruz."[44] Bu Wickham'ın bağlanmak isteyeceği bir düşünce değildir, zira bazı hususlarda hukukun, dolayısıyla da köle statüsünün ortaçağlara geçtikçe önemli olmaktan çıktığını ve kısmen de Batı İmparatorluğu dağıldıkça bağımsız köylülüğün büyüdüğünü düşünür. Roma sonrası Batı'da olayların nasıl vuku bulduğuna bağlı olarak *her iki* görüşe de yer olması mümkündür, fakat bizzat *colonatus*'un ne olduğuna dair net bir anlayışla başlamış olmak elbette yardımcı olabilirdi, nitekim bu hem hukuki kaynakların değeri konusunda kuşkucu olduğu için (ki ben yersiz olduğunu düşünüyorum), hem de bu konuda Jean-Michel Carrié'nin ikon kırıcılığına en azından örtük desteğinden ötürü Wickham'ın yapmadığı bir şeydir.

Hukuki kanıtlardan iki örnek almak gerekirse, bir dördüncü yüzyıl sonu yasası "patronlar ve *efendilerin iktidarı* vasıtasıyla" malikâne sahiplerine kendi işçileri üzerinde denetim yetkisi verir.[45] "Efendilerin iktidarı" elbette patronların köleler üzerinde uyguladığı iktidardır. Daha erken tarihli bir başka anayasa, malikânelerden kaçan işçilerin [*coloni*] zincirlenip geri getirilmesi gerektiğini şart koşar.[46] Bu tür kanıtların dosdoğru okunması yüzünden birçok tarihçi, devletin kır işçileri üzerinde büyük toprak sahiplerinin iktidarını muazzam bir şekilde desteklediği ve bunu şevkle yaptığı sonucuna varmıştır; halen de birçoğu bu

[43] King 1972, s. 160-1; Nehlsen 1972, s. 167; García de Cortázar 1988, s. 11.

[44] Finley 1980, s. 124.

[45] *CJ* xi.52.1 (392-5).

[46] *CTh* 5.17.1 (332).

sonuca varır. Fakat mesele Wickham'ın bunu (bir Marksist için ilginç biçimde!) kabullenmekteki isteksizliğidir. Wickham muhtemelen şu şekilde akıl yürütmektedir: *Kolonlar* serf değil kiracıydılar. Baskı görmüş olsalardı, bu büyük ölçüde devletin bakış açısından ve onun vergilerin düzenli ödenmesini, dolayısıyla sabit emek güçlerini sağlama alma ihtiyacındandı. Devletin bu emek güçlerinin elini kolunu bağlamada ne kadar başarılı olduğu uygulamada son derece değişiklik göstermiş olmalıdır. Yasalar etkili olmamış olabilirdi. Her halükârda *kolonat*, sömürü gerçeklikleri ve emeğin kontrolünden çok vergilendirmenin teknik ayrıntılarıyla daha fazla alakalıydı.

Yanıt olarak, *kolonun* serf olmamasıyla ilgili ilk önermeyle başlayalım. Seksenlerin etkili bir çalışmasında Carrié, feodal özelliklerin -yalnızca "serflik" değil, fakat emek hizmetleri ve malikânelerin de- geriye dönük geç Roma dönemine yansıtılmasına karşı şiddetli bir saldırı başlattı. Bunların hiçbiri, özellikle de serflik, geç Roma'dan Ortaçağ'a miras bırakılmamıştı. Geç Roma kurumlarına ilişkin bir Ortaçağ okuması son derece yanıltıcıdır. Carrié'nin eleştirisinin bu kısmı elbette sorunlu değildir ve günümüzde pek az tarihçi buna katılmaz. Bu aslında Marc Bloch'un görüşlerinden kaynaklanır, ancak Bloch olayları ters bir açıdan görmüştür. Bloch, serfin Avrupa'da Roma hukukunun kabul edilmesinde başı çeken hukukbilgisinin etkisi altında ortaya çıktığı köklerinin izini on üçüncü yüzyıl sonu/on dördüncü yüzyıl başlarına kadar sürerek, onun bir tür zorlama anakronizm dahilinde *colonus*'a· benzetilmesini eleştirmiştir.[47] *Fakat kolonatın kendisi Bloch açısından hiçbir tartışma başlığı yaratmamıştı*; kanunnamelerin söylediği gibi, kolonat köylülüğü toprağa bağlayan ve hatta onu ifade etmek için özel bir sözcük icat eden bir kurumdu. Gerçekten de Bloch, *Cambridge Economic History of Europe* [Cambridge Avrupa Ekonomik Tarihi] için yazdığı bölümde,

· Roma dönemi köylü çiftçiye verilen ad (ç.n.)

[47] Bkz. Bloch 1921.

colonatus'u "geç imparatorluğun temel kurumu!" olarak adlandıracak kadar ciddiye almıştı.[48] Carrié'nin argümanı ise çok farklı bir yönde ilerler. Carrié, baskıcı bir emek-sistemi olarak *kolonat*'a ilişkin geleneksel görüşün kaynaklarda *herhangi bir* temelinin bulunmadığını, başka bir deyişle bunun ilk defa Bloch'un ortaya koymuş olduğu yanlış benzetmeden kaynaklandığını ileri sürer. Roma hukuki kaynaklarına dair dikkatli bir okuma, vergilendirmeye dair düşüncelerin *kolon* hakkındaki geç Roma tartışmasında en önemli düşünceler olduğunu ortaya koyar. Geç imparatorluk yasalarının kölelik ile özgürlük arasında *özel* bir statü yarattığını ve bunu belirsiz de olsa kırsal nüfusun geniş bir kısmına dayattığını kastediyorsak, "kolonat" gibi herhangi bir kurum yoktu. Roma kişiler hukuku yalnızca iki kategori, serbest yurttaş ve köle, kabul ediyordu ve bu ayrım daha sonra bile aksiyomatik kaldı. "Yarı serbest" gibi üçüncü bir kategorinin yaratılmasıyla asla ihlal edilmedi. Dördüncü ve beşinci yüzyılların kanunları bağlı kiracıyı [*coloni*] kölelerle [*servi, mancipia*] karşılaştırarak, onları "toprak köleleri" olarak adlandırarak ve malikânelerinden kaçanlara köle gibi muamele edilmesini emrederek, tekrar tekrar kölelikten bahseder; fakat Carrié bu referansların *tamamen metaforik* olduğunu[49] ve yasaların, vergi defterlerindeki mükelleflerin kayıtları dışında, emekle ya da emek düzenlemesiyle hiçbir bünyevi bağlantısı olmadığını ileri sürer. Kır işçileri malikânelere "bağlılığa" son vermişse, bunun nedeni kısmen her türden grubu etkileyen ve hepsini doğdukları yere ya da mesleklerine eşit ölçüde bağlayan daha geniş bir mali boyunduruğun parçası olmasıydı. İmparator Jüstinyen'in kölelerle karşılaştırmaktan kendini alamadığı *adscripticii*[50] aslında hiçbir

[48] Bloch 1963, s. 229.

[49] Carrié 1983, s. 207, 220, 224.

[50] *CJ* xi.48.21.1 (530), krş. Ste Croix 1983, s. 252.

· Yaşadıkları malikânenin sahibi adı altında nüfus sayım kayıtlarında adı geçen topraksız çiftçiler (ç.n.)

zaman, en azından dördüncü ve beşinci yüzyıllarda (dolayısıyla daha yakın zamanda Carrié)[51] "yarı köle" durumuna indirgenmemişlerdi,[52] zira böylesi koşullar Roma hukukunda bulunamazdı.

Artık *kolonat*'taki yasaların "büyük ölçüde mali amaçları" olduğu görüşü pek tartışmalıdır. A.H.M. Jones, uzun zaman önce, 1950'lerde *ilk defa ileri sürüldüğünde* bunun "esas olarak mali bir önlem"[53] olduğunu öne sürerek, ikna edici bir şekilde savunmaya geçmişti. Jones emeğin ilk defa toprağa bağlanmasına yol açan kanunun *kökenine* göndermede bulunduğunu ve kurumu iki ya da üç yüzyıldan fazla bir süre boyunca, hiç şüphesiz işbirliğine dayalı işlediği şeklinde nitelemediğine açıklık getiriyordu. Nitekim varlıklı toprak sahiplerinin *kolonat*'ın işleyişinde sahip oldukları dikkate değer payın defalarca üzerinde durmuştu. "Eğer bu, tarım nüfusunun bağlanması esasında kamu politikasının dikte ettiği bir önlemse, toprak sahiplerine büyük bir nimet sunmuştu."[54] "*Sistemin sürdürülmesi ve yaygınlaştırılması toprak sahiplerinin ihtiyacına bağlıydı.*"[55] Ve elbette bizzat sistemin, emek gücünün büyük bir kısmı açısından oldukça sert içerimleri olmuştu.

Wickham, *kolonat*'ın mali kökeni ile hiçbir sorunu olmayan, fakat onun fiili tarihsel işlevine (örneğin Bloch'un onu "sınıf kanunları" olarak tanımlaması)[56] eşit önem atfeden bu görüş ile Carrié'nin *lecture iconoclaste*'ı arasında, dediğim gibi, ikincisine yönelir. Nitekim Wickham, bu anlayışın taşıdığı belirsizliklerden yılmayarak, *kolona* dair yasalardan "özgür vergi mükelleflerine

[51] Carrié 1983, s. 213.
[52] Carrié 1983, s. 124.
[53] Jones 1958, s. 4=1974, s. 298.
[54] Jones 1958, s. 4=1974, s. 294
[55] Jones 1964, s. 817; vurgu bana ait.
[56] Bloch 1963, s. 230.

dair yasalar" olarak bahseder.[57] Ve üstelik birtakım yasal düzenlemeler olarak konatla ilgili yasaların, yani işlerin yürütülüş şekli üzerinde çok az pratik önemi olmuş olabileceğini düşünmeyi tercih eder. Hukuk gerçekliğin bir boyutudur, onun bir alanı değildir ve yasaların aslında ne olduğu (Augustine'in toprak sahiplerinin kendi işçilerine davranış tarzı hakkındaki tereddütleri iyi bir örnektir)[58] ya da onların daima yaygın bir şekilde uygulandıkları konusunda insanların tamamen farkında olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur.

Wickham, yasaların emeğin toprağa bağlanmasını emrettiğini yadsımaz. Aslında hem Wickham hem de Carrié, serbest köylüler dahil, bütün kırsal nüfusun bu şekilde bağlandığını düşünüyor gibi görünmektedir. Nitekim Jones'un fark ettiği gibi, aslında buna dair çok daha az bulgu vardır. Fakat emeğin *bağlanmasının* en azından hukuki niyet olarak yadsınmadığı düşünüldüğünde, bu noktada iki tartışma söz konusudur: Birincisi, yasalar serbest çalışan nüfusun durumunda maddi herhangi bir farklılık (statü, medeni haklar vs.) yaratmış mıdır? Bu kesimler açısından kötüleşen bir duruma, Alman hukuk tarihçilerinin adlandırdığı gibi *Statusverschlechterung*'a yol açmışlar mıdır? İkincisi, geç Roma *kolonları*, Wickham'ın deyişiyle sadece kiracı mıydılar, yani kendi emek-güçlerinin denetiminde kira-ödeyen köylüler miydiler? (Zaman zaman Wickham, *kolonat*'ı kendiliğinden kiracılıkla özdeşleştirir gibidir: Örneğin kira ödeyen köylülerin baskın olması anlamında "kolonat deryası"ndan[59] bahseder).

Yasaların, bağlı işçileri (Papa Gregory'nin *ex condicione ligati*, "hukuki durumları dolayısıyla bağlı" olarak tasvir ettiği

[57] Wickham 2005, s. 526.

[58] Augustine, *Ep.* 24.1, bir hukukçu dostuna toprak sahiplerinin kendi *coloni*'lerini ve *coloni*'nin çocuklarını köleye tamamen dönüştürebilip dönüştüremeyeceklerini sorar.

[59] [Alm.] Statü kaybı (ç.n.).

[59] Wickham 2005, s. 272.

işçiler)[60] kendi yaşamları tamamen kontrollerinde gibi düşünmediği fazlasıyla açıktır. İşçiler yalnızca yasayla malikânelere bağlanmakla kalmayıp, ortakçı ya da ücretli işçi olarak bir başka yere kaçtıklarında ve çalıştıklarında, *quasi sui arbitrii ac liberi*, "kendi kararlarını verebilir ve özgürlermiş" gibi davranıldıkları düşünülürdü.[61] Bunun en az ima ettiği, *kolon* olarak malikânelere bağlı olan işçilerin, *öyle olmadıklarının* düşünülmesidir. Bir kere daha bu tür işçileri kendi işverenleri tarafından "sahiplenilmiş" ya da gözetimleri altında olarak tanımlamak beylik bir yaklaşımdır.[62] Kişi hukukuna resmen dahil edilmese de, Geç Antikite'nin hukuki geleneklerinin, "yarı serbest" gibi ara bir statüyü genel olarak andıran, azalan özgürlük derecelerini eninde sonunda kabullendiğine hiç şüphe yoktur. "Bir tür köle"[63] gibi göndermeler metafor değildir, lâkin klasik hukukun çerçevesiyle bağdaşmayan yeni bir toplumsal gerçekliği uzlaştırma çabalarıdır.[64] "Karma" evliliklere dair kanunlarda çarpıcı bir şekilde açıktır bu. Bunlar farklı sınıfsal kökenlerden kişiler arasındaki evliliklerdi ve onlar hakkındaki (hangi birleşmelerin "geçerli" ve hangilerinin geçersiz olduğu ve eşlerin ya da çocukların sahip oldukları yasal statü ya da *şartların* sonuçları hakkında) geç Roma yasalarının aslında on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda serfliğin nihai ortadan kalkışına kadar, *Ortaçağ Avrupası'ndaki köylülüğün koşulları üzerinde derin bir etkisi olması kaçınılmazdı.* "Genel kural"a göre, statünün anne aracılığıyla geçmesi söz konusudur. (*CTh 14.7.1* (397) "evlilik eşit statüde olmayan kişiler arasında olduğunda [*ubi non est aequale congiugium*], çocuklar annenin

[60] Gregory, *Ep.*9.129 (599).

[61] *CJ* xi.48.8.1

[62] Örneğin, *Nov. Val.* Xxvii. 6 (449); *CJ* i.3.36 *praef.* (484); *Nov. Just.* 156 *pr.*; 157.1 (542); *Nov.Tib.* xii.2 (578-82).

[63] *CJ* xi.1.2.*pr* (396)

[64] Keza Lepelley 1983, s. 335, "une inadaptation des catégories classiques à cette réalité nouvelle" bahseder.

izinden gidecektir [*matrem sequatur agnatio*])." Başka bir deyişle malikâne sahiplerinin, kadın işçilerin kocaları özgür kişiler bile olsa, onların evlatları üzerinde kendiliğinden kontrol hakları vardı. Peki ya erkek işçiler [*coloni*] özgür olan kadınlarla evlendilerse? Genel kurala göre, bu birlikteliklerden doğan çocuklar teknik olarak özgürdü; toprak sahipleri eğer bu tür bireylerin, yani aksi halde kendilerini bağlı işçiler olarak zaptedecek malikânelerden göç edenlerin kendi özgürlüklerini sürdürmelerini durdurmak üzere düzenlenmiş yasalara sahip olmaması halinde, daha genç bir emek gücünü kaybetme olasılıkları yüksekti. Dolayısıyla altıncı yüzyılda Jüstinyen yasalarının malikâneleri işçilerinden yoksun bıraktığı ve bizzat Jüstinyen'ın kurulu hukuki ilkeleri aristokrasinin emek ihtiyacıyla uzlaştırmaya çalışırken karşı karşıya kaldığı çıkmaza dair yinelenen şikayetler vardı. (İlginç biçimde burada asıl göndermeler Afrika ve Balkanlar'daki toprak sahiplerinedir).[65] Tüm bunlar, Wickham'ın açıklanamayacak şekilde görmezden geldiği Wulf Eckart Voß'ın çok kıymetli bir makalesinde tartışılmıştı.[66] Burada üzerinde durulacak genel husus şudur: *Roma sonrası Batı, geç Roma hukuk geleneklerinden fazlasıyla etkilenmişti* ve bunlar Geç Antikite ile Ortaçağ arasında belirleyici bir bağ oluşturmaya başlamışlardı.[67]

Kolonlar düpedüz "kiracı" mıydılar? Emek arzının onların asıl toplumsal işlevleri olarak görüldüğü, hukuki kanıtlardan bellidir: Örneğin, daha önceki sahiplerinin emek gücü ya da hizmetlerdeki kayıplarını telafi etmek zorunda kalan kaçak *kolonları* kiracı olarak alan toprak sahipleri hakkında *CJ xi.53.1* (371) [*in redhibitione operarum et damni, quod locis quae deseruerant factum est*]; Sciri esirlerinin köle emek gücü olarak değil de bağlı işçi olarak görevlendirilmesi: "*opera autem eorum terrarum domini libera [utantur] . . .*" *CTh 5.6.3* (409); *obsequia* "hizmetler"den bahseden *CJ i.12.6.9*

[65] Bkz. Jones 1958, s. 10=1974, s. 305-6; Voß 1985, s. 160 ve sonrası.

[66] Voß 1985.

[67] Bkz. Voß 1985, s. 166 ve sonrası.

(466).[68] Aslında elimizdeki tek açık terminoloji tanımı, Jüstinyen'ın *colonus* teriminin "malikânelerde yaşayan ve kır işçileri olarak çalışanları" kastettiğini bizlere birçok kısa konuşmada anlattığı altıncı yüzyıldan gelir.[69]

Özetlemek gerekirse, "imparatorluk yasaları emek ilişkileri değil de vergi ödemeyle ilgili bile olsa, Wickham'ın iddia ettiği gibi[70], gerek hukuki kaynaklarda gerekse de başka yerlerde, Geç Antikite büyük malikânelerinin *bağlı* emek gücüne dayandığını öne sürecek kadar kesinlikle yeterince bulgu vardır. Elbette serflik, *kolonat*'ın bir kalıntısı olmak bir yana, kopyası bile değildi, lâkin bundan *colonatus*'un kendisinin bir kölelik biçimi olmadığı sonucu çıkarılamaz. Geç Roma'nın kölelik biçimlerini Ortaçağ'daki emsallerinden ayıran şey, devletin onları önemli biçimde desteklemesi ve aracılık etmesiydi. Bu anlamda onun organik ya da kendiliğinden gelişimine karşılık *kolonat*'ın *inşasından* bahsedebiliriz. Marksistler *kolonat*'ı *işçinin [colonus] toprak sahibine değil de, malikâneye bağlandığı hukuki kurmacaya dayalı* bir emek sömürü biçimi olarak tanımlayarak, Geoffrey de Ste Croix'ın yapmayı başardığından daha fazla *özgüllük* elbette yaratabilir.[71] Aslında burada bir kurmaca olduğu ortadadır çünkü insanların bir nesnenin kölesi olması hiçbir anlamda sözkonusu olamaz. Mülk sahiplerinin emeği işletmeler arasında aktaramamaları ya da işgücü olmadan toprağı satamamaları anlamındaki bu sınırlı es-

[68] Krş. *Oxford Latin Dictionary*, s. 1221.

[69] *Nov.Just.* 162.2 (539), Aktaran Banaji 2007, s. 182.

[70] Wickham 2005, s. 526.

[71] Bloch 1963, s. 223, "Fakat sağlam bir kurgu onu bir şeyin kölesi yapmıştır...". Ste Croix, "serflik ile feodalizm arasındaki dayanaktan yoksun bağlantı" olarak tanımladığı şeyi reddederek kolonatı düpedüz serflikle *eşitlemiştir*; ayrıca s. 162 "Feodalizmin serfliğin biçimlerini ister istemez içinde barındırdığını düşünsek bile, feodalizmle her türlü zorunlu bağlantıyı içerimlemek için 'serf' ve 'serflik' sözcüklerinin kullanımını sahiplenmemeliyiz." Buradaki ironi, bunun Susan Reynolds'ın "Marksist feodalizm" olarak adlandırdığı şeyin tamamen yanlış olduğunu göstermesidir. Nitekim bu kendisinin de sempati duyduğu bir modeldi, Reynolds 1994.

nekliklerine rağmen,[72] pratikte herkes işçileri toprağa bağlamanın onları işverenlere bağlamak anlamına geldiğini anlamıştı. Örneğin, *CJ xi.51.1* (386), Filistin vilayetlerindeki kır işçilerinin toprak sahiplerine bağlı olduklarını [*domino fundi teneatur*] açıkça belirtir. Kısıtlama (toprak sahipleri değil işçiler malikânelere bağlıydı) kaldırıldığında bile, Teoderik yönetiminde olduğu gibi, zemin *köleliğe* yakın bir bağlılık modeli için temizlenmişti.[73]

Kölelik ve Roma sonrası emek gücü

Wickham, kölelikten serfliğe genel ("çığır açıcı") geçişi karakterize etmesi kuvvetle muhtemel ara tarımsal örgütlenmeleri görmezden gelerek, köleci *tarz* ile kiracı-emek arasındaki şiddetli karşıtlık üzerinde durur ki aslında hep de böyle çalışmıştır.

> Köleci tarzı özel yapan şey ... üretim ve yeniden üretim sürecinde kölelerin efendilerinin kontrolüne sistematik tabii kılınmaları; bir aile arazisine *servus quasi colonus* olarak yerleştirilmeleri ... ve onların ekip biçme pratiklerinin ve aile yapılarının örgütlenmesidir.... Artık köylüler olarak adlandırılanlar için daha büyük bir özerklik ile ... üretim işlemlerinde toprak sahiplerinin etkin müdahalesinin son bulması arasındaki kombinasyon, ekonomik sistemin tüm mantığını, ya da Marx'ın dediği gibi, üretim tarzını dönüştürür.[74]

Wickham şu eklemeyi yapar: "Romalılar köleci tarzı terk ettiklerinde, *doğrudan* kira-ödeyen köylülere yöneldiler."[75] Fakat Bloch kölenin arazi tasarruf hakkını bir maaş biçimi olarak ve köle-kiracıları *emek-kiracıları* olarak görmekte elbette daha haklıydı. "Antik Kölelik Nasıl ve Neden Son Buldu" [*How and Why Ancient Slavery Came to an End*] adlı ünlü makalesinde, malikânelerin

[72] *CTh* 13.10.3 (357).

[73] Krş. Bloch 1965, efendilerine iade edilen *coloni*'ler üzerine aktaran *LRV* 5.10.1.

[74] Wickham 1988, s. 187.

[75] Wickham 1984, s. 31.

emek gücü rezervlerine ihtiyaç duyduğunu ve kölelere verilen toprağın "onların maaşı gibi olduğunu" ileri sürmüştü.[76]

Burada örtük olan ayrıma dair en keskin formülasyon Ros Faith'in Anglo-Sakson İngiltere'sindeki "toprak temelli" emek örgütlenmesine ilişkin izahından gelir. Faith, serbest bırakılan kölelerin işçilere daha çok benzediğini ve serflerin de daha çok köylülere benzediğini ileri sürer. Konunun öneminden ötürü pasajın tamamı alıntılamaya değerdir:

> Kölelere ve serbest bırakılan insanlara barınak sağlandığında, onlara küçük arazi parçaları verilmesi muhtemelen yaygındı.... Kullanışlılığı açısından Fransızların *alotissement* terimini kullandığı bu süreç, çoğunlukla antik dünyanın köleliğini Ortaçağ serfliğine dönüştüren asıl fail olarak görülmüştür. Ne var ki burada bazı ayrımlar yapmak önemlidir. Kölelerin barındırılması, tamamen toprağa dayalı ve bağlı küçük toprak sahiplerinden oluşan bir sınıf yarattı.... Fakat Fetih sonrası İngiltere'de serfler olarak adlandırılmaya başlayan köylüler kategorisi, çoğunlukla oldukça farklı bir yoldan oluştu. *Asıl ayrım işçi ile köylü arasındadır*. Azat edilen köle, emeğini bir meta olarak satması karşılığında, kendisinin işvereni olan ve emeğin yegâne alıcısı olan lorddan "ücret olarak toprak" alan bir işçiydi. Lord, işveren sıfatıyla, onun açısından gerekliydi. Buna karşın serf, her ne kadar küçük de olsa kendisini ve ailesini geçindiren ve lorda nakdi, ayni veya emek (ya da bunların hepsi) olarak kira aktararak bir artı sağlayan, arazi tasarruf hakkı olan bir köylüydü. Yalnızca serfin bu artı transferine olanak tanınmıştı, çünkü toprağın kontrolü lorddaydı: Lord ekonomik olarak serfin varlığına kölenin varlığına olduğu kadar gerek görmüyordu.[77]

[76] Bloch 1975, s. 5-6.

[77] Faith 1997, s. 69-70; italikler bana ait. Postan (1954) malikâne kölesinden derebeylik sistemi işçisine geçiş üzerine elbette klasik bir makaledir ve daha genel olarak şunun üzerinde durur: "Batı Avrupa ve başka yerlerde tarım tarihinde her zaman "bağlı kır evleri" ya da işçilerin konutlarına bağlı küçük çiftlikler benzer şekilde toprak lordları ve çiftçiler tarafından tarımsal emek kıtlığı ya da "azalmasına" karşı bir korunma olarak kullanılmıştır" (s. 26). Bu işçi türüne dair örnekler için,

Kısacası "kölelik ortadan kalkmadı, hatta daha önce varsayıldığından daha uzun bir ömrü oldu ... serflik, en azından onun doğal takipçisi onuncu yüzyıl serfliği ortadan kalkmamıştı."[78] Eğer birinin yerini diğerinin almasını kast ediyorsak, kölelik ile serflik arasında basit bir "geçişten" çok, birtakım daha karmaşık ilişkiler söz konusuydu. Bonnassie[79] ve Bois'in[80] "1000 yılı" dolaylarında Avrupa'nın bölgeleri için önerdiği gibi, bunlar arasında çarpıcı ve *yoğun* bir geçiş modeli de o kadar geçerli görünmemektedir. Wickham elbette ne çizgisel bir geçişe (vulgar Marksizm'in ünlü üst-anlatısı) ne de yoğunlaştırılmış bir geçişe inanır. Onun favori imgesi, kölelerin kendi kendini yöneten köylülere dönüşmesidir. Nitekim bu imge, aslında, Romalı toprak sahiplerinin *doğrudan idareyi terk ettikleri* tezine denk düşmektedir. Dolayısıyla Wickham *Framing*'de şu özlü fikri destekler: "Bizim devrimizdeki çoğu *servi/mancipia... kendi arazilerini kontrol eden* ve kiralar ödendikten sonra onun ürünlerini saklayabilen kiracılardı."[81] Bu uzak bir ihtimaldir. Eski *kolonlar*, bağlı kiracılar ve *servi*'leri içine alan *mancipia*, Fransa, Vizigot, İspanya vs.'de halen köleydi ve diğer gruplar aslında her ne kadar öyle yapmış olabilse de, bu grupların özel olarak "kendi topraklarını kontrol etmelerinin" düşünülüp düşünülmediği de şüphelidir. Altıncı yüzyıldan sekizinci ve hatta dokuzuncu yüzyıla kadar kırsal emek gücünün önemli bir kısmı, Faith'in iç bölgelerdeki işçiler ya da işçi-kiracıları gibi,[82] *köylüden ziyade proleter* ve çoğunlukla evlenmemiş olan gruplardan oluşuyordu. Franz Staab'ın üzerine çalıştığı Orta Ren bölgesinde bu gruplar halen sekizinci yüzyılda *mancipia* olarak adlan-

krş. Bloch 1965, s. 269 (Alman *Tageschalken* üzerine) ve Faith 1997, s. 209-10 (köylüler üzerine).

[78] Faith 1997, s. 60.

[79] Örneğin, Davies 1996, s. 230.

[80] Bkz. Verhulst 1991, s. 195 ve sonrası.

[81] Wickham 2005, s. 560. Krş. Wickham 1984, s. 9 "o köleler kiracılara dönüştürüldü ve *böylece toprağı ve kendi çalışma süreçlerini kontrol ettiler.*"; italikler bana ait.

[82] Faith 1997, s. 60.

dırılıyordu, Wickham'ın kendi kendini yöneten kiracılar ya da Faith'in serfleri gibi, köylülüğün daha iyi bir modeli, yani madun olsa bile özerk olan *servi*'lerin aksiydi bu.[83] Staab, bu "özel anlama sahip *servus*'un zaten Merovingian dönemine kadar uzandığını"[84] ileri sürer, ama terminoloji Avrupa'nın farklı kısımlarında farklı biçimlerde gelişmişti. Domesday *servus*'u "hukukçuların bağlı köylülerin, yalnızca köleler için kullanılan *servi* olduklarını yalanlamanın dışında, *servus* sözcüğünü asla kullanmadıkları"[85] Katalonya'da da bir köleydi.[86] Son olarak İtalya'da, "ayrı bir aile hayatı başlatacağı bir evi olmayan ve avludaki ek binalarda barındırılan"[87] köleleri tanımlamak için kullanılan sözcük, işverenin sağladığı yardıma bağlılıklarının altını çizen "sağlamak" *praebere*'den gelen *praebendarii* idi.

Nitekim Wickham'ın yazdığı dönemin başından sonuna kadar "kiracı-üretiminin genel egemenliği"ne dair tekrar tekrra belirttiği tezi, üretim ilişkilerinin, içerisinde değiştiği karışık biçimlere dair herhangi bir fikir verme konusunda çok fazla soyutlama barındırır.[88] Kölelik, Geç Antikite'de yaygındı ve İmparatorluğun ardından gelen krallıklarda da yaygın olmaya devam etti. Denememiz ve yeniden inşa etmemiz gereken şey, hem kölelerin hem de *kolonların*, söz konusu gruplar arasındaki farklılıkların giderek bağıntısız oldukları, hukuki ve ekonomik bir bağlamda emeklerini kullanan malikâne-yapılarıdır. Wickham, Geç Antikite-Erken Ortaçağ kölelik meselesini, kanuni bir şart olarak geçerliliğini koruduğu yönündeki resmi kabulün ötesinde ciddi bir biçimde birbiriyle karşılaştırmaz. Zımnen ima edilen sonuç, köleliğin bu daha soyut anlamda varlığını sürdürmesinin, toprak sahiplerinin

[83] Staab 1975, s. 332, 342 ve sonrası.
[84] Staab 1975, s. 342.
[85] Freedman 1986, s. 296.
[86] Maitland 1960, s. 52.
[87] Duby 1968, s. 38.
[88] Wickham 2005, s. 286.

emeği *kullanma* ya da üretimi *örgütleme* biçimleri açısından hiçbir içeriminin olmadığıdır. İspanyol Kilisesi azat edilen köleler (örneğin, bir önceki piskopos tarafından serbest bırakılmış olan *mancipia*) üzerindeki kontrolü kaybetmemek için mücadele ettiğinde, azat edilmeleri nedeniyle muhtemelen başka bir yere göç eden kiracıları zapt etmeye çalıştığına inanmak güçtür! Kiracılar neden her şeyden önce kendi denetimlerindeki arazileri ve işsürecini bırakmak istesinler ki? Konsey kanunlarının daha dikkatli bir okuması, bu *mancipia* ya da *servi*'lerin azat edilmeden önce ve sonra Kilise'ye olan borçlarının *obsequia*, yani "hizmetler", başka bir deyişle kendi emek güçleri olduğunu gösterir.[89] Bilhassa *Toledo IV, can. 73* (633) açıklayıcıdır, çünkü ruhban sınıfından olmayan toprak sahiplerinin serbest bırakılmış insanların emeği üzerinde kontrolü devam ettirmek için aynı mekanizmaları kullandıklarını gösterir. Konsey, kölelerin hizmetlerini kontrol etmeyi tercih etmeyen [*obsequium*] efendileri tarafından serbest bırakılmış kölelerin, rahip olmakta özgür olduklarına hükmetmişti, fakat halen çalışmaya tabi olanlar [*servitute obnoxii*], işverenler "hizmetlerini zapt etmeyi" tercih ettikleri için, azat edilişlerinden sonra bile kabul edilemez konumdadır.[90] Altıncı yüzyıl boyunca aslında *mancipium* terimi giderek daha önceki *kolon* terimini içermek üzere genişletildi.[91] Bunun bir sonucu, sözcüğün köleliğin daha esnek biçimlerinin karakterize ettiği emek gücü-

[89] Vives, *Concilios Visigóticos*, s. 127, 151, 214 ve sonrası., 303, 339-40.

[90] Vives, *Concilios Visigóticos*, s. 216.

[91] *LBurg.* 54 (501-516) Burgonya Galya Krallığı'ndaki *mancipia* ve toprakların ele geçirilmesi hakkında, krş. Goffart 1980, s. 127 ve sonrası., *mancipia*'yı "köleler" olarak çevirir ve "bunların oldukça büyük oranda *coloni*'yi sayıca sınırlamamış olmasının neredeyse düşünülemeyeceği" (s. 136) ileri sürmekle bana kalırsa haklıdır; *rustica utriusque sexus mancipia, etiamsi originaria sint*'den bahseden Ed. *Theod.* 142, terimin *coloni*'yi de kapsadığını kanıtlar, krş. Nehlsen 1972, s. 125 ve sonrası.; *Test. Aredii*, Pardessus 1969, t. 1, s. 136 ve sonrası. 139'da, *mancipia quae colonaria appellantur*, "*coloni* denilen *mancipia*", Limoges'li Aridius'ın 572 ya da 591 tarihli vasiyetnamesinden.

nün *genel* bir betimlemesi olarak işleyen klasik anlamını kaybetmesi (köle; aslında bir köle için en somutlaştırılmış ifade) oldu. *Mancipia*'ları mütemadiyen yedinci yüzyıldaki *domus* (evler ya da meskenler) ile bağdaştıran Merovenj fermanı,[92] bu artan oranda farklılaştırılmamış emek güçlerine, Faith'in belirttiği gibi, "*kendi kendine yeterli hale gelmelerini önlemek için büyüklükleri iyice hesaplanmış*" arsa paylarının verildiğini ileri sürer.[93] Aridius'un vasiyetnamesinde (geç altıncı yüzyıl) bu arsa paylarına *peculiaria* denir (*pecūlium*'dan, bir kölenin idaresindeki mülk) ve asıl ilginç olan bu küçük arazi parçalarının satılamaması ya da sakinleri tarafından hibe edilememesidir.[94]

Nitekim erken Ortaçağ'ın emek gücü, Faith'in geç Anglo-Sakson karasalı için kullandığı ifadeyle, karma bir köle emek gücü olarak nitelenir.[95] Wickham, köylülerin ya Roma kırsalında ya da erken Ortaçağ'da sahip oldukları kontrol derecesini abartır. Wickham açısından "kiracılığa dayalı bir tarımsal sistemin aynı zamanda temel üretken süreçleri toprak sahibinin değil de köylünün kontrolünde olan bir sistem olduğunu" bildiğimizde[96]; kiracılığı *kolonat* ile eşitlemek,[97] okuyucuyu geç Roma dünyasına ilişkin tuhaf bir teskin edici tabloyla baş başa bırakmaktır. Bilfiil onlardan geçmese bile, her ikisi de geç Roma *kolonunun* Ortaçağ'a özgü emsallerine yakın olan Anglo-Sakson *gebur* ya da Kastilya'nın *collazoz*'u için benzer bir argüman önermeyi kim düşüne-

[92] Örneğin., Weidemann 1986; Pardessus 1969, t.1, no. 241; Busson and Ledru 1901, s. 158 ve sonrası.; *Chart.Lat.Ant.* xiii-xiv, muhtelif yerlerde.

[93] Faith 1997, s. 70.

[94] Pardessus 1969, t.1, s. 138, kayda geçilen *mancipia*'ların "satmaya ya da devretmeye yeltenmemeleri şartıyla [*ea vero conditione ut nec vendere nec alienare praesumant*] kendi *peculiaira*'nın tasarrufuna sahip olmakta özgür olduklarını" belirtir.

[95] Faith 1997, s. 252.

[96] Wickham 2005, s. 264.

[97] Wickham 2005, s. 272.

bilirdi?[98] Bir kere daha Vizigotların *servi*'sini "serbest olmayan kiracılar" olarak tanımlamak[99], *servus*'un ancak daha sonra sekizinci yüzyılda kazandığı daha saf Ortaçağ anlamı olan, barbar kanunnamelerde varlığını sürdürmesiyle kelimenin klasik hukuk dahilindeki anlamını da değiştirecektir.[100] Post-klasik kölelik yalnızca hukuki bir belirlenim değildi. *Leges Visigothorum ix.2.9 servorum multitudines* ("*köle* kitleler") tarafından ekip biçilen malikânelerden bahseder. Bütün bu *servi*'ler özerk kiracıların bir dağılımı olsaydı, *servorum multitudines* tuhaf bir ifade olurdu.[101] *Servi*'lerin P.D. King'in ileri sürdüğü gibi[102], Faith'in "iç bölgelerde toplanan çiftlik uşaklarının" Vizigot muadillerinin, "bir çiftlik evindeki basit tarla işçileri" olmaları çok daha muhtemeldir. Ostrogotların yönetiminde İtalyan (*coloni*) *originarii*'ler, *mancipia* olarak yeniden sınıflandırılmıştı ve efendileri artık onları bir malikâneden diğerine transfer etmekte özgürdü.[103] Bir kere daha, sadece köylü aileler olarak varsayıldıkları için, kendi çalışma hayatları üzerinde kesinlikle çok az kontrol sahibiydiler. Elbette bundan, tipik Roma sonrası büyük malikânenin Anderson'ın ileri sürdüğü gibi, köle çetelerine göre örgütlendiği sonucu çıkarıla-

[98] Faith 1997, s. 76-84, özellikle 80-1, *gebur* üzerine; Guglielmi 1967, özellikle s. 100 vd., *collazos* üzerine; Aston 1958, Ine 67'i yedinci yüzyıl Wessex'de derebeylik sisteminin varlığına kanıt olarak kabul eder ("Kişi, sabit bir kirayla bir yarda ya da daha fazla toprak alır ve onu sürerse, [ve] lord kiranın yanı sıra hizmete de ihtiyaç duyarsa, [kiracının] şayet lord kendisine bir konut vermezse toprağı alması gerekir..." Attenborough 1922, s. 59). Buna karşın Faith bunu "karasal nüfusun statüsüne dair önemli ve eski bir kanıt" olarak düşünür. "Konut sağlarınış ve malikâneye bağlanmış bir yard toprağı olan köylü, birçok bakımdan *gebur* ile örtüşür", Faith 1997, s. 76. *Gebur*'lar malikânenin emek gücünün bir kısmını oluşturan yarı-serbest ya da bağlı kiracılardı. İlginç biçimde Anglo-Sakson hukuk çalışmaları onları geç Roma *colonus*'larına en yakın eşdeğer olarak kabul etti; biçimlerin *yeniden* oluşturulmasıydı bu, zira burada hiçbir aktüel soya işaret edilmiyordu.

[99] Wickham 2005, s. 231 ve 526-7, n. 17.

[100] Örneğin, Goetz 1993, s. 35.

[101] Zeumer 1902, s. 374.

[102] King 1972, s. 169.

[103] Nehlsen 1972, s. 125 ve sonrası.

maz.[104] Kastedilen şey, Fransa ve İspanya'daki Roma sonrası elitlerin terk etmek için hiçbir zorunlu neden görmedikleri toprağın doğrudan idaresi geleneğini miras aldıklarıdır. Bu, muhtemelen Emevilerin doğu vilayetlerinde miras aldıkları canlı parasal ekonomiden sonra, Roma'nın en önemli ekonomik mirasıydı.

Doğrudan İdare Mirası

Erken Ortaçağ'ın *doğrudan idaresi*[105] kesinlikle bir Roma mirasıydı.[106] Romalı toprak sahiplerinin doğrudan idareyi köleci-tarzı terk ettiklerinde bıraktıkları yönündeki Wickham'ın ve örneğin Pasquali'nin karşıt görüşü[107] her şeyden önce Domenico Vera'dan kaynaklanır, fakat Vera'nın yeniden kurgulamalarının belli belirsiz de olsa antik papirüs arşivleriyle, Merovenj fermanları ya da Karolenj envanterleri ile karşılaştırılabilir *belgelere dayalı* bir esastan yoksun olduğunu önemle not düşmeliyiz. (Malikâne yönetimini bir mektuplar derlemesinden, hatta bir aristokratın derlemesinden hareketle yeniden oluşturmak, emek süreci yapısını büyük bir imalatçı firmanın hissedarlarının yazışmalarından anlamaya çalışmak gibidir biraz).

Bunu söyledikten sonra, köle çalıştıran *latifundia*'nın serf çalıştıran malikânelere[108] dönüştüğü klişesinin de kesinlikle aynı biçimde artık güvenilir olmadığı açıktır. Önceki sayfalarda ileri sü-

[104] Anderson 1974, s. 110.

[105] Duby 1973, s. 50, 100.

[106] Krş. Modzelewskiy'in bu konudaki ısrarı; Roma aristokrasisinin yok olması, onun malikânelerinin dağılmasını gerektirmiyordu, Modzelewskiy 1978, s. 41; ayrıca s. 42-3, 50.

[107] Pasquali 2002, s. 10 "Quasi del tutto assente sarebbe la gestione diretta, in vario modo esercitata (con schiavi, con manodopera salariato, con lavoro coatto)"; ve geç antkitede malikânelerin örgütlenmesi hakkındadır.

[108] Bilhassa Hilton 1976, s. 113, "Roma soyluluğu üçüncü yüzyıldan beri feodal soylulara dönüşüm sürecinden geçmektedir. Onların köle-çalıştıran latifundialarını serf-çalıştıran malikânelere dönüştürüldü ..."; İtalya ve Galya'nın bazı kısımlarındaki aristokratlar hakkında.

rüldüğü ve Wickham'ın çoğu savının gösterdiği gibi, "geçiş" açıkçası çok da doğrudan olmamıştı. *Doğrudan idare geleneklerinin devamlılığı, malikâne yapılarının bir devamlılığı anlamına gelmiyordu.* Malikâne, emek hizmetleri gibi, bir Frenk icadıydı.[109] Yine de orta Ortaçağ'ın serfliği, geç Roma emek-yönetimi gelenekleriyle[110] ilişkili olan "uzun süreklilikler"den doğup onun tarafından biçimlendirilmişti – bağlı bir emek gücü yaratma dürtüsü, bu işçilerin artan oranda damgalanması, bilhassa "geçerli" evlilikleri ve statünün aktarılmasını düzenleyen baskıcı yasalar, (Roma hukukunda) teknik olarak serbest olan işçilerin zalim kanunnamelerde düpedüz *servi/mancipia*, köleliğe yakın bir şey, olarak yeniden sınıflandırıldıkları kölece bir emek gücünün az çok hızla ortaya çıkışı. *Bütün* bunlar, diğerleriyle beraber, daha sonraki gelişmeleri (yedinci yüzyılda başlayan köylülere ait tasarruf hakkının yayılması, sekizinci yüzyılda emek hizmetlerinin gelişimi, ayrıca onuncu ve on birinci yüzyılların muazzam politik değişimleri) "serflik" olarak bilinen *tarihsel olarak özgün* kölelik türünün yaratılması mecrasına akacaktı. Burada Roma hukukunun on ikinci yüzyılda yeniden canlanması ve hem ideolojik hem de hukuki olarak[111] serflik "tanımının teşvik edilmesinde" oynadığı rol aynı ölçüde önemliydi. Ortaçağ serfinin soyut bir prototipi olarak geç Roma *colonus*'u bunun bir ürünüydü. ("Gerçekten çetin bir mesele" olan bu "özerk" hukuk tarihi, Marx'ın "üretim ilişkilerinin hukuki ilişkiler olarak nasıl eşit olmayan bir biçimde geliştiği" sorununu merak duygusuyla nasıl tanımladığına harikulade bir örnektir.)[112]

[109] Verhulst 1966 (taslak); Rouche 1990; Rösener 1989; Andreolli ve Montanari 1983.

[110] İfade için Davies 1996, s. 238.

[111] Freedman 1991 ve 1986.

[112] Marx 1973, s. 109.

Bunların *hiçbirisi* serfliğin *kolonat*'tan türediğini ileri sürmez[113]; bu türlü türlü ve birbirine yaklaşan yörüngelerin doğruluğunu kabul etmek çizgisel bir tarih yazmaya eşdeğer *değildir*. Eşikaltı mirasların karışık etkileşimi, uzun süreklilikler, tarihsel değişiklik ve siyasi anlaşmazlıktan oluşan bu çerçeve düşünüldüğünde, Pirenne'nin "Merovenj devri" için yazdığı gibi daha az karmaşık bir süreklilikçi tarih örgüsüne geri dönmek ve bu örgüleri Wickham tarzında daha yoğun bir şekilde dokunan bir tarihle örmek mümkün olsa gerek. Pirenne, büyük malikânenin varlığını sürdürmesini Roma-sonrası dünya ile Ortaçağ'a has dünya arasında belirleyici bir bağ olarak görüyordu. "Krallık nedeniyle *feodal sistemin ekonomik temeli halihazırda mevcuttu.*"[114] Burada Pirenne, Roma malikâne yönetimi geleneklerinin daha sonra ortaya çıkan sistemin "temelini" oluşturduğunu ileri sürerek, süreklilik öğesini bunların kalıntılarıyla özdeşleştirir. Artık Wick-ham'ın incelemesiyle ayrıntıları bildirilen dönemde (400-800), en aristokratik malikâneler üç temel model üzerinde örgütlenmişti: *villae, massae* ve malikâneler. (Doğu'nun kendi biçimleri vardı ve burada dikkate alınmamaktadır). Bunlardan malikâne özellikle Ortaçağ'a özgü bir oluşumdu, öyle ki Roma'ya özgü doğrudan idare gelenekleri en çok *villae* ve *massae* denilen türlerde cisimleşiyordu. *Massae*'ler toprağın oldukça zengin parselleriydi, genellikle kiralama döneminde,[115] en iyi tabirle "malikânenin idaresini üstlenmiş, kısa-vadeli mali spekülasyonlarla meşgul olan girişimci[ler]" olarak tanımlanan *idarecilere* kiralanan[116] "konsolide malikâne-

[113] Krş. Shaw 1998, s. 40, "geç Roma imparatorluğu'nun 'bağlı *colon*i'si ile batı Avrupa feodal emek rejimlerinin 'serfleri' arasındaki süreklili konusunu" en yakın tarihli bilimsel çalışmanın "bile [Finley]'den daha fazla dikkate aldığını" belirtir.

[114] Pirenne 1968, s. 79; italikler bana ait.

[115] Finley 1975, s. 112.

[116] Erken yirminci yüzyıl *massaro*'sunu Apulia olarak tanımlayan Snowden'dan alınmıştır 1986, s. 14

ler"di.[117] Bunlar başka yerlerden ziyade, daha çok Güney İtalya ve adalarda hakimdiler. Hakkında bilgi sahibi olduğumuz bir geç beşinci yüzyıl *massa*'sı, Roma-sonrası Batı'nın karakteristiği olduğunu ileri sürdüğüm, bu örnekte *inquilini* (burada *kolon* için tamamen başka bir isim) ve *servi*, standart "karma köle emek gücü"nü içeriyordu.[118]

Villae'ler tarımsal sürekliliğin can alıcı aktarma kayışlarıydı. Yedinci yüzyılın varlıklı Merovenj malikânelerine *villae* deniyordu, çünkü esas itibarıyla Roma toprak sahipliği ve yönetiminin geleneklerine dayanıyorlardı. Le Mans piskoposu Bertram, 74'ün üzerinde *"villae"*e sahipti, bunların yaklaşık 57'si hissesiz mülkiyetti.[119] Bu özelliklerin genel tasvirinden bu mülklerin başkalarının malikâneleriyle karıştırılmış dağınık mülkler değil, tamamen *derli toplu* ya da entegre malikâneler oldukları açıklık kazanır; örneğin *villa*'nın dış sınırlarına gönderme yapan *cum termino suo* ifadesi defalarca görülür. Konsolide mekânlar olarak *villae*'ler bölünmeye (parçalanmaya) fakat *yeniden* konsolidasyona da duyarlıydı.[120] Adriann Verhulst, bu tipik Merovenj biçimini *"hiçbir arazisi olmayan* ve malikânenin ortasında veya yakınında yaşayan, doğrudan *kölelerin ekip biçtiği* bir malikâne" olarak betimler. Onu "miri-odaklı" bir malikâne olarak adlandırabiliriz (Alm. *Gutsbetrieb*).[121] Bununla ilgili tek itirazım, "köle ve eski-köle çiftlik hizmetçilerini" tercih etmek olacaktır,[122] zira azat etme yedinci yüz-

[117] *Şanlı* (*clarissimus*) John, 520'lerde Apulia'daki Hükümdarlık malikânelerini kiralamak için 10.000 *altın sikke* ödemeye hazırdı, Cassiodorus, *Var.*, 5.6 (edi. Mommsen, *MGH, Auct. Ant.* Xii/1, s. 147).

[118] *P.Ital.* 10-11, iv.1 (s. 292) (489). *Inquilinatus=colonatus* için krş. Sidonius Apollinaris, *Ep.*, 5.19 (Loyen, t. 2, s. 207). *Inquilinus* başka biçimde bir emek-kiracısıydı, krş. Krause 1987, s. 272 ve bir tür ücretli emekçi olarak görülmesi, Paulinus, *Ep.*, 24.3.

[119] Weidemann 1986, s. 102.

[120] A.g.e

[121] Verhulst 2002, s. 34-5.

[122] Faith 1997, s. 209.

yıl itibarıyla yaygındı ve işverenler çoğunlukla serbest bırakılmış insanları denetimleri altında tutmaya devam ediyordu.[123] Ne var ki asıl mesele, tipik Merovenj malikânesinin *topraksız* bir işgücünü kullanmış olmasıdır.[124] İngiltere'de bu malikâne yapısının benzeri iç bölgeler, nihai olarak ancak on ikinci yüzyılda yerini derebeylik sisteminin geç ve acımasız gelişimine bıraktı. Buna karşın dokuzuncu yüzyıl itibarıyla Kıta'nın büyük kısmında *villa*-biçiminin modası geçmişti[125] ve malikânenin daha iyi kaynak temin edilen, daha büyük ve daha etkili yeni bir emek örgütlenme biçimini cisimleştirmeye başladığı Loire ile Ren arasında Frenklerin kontrolündeki çekirdek-bölgelerde çok daha önceden muhtemelen ortadan kalkmıştı.

Altıncı yüzyıl sonu ve yedinci yüzyılın Merovenj malikânelerinin yapısal yenilenmeler değil, ardıl-devletlerin kültürel ve ekonomik sürekliliklerinde kökleşmiş olmaları, onların, bir geç Roma *villa*-malikânesi modeli inşa edilerek tartışılmasını gerektirecektir. Merovenj malikânesi gibi, geç Roma *villa*'sı bir ad alacak kadar ve şayet yeterince önemliyse, haritalarda ya da benzeri dokümanlarda görünecek kadar[126] tümüyle tutarlı ve derli topluydu.[127] Malikâne içerisindeki yerleşimlerde işçilerin gruplaşmasına dair hem metinsel hem de arkeolojik kanıtlar bu işletmelerin yerleşik emek gücüne dayandıklarını gösterir.[128] Bu yerleşimlere *vici* ya da *casas* deniyordu, örneğin dördüncü yüzyıl aristokrasisinin en zengin ailelerinden biri olmaya yazgılı Anicii'ler, üçüncü yüzyıl itibarıyla Libya'da deniz kıyısı boyunca zeytin yetiştirilen bölgelerde birçok malikâne [*villae*] sahibi haline gelmişti. Bu ma-

[123] Örneğin, Finberg 1972, s. 435.

[124] Sprandel 1968, s. 41; Verhulst 1966, s. 146.

[125] Verhulst 1991, s. 202.

[126] Altı malikânenin isimlerini aldıkları *Itin. Ant.* 59-63,

[127] *Actes de la Conférence de Carthage*, t. 2, s. 822 ve sonrası. düzinelerce adı malum malikâneden *villae vel fundi* olarak bahseder.

[128] Örneğin, *CTh* 9.42.8, *mancipia, casarii, coloni*'yi listeler. *Casarii*'ler muhtemelen ücret olarak toprak verilen serbest bırakılmış kölelerdi.

likânelerden birinin adı *Casas villa Aniciorum*'du.[129] Bu bölge, çoğu kabilelerden oluşabilen yoğun göçmen-emeği akınlarıyla karakterize diliyordu. Büyük Afrika malikâneleri, hasat için mevsimlik işçi "ekiplerini" alıkoyuyordu.[130] Kendi mahsulleriyle geçinen malikâneler açıkça "doğrudan bir şekilde yönetiliyordu." Ve İspanyol villalarına (villa burada mimari ve arkeolojik anlamdadır) ait arkeolojiden hem söz konusu emek gücünün çoğunun malikânede barındırıldığı[131] hem de en azından İspanya'da malikânelerin örgütlenmesi sürecinde geç Roma ile Vizigot dönemleri arasında "önemli bir devamlılık" olduğu açıktır.[132]

Wickham'ın argümanının önemli bir kısmı, Batı imparatorluğunun önceki vilayetlerinin genelinde *villa*'ların aşamalı ortadan kalkmaları anlamında, *villa*'ların kriziyle ilgilidir. *Villa*'lar bu arkeolojik anlamda, -zeminde saptanan asıl yapılar bakımından- en erken imparatorluğun kuzey kısımlarında ve en son Roma kontrolünde kalmış merkez Akdeniz bölgelerinde ortadan kalkar. İtalya'da beşinci/altıncı yüzyıl, "villa sisteminin son çözülme" dönemidir,[133] üçüncü ya da dördüncü ila yedinci yüzyıllar arasında olup biten, manzaranın çok daha büyük ve karmaşık dönüşümünün parçasıdır. Wickham *villa*'ların ortadan kalkmasına dair kültürel bir açıklama ileri sürerek, yitip gitmelerine vurguyla bu imgenin yıkıcı potansiyelini önemsiz gibi gösterir. Kitabına dair bir başka tartışmada Wickham'ın Batı aristokrasinin *krizini* kırsalda giderek denetimini yitirmesi ve birleşik bir emperyal sınıf olarak baştan başa parçalanması olarak gösterdiğini ileri sürmüştüm.[134] *Villa*'lar en çok kadim geç Roma aristokrasisinin varlığını sürdürdüğü Sicilya gibi yerlerde ayakta kaldı; başka yer-

[129] *Itin. Ant*, 61.2 (Cuntz, *Itineraria romana*, vol. 1, s 9).

[130] *Actes*, t.3, s. 978'de *turbae* olarak adlandırılırlar.

[131] Chavarría 2004, s. 70.

[132] Chavarría 2005, s. 280.

[133] Francovich 2002, s. 150.

[134] Banaji 2007, s. 261.

lerde ise basbayağı ortadan kalktı. Ancak şüphesiz yeni elitlerin ortaya çıkışının kültürel bir bağlamı vardı ve iki açıklama kolaylıkla birbirini tamamlıyordu.

Bu, Wickham'ın analizinde de odak noktası olan ve kitabının en sağlam kısmını oluşturan son bir meseleyi, yani erken Ortaçağ'a geçişin asıl parçası olarak *aristokrasinin krizine* dair önemli kanıtları gündeme getirir. Bu da aslında "üretim ilişkilerinin yeniden biçimlendirilmesi" başlığı altına alınmalıdır. Nitekim ben de konuyu bu defa kısa bir şekilde tartışacağım.

Aristokrasiye ne oldu?

Wickham'ın kanıtlar konusundaki yeniden kurgusunda, beşinci yüzyıldan yedinci yüzyıla kadarki dönemi içine alan önemli bir eğilim de aristokrasinin erozyonudur. Geç Roma aristokrasisi bazı yerlerde başka yerlerde olduğundan daha uzun süre ayakta kaldı, fakat altıncı yüzyıl sonu-yedinci yüzyıl başı çoğu yerde bir dönüm noktasıydı, zira senatörler sınıfının kalıntıları sonunda massedilmiş, yok edilmiş ya da dağıtılmıştı; ve yeni bir aristokrasi türünün aşamalı ortaya çıkışı (Fransa'da olduğu gibi) 600'den sonra başladı ya da istikrar kazandı. Bu fasılanın en iyi örneği İtalya'dır, zira Wickham'ın bir başka yerde belirttiği gibi, "senatör ailelerinin izini Büyük Gregorius'un zamanına kadar sürmek mümkün olsa bile, bu durum artık Roma'da bile yedinci yüzyıl itibariyle geçerli değildir."[135] Başka bir deyişle, İtalyan aristokrasisi altıncı yüzyılda büyük çapta parçalanmaya maruz kalmıştı. Geç Roma aristokrasisinde olup bitenler hakkında *bir* modeldir bu, fakat geçişin ne kadar inişli çıkışlı olduğunu ve yerel özelliklere ilişkin keskin bir kavrayışla temellendirilen Wickham'ın yaklaşımının neden mühim olduğunu gösteren en az üç ya da dört başka model daha vardır. Az çok şematizmin doğrusu faydalı olabileceği bir örnektir bu.

[135] Migliario ve Wickham 1998, s. 680.

Model (1): *Büyük çaplı parçalanmanın* en iyi kanıtı, altıncı yüzyıl boyunca çeşitli defalar savaşla ve parçalanmayla kısmen kökü kazınan ya da yok edilen İtalyan aristokrasinin kaderidir. Gotlarla olan savaş, toprak sahibi aristokrasi açısından bir felaketti.

Model (2): *Aristokratik başkalaşım*, Geç Antikite'den daha çok "Ortaçağ'a özgü" yeni bir aristokrasi türünün ortaya çıkışı. Fransa buna en iyi örnektir çünkü Tourslu Gregory'nin altıncı yüzyıl anlatısı, odak noktasını yedinci yüzyılın ilk kısmının ve yeni Frenk egemen sınıfının güçlü hiziplerinin kumpaslarının oluşturduğu *Fredegar Kayıtları*'nın dördüncü kitabındaki kadar olmasa da, çok iyi belgelenmiştir.[136] 600 yılı itibarıyla tarih sahnesine çıkan bu (alt-krallıkların ya da *Teilreiche*'nin·) erken gelişmiş Ortaçağ soylu sınıfları,[137] çoğunlukla kraliyet yardımlarının ve egemen kuruluşun (Kilise dahil) içerisindeki dikkate değer malikâneler [*villae*] döngüsünün ürünleriydi. Burada özellikle çarpıcı olan, birbirine rakip kralların kontrolü genişletmek ve destek sağlamak için savaştıkları bir ortamda, siyasal talihlerin hızla ters yüz olmasıyla birlikte taşınmaz malın düpedüz hareketlilik kazanmasıdır. Sonuç, toprak için yoğun bir rekabet ve esnek bir toprak piyasasıdır. Lombartların ve Vizigotların, onlar hakkında daha az bilgimiz olsa da, bu süreçlere ilişkin kendilerine ait (daha zayıf) karşı-emsalleri vardı. Tom Brown'ın çalışması, aynı modelin kesinlikle İtalya yarımadasının Bizans kontrolündeki kısımlarına kadar genişletilebileceğini gösterir. Burada Kilise sürekliliğin yegane öğesi olarak, askeri sınıftan çıkan yeni toprak sahibi gruplar yaratan askeri yetkililerin idaresindeki bir yönetim olarak kaldı; başka bir deyişle, adına ne dersek diyelim, yeni bir elit *türü* olarak varlığını sürdürdü.[138]

[136] Wallace-Hadrill 1960.

· Bölünmüş-krallıklar (ç.n.)

[137] James 1982, s. 135-7; Sprandel 1961, s. 43; Lebecq 1990, s. 138 ve sonrası.

[138] Brown 1984.

Model (3): *Hayatta kalma.* Sicilya ve Sardinya bu örüntünün katıksız örnekleri, zaman içerisinde dondurulmuş geç Roma dünyasının mikrokozmosu, Doğu İmparatorluğu'nun koruyucu bakışının lütfuna mazhar olan "Batılı" bir aristokrasinin kalıntılarıdır. Burada, muhtemelen yedinci yüzyılda geç Roma sivil hayatının bütün temel kurumları –*kolonat*, para-vergileri, azımsanmayacak bir altın-para döngüsü ve geç Roma mimarisi anlamında *villa*'lar, hiçbir somut kopuş olmaksızın devam etti; farklı biçimde Kuzey Afrika'ya da uygulandığını düşündüğüm bir modeldi bu.[139]

Son olarak, Model (4): *Kaçış.* Doğu Akdeniz'den yedinci yüzyılın Sasani ve Arap istilalarına kadar egemen olan ailelerin kaderinin en iyi örneği oluşturduğu aristokrasinin dağılması (genel hatlarıyla 610-42 yılları). Örneğin, dış göç, Grekçe konuşan Suriye'nin sahil kasabalarının üst sınıflarının sık rastlanan bir tepkisiydi.[140] Yine Arapların İskenderiye'yi istilasının eşiğinde, binlerce varlıklı ailenin deniz yoluyla kaçtığı söylenir. Kartaca, 695'te Hasan B. El-Numān el-Gassānī tarafından kuşatıldığında, Akdeniz'in son geç Roma aristokrasisi yine kaçmıştı, bazıları Sicilya'ya, diğerleri İspanya'ya gitmişti.[141] Nitekim Model (4)'ün en iyi örneği, Arapların eline geçen Akdeniz'in Bizans kontrolündeki bölgeler, yani doğu ve güneydir.

İngiltere'de beşinci yüzyılda ne olup bittiğini söylemek halen güç olsa da, bunlar en azından imparatorluğun çekirdek bölgelerinin dışında ayakta kalan geniş örüntülerdir. Roma miraslarının (heybetli malikâneler ve sözleşme-yazımı) daha az kayba uğradığı, Galler'in güneydoğusu için pek az geçerliymiş gibi görünen

[139] Agnellus, *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, 111 (MGH, *Script. Rer. Langobard.*, s. 350) ve Orsi 1910, s. 64-5 (para); Gregory, *Ep. 9. 129* (599) (kolonat); Gregory *Ep.* 4. 23 (594) (aristokrasi); Molinari 1995, s. 224-5 (siteler).

[140] Caetani, *Annali dell'Islam*, iii, s. 803 ve sonrası.; Balty 1984, s. 500; Balty 1989, s. 94-5.

[141] Ibn al-Athīr, *Al-Kāmil fi al-ta'rīkh*, Haz. Tornberg, t. 4, s. 300 = İbn al-Athīr 1898, s. 28; Ibn-i Haldun 1968-9, t. 1, s. 213; Tāha'daki tarihle 1989, s. 69-70.

Galce bulgulara dair bir yoruma dayansa da, Wickham'ın dramatik çekiliş hakkındaki izlenimi mantıklı gibi görünmektedir.[142] Her şey göz önünde bulundurulduğunda, Doğu Akdeniz hakkında Wickham'dan daha az süreklilik yanlısı olacağım (Wickham aristokrasinin kaçışını ve Arap saldırılarında maruz kaldığı büyük çaplı parçalanmayı önemsiz gibi gösterir[143]) ve aristokratik yoksullaşma üzerinde daha az duracağım; her şeye rağmen Tunus'un ekonomik karışıklığından on yıllar sonra başladığı farz edilen Emevi eliti inanılmaz derecede zengindi, Kuzey Afrikalı toprak sahipleri 647'de Arapları rüşvetle elde edecek kadar büyük meblağlar ödeyebiliyordu; geç Roma aristokrasinin baş kademesi bile nereden bakarsanız bakın yönetici sınıfın küçük bir fraksiyonunu teşkil ediyordu.

Son Yorumlar: Wickham ve üretim tarzları

Temel mesele imparatorluğun son döneminin *dinamiğini* nasıl karakterize ettiğimiz meselesidir. Wickham'a göre bu karakterizasyonda mali motor esastır. Üstelik para bakımdan vergilendirmenin ayni vergilerden daha az önemli olduğu bir mali durumdu bu. Ekonominin tutarlılığı bu yüzden önemli oranda bu vergilendirmenin ortaya çıkardığı mali ihtiyaçlar ve altyapılar açısından ambalajsız malın nakliyesine bağlıydı. Tek başına bu, Geç Antikite'de, Akdeniz'in para arzındaki önemli artışın nasıl yorumlanacağını açıklamakta yetersiz kalır. Wickham'ın bu konuda net bir açıklaması olmadığı için, kendisi vergilerin parasallaşmasını dördüncü yüzyıl çatışmalarının odağı haline getiren tarih yazıcılığı geleneğinin tamamını ve bunu görmezlikten gelir. Büyük altın meblağlarının özel ellerde birikimi, aristokrasi ile devlet arasında bir dizi daha karmaşık ilişki varsayar. Aralarındaki net bölünmenin daha belirsiz olduğu bir ilişkidir bu. Gerilim açıktı

[142] Davies 1978a, Bölüm 3 ve 1978b.

[143] Örneğin, Wickham 2005, s. 241.

(devlet, aristokrasiye *indirgenemezdi* ve devlet ile aristokrasinin çıkarları çoğunlukla çatışıyordu) fakat aynı zamanda kontrol ve gizli anlaşma da vardı. *Kolonat* gizli anlaşma konusunda mükemmel bir örnektir; bürokrasinin "*kolonat*'taki düzenlemelerinin ne ölçüde büyük toprak sahiplerinin ihtiyaçlarıyla danışıklı iş yaptığı" hakkında Peter Brown'ın zekice sorgulamasını karşılaştırınız.[144] Benim analizim aristokratik egemenliğin diğer özelliklerine dikkat çekiyor: Olağanüstü parasal genişleme ve bir vergi sistemi, ayni ödemelere Marx'ın ya da Wickham'ın zannettiğinden daha az hakimdi[145]; serbest emeğin yaygın kullanımı, aristokrasiye kendi işçilerinin yaşamları üzerinde hemen hemen mutlak kontrol sağlayan daha şiddetli tahakküm biçimleriyle ilişkiliydi; şurası bir gerçek ki yönetim kritik *hamilik* meselesinde yenilgiye uğratılmıştı.

Eğer devlet ve aristokrasiyi rekabet halindeki ayrı gruplar olarak değil de birbiriyle kaynaşmış olarak görürsek; başka bir deyişle geç Roma devletini, emperyal bir aristokrasinin ve egemen sınıfın farklı hizipleri arasında (bir "hükümran"dan, monarşiden vs. daha ziyade kendine ait ideolojik temsiller) yinelenen mücadele alanlarının kadrolaştırdığı ve kontrol ettiği, esas itibarıyla bir aristokratik devlet biçimi olarak görürsek, "Öteki Geçiş"teki analizlerin çoğu (Wickham'ın bu meseleleri ilk kez haritalandırması) çökecektir. Aristokratik mülklerin genişlemesi ve yeni elitlerin ortaya çıkmasını cesaretlendirmede *devletin* oynadığı rolü göz önünde bulundurun; *domus divina* (toprak sahibi devlet) ve pagarşi (vergi-toplayıcı aristokrasi) gibi kurumlar aracılığıyla "vergi" ve "kira" gibi fonksiyonların bütünleşmesini ve emeği ma-

[144] Brown 1967, s. 337 = 2007, s. 62 (Peter Brown'ın Jones eleştirisinden)

[145] Marx 1973, s. 103, "Roma İmparatorluğu'nda, bu imparatorluğun en yüksek gelişme noktasında, ayni vergi ve ödemeler temel dayanak noktası olarak kalmıştır. Para sistemi aslında yalnızca orduda tam olarak gelişmiştir; bununla birlikte Marx yerinde bir müdahaleyle şundan bahseder: "Modern burjuva toplumda var olduğu farz edilen paranın tam olarak gelişimi, ancak Helenistik monarşilerin ve daha sonra Roma İmparatorluğunun çözülmesiyle ortaya çıkar."

likânelere bağlama dürtüsünü hesaba katın. Bunların hiçbirisi rakip üretim tarzlarının öngördüğü uçurumu (*sınıf* bazında) ortaya koymaz. Hem vergi hem de kiranın artık "aynı üretim tarzının alt-türleri" olarak görülmesinin nedeni belki de budur.[146]

Wickham'ın feodal tarza dair karakterizasyonu tepeden tırnağa yapısalcıdır. "Öteki Geçiş"te ifade edilen görüşlerde somut hiçbir değişiklik yoktur: "Hindess ve Hirst ... feodal ilişkilerin düpedüz tekelci toprak sahibi sınıfa kira ödeyen (ya da onlara emek hizmeti sağlayan) kiracılarla temsil edildiğini, kanımca doğru bir şekilde göstermişlerdir."[147] Bunun rahatsız edici bir sonucu, *Roma* tarihinin büyük kısmının "feodal tarz" çatısı altında toplanmasıdır. Wickham'ın *Framing*'de söylediği gibi "antik ve Ortaçağ dönemlerinin olağan ekonomik sistemiydi bu."[148] "Kölelikten feodal tarza ekonomik geçiş, 400'den önce, özellikle ikinci ve üçüncü yüzyıllarda gerçekleşir."[149] Burada feodal tarz, basbayağı kiracılığın yaygınlaşmasıyla ilgilidir; bu perspektif açısından üretim tarzları *arasında* bir geçişten bahsetmek anlamsız olacaktır, zira "feodal tarzın" kademeli, aşamalı bir biçim içerisinde yayıldığı düşünülmektedir.

Sorun Wickham'ın bu kategorileri tarihsel dinamizm anlayışından yoksun bir şekilde kullanmasıdır. Bu kategorilerin inşa edilme biçiminde tarihsel *değişimi* açıklayan hiçbir şey yoktur. Wickham'a göre "üretim tarzı" şu üç anlamdan biridir: i) Bir *sömürü* biçimi olarak (köleler/kiracılar/ücretli işçiler), ii) *emeğin örgütlenme* biçimi olarak (emek hizmeti/köle-plantasyonları) ve iii) ekonomik *sistem* olarak. Kitabının 284. sayfasında "köleci-tarz" tarafından işlenen, basbayağı köleler tarafından işlenen anlamına gelir, sayfa 301'de "köleci-sömürü tarzı" geçer. Sayfa 273'te "üretim tarzları"="emek ilişkileri"dir ve açıkça emeğin örgütlenme

[146] Wickham 2005, s. 60.
[147] Wickham 1984, s. 6.
[148] Wickham 2005, s. 535.
[149] Wickham 2005, s. 262.

biçimlerinden, malikânenin farklı örgütlenme biçimlerinden bahsedilir.

Feodal üretim tarzından Wickham, i) köleci-üretim tarzını anlamayı tercih eder, ii) bu, Wickham'ın sayfa 535'te ya da makalesi "El fin del Imperio Carolingio"da ve belli bir zaman ve mekânla kısıtlı köleci-üretim tarzının aksine, örneğin *Framing*'de sayfa 276'da, feodal tarzı mümkün olduğunca geniş bir biçimde ele almasını sağlar. Köleler "köleci tarza göre örgütlenmek zorunda değildir",[150] lâkin Wickham *onları* "köle" olarak *adlandırmaktan kaçınır*.

Görünen o ki sömürü biçiminin, ekonomik sistem içerisinde cisimleşen "ekonomik mantık" türü aracılığıyla bütün bir ekonomik sistemi doğurma kapasitesi vardır. Örneğin, Karolenj İmparatorluğu'nun sonu üzerine makalesinde,[151] "estas distintas relaciones de explotación *representan distintos modos de producción*" alıntısının geçtiği pasajda olduğu gibi, Wickham'ın üretim tarzlarını sömürü ilişkileriyle aynı kefeye koyabilmesinin nedeni budur.

Marx'ın bu kategorileri ele alışının eksik olduğunu yadsımak aptalca bir tutum olur. Marx asla gelişmiş ya da olgun bir üretim tarzları teorisi bırakmadı; bu meseleler hakkındaki bütün düşünce örgüsü Wickham'ın üzerinde çalıştığı çeşitli eşitlemeleri desteklemek üzere kolaylıkla seferber edilebilir. Elbette Marx'ın,

[150] Wickham 2005, s. 261.

[151] Rekabet halinde bir arada bulunan farklı üretim tarzlarının ya da sömürü biçimlerinin (Wickham açısından bunlar aynı şeydir) imgelemiyle yankılanan bir pasajda, örneğin, üçüncü, dördüncü ve beşinci yüzyıllarda köylü-artısına toprak lordları tarafından zorla el konulması, hem toprak sahipleri hem de köylüler tarafından benzer şekilde, kısmen rekabet halinde, mali el koymalarla tamamlanmıştı, Wickham 19965, s. 18. "Bir başka makalede her biri farklı bir ekonomik mantıkla tanımlandığı ölçüde, *bu farklı sömürü ilişkilerinin farklı üretim tarzlarını temsil ettiğini* öne sürmüştüm... [En otro estudio he propuesto que *estas distintas relaciones de explotación representan distintos modos de producción*, por cuanto tienen una lógica económica diferente . . .]"; vurgular bana ait.

kuşkusuz en iyi örnekleri kapitalizm analizlerinde bulunan, farklı çağlar ya da dönemler ve üretim tarzları hakkında derinlemesine bir tarihsel vizyonu vardı. Bize göre hareket noktası, Marx'ın çalışmasındaki bu ikinci aşama olmalıdır. Açıkça Marx'ın kapitalist üretim tarzından kastı, ücretli emeğin hakimiyeti ya da yaygın kullanımından çok, sermayelerin birikimi ve rekabetinde özetlenen *hareket yasaları*dır. *Kapital*'in büyük bir kısmı tamamlanmadığı için, elimizde "türlü sermayelerin", *sistemin en dinamik kısmının* etkileşimi hakkında doğru dürüst ya da tam bir tanım yok. Söz konusu modeli Marx'ın bireysel sermayelere ilişkin tanımına indirgemeye çalışırız, ki bu tanım *Kapital*'in birinci cildindeki en soyut uğraklardır. Başka bir deyişle, üretim ilişkileri, en azından Marx'ın anladığı anlamda, Birinci Cilt'te anlatılan sömürü ilişkilerine indirgene*mez* salt üretim ilişkileri, 1857 planındaki bir *pasajda geçen* rekabet, kredi, hisse senedi sermayesinin yanı sıra, Marx'ın son kitaba bırakmayı planladığı "dünya-piyasası" ve "krizleri" içermek zorundaydı. Bütün bunlar, Marx'ın büyük ihtimalle Üçüncü Cilt'in 1865/6 planının ana fikri olduğu öne sürülen "bir bütün olarak kapitalist üretim sürecinin biçimleri" başlığı altında topladığı somut belirlenimlerdi.[152] Burada asıl mesele, Marx'ın "kapitalist üretim ilişkileri"yle yalnızca Birinci Cilt'te açık bir şekilde tanımladığı genel sömürü biçimini değil, açıkça bunların *hepsini* kastetmesidir. [2007-8]

[152] Rosdolskiy 1974, s. 24 ve sonrası.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

ARİSTOKRASİLER, KÖYLÜLER VE ERKEN ORTAÇAĞLARIN ÇERÇEVELENMESİ

Giriş

Bu bölümde Batı ve Doğu Akdeniz ile kökleri -Geç Antikite olarak bilinen- klasik dünyada bulunan Yakın Doğu arasında genel bir karşıtlık geliştirmek istiyorum. 600'lere gelene kadar Batı, geç Roma dünyasından miras alınan bağlı emek geleneğiyle tanımlanıyordu ve hem Roma *sonrası* gelenekte köleliğin gücü, hem de *kolonat* mirası tarafından şekillendirilmişti. Buna karşın Doğu'da kırsal emek gücünün çoğunluğu, kısa vadeli kiralarla hayatını sürdüren topraksız köylülük olarak ya da büyük malikânelerin olduğu yerde emek-kiracılığıyla betimlenir. Roma İmparatorluğu'nun doğu vilayetleri, disiplinli bir aristokrasi, sağlam bir parasal ekonomi ve yoğun bir şekilde yerleşim yeri haline gelen kırsal bölgelerle karakterize olmuştuu.[1] Beşinci yüzyılın sonunda yeni bir aristokrasi doğmuştu ve onun en çarpıcı özelliklerinden biri zengin malikâneler inşa edebilmesi ve bu mülklerin kuşaklar bo-

[1] Banaji, 2007. Bu bölümün ilk taslağı Mayıs 2008'de Londra'daki *JAC* konferansı için yazılmıştı. Destekleri ve dostluklarının yanı sıra, bütün bir disipline biçim vermek ve onu İngiliz entelektüel ve politik yaşamının en korkunç on yılları boyunca desteklemekteki fevkalade başarılarından ötürü Henry Bernstein ve Terry Byres'e özellikle minnettarım.

yu dokunulmadan kalmasını sağlamasıydı. Nitekim 430'lardan 620'lere kadar, ailenin son bilinen üyesi III. Flavius Apion Persler tarafından öldürüldüğünde, Mısır'da Apion malikâneleri görülür.[2] Peter Sarris ve ben, bu geç antik aristokrasinin malikâne-örgütlenmesinin karakteristik temel özelliklerini, yani işçilerini köylerden [*kōmai*] hem yapısal hem de topografik olarak keskin bir şekilde ayrılan yerleşimler içerisinde toplayan varlıklı malikânelerin doğrudan yönetimini tanımlamıştık.[3] Topraksız köylüler olarak tanımlamaya başladığım, işte bu işçilerdir. Bu işçiler için alışılagelmiş terim *georgoi*'ydi, fakat terimin küçük toprak sahibi köylülüğü değil, çoğunluğu istihdam bakımından açıkça malikâneye bağlı olan kırsal haneleri işaret ettiğini kavramak gerekir. Yerleşimin daha yoğun olduğu doğu vilayetlerinde topraksızlar yerleşikti ve büyük malikâneler bu tür emeğin başlıca işverenleriydi.[4] Fakat Doğu Akdeniz de istihdam biçimleri ve ücretlilerin razı olduğu sözleşme türleri bakımından hatırı sayılır ölçüde akışkan olan farklı emek-piyasalarıyla karakterize olmaktaydı. Ortakçılık yaygındı; bu, şarap endüstrisinin yaygınlaşmasını da finanse ediyordu. Gündelikçi ve bir sürü daha vasıflı istihdam/ticaret aynı şekilde yaygındı; bazıları gizli ücret-anlaşmalarının[5] ya da ücret-enflasyonunun engellenmesini düzenliyordu.[6]

Geç antik Doğu Akdeniz'in bu özelliklerinden bazıları Batı için de geçerli olacaktı. Örneğin, Procopius, 530'larda Roma nüfusunun *çoğunluğunun* zanaatkâr ve gündelikçilerden meydana

[2] Erken bir döküman için *P. Oxy.* LXIII 4389 (439); son dökümanlar için LVIII 3959 (12.1.-620) ve LXVIII 4703 (22.5.622).

[3] Sarris 2006, özellikle Bölüm 2; Banaji 2007, 6-7. Bölümler.

[4] Banaji 1997, s. 93 ve sonrası.

[5] İmparator Zenon'un ustalık gerektiren inşaat sektöründeki gizli anlaşmaları, bu tür tutumları *tekelci* olarak adlandırıp yasakladığı *CJ* 59.2.1 (483).

[6] *Nov. Just.* 122. 1 (544) vebanın ardından emeğin bütün türlerinin az bulunurluğunu açıkça yansıtır.

geldiğini anlatır.[7] Üstelik Batı'da parasal ekonominin dramatik düşüşünden çok aşamalı bir düşüşü söz konusuydu. Asıl fark, elbette altıncı yüzyıl itibarıyla geç Roma aristokrasinin İmparatorluğun yerine geçen çeşitli "krallıklar"daki devlete artık hükmetmemesiydi, zira emperyal sistemin varlığı son bulmuştu ve aristokrasilerin hayatta kalması yeniden toplandıkları bölgelerdeki Barbar yöneticilerle olan düzenlemelere dayanıyordu. Başka bir deyişle, beşinci yüzyılda Batı İmparatorluğu dağıldığında ve Franklar, Burgonyalılar, Gotlar eski toprakların yönetimini ele geçirdiklerinde, Batı aristokrasisinin birleşik emperyal bir sınıf olarak varlığı son buldu. Altıncı yüzyıl itibarıyla en varlıklı olanları, Roma'da, Güney İtalya'da ve Fransa'nın güneyinde parçalı bölgesel gruplar olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Chris Wickham'ın son *magnum opus*'undaki geç imparatorluğun parçalanmasıyla ilgili aristokrasinin zayıflaması ve yoksullaşması önemli bir konudur ve bu olgu erken modern çağlara geçişin belirleyici bir parçasıdır.[8] Altıncı yüzyılın sonu itibarıyla geç Roma aristokrasisi Batı'daki varlığını etkin bir şekilde yitirmişti. Wickham, bu süreci, yani batı aristokrasisinin krizini, köylülerin daha az vergilendirilmesi ya da hiç vergilendirilmemesini ve kırsal nüfusun toprak sahiplerinin meydana getirdiği daha güçsüz bir grupla karşı karşıya kalmasını sağlayacak şekilde, geç Roma devletinin devasa mali düzeneğinin parçalanması anlamında, köylülüğün mutlak özgürleşmesiyle özdeşleştirir. Başka bir deyişle, Roma sonrası Batı, köylülerin kontrolü ele geçirmesine tanık olmuştur. Yedinci ve onuncu yüzyıllar arasında eşitsiz bir şekilde gelişen aristokratik tahakkümün tekrar varlığını hissettirmesiyle birlikte ancak, tersine çevrilen bir ilerlemedir bu.[9] Wickham'ın daha erken bir çalışmasında ileri sürdüğü gibi, köylülük "Roma devletinin yıkılmasından faydalanan başlıca toplumsal gruptu" ve

[7] Procopius, *BG* 1.25.11 (Dewing, *History of the Wars*, Cilt 3, 240-2).

[8] Wickham 2005.

[9] Wickham 2005, s. 576 ve sonrası.

"köylü mülk sahiplerinin meydana getirdiği [...] beşinci yüzyıl savaşlarından ve patronaj anlaşmalarından sağ salim çıkan önemli bir sınıftı."[10]

Az önce tasvir edilen iki tezden -(Batı'da) *emperyal aristokrasinin krizi* ve erken Ortaçağ'ın büyük kısmı boyunca *köylü kontrolünün yeniden tesis edilmesi*- birincisinin doğruluğu hemen hemen hiç tartışılmaz. Geç Roma aristokrasisi eşitsiz, fakat eninde sonunda ereklilik doğrultusunda ortadan kalktı. Fransa'daki bazı tarihçilerin sürekliliğe olan saplantılarına rağmen, hiçbir tarihçi şimdiye kadar aksini ileri sürmedi. Bununla birlikte, ikinci tez çok daha belirsizdir ve büyük ölçüde benim kanıtlarla ilgili yorumumla ters düşmektedir. Wickham, Ortaçağ'ın başlarında köylülüğün gelişimini, Roma sonrası Batı'nın aşırı ekonomik parçalanmışlığını yansıtan muazzam bir *mikro-bölgeler* yığını içerisindeki feodal tarzla yan yana konan "köylü üretim tarzı"nın yaygınlaşması olarak çözümler. Bu görüşe uygun asıl kanıt, en azından arkeologların bunu bugünlerde açıkladığı gibi, seramik bulgularda ifadesini bulan mübadele ağlarının karmaşıklığı ve boyutundaki keskin farklılıklardır. "Mikro-bölgesel üretim tarzları" olarak adlandıracağım bu tezin kendi sorunları vardır elbette, fakat bu aşamada asıl ilgim Wickham'ın yazılı bulguları kullanım şeklidir. Wickham, geç Roma ve Roma sonrası Batı'nın feodal üretim tarzıyla karakterize olduğuna inanır. Bunun nedeni (1) feodal tarzı genel tarzda "kiracı ile toprak sahibi arasındaki sömürü ilişkisi" olarak tanımlaması (büyük ihtimalle bilinçli olarak tarih dışı bir tanım)[11] ve (2) bunun geç imparatorluğun ilerleyişinden çok önce "Romalılar köleci tarzı terk ettiklerinde, *doğrudan* kira-ödeyen kiracılara geçmeleri"[12] olduğunu düşünmesidir.

Bunlar önemli kavramsal ve tarihsel iddialardır; bunlara daha sonra geri döneceğim. Öncelikle Wickham'ın kitabını benim Batı

[10] Wickham 1984, s. 30.
[11] Wickham 1985, s. 170.
[12] Wickham 1984, s. 31.

hakkındaki bazı düşüncelerim için bir sıçrama tahtası olarak kullanmak ve geç antik dünyadaki aristokrasiler hakkında bir dizi çelişkiyi ayrıntılarıyla açıklayarak başlamak istiyorum. Daha sonra yedinci yüzyılın doğası hakkında bir hipotez öne süreceğim ve Batı'ya dair tartışmanın geri kalan kısmını Wickham'ın Geç Antikite'den erken Ortaçağ'a geçiş modelinin eleştirisine ayıracağım. Dolayısıyla makalenin (Batı hakkındaki) ilk kısmı, farklı olmasına rağmen, açıkça birbiriyle alakalı oldukları ifade edilen üç ayrı meseleyle ilgilidir. Bu üç kademede emeğin istihdamı meselesi hakkında çok daha yakından bütünlüklü bir değerlendirme vardır. Wickham'ın geçiş modeli, değişen şartlara göre yenilenmemiş ya da daha ileri bir çözümlemeden yoksun olan genel kategorilere dayanır. Bunun bir sonucu da belgelere dayalı kaynaklarla ilgili hiçbir ciddi uğraşın olmaması ve bu kaynaklarda kullanılan güncel kelime haznesine, *mancipium, mansus, colonica* vb., önemli terimlere dair hiçbir değerlendirmenin olmamasıdır. Ganshof'un 1950'ler ve 1960'larda kaleme aldığı, Merovingian *villa*'sına dair kafaları karıştıran malikâne (*manor*) tanımı hiçbir yorum almamıştı, çünkü iki parçalı malikânenin kökenlerine dair bütün mesele, halen Adriaan Verhulst'un çalışmasında aldığı kesin açıklamayı bekliyordu.[13] Elbette Verhulst, bana göre ikna edici bir şekilde, klasik derebeylik rejiminin tamamen Ortaçağ'a özgü bir oluşum olduğunu, Galya'nın Roma gelenekleriyle bağlantısı olmadığını ve Merovenj ekonomisindeki dinamizmin üstü kapalı bir ifadesi olduğunu ileri sürüyordu.[14] Bu bölümde ileri süreceğim tezlerden biri şudur: Söz konusu dinamizmin büyük kısmı Merovenjlerin oluşturdukları -Roma sonrası Batı açısından eşsiz- aristokrasi türüyle derinden bağlantılıydı. Bunu görmek için, üç ayrı meseleyi şu açılardan tartışmak faydalı olacaktır: Birincisi, yedinci yüzyılın belirleyici gelişiminden önce, Geç Antikite'nin önemli bir kısmına egemen olan aristokrasi *türleri* açısın-

[13] Ganshof 1949, özellikle s.33-4, 39.

[14] Verhulst 1966.

dan (bunu morfoloji sorunu olarak adlandırabiliriz); ikincisi, Roma emperyal devleti, yaygın bir kültürel mirasın dışında, yavaş yavaş ve zamanla son bulduğunda, beşinci ve altıncı yüzyıllarda imparatorluğun tarihine egemen olan devasa alt üst oluşlar esnasında aristokrasinin kaderi ya da talihi açısından; üçüncüsü, Frankların ve Vizigotların, özellikle soylularının, kalıtımsal bir monarşi yönetimine karşı gösterdikleri çarpıcı şekilde farklı tepki tarzları açısından, ki bu mesele şaşırtıcı ölçüde çok az dikkat çekmiştir.

Aristokrasiler

Morfolojik sorunla başlayacak olursak; dördüncü, beşinci ve altıncı yüzyılın başlarındaki Batı imparatorluğunu örnek olarak alın, beşinci yüzyılın sonu ile yedinci yüzyılın başı arasındaki Mısır ya da Doğu Akdeniz'i ve Sasanilerin İran'ını göz önüne alın. Sasanilerin yönetimindeki İran, Sasani hanedanına sıkı bir şekilde bağlı olan, fakat aynı zamanda büyük ölçüde babadan oğula geçen erkin kontrolünde olan güçlü bölgesel baronlar tarafından idare ediliyordu. Bunlar geç antik aristokrasiler arasında devlet olarak adlandırabileceğimiz bir şeyle en az bütünleşenlerdi. Hanedan yönetimine olan şaşmaz bağlılıkları çarpıcı bir özelliktir ve bu, başka türlü son derece merkezkaç eğilimlerle tanımlanan bu özelliğin bir sınıf içerisinde birleşmenin kilit unsuru olduğunu gösterir. Umar, Arap fethi zamanında Güneybatı İran'a hükmeden güçlü aristokrat Hürmüzgan'a "Hangi ülkedensin [*'ard*]?" diye sorduğunda şu yanıtı almıştı: "Mehrajāni'liyim."[15] Bölgesel kimlikler, Sasani toplumunun tam da bu düzeylerinde oldukça güçlüydü. Spektrumun diğer ucunda, beşinci, altıncı ve yedinci yüzyılların Mısır papirüslerinde hayat bulan erken Bizans'a ait Doğu Akdeniz aristokrasisi vardır.[16] Bu aristokrasi tipik bir *Di-*

[15] El-Tabarī, *Ta'rīkh*, ser. i, s. 2559 l. 13-2560 l.3= El-Tabarī 1989, s. 140; çevirmen aracılığıyla sorulur.

[16] Banaji 2007, 5.-6. Bölümler.

enstadel idi, geç Roma devletinin hizmetine sımsıkı bağlıydı. Sasanilerde görülmeyen bir kavramdı bu. Yörüngeleri beşinci yüzyılın neredeyse tamamından, 610-40 yıllarında art arda gelen Sasani ve Arap istilalarında yok edildikleri ya da dağıldıkları, yedinci yüzyılın başına kadar uzanır. Bu grubun kökenleri hakkında bildiğimiz çok az şey, uyumlu, kültürel olarak sofistike ve ekonomik olarak varlıklı bir devletin, altıncı yüzyılda Justinyen yönetiminde gücünün zirvesine varan Doğu Roma İmparatorluğu'nun ürünü olduğunu gösterir.[17] Son olarak Batı Aristokrasisi, emperyal devlete hizmet ettiği müddetçe ona hakim olan ve İranlı *bazerganlıların* hoşlanmadıkları yöneticilerine karşı emperyal birliğin yıkıcıları olmaları kadar yıkıcı, emperyal devlete daha gevşek bir biçimde entegre edilmiş, son derece gelenekçi bir grup ya da gruplar topluluğuydu. Bu egemenliğin önemli bir boyutu da senatör ailelerinin (ya da daha doğrusu "zümreleri"nin) ellerinde tuttukları makamlar aracılığıyla mali sistem üzerinde önemli bir kontrol tedbiri kurmalarıydı.[18] Geç Roma tarih-yazımı geleneği şunu ileri sürer: İtalyan aristokrasisi hepsinden daha çok kendi devletinin bütünlüğünü sabote etmiştir ve Batı'da imparatorluğun çöküşünde önemli bir pay sahibidir.[19] Kim ne düşünürse düşünsün, şu gerçek ki kendi düzenlerini Barbar yöneticilerle ortaklaştıran "batı aristokrasileri Emperyal yönetimden daha uzun yaşamıştır."[20] Eğer Batı İmparatorluğu'nun parçalanması, Konstantin yönetimi altında ortaya çıkan emperyal aristokrasi tü-

[17] Son zamanlarda, Sarris 2006.

[18] Bunun en iyi örneği, Petronius Probus'un 364-83 yılları arasında Praetorian karargahını kontrolü ve çağdaşı olan tarihçi Ammianus Marcellinus'un onun arkasındaki güçlü lobi ve "sayısız tamahkârlık örnekleri" hakkındaki müthiş yorumudur, Amm. 27.11.3

[19] Sundwall 1915, Bölüm 15, özellikle s. 158-61, "Batı imparatorluğunu kendi felaketine sürükleyen şey ekonomik ilişkilerdi. Devlet artan bir şekilde yoksullaştı ve toprak sahibi aristokrasi hiç olmadığı kadar zenginleşti"; ayrıca Stein 1959, s. 337 ve sonrası., özellikle 341-2.

[20] Wormald 1976, s. 224; Werner 1984, s. 302; Chastagnol 1966, s. 48-56.

rünün ölüm çanıysa, senatoyu tamamen İtalyan birliği haline getirip, canlı bir senatör geleneğinin yeniden hayat bulacağı kaynakları bastıran bu parçalanma,[21] değişen bir emperyal merkeze hiç olmadığı kadar gevşek bir biçimde entegre edilen, bozguncu aristokratik eğilimleri *de* yansıtır. Batılı üst sınıfların dördüncü yüzyılda hızla konsolidasyonunu, barbar göçlerinin, yerleşimlerinin ve istilalarının baskısı altında parçalanan, konsolide bir devlet olarak beşinci ve altıncı yüzyıllarda kademeli fakat aralıksız erozyonları izledi. Bu kriz en çok altıncı yüzyıl İtalya'sında belirgindi, fakat elbette Batı vilayetlerine eşitsiz derecelerde yansımıştı. Şimdilik işaret etmek istediğim nokta şudur: Geç antik aristokrasiler devletle bütünleşmeleri konusundaki mahiyetleri bakımından önemli farklılıklar gösterir ve bu farklılıklar bazı bakımlardan Wickham'ın aristokrasinin dönüşümü tartışmasında odaklandığı sivil/asker ayrımından daha temeldir.[22]

Tipik geç Roma aristokrasisi yaklaşık olarak altıncı yüzyılın başında ortadan kayboldu, fakat onun geriye kalan ağları çok farklı belirsiz yolların peşinden gitti. İtalyan aristokrasisi Gotik savaşlarla ve ardından gelen Lombard istilalarının vahşetiyle kırıp geçirildi.[23] Frankların ve Burgonyalıların aksine, Lombardlar Roma aristokrasisinin birliği için çabalamadı.[24] Nitekim büyük malikâneler ayakta kaldı, fakat aristokrasi yok edildi ya da kaç-

[21] Chastagnol 1978.

[22] Wickham 2005, s. 174-7, 200 ve sonrası., 257.

[23] Moorhead 2000, s. 384-6; Noyé 2000, s. 252; Bognetti 1968, s. 75, 78; Jarnut 1982, s. 49-50; Jarnut 2002, s. 14 ve sonrası., 323; ve Tabacco 1989, s. 94 ve sonrası. Temel pasajlar aristokrasinin likidasyonunu ima eden Paul the Deacon'dadır *Hist. Langobardorum*, ii, 31; 32 (haz. Waitz, 90).

[24] Modzelewski 1978, s. 31: "Al contrario degli ostrogoti, i conquistatori longobardi non ricercarono la collaborazione dell'aristocrazia romana e non si sforzarono di difendere l'antico ordinamento istituzionale" (Ostrogotların aksine, Lombard istilacıları Roma aristokrasisinin birliği için çabalamadı ve eski kurumsal düzeni korumak için hiçbir girişimde bulunmadı).

tı.[25] Buna karşın Merovenj krallıkları ve özellikle Neustria krallıkları, hayatta kalan Romalı ailelerin ve onların Frenk akranlarının kaynaşmasına dayalı, etnik açıdan bütünleşmiş bir aristokrasinin gelişimine tanık oldu. 586 ila 616 yılları arasında Le Mans piskoposu olan Bertram, yedinci yüzyıl siyasi tarihine egemen olacak, açıkçası Fransa'da Batı'nın başka yerlerinde olduğundan daha güçlü olan yeni aristokrasi türünün harikulade bir örneğidir.[26] Benim kendi düşüncem şudur: Geç Antikite ile erken Ortaçağ arasında bir çatlak alanı arıyorsak, bu çatlak daha önce yedinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar Frenk *Teilreich*'a egemen olan erken gelişmiş soylu sınıflarının oluşumunda bulunmalıdır.[27] Bunlar, Fransa, Avusturasya, Burgonya ve Akitanya boyunca bölgesel elitlerin aktif desteğini kazanmaya çalışan ve onları pan-Merovenj Frenk egemen sınıfıyla bütünleştiren, Chilperic ve onun oğlu II. Chlothar'ın büyük ölçüde bilinçli politikası sayesinde Avrupa'nın tamamen Ortaçağ'a özgü ilk soylu sınıflarıydı; özellikle de Merovenjlerin başarısıydılar.[28] Bu gelişim Batı'nın tarım tarihi açısından önemlidir, çünkü ilk defa yeni bir işletme türü ve emek örgütlenmesi Fransa'da ortaya çıkmıştı.[29] Roma ile olan süreklilik, büyük işletmelerin varlıklarını sürdürmelerinde yatar; geç altıncı yüzyıl itibarıyla güçlü yeni aristokrasilerin hızlı gelişimindeki kopukluk, Batıya hükmeden daha önceki egemen sınıftan farklıdır. İspanya'da da eski aristokrasi araftadır. Hayatta kalan

[25] Modzelewski 1978, s. 41: "la fine dell'aristocrazia romana non abbia comportato la liquidazione fisica dei suoi beni" (Roma aristokrasisinin yok olması, onun malikânelerinin maddi tasfiyesi anlamına gelmiyordu).

[26] Örneğin, Roma'da eski aristokrasinin sönümlenmesi, yedinci yüzyılda bir boşluk yaratmıştı, krş. Marazzi 2001, s. 46: "È difficile parlare, per questo periodo (per il VII secolo in particolare), di una nuova aristocrazia urbana in senso stretto ...".

[27] Ewig 1976, s. 169 ve sonrası., 172 ve sonrası.

[28] Sprandel 1957, Bölüm 2.

[29] Verhulst 1966.

Roma aristokrasinin izlerini takip etmek Galya'dakinden çok daha zordur.[30] Fakat Vizigot aristokrasisi derinden bölünmüştü ve hükümdarla aralıksız bir çatışmaya girmişti. Vizigot hükümdarlarının mütemadiyen suikasta uğramaları bunun çarpıcı bir kanıtıdır. Vakanüvis Fredegar ya da onun yedinci yüzyıl kaynağı bunu *morbum Gothorum*, "Vizigotların krallarını tahttan indirme sevdası" olarak adlandırmıştır.[31] Burada Merovenjlerin güçlü bir hanedan ve istikrarlı aristokratik elitler modeli daha köklü bir şekilde korunamazdı. Bu, aristokrasiler hakkında son bir meseleyi gündeme getirir.

Hanedanlık ilkesinin aristokrasinin çıkarlarını gözettiğini ileri sürmek istiyorum. Monarşi ne kadar zayıf olursa, hükümran bir ailenin ortak bağı tarafından o kadar az bir arada tutulur, aristokrasi *içerisindeki* çatışmalar o kadar keskinleşir. Tahtın düzensiz veraseti, yönetilemez çatışma düzeylerini ve hatırı sayılır derecede parçalanmışlığı ileri sürerek, aristokratlar arasındaki bağlılık eksikliğini yansıtmış ve el koyma çabalarını tekrarlamıştır. Bunun en iyi örneği kraliyet verasetinin kronik ve çoğunlukla şiddetli istikrarsızlıkla nitelendiği İspanya'dır ve orada aristokrasi içerisinde keskin hizipçilik vardı.[32] Hükümdarlar ya tahttan indirme ya da devirme yoluyla birbirlerinin yerini alıyordu. Leovigild, yerini oğlu ve torununa bırakan tek hükümdardı; aristokra-

[30] Stroheker 1963, bir avuçtan daha fazlasına rastlamamıştı. Thompson şunu ileri sürer: "Romalı büyük toprak sahibi sınıf *bir dereceye kadar* beşinci yüzyılın hengâmesinden sağ çıkmıştır" 1969, s. 115.

[31] Fredegar, iv. 82 (Wallace-Hadrill 1960, s.70): "Chindaswinth adlı kodamanlardan biri İspanya kralı seçildi. Tulga'yı tahttan indirdiğinde, Tulga'nın kafasını traş ettirdi; ve daha sonra İspanyol krallığındaki iktidarından emin olup onların krallarını tahttan indirmeye dönük Gotlardan kaynaklı zayıflıklarını öğrendikten sonra (zira onlarla birlikte bu tür komplolara dahil olmuştu), tahttan indirilen kralla karşı isyana onay verenlerin tek tek öldürülmesini emretti.

[32] Thompson 1969, Bölüm 8-9; García Moreno 1975, s. 140 ve sonrası.; Reilly 1993, s. 39 ve sonrası. García Moreno, aristokrasi birliğinin İspanyol piskoposlarının başlıca kaygısı olduğunu belirtir.

sinin çoğunluğunu genellikle infaz ya da sürgün etmesiyle ünlüydü.[33] Leovigild'in Frenk emsalleriyle karşıtlığı hiç de önemli değildir. Chilperic ve oğlu, Avustırasya, Burgonya ve Akitanya'daki elitlerin desteğini almaya çalışan ileriye dönük bir politika izlediler; bunun gözle görülür sonucu altıncı yüzyılın sonu ve yedinci yüzyılın başındaki kritik on yıllarda güçlü aristokrasilerin hızlı gelişimi oldu. Merovenj egemenliğine asla karşı çıkılmayan Fransa'da, hanedanlık ilkesi, rakip Merovenjler arasında bir denge sağlamak için toprakların bölüşümünü ve yeniden pay edilmesini zorunlu kılan karmaşık bir form içerisinde işledi. İspanya, istikrarsız bir monarşinin kavgacı ve parçalı bir aristokrasiyle sürekli çekişmesine tanık olurken, Fransa'daki çatışma ise egemen hanedanın farklı mensupları ve kolları arasında seyretme eğilimindeydi ve aralarındaki toprak paylaşımı, aristokrasi içerisindeki çatışma düzeyini azaltmaya kesinlikle yardımcı olmuştu. Bunun bir nedeni, güçlü bölgesel kontrole olanak sağlamış olması olabilir. Chlothar'ın açıkça bölgedeki ailelerin görevde bulunmasını kısıtladığı ünlü 614 Fermanı'nda resmi olarak somutlaşan bir ilkeydi bu.[34] Sprandel'in defalarca tekrarladığı gibi, bu bir tür Frenk bölgeciliğine eşdeğer değildi.[35] Aksine Chilperic ve Chlothar'ın yaratmayı başardığı şey, sıkı yerel kökleri olan bir *Reicharistokratie* idi. Yedinci yüzyılda İspanya tarihinin büyük kısmına etki eden Vizigot soylu sınıfı ile kraliyet arasındaki sessiz mücadele elbette yarımadanın Arap istilasıyla sona erdiği göz önünde bulundurulduğunda, Batı imparatorluğunun kalıntılarından doğan üç ana Germen krallığından *regum Francorum* öbürlerinden kat kat daha istikrarlıydı. Vizigot aristokrasisinin iç hizipçiliği dahilindeki son dönem aynı zamanda ölümcül bir dönemdi. Ge-

[33] Thompson 1969, s. 157; Isidore, *Hist. Goth.*, 51= Wolf 1999, s.102.

[34] *Chlotharii II Edictum*, 12 (*Capit. Merow.*, 22)=Murray 1999, s. 565 ve sonrası. s. 567, krş. Sprandel 1961, s. 61 ve sonrası.

[35] Özellikle Sprandel 1961, s. 64-5.

lenek, ölen kral Witiza'nın oğullarının son Vizigot kralı Roderic'in saltanatına ve krallığına son veren nihai mücadelede onu bozguna uğratmak için Roderic'e karşı entrika düzenlediklerini iddia eder.[36] Bu bölünmeler çağdaşlar açısından o kadar barizdi ki, *754 Vakayinamesi* bunları doğrudan Vizigot krallığının devrilmesi esnasındaki Arapların başarısıyla ilişkilendirir.[37]

Yedinci yüzyılın tarımsal dönüm noktası

Benim yedinci yüzyıl hakkındaki hipotezim, onun Batı tarihinde tarımsal bir dönüm noktası oluşturduğudur. Batı'da yedinci yüzyıl iki açıdan önemliydi. Birincisi, aristokratik kontrolün yeniden tesisine tanık oldu; ikincisi, yeni bir tarımsal genişlemenin başlangıç noktasını içeriyordu. Aristokrasinin bu büyümenin büyük kısmını finanse ettiği görüşü güçlü bir şekilde ortaya konabilirse, bu özellikler elbette birbirine bağlanacaktır. Burada bunu yapmayı tasarlamıyorum, fakat bu türden bir bağlantının var olduğuna dair birkaç net işareti kısaca belirtmekte fayda var. Merovenj anlaşmalarının en çarpıcı özelliklerinden biri, anlaşmalarda görülen toprak alımlarına dair belgelerin sıklığıdır. 643 tarihli Le Mans piskoposu Hadoind'in vasiyetinden tipik bir örnek vermek gerekirse, vasiyette sıralanan çok sayıda bağışın arasında Hadoind, Le Mans'ın St. Victor kilisesine bağış yaptığını söyler. "Parayla satın aldığım Aceruco isimli malikâne [*villa*], evler, *mancipia*, üzüm bağları, ormanlar, meralar ve otlaklarla birlikte [*dono tibi villa nuncupante Aceruco, quam dato pretio comparavi, cum domi-*

[36] Örneğin, Montenegro ve del Castillo 2007.

[37] *754 Vakayinamesi*, 52; 54 (Wolf 1999, s. 131-2) ve Kral Egica'nın oğlu Oppas'ın Mūsā b. Nusayr'la aktif bir şekilde işbirliğine girdiğinden bahseder, zira Nusayr 712 yazında Toledo soylu sınıfından geriye kalanlara karşı harekete geçmişti. Barbero 1992, s. 216 ve Barbero ve Vigil 1978 s. 209, 229, İspanyol aristokrasisinin büyük kısmının Araplarla uzlaştığını ve önemli bir kısmın İslam'ı seçtiğini ileri sürmüştür. Bu anlaşmalar ve onların Vizigot aristokrasisinden kesimleri Endülüs'ün Arap askeri elitleriyle entegre etmedeki rolleri hakkındaki en iyi tartışmalar Manzano'da (2006) mevcuttur.

bus, mancipiis, vineis, silvis, pratis et pascuis]."[38] Merovenj döneminin özel sözleşmelerinde bu tür düzinelerce belge vardır ve bu bize en azından yedinci yüzyılın yeni aristokrasisinin, toprak ve genellikle bütün malikânelerin [*villae*] alımı konusunda önemli yatırımları olduğunu gösterir. Yeni aristokrasi, yedinci yüzyılda başlayan Verhulst'un[39] Merovenj malikânesinden Karolenj malikânesine "evrimin" temel bir özelliği olarak tanımladığı "vaste mouvement de défrichement" büyük arazi temizleme hareketi esnasında ve Dietrich Lohrmann'ın[40] Neustria üzerine önemli bir raporunda belirttiği gibi, yeniden su değirmenlerinin inşası esnasında aynısı yapmıştır. Burada can alıcı nokta şudur: yeni emek örgütlenmesi öğeleri düzenlenmeye başlamıştır, zira toprak sahipleri ekilebilir arazilerinin ıslahının parçası olarak köylülerin toprağı kullanım hakkının yayılmasını teşvik etmiştir. Bu süreç yüzlerce yeni yerleşim inşa etmiş olmalıdır ve bu yerleşimler için bir terimin de *colonica* olduğunu ileri sürüyorum. *Colonica* terimi *hem* boş arazinin ele geçirilmesinde (kolonizasyonunda) bir tür başlangıç izlenimi uyandıran[41] malikânelerin kenarlarına, sınırlarına ya da "uzantılarına" yerleştirilmiş "yeni yerleşimlere", *hem de* bu yerleşimleri meydana getiren bireysel kullanım haklarına işaret ediyorsa, bu, sözcüğün neden gizemleştirici semantik bir belirsizlik gösterdiğini açıklayacaktır. Margarete Weidemann'ın "Ausbausiedlung im Bereich einer villa"[42] olarak açıkladığı terim, Bertram'ın vasiyetindeki gibi, açıkça tüm yerleşimlere gönderme yapan kullanımlar ile *colonica*'nın hiç şüphesiz çiftlikler için bir

[38] *Test. Handoindi Cenomanensis episcopi*, Busson ve Ledru içerisinde 1901, s. 157 ve sonrası. 158.

[39] Verhulst 1966, s. 152.

[40] Bkz. Lohrmann 1989, özellikle sayfa 396'daki manastırların daha önceki mülk sahiplerinden adeta ekipman topladığı ya da yenilediği yönündeki ifade.

[41] Herlihy 1960-1, s. 86-7.

[42] Weidemann 1986, s. 109. *Colonicae*'lerin hepsi, (Wickham'da olduğu gibi 2005, s. 282) "kiracı arazileri" olmak şöyle dursun, küçük değil oldukça zengin çiftliklerdir Verf. 6; 9; 20; 25.

adlandırma olduğu diğer kullanımlar arasında gidip gelir. Abbo "*beneficio*'daki" *colonicae* arazisinden azat edilen birçok insandan bahsettiğinde, bu Provence'de sekizinci yüzyılın başında mevcuttur.[43] Bu yeni yerleşimlerin, Avrupa'da köylülüğün ortaya çıkışının ya da yeniden doğuşunun ilk önemli işaretleri oldukları ve yedinci yüzyıldan sonra giderek daha sık görülen (daha önce Hadoind'in 643 vasiyetinde geçer)[44] *accolae*'lerin aslında ekip biçmeyi yaygınlaştırma dürtülerinin parçası olarak malikânelere çekilen serbest köylüler oldukları düşünülür. "Boş arazinin kolonizasyonu" Avrupa'nın bu kısmındaki kırsal bölge tarihine yedinci yüzyılın en önemli katkısıydı.

Buna karşın, neredeyse hiç değişmeden aynı şekilde açıklanan ya da aynı bağlamda bahsedilen bir başka anahtar terim de *mansus*'tur. Başka bir deyişle köylü-toprak kullanım haklarının oluşumu pekâlâ daha karmaşık bir kökene sahip olmuş olabilir. Nitekim Merovenj malikâne-örgütlenmesine dair nosyonumuzun tam da başlangıç noktası bu olmalıdır. Yeni bir aristokrasinin yeni malikâneleri mi? Yanıt, neredeyse tarihte hep olduğu gibi, hem evet hem de hayırdır. Marc Bloch bir defasında, her zamanki gibi büyüleyici bir konu dışı gözleminde, erken Ortaçağ malikânesi için en iyi tarihsel anolojinin Latin Amerika *hacienda*'sı olduğunu ileri sürmüştür. Bloch'un bununla anlatmak istediği şey, *hacienda* rejiminin "küçük bağımsız toprak sahiplerinin" varlığını tama-

[43] Geary 1985, örneğin 20 (s. 52), 24 (s. 54), 25 (s. 54) vb. "çiftlikler" olarak çevrilmiştir. Merovenj *colonicae*'sinin çoğunlukla özel isimlerinin olması, bunların birçoğunun yerleşim olduklarını ortaya koyar, örneğin Kölzer 2001, Cilt 1, no. 7, s. 29 ve sonrası. 31'de (colonica Curtleutachario'deki I. Childebert'in rahip Carilephus'a bağışı, tarih 515 ancak "doğrulanmamıştır"); *Test. Remigii*, s. 478 (colonica Passiacus); Weidemann 1986, Verf. 6 (s. 13), 20 (s. 19), 25 (s. 21), 35 (s. 28); *Test. Hadoindi*, Busson ve Ledru içerisinde 1901, s. 160; *Test. De saint Vigile*, haz. Quantin 1854, s. 17 ve sonrası., 20.

[44] *Test. Hadoindi*, Busson ve Ledru içerisinde 1901, s. 160. *Accolae* yedinci yüzyıl sonundaki sözleşmelerde daha yaygındır, örneğin *CLA* xiii 560 (657/88), Beauvaisis'deki malikâneler; 564 (673); 570 (688); *CLA* xiv 577 (694).

men dışarıda bırakacak kadar katı asla olmadıklarıdır.[45] Anladığım kadarıyla analojinin daha genel amacı şudur: Erken Ortaçağ malikâneleri ya da tipik Merovenj malikânesi, bu bakımdan Meksika'daki *gañanes* ile karşılaştırılabilir topraksız bir işgücünü sömürmüştür. Wickham ve onun peşinden gittiği antik tarihçilerin[46] aksine, Geç Roma malikânesini halen doğrudan idareye dayalı ve yarı-özerk çiftlikler ya da araziler içerisinde un ufak edilmemiş bir işletme olarak görürsek, bu analoji geç Roma dünyasıyla sürekliliğe vurgu yapar.[47] Ve bir kere daha bu süreklilik, Roma aristokrasisinin ortadan kalkması ve yeni Ortaçağ soylularının yükselişinin Batı'nın sosyal ve ekonomik tarihinde önemli

[45] Bloch 1963, s. 228.

[46] Özellikle tipik geç Roma aristokratik malikânesini, esasen kira-kullanım hakları bakımından işleten bir "latifondo parcellizzato" olarak tasvir eden Vera (1983).

[47] Bunun sistematik bir şekilde tartışılması gerekir, krş. büyük İtalyan malikâneleri gelirlerinin para içinde yüzeceğini varsayan Procopius, *BG* 3.6.5 (Dewing, Cilt 4, 198). Ayrıca Palladius, *Opus agriculturae*, 1.6.3 ("Toprak özellikleri çok fazla değişkenlik gösterdiğinde, standartlaştırılmış emek maliyetleri hesabı mümkün değildir") yalnızca doğrudan idare öncülü temelinde anlam kazanır. Kiracı-emeğinin başatlığı Wickham'ın Geç Antikite'de ve erken Ortaçağ'daki malikânelerin örgütlenmesi hakkında sımsıkı sarıldığı inançlardan birisidir. Fakat en azından bir örnekte bu bulguların apaçık yanlış okumasını içinde barındırır. Batı'daki en zengin senatör ailelerinin yıllık malikâne gelirlerinin, piyasa değeri nakit gelirin üçte birine eşit olan tahıl, şarap ve ayni olarak diğer malların dışında 4000 libre altın kazandığını" gösteren Thebes'li Olympiodorus'un (kayıp) tarihindeki ünlü pasaj (çev. Thompson 1944, s. 50), "Roma'daki birçok aristokrat ailenin *kira olarak* yıllık gelirinin 5000 libre altına denk geldiğini ve bunun da dörtte üçünün *nakit kira ücreti* olduğunu" söyler (Wickham 2005, s. 162. s. 271'de tekrarlanır: "belli başlı Romalı senatörler devasa *kiralarının* dörtte üçünü para olarak, dörtte birini ayni olarak aldılar"; vurgu bana aittir). Fakat Olympiodorus, pasajın hiçbir yerinde "kiralardan" bahsetmez. Üst aristokrasi *malikânelerinin*, *ayni olarak el koydukları* şarap, tahıl vb. dışında, (muhtemelen brüt) 4000 libre altına karşılık gelen nakit *gelir* sağladığını söyler; bu stokları satmış olsalardı, bu miktarın bir üçte biri kadarını daha, toplam 5300 libre altının üzerinde kazanmışlardı. E. A. Thompson'ın çevirisi, pasajın anlamını tam olarak kavrar ve Olympiodorus'un bahsettiği oranların şu ya da bu biçimde alınan kira miktarı için değil, nakit ve ayni arasındaki *gelir* ayrımı için olduklarını gösterir.

bir kopuşu göstermesi anlamında özden ziyade bir biçimdir. Nitekim *mansus* teriminin anlamını tartışmak için en iyi bağlam, elbette geç Roma'dan -toprak sahiplerinin emeği yönetme ve kullanma ve kullandıkları işgücü türlerini yapılandırma tarzı bakımından- tamamen Ortaçağ'a özgü örgütlenme biçimlerine geçişi tahayyül etme biçimimiz olmalıdır. Bir kere daha Merovenj sözleşmeleri altıncı ve yedinci yüzyıllardaki kırsal emek gücünün doğasına dair en iyi ipuçlarıdır. Eğer Remigius'un 533 dolaylarındaki vasiyetinin bir kanıt niteliği varsa, kölelik altıncı yüzyılın başında bile Galya'da yaygındı. Aslında Remigius'un çiftlikleri *servi* ve *kolondan* [*coloni*] meydana gelen karma bir emek gücüne dayanıyordu; *kolonlar* açıkçası geç imparatorluktan miras alınan bağlı işçilerdi, halen bu adla anılıyorlardı ve vasiyette kölelerden ayrı yarı-serbest ya da serbest olmayan kır işçileri olarak bahsediliyordu: Örneğin, kendilerine toprak vasiyet olarak bırakılabilir, mülk sahipleri arasında devredilebilir, azat edilebilirlerdi ("Vitalem colonum liberum esse iubeo'; 'Cispiciolum colonum liberum esse precipio") ve ailelerine aynı şekilde miras bırakılabilirlerdi.[48] Onlardan biri bir *servus* bile edindi ve Remigius'un *kolonlarından* en azından biri halen *originarius* olarak adlandırılıyordu. Üstelik Remigius'un *servi*'sinin de aileleri vardı. Yine 538'de ve Remigius'un vasiyetiyle genel hatlarıyla çağdaş bir Galya kilise-konseyi şunu yasalaştırıyordu: "Bir *servus*'un ya da *colonus*'un *şartlarına* bağlı olan hiç kimse dinsel göreve kabul edilemez"; kullanılan kesin ifade şöyledir: *Nulls sevilibus colonariisque conditionibus obligatus.*[49] Her nasılsa, ne köleler ne de *kolonlar* Batı imparatorluğunun dağılmasıyla ortadan kalkmadılar; her ikisi de çok sayıda mevcuttu ve emek gücü içerisine rastgele karışıp kayboldular. Bu farklı emek kategorilerinin giderek gelişigüzel emek gücüyle entegrasyonu, Latince terminolojinin gelişim biçiminde

[48] *Test. Sancti Remigii* (*CCSL* 117/2, s. 473 ve sonrası.), 474 (miras; devir), 477, 478 (azat).

[49] *Conc. Aur* (538), *can.* 29.

kesin ifadesini bulmuştur. Kölenin harfi harfine Roma hukuki terimi, *mancipium*, işçilerin açık kanuni şartının giderek daha az önemli olduğu, daha gevşek bağımlılık biçimleriyle nitelenen bir emek gücünün standart genel tanımı haline gelir. Örneğin, Remigius'un vasiyeti, birçok ailenin karma hukuki statüde olduğunun, yani aynı aile mensuplarının farklı hukuki *şartlara* tabi olduğuna kesin kanıttır. Dolayısıyla bu ayrımlar değişmez değillerdi. *Mancipia* hem köleleri hem de azat edilmiş insanları kapsıyordu, fakat klasik sonrası köleler ve azat edilmiş insanlar halen tahakküme tabiidir ve 573 ya da 591 tarihli Aredius'un vasiyetindeki *mancipia quae colonaria appellantur* ifadesi, ilk *kolonların*, bağlı emekçilerin de dahil edildiğini gösterir.[50]

Artık Merovenj sözleşmeleri, *cum domibus*, *mancipiis*, *agris* vb. formül dahilinde, malikânenin [*villa*] eklentileri arasında çoğunlukla *domus*· ve *mancipia*'dan- bahseder. Weidemann'ın yorumladığı ve harika bir basıma sahip, yedinci yüzyılda türünün en önemli belgesi olan Piskopos Bertram'ın vasiyetinde, *ipsam villam cum domibus, mancipiis* ve benzerleri neredeyse en yaygın kullanılan ifadelerdir. Yanılıyor olabilirim, fakat derin kanaatim şu ki, yedinci yüzyıl sözleşmelerinde *domus*'lar asla *mancipia*'lar olmadan anılmazdı. Emek gücünün meskenleri sayılırlardı. Bertham'ın 74 kadar malikânesi [*villae*] vardı ve hemen hepsi *aedificia* olarak adlandırılan daha zengin yapıların yanı sıra bu şekilde elbette toprağa ek olarak, üzüm bağları, ekilebilir arazi ve otlak gibi çeşitli toprak tanımlamalarıyla donatılmıştı. Orman arazisine de defalarca gönderme vardır. Bertram zaman zaman *colonicae*'den bahseder, fakat bunlar onun malikânelerinin sınırındaydı ve Weidemann'ın belirttiği gibi, büyük ihtimalle yaygınlaşan ekile-

[50] Vasiyet, Pardessus'da bulunabilir, 1969, t.1, s. 136-41, 139'daki ifade; tarih için krş. Kölzer 2001, Cilt 2, s. 522.

· Eski Roma'da özel konuta verilen ad (ç.n.)

- [Lat.] Köleler (ç.n.)

bilir arazi, rejiminin bıçak ağzıdır.[51] Bir noktada Bertram bir villa ya da onun bir hissesini satın almaktan bahseder. "Evler inşa ettiği ve emeği topladığı [*ubi domus aedificavi et mancipias stabilivi*] Brossay malikânesidir bu.[52] Ziraatı bu şekilde yaygınlaştırma dürtüsünün yeni Merovenj aristokrasinin ilk kuşağı için de aynı derecede geçerli olduğunu gösteren Tourlu Gregory'nin eserinde etkileyici bir pasaj vardır. Zira Gregory, burada, bilinen bir Chrodin'i tasvir eder: "582 dolaylarında ölmüş, hemen hemen kesinlikle bir Frenk, büyük erdem ve taassup sahibi bir adam", "çoğunlukla sıfırdan malikâneler yaratır, üzüm bağları oluşturur, evler inşa eder, arazi açar [*nam sepe a novo fundans villas, ponens vinias, aedificians domus, culturas eregens*].[53] Yaklaşık bir yüzyıl sonra Auxerre piskoposu Vigilius, üzüm bağını kendi kilisesine bağışladı: *Cum mancipiis quos ibidem stabilivi*. 680 tarihli Vigilius'un vasiyetinin en dikkat çeken özelliği, *mansi* ve *servi*'ye defalarca referans olmasıdır.[54] Ortaçağ uzmanları genellikle *mansus* teriminin büyük ölçüde bir yedinci yüzyıl icadı olduğunda mutabıktırlar,[55] fakat ona atfettikleri zirai işlev, çift yönlü malikânenin ekonomik çerçevesi içerisindeki rolü, bir tür köylü işletmesidir.[56] Fakat çift yönlü malikâneler yedinci yüzyılın bir özelliği değildi, bir Karolenj icadıydılar ve Merovenj *mansus*'unu farklı bir şekilde açıklamamız gerekir. *Mansus*'un anlamına dair bir çarpıcı ipucu da şudur: *Mansi* az önce belirtilen vasiyette defalarca görünürken, *do-*

[51] Weidemann 1986, s. 109.

[52] Weidemann 1986, Verf. 1 (s. 8), krş. Verf. 17 (s. 18), *ubi ... mancipia posuimus*, 25 (21), *cum servientibus quos inibi posui*.

[53] Tours'lu Gregory, *LH* 6. 20.

[54] *Test. De. Saint Vigile*. Ed. Quantin 1854, s. 17 ve sonrası.

[55] Ganshof 1958, s. 83; Verhulst 1966, s. 154-5; Duby 1973, s. 45-6. Anlaşılan *Mansi* 650 dolaylarında yaygındı; krş. Leodebod'un vasiyeti, St-Aignan d'Orléand başrahibi, Prou ve Vidier içerisinde 1900, s. 5 ve sonrası.

[56] Örneğin, Ganshof 1958, s. 84; Verhulst 1995, s. 493: "Yedinci yüzyılın ortasından itibaren *mansus* terimi Paris bölgesindeki iki taraflı malikâne sahipliği için kullanılan teknik bir terimdir.

mus'a hiç referans yoktur! Tits-Dieuaide'nin önemli bir yazıda belirttiği gibi, "*mansus* est utilisée ici à la place de *domus*."[57] Başka bir deyişle, Merovenjlere ait *mansi*'ler esasen köylü işletmesi değil, ama *mancipia* (Vigilius'un vasiyetnamesinde *servi)* için oluşturulan arsa paylarıdır. Daha sonraki bir dönemin, özellikle Ortaçağ'ın ortasındaki köylü-işletmelerinin aksine, bu arsa payları halen Merovenj *Gutswirtschaft*'ın· ayrılmaz bir parçasıydılar ve onların kiracısı işçiler, hem köle hem de azat edilmiş insanlar, kendine yeterli çiftlikler yerine hizmet-arazileriyle donatılmışlardı.[58] Bu satırlardaki en önemli sav, belki de paradoksal bir şekilde Ulrich Weidinger'in Fulda'dan, *Güterverzeichnisse*, elde ettiği dokuzuncu yüzyıl envanter malzemesinin mükemmel analizidir. Envanter malzemesinin çizimcileri kelime haznesini tamamen iktisadi belgeler kaleme alan insanlardan oldukça farklı olarak kullanıyordu.[59] Weidinger, Fulda envanterlerinde hesaba dahil edilen *mansi*'nin çevre tarlaları ve otlakları içermediğini ayrıntılı olarak gösterir. Halen büyük ölçüde entegre bir malikânenin, *Gutswirtschaftssytem,*" emek rezervleri olarak işleyen *kleine Hofstellenbetriebe*" idiler ve sahipleri neredeyse sınırsız sömürüye tabi, elbette halen köle olan çiftlik işçileriydi.[60] Weidinger, ayrıca malikâne sahiplerinin bu arazileri ev-çiftliklerinde, kare ya da dikdörtgen, biraz simetri yaratıp sürdürmek maksadıyla oluşturduğunu ileri sürer. *Mansi*'nin şeklen değişmeye yatkın olmasının nedeni budur.[61] O halde bu bağlamda, her bakımdan *mansi*'ler, elbette tarlaları, çayırları ve benzerlerini içeren *hubae* olarak bilinen köylü çiftlikle-

[57] Tits-Dieuaide 1985, s. 43.

· [Alm.] Derebeylik ekonomisi (ç.n.)

[58] 639-49/50 tarihli bir tapuda sadece 4 akrenin altında, *mansus*'a dair en erken Nasturya evrakı: Kölzer 2001, Cilt 1, no. 75, s. 190 ve sonrası., 191'de, 4. satır.

[59] Weidinger 1991, s. 23-54.

" [Alm.] Derebeylik ekonomi sistemi (ç.n.)

"· [Alm.] Küçük çiftlik işletmeleri (ç.n.)

[60] Weidinger 1991, s. 41 ve sonrası.

[61] Weidinger 1991, s. 40.

rinden kökten farklıydılar. Bir köylü-ailenin normal geçimliğini sağlaması için bilinçli olarak hesaplanan bir büyüklükleri vardı, dolayısıyla da daha standart hale getirilmişlerdi.

Bu analizde dikkat çekmek istediğim iki nokta vardır. Birincisi, Weidinger hizmet-arazilerini *Mancipia*'nın çeşitli gruplarına bölüştürmenin, klasik geç Roma malikânesinin bütünlüğünü sarsan bir mekanizma olarak yorumlanabilirse ki kesinlikle yorumlanabilir, Roma sonrası *Gutswirtschaft*'ın aşamalı çözülüşüne dair, en azından üstü kapalı olarak, bir model önerir. Muhtemelen 630'larda yazılmış bir İspanyol haciografisinin parçası olan *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*'daki bir pasaj, köleler azat edildiklerinde bu tür bölüştürmelerin standart bir uygulama olduğunu ortaya koyar. Masona piskoposu, "kendisine bağlı hizmet vermiş kölelerin azat belgelerini yazarken," "özgürlüklerinin onayı olarak onlara bir miktar para ve hatta bir parsel arsa [*exiguas possesiunculas*] verdi."[62] İtalya'da bu tür bölüştürmelere muhtemelen *casae* ya da *casales/casalia* deniyordu[63] ve İtalya'nın Lombardiya kısımlarında *massarii*'lerin orijinleri başlangıçta büyük bir çoğunlukla kölelerden oluşuyordu. Bunlar *servi massarii* idiler ve tamamen topraksız kölelerden yalnızca bir parça daha soyluydular.[64] İkinci yorumum ise şöyle: Weidinger'in *mansus* ile *huba* arasındaki ayrımı, Ros Faith'in Anglo-Sakson "iç bölgeleri" için geliştirdiği model türüyle önemli oranda uyumludur. Ayrıca bu, onun işçi-kiracılar ile daha sonraki bir dönemin büyük feodal reaksiyonu esnasında serfliğin gerçek omurgasını oluşturmaya

[62] *Vitas sanctorum patrum Emeretensium*, 13.4 (Haz. Garvin, s. 249); *Lives of Visigothic Fathers*, 13.4 (Fear 1997, s. 101).

[63] *Casa:* Pelagius, *Ep.* 84 (561 civarı). Malikâne listelerinde (İtalyan ve geç antik kökeni yüzünden) *Casae Litterarum* olarak bilinen *Casales*, malikânelerin sınırlarındaki [*fundi*] arazi parsellerine benzer. Bunları *appezzamenti* olarak adlandıran Migliario ile karşılaştırın 1992, s. 373 ve sonrası. Roth Congès (2005) şimdilerde araştırmacı listelerinin temel incelemesidir.

[64] Rothari 643 "fermanında" onlardan bahsettiğinde, yedinci yüzyılın ortalarında yaygındılar; yakın tarihli en iyi basımı Azzara ve Gasparri 2005.

başlayan, kendine yeterli küçük köylülük arasındaki keskin ayrımla uyumludur. Faith "iç bölgelerin büyük ihtimalle orada yaşayan işçi ve kiracıların konutlarıyla dolu bir bölge" olduğunu yazar. Burası çift yönlü malikâneden çok farklı bir iktidar topografyasını yansıtır.[65] Aslında Anglo-Sakson materyali bizlere erken Ortaçağ emek gücünün inceden inceye nasıl *derecelendirilebileceğini*, hatta topraksızlık ve kölelik koşullarına nasıl zorlandıklarını gösterir. Faith'in iç bölgelerdeki işgücünü "karma köle emek gücü" olarak tasviri, Batı imparatorluğunun düşüşü ile -1000'li yıllardaki on yılların büyük feodal dönüşümü esnasında- serfliğin dayatılması arasındaki yüzyıllarda kırsal emek gücüne ilişkin elimizdeki en iyi karakterizasyon olarak beni etkilemiştir. Faith "iç bölgelerde *curia*· etrafında toplanmış küçük evlere sahip köle ve eski-köle çiftlik hizmetçileri"nden bahseder.[66] Nitekim Merovenj emek gücünü, pekâlâ *accolae*'nin aksine *mancipia*, yani çiftlik işçileri ve köylülükten farklı bir sınıf olarak düşünebiliriz.

Wickham'ın Eleştirisi

Framing the Early Middle Ages'a dönecek olursak, Wickham'ın geçiş imgesi bu bakımdan tamamen farklıdır. Basit bir diyalektiğin hakim olduğu bir imgedir bu. "Köleci üretim tarzı" olarak adlandırdığı şeyin çözülmesi ve onun yerini aşağı yukarı doğrudan kiracılığın almasıdır. Bunun 400'den önce, "özellikle ikinci ve üçüncü yüzyıllarda" olup bittiği varsayılır; Wickham bunun "köleci tarzdan feodal tarza ekonomik bir geçiş" olarak yorumlanabileceğini ileri sürer.[67] Nitekim feodal üretim tarzının yayılması

[65] Faith 1997, s. 69.

· Roma'nın erken dönemlerinde aşağı yukarı kabilelere göre yapılmış toplumsal taksimle oluşmuş her bir alt bölüm ve aynı zamanda bir mecaz-ı mürsel olarak kabile üyelerinin bir araya gelerek kabile ile ilgili meselelerini tartıştıkları yer (ç.n.).

[66] Faith 1997, s. 209.

[67] Wickham 2005, s. 262: "Aslında plantasyonlar orta İtalya'nın, Sicilya'nın ve Yunanistan'ın bazı kısımları dışında asla yaygın olmamışlardır, hatta oralarda köleci tarzdan feodal tarza ekonomik geçiş 400'den çok daha önce, özellikle *ikinci ve*

kiracılığın yayılması gibi aşamalı, bölük pörçük gerçekleşen bir şey olarak görülür; bu ikinci ya da üçüncü yüzyıldan muhtemelen daha sonraki Ortaçağ'a geniş bir tarih kesitini, 1000 yıldan fazla süren bir dönemi kapsar. En azından Marksistleri şaşırtması gereken bir görüştür bu! Bu model, basit olduğu kadar, söz konusu dönemlerin tarımsal tarihini resmetme tarzımız bakımından birçok gözle görülür ve hatta esaslı içerimlere sahiptir. İlk önce Romalı toprak sahiplerinin köleci tarzı terk ettiklerinde doğrudan idareden vazgeçtiklerini ifade eder. İkinci olarak, Geç Antikite'de ve erken Ortaçağ'da köleliğin sürekliliğini yadsır, görmezden gelir ya da muazzam şekilde küçümser. Üçüncü olarak, geç imparatorluğun *kolonatını*, fiilen bağımlılık ve emeğin kontrolü için asgari içerimleri olan kira-ödeyen bir kiracılar sistemi olarak çözümler. Son olarak ve en önemlisi, Wickham bu tarihsel dönemlerin kiracılığını, köylülerin "toprağı ve kendi iş süreçlerini kontrol ettikleri" ya da "*kendi arazilerini kontrol ettikleri* ve kiralar ödendikten sonra mahsullerini geri vermedikleri" bir özyönetim türü olarak görür.[68] Başka bir deyişle, Wickham'ın dediği gibi, en azından Karolenj döneminde derebeylik sistemi ortaya çıkana kadar üretim üzerinde toprak sahibinin sınırlı kontrolü, daha doğrusu sınırlı bir ilgisi vardı.[69]

Wickham'ın hem köleliği hem de kolonatı ele alışı, onun mükemmel kitabının en zayıf kısımları arasındadır. Yedinci yüzyılda (örneğin İspanya, İngiltere) devam eden azat edilmelerin gerçek boyutu, köleliğin Geç Antikite'de halen ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Hem geç Roma hem de barbar dönemin hukuki kaynakları buna dair veriler sağlar. Wickham'ın hukuki bulguları

üçüncü yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Bizim dönemimiz boyunca köleci tarz yalnızca önemsiz bir kalıntıydı, temel ekonomik yapı (zerre kadar toprak lordunun bulunmadığı) toprak lordu-köylü ilişkisi açısından her yerde marjinaldi"; vurgu bana ait.

[68] Wickham 1984, s. 9; 2005, s. 560; italikler bana ait.

[69] Wickham 2000, s. 33.

toptan hiçe sayması inandırıcı değildir ve Andrea Giardina tarafından haklı olarak bir tür indirgemecilik olarak nitelenmiştir.[70] Ayrıntıları anlatmanın yeri burası olmasa da, *Theodosius Kanunları*'nda ya kölelikle ilgilenen ya da ondan bahseden hem kırsal hem de kentsel *sayısız yasa* vardır. Kölenin standart hukuki terimi *mancipium* idi, bilinçli şeyleştirmenin nötr göstereni. *CTh 2.25.1*'de (muhtemelen 325) Konstantin, Sardinya'daki emperyal malikâneleri özel şahıslara devredildiğinde ya da bir şekilde bölündüklerinde buralarda çalıştırılan köle çocuklarının ailelerinden ayrılmamalarını şart koşmuştu. *CTh 9.42.7*'de (369) cezai suçlardan hükümlü özel toprak sahiplerinden alınan malikâneler için ayrıntılı bir döküm yazıldı. Bu *plena describtio* "kentlerde ya da kırlarda el konulan malikânelerde ne kadar köleyi bünyesinde bulundurduğunu ... ne kadar rençper ve *kolon* olduğunu, toprağın işlenmesinde ne kadar öküzün kullanıldığını vs." göstermek zorundaydı. Bunun gibi potansiyel yasal kanıtların, neden hukukun normatif bir işleve sahip olduğu yönündeki genel önyargıya önem vermemesi gerektiğini anlamak güçtür. Her halükârda "sayısız kaynak kır kölelerinden bahseder."[71] Küçük Melania'nın Yunanistan'daki hayatı, Roma yakınında banliyö malikânelerindeki kölelerden bahsederken, Melania'yı tanıyan "Lausiac History"'nin yazarı onun 8000 köleyi azat ettiğini anlatır![72] Alarik Roma'yı 408-9'da kuşattığında "birçok köle, özellikle barbar kökenliler, ona katılmak üzere firar etti."[73] Augustine'in Donatistlere karşı polemiği asi kölelere [*servi*] referanslarla doludur; beşinci yüzyılda bir vakayiname "Galya vilayetinin neredeyse bütün kölelerinin [*omnia paene Galliarum servitia*] Bacaudic hareketiyle bir-

[70] Giardina 2007b, s. 28.

[71] Whittaker 1999, s. 699.

[72] *Vita Mel. Graec. 11* (*douloi*), Palladius, *Hist. Laus.* 61.5 (*andrapoda*): köleler, "serbest olmayan bağımlılar," Irmes'de olduğu gibi 2007, s. 53. İkinci derecede bir aristokratın arazilerinden alınan aristokrat Olybrius'un bir banliyö malikânesindeki [*suburbana villa*] *mancipia* (tam anlamıyla köleler) için krş. Symmachus, *Rel. 28. 3*

[73] Olympiodorus, Fr. 7.5 (Blockley, s. 160), Sozomen, 9.6.3.

likte hareket ettiğini" anlatır.[74] E. A Thompson'ın belirttiği gibi, "Kaynaklarımız bu isyanların *esasen tarımsal köleler* sayesinde olduğunu ya da hiç olmazsa kölelerin bunlarda önemli bir payı olduğunu gösterir."[75] Kısacası, bulguların bilançosu Finley'in "köleliğin hatırı sayılır derecede nicel bir ölçek ile varlığını sürdürdüğü" sonucunu destekler.[76] Fakat bu, altıncı ve yedinci yüzyıllar için de aynı ölçüde geçerlidir. Tom Brown'a göre "köleler Roma Kilisesi'nin mal varlığının geliştirilmesinde geniş ölçüde kullanılmışlardı."[77] Aslında İtalya'da köleliğin yavaş yavaş yok olmaya başlaması dokuzuncu yüzyıla kadar vuku bulmamıştı.[78] İspanya'da Vizigot yasaları köleliğe referanslarla doludur. Thompson, "altıncı ve yedinci yüzyılların kanun koyucularını, kaçan kölelerin geri dönmesinden gayrı hiçbir şeyin ilgilendirmediğini" söyler.[79] O halde Werner Rösener'in, yakın tarihli bir makalesinde, "Geç Antikite'den Ortaçağ'a geçişte köleliğin halen yaygın olduğunu" ve "erken Ortaçağ Germen krallıklarının köleliğin fiili hüküm sürmesi bakımından geç imparatorluktan hemen hemen hiç farklı olmadığını" iddia etmesi şaşırtıcı değildir.[80]

Yine de emek neden can alıcı noktadır? Birincisi, kölelik Roma-*sonrası* Batı'da yaygın olduğu için ki bu elbette, en azından bir dereceye kadar, bir Roma mirasıydı.[81] İkincisi, Roma mirasını tarihsel olarak, fakat daha ziyade *köleliğin*, yani kölelerin, eski *kolonların* ve azat edilmiş insanların, geç Roma hudutlarını düzene sokan ve özünde geç Roma söz dağarcığıyla (*villae, mancipia, servi* vs.) tanımlanan büyük malikânelerde işgücüne göre müşterek görevlendirildikleri *karma* emek-güçlerinden biri olarak yorum-

[74] *Chron. min.* i, 660, s.a. 435.
[75] Thompson 1952, s. 11.
[76] Finley 1980, s. 147.
[77] Brown 1984, s. 203.
[78] Cammarosano 2001, s. 185.
[79] Thompson 1969, s. 271.
[80] Rösener 2006, s. 79.
[81] Nehlsen 1972; Grieser 1997; King 1972.

layacak olursak, erken Ortaçağ bir serflik dönemi değildi. Nitekim Wickham'ın kendisinin reddettiği kölelikten serfliğe geçişin "üst-anlatısı" elbette tam tamına çöker çünkü bu anlatı çok fazla soyutlamadan oluşmaktadır. Bu "üst-anlatı", Rodney Hilton'ın "feodal topluma özgü üretim ilişkilerini yaratan" "geç antik toplumdan" bahsettiğinde yaptığı gibi,[82] geç Roma dünyasını düpedüz Ortaçağ dünyasıyla birleştirir. Dahası, tam olarak çift yönlü olmayan malikânelerin sömürüsüne maruz kalan, değişik köle emek gücünün baskın olduğu Ortaçağ ile derebeylik malikânelerıyle, emek hizmetleriyle ve köylülüğe yeni bir saldırıyla nitelenen malikâneler arasındaki tarihsel ayrımı ortadan kaldırır. Köleliğin Roma arka planı olmadan, altıncı yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla uzanan köleci üretim ilişkileri Zeus'un kafasından doğan Athena'ya benzeyecektir!

Bu savın diğer ucu, tartışmalı *kolonat* meselesiyle ilgilidir. Geç Antikite çalışmalarında bu işçilerin bağımlılığını niteleyen baskı öğesini bilinçli olarak önemsiz göstermeye çalışan küçük bir ortodoksi ortaya çıktı. *Kolonlar* mali verimliliğin genel çıkarları açısından devletin malikânelere bağlamaya çalıştığı kalıcı çiftlik-emeğinin bir kategorisiydi. Hukuki anlamda köle olmamaları bakımından özgür insanlardı[83], fakat hareketlerinde kısıtlanmışlardı ve artan oranda toplumsal gerilemeye ve işverenlerinin kontrolüne tabiiydiler. Örneğin, kadın işçilerin eşleri malikâneler-

[82] Hilton 1976, s. 112.

[83] Andrea Giardina yakın zamanda *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*'e katkısında beni geç Roma *coloni*'lerini özgür olmadıklarını görmekten aciz olmakla eleştirir (Giardina 2007a, s. 748., n. 19). Giar-dina'nın kişiliğinde bir bilim insanı şaşırtıcı ölçüde tamamen iki ayrı meseleyi birbirine karıştırır: (1) *coloni*'lerin Roma hukukunda özgür bireyler olması gerçeği, bunun sonucu olarak benim "serbest emek" (yani köle-emeği değil; tarihsel materyalizmle tipik karşıtlık) göndermem ve (2) *kolonat* rejiminin bu istisnai işçileri tabi kıldığı baskı türleri. En başta (bir miktar özcü bir biçimde) "serbest olmasalar"dı, onlarla alakalı yasaların *yavaş yavaş* dayatılmasıyla yaratılan gerilimler ve paradokslar tamamen buharlaşacak ve konunun cazibesi (yine de akademisyenler açısından) katıksız bir muamma olacaktı.

le bağlantısız özgür kişiler olsa bile, malikâne sahiplerinin onların çocukları üzerinde kendiliğinden kontrol hakları vardı. Geçerliliğini koruyan yegâne resmi tanım bakımından, altıncı yüzyılda İmparator Justinyen onları, çalıştıkları malikânelerin daimi sakini olan "çiftlik işçileri" olarak tanımlamıştı.[84] Burada asıl mesele, söz konusu emek kategorisinin emperyal topraklarda ne kadar yaygın olduğu değil –muhtemelen büyük malikânelerin bulunduğu her yerde var olmuştur bunlar– fakat İmparatorluk Batı'da parçalandığında bunlara ne olduğudur. Benim bulguları okumama göre, *kolonlar* altıncı yüzyılda da var olmaya devam ettiler, fakat giderek azalan oranda "köle" olarak nitelediğim farklılaşmış emek gücü içerisinde massedildiler. Roma-sonrası yasaların ilk örneklerinden biri olan Teoderik Fermanı'nda ayrı fakat statü bakımından çok farklı olmayan, *servus aut colonus*, "köleler ya da *kolon*'lara (her iki gruba az çok aynı yasal hükümler uygulanır)[85] defalarca gönderme yapılmasının nedeni budur, oysa yedinci yüzyılın Vizigot yasaları gibi daha geç tarihli barbar hukuk kurallarında onlara ayrı bir kategori olarak atıf yoktur, sadece *servi* ve *mancipia*'ya, yani hiç kuşkusuz eski *kolonu* içine alan köle sınıflarına atıf vardır.[86] Gerçekten de *mancipium* teriminin anlamındaki bu çok önemli boyutu Roma'ya ait katı "köle" anlamından, altıncı yüzyılın *tamamı* boyunca serbest olmayan/köle işçinin çok daha gevşek Roma sonrası ve erken Ortaçağ üzerinden bir haritasını çıkarabilmek heyecan vericidir. Burgonya yasaları zaten bağlı iş-

[84] *Nov. Just. 162*, akt. Banaji 2007, s. 182; bkz. n. 119. Savigny çoğu *coloni*'nin topraksız olduğunu varsayıyordu, krş. von Savingy 1850, s. 32 ve topraksızlık elbette, "[*coloni*]lerin kendilerine ait çiftlikleri olsa bile" ifadelerini içeren Just., *Noc. 128.14*'de fazlasıyla imlenir. *Colonatus*'un İtalya'nın Bizans bölgelerinde varlığını sürdürmesi/yeniden-ortaya çıkması için, krş. Pelagius, *Ep. 64* (559); Gregory, *Ep. 4. 21* (594).

[85] *Ed. Theod* (*FIRA*, ii, s. 684 ve sonrası.) 21; 84; 98; 104; 109; 148 hepsinde *servus aut colonus* geçer. *Ed. Theod.* 80'de *servus aut originarius*'a rastlarız.

[86] King 1972, s. 160-1; Nehlsen 1972, s. 166-7; Voss 1985, s. 168, n. 239; s. 170, n. 252.

çileri daha genel *mancipia* tanımı altında sınıflandırır.[87] Teoderik "Fermanı"nda *servus sive colonus, mancipium*'un alternatifi olarak kullanılır. *Mancipium* teriminin her iki grubu, *kolonların* yanı sıra köleleri de kapsayabildiğini gösterir bu.[88] Altıncı yüzyılın sonu ve elbette yedinci yüzyıl itibarıyla, örneğin daha önce alıntıladığım Aredius vasiyetinde ya da 628 tarihli Dagobert'in Saint-Denis manastırına ait Etrépagny malikânesine bağışında, kendilerini halen bu isimle adlandırabilen ilk *kolonlardan* kalma işçileri içeren genel bir tasvir olarak *mancipium*'u kullanmak kesinlikle olağan bir şeydi. Bu metinlerde şu ifadeler yer alıyordu: *cum omni integritate et soliditate, hoc est domibus, edificiis ... mancipiis, colonis, inquilinis, accolabus, libertis, servis tam ibidem oriundis quam et aliundis translatis.*[89] Aslında Eligius piskoposunun 632 tarihli vasiyeti bile *originarii* ifadesini içerir.[90]

Wickham, az çok kendi kendini yöneten köylülüğün Roma İmparatorluğunun yıkıntılarından ve onun aristokrasisinin krizinden doğduğu ve *servus* ile *mancipium* gibi sözcüklerin, onun deyişiyle "toprağı ve kendi iş süreçlerini kontrol eden" çoğu kır işçisinin artık fiilen kiracı oldukları ekonomik gerçekliğe zar zor karşı koyabilen tamamen biçimsel bir bağımsızlığı betimlediği izlenimini desteklemek için bütün bu bulguları görmezden gelir.[91] Wickham *Framing*'de "Devrimizdeki çoğu *servi/mancipia*'nın ...

[87] Gundobad'ın 201 ile 516 arasında yayımladığı *LBurg 54*, Galya malikânelerindeki emek gücünün üçte birini elinde tutan Burgonya elitlerinden bahseder. Burada "konukseverlik prensibiyle" yerleştirilirler. Bu işçiler için kullanılan terim *mancipia*dır. Goffart'ın ileri sürdüğü gibi (1980, s. 127 ve sonrası., özellikle 135-6) sözcüğün *yalnızca* köleleri kastetmesi anlaşılmazdır; ayrıca Whittaker 1987, s. 109.

[88] Nehlsen 1972, s. 131 şuna işaret eder: "... der Kolone, der nunmehr zu den *mancipia* gezählt wird." *Rustica utriusque sexus mancipia, etiamsi originaria sint*, geçtiği Krş. *Ed. Theod.* 142, "*originarii*, yani teknik bakımdan *coloni originarii* olarak bilinen bağlı işçiler olsalar bile her iki cinsiyetin tarım *mancipia*'sı, çünkü malikâne onların *origo*'su, yani vergi-amaçlarının listelendiği yerdi.

[89] Közler 2001, Cilt 1, no. 31, s. 85 ve sonrası. (6289; Tits-Dieuaide 1985, s. 32.

[90] *Test. Eligii*, 2, Haz. Krusch, *Mgh Script. rer. merow.* T. 4, s. 746.

[91] Wickham 1984, s. 9.

kendi arazilerini kontrol eden ve kiralar ödendikten sonra toprağın ürünlerini kendine ayırabilen kiracılar oldukları" yönündeki çok sağlam görüşü destekler.[92] Ancak yazılı bulgular bunu desteklemez. Daha önce söylediğim gibi, altıncı yüzyılın başında Reims piskoposu Remigius'un vasiyetinde *colonus*, toprağın miras olarak bırakılabildiği kölelerden farklı olarak, mülk sahipleri ve hatta azat edilenler ile aynı şekilde ailelerine miras bırakabilenler arasında transfer edilebilen yarı-serbest ve serbest olmayan kır işçilerini tarif eden bir terimdir. Bu köylüler toprağı kontrol edenler olarak yorumlanmaz neredeyse. Üstelik geç altıncı yüzyıl ve yedinci yüzyıl boyunca İspanyol Kilisesi, bir zamanlar kendilerinin kölesi olmuş serbest bırakılan insanların "hizmetleri" üzerinde kontrolü devam ettirmek için sıkı mücadele etmiş ve kendisi kontrolü ele almadıkça onların özgürlüğünü kabullenmeye ayak diremiştir.[93] Merovenj sözleşmeleri ise tipik Merovenj malikânesinin [*villa*] mahiyeti düşünüldüğünde, halen Roma'nın *Gutswirtschaft* geleneğine dayanan *mancipia*'lara atıflarla doludur. Bunlar gevşek bağlantılar ya da kira-ödeyen kiracılar kitlesi değildi, olsa olsa esir bir emek-arzı olarak malikâne tarafından alıkonan hisse sahipleriydiler. Bunun dışında "efendilerinin çiftliklerinin ek binalarında"[94] ya da malikâne merkezinin yakınında oturan tamamen topraksız kölelerdi. Ortaçağ Avrupası'nın çehresini dönüştüren olağanüstü azat dalgası, daha sonra ancak adım adım bir köylü mülkü oluşturarak, pür köleler ile pür köylüler arasında geniş bir ara kategori üretti. On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla feodal reaksiyonun elit-tarımının omurgasını

[92] Wickham 2005, s. 560.

[93] Toledo III, *can.* 6 (Vives 1963, s. 127), Sevilla I, *can* 1 (s. 151-2). Tol. IV, *can.* 68, 70, 73 (s. 214-16) ve Conc. Mérida, *can. 20* (s. 339-40), sırasıyla 589, 590, 633 ve 666 tarihlilerin hepsi "manumissa" olmuş fakat Kilisenin halen üzerinde kontrol istediği [*patrocinium, obsequium*] *mancipia ecclesiae* ile uğraşır. Ayrıca *LV* 4.5.7 (Zeumer, 205), bu *libertilerin* hür doğmuş kadınlarla evlenmesine izin vermeyen bir Wamba yasası.

[94] Finberg 1972, s. 431.

ve serflik uygulamasını biçimlendiren bu kütlesel köle emeğidir.[95] Nitekim bir yandan köleler ve kölelik Lombard'ın, Anglo-Sakson ve diğer erken Ortaçağ toplumlarının önemli bir parçası olarak kalırken, diğer yandan çok sayıda köle *mansi* olarak adlandırılan, hukuken onların *peculium*'u, *peculiaria* ya da *res peculiares*'i (bir kölenin idare ettiği malvarlıkları için mutat sözcük) olarak tasvir edilen hisseli toprağa yerleştirildi.

Üzerinde durmak istediğim mesele, Roma-sonrası/erken Ortaçağ dünyasının kırsal emek gücünün yapılanması ve oluşumu sürecinde, Wickham'ın varsaydığı basitleştirilmiş "kendi arazilerini kontrol eden ve kiraları ödendikten sonra topraktan elde edilen ürünlere el koyabilen kiracılar"[96] fikrinden çok daha karmaşık olduğudur. Daha önce belirttiğim gibi en iyi genel tasvir, ailelerin bizzat karma yasal statü sahibi olabildikleri ve büyük azat etme hareketinin *hubae* olarak adlandırılan, kafa karıştırıcı bir şekilde *mansi* olarak da bilinen, bağımsız çiftlik komplekslerinden ziyade halen merkezi malikânelere entegre yedek işgücü yarattığı "karma köle emek gücü" olabilir.[97] *Mansi* terimi daha yaygın anlamını orta Ortaçağ'da elde etmiştir. Daha varlıklı ya da özerk bir köylülüğün var olduğu ya da doğmakta olduğu inkâr edilemez, fakat onun doğuşunu anlamak için üretim ilişkilerinin geliştiği bağlamı hem Wickham'ın hem de daha erken Marksist kuşağın yaptıklarından daha az soyutlamayla ve kesinlikle daha az şematik olarak tanımlamalıyız. Wickham'ın reddettiği kölelikten serfliğe geçişin üstanlatısı, "Romalılar köleci tarzı terk ettiklerinde, doğrudan kira ödemeye dayanan kiracılığa geçtiler"[98] soyut fikrinin ya da "kölelikten feodal tarza ekonomik değişikliğin 400 yı-

[95] Anglo-Sakson bordarlar ve rençperler, Alman *Tageschalken*, İtalyan *servi prebendari* vb. On dokuzuncu yüzyılın modernleştirici Prusya malikâne-sahipleri tarafından kullanılan "esirler" [*bondsmen*] hakkında kaba bir analoji söz konusudur, krş. Conze 1969, s. 67.

[96] Wickham 2005, s. 560.

[97] Faith 1997, s. 252.

[98] Wickham 1984, s. 31.

lından çok daha önce gerçekleşmiş olduğu" düşüncesinin aynı derecede yerini *alamaz*.[99] İnsanlar bütün tarihsel içeriği boşaltmaya kararlı değillerse, Roma İmparatorluğunu "feodal" olarak adlandırmak tuhaf kaçacaktır. Kölelik basitçe ortadan kalkmamıştır. Georges Duby'nin yaptığı gibi köleliğin "mutasyonun"dan bahsetmek genelde daha doğru olacaktır.[100] Wickham'ın kanuni şart ile ekonomik biçim arasındaki basit ikiliği (kölelik birinci düzeyde sürerken, "kiracılık" ikinci düzeydedir), geçişi tanımlamak için gerekli olan incelikten yoksundur; hukuki statü giderek daha az önemli *olsa da*, Innes'in söylediği gibi Karolenj dönemi itibarıyla "serbest ve serbest olmayan arasında gerçek bir toplumsal uçurum" yoktu.[101]

Şimdi, teleolojik olarak incelendiğinde, malikâne ve onun sonraki başarısı doğrultusunda amansız gelişim bakımından, Roma sonrası/erken Ortaçağ kırsalının hisse-sahipleri geçici bir tür, biri Antikite diğeri Feodalizm olan iki uç arasında, ya da kölelik ile Serflik arasında bir tür istasyon gibi görünebilir. Fakat bunun kesinlikle meseleye yanlış bir yaklaşım tarzı olduğunu ileri sürüyorum. "Malikâne kölesi" ya da *servi praebendarii* ile büyük meskenlerin sahibi (yani daha alt uçtaki 10-akre arazi) köylü-aileler arasında çiftlik-işçileri olarak kesinlikle köylülerden daha iyi tanımlanan bir dizi ara kategori vardır: Almanya'da *Tageschalken*, Anglo-Sakson İngiltere'de *geburs*·, *bordarlar* ve *rençperler* (*cottars*) vb. Bunlar "Anglo-Sakson İngiltere kırsal nüfusunun önemli bir oranıydılar"[102] ve Kıtadaki çoğu ülke için şüphesiz aynısı ge-

[99] Wickham 2005, s. 262.

[100] Duby 1973, s. 51: "une lente mutation de l'esclavage".

[101] Innes 2000, s. 78-80. Elbette aynı şekilde Bonnassie'nin köle-*ekonomisinin l'an mil*'in "feodal dönüşümüne" kadar sürekliliği tezi aynı derecede savunulamazdır (Bonnassie 1991). Bonnassie'nin çalışmasında epey değer vardır, fakat onun ana tezinin en iyi eleştirisi Freedman'dır (1996); Freedman 2002; ve Verhulst'un Bois tartışması, Verhulst 1991, s. 195 ve sonrası.

· Kiracı çiftçi (ç.n.)

[102] Faith 1997, s. 85.

çerlidir. Eğer onları kiracı olarak adlandırmayı seçersek, o zaman bu gruplar için *işçi-kiracılar* tanımı Wickham'ın aklında olan kiracılardan daha iyi bir tanımdır. Wickham onların hukuki statülerini serbest ve serbest olmayan arasındaki ayrımın sıklıkla ve artarak bulanık olması nedeniyle büyük ölçüde konu dışı görür. Bu doğrudur, fakat bu grupların çoğunun ya da hepsinin zayıflayan hukuki durumları, bir bütün olarak değerlendirildiğinde, geç Roma toprak sahiplerine ve onların serbest ama bağlı *kolonlarına* yakın bir modele dayalı bağlı bir emek oluşturmalarıyla elbette bağlantısız değildi. Aslında *kolonat*'taki yasaların, ardışık krallıklar onları titizlikle massettikleri ve onları kendi bağımlı nüfusları aleyhine zorladıkları müddetçe, Ortaçağ köylülüğünün toplumsal durumu üzerinde önemli bir etkisi vardı.[103] Merovenj sözleşmelerinde görülen *mancipia*'lar elbette tam manasıyla Roma'ya özgü köleler değildi,[104] fakat bu şekilde tasvir edilmeleri büyük malikânelerin bu işçilerin emeğini kullanma konusunda kendilerini nasıl gördükleriyle bağlantısız değildi.

Özetlemek gerekirse erken Ortaçağ üretim ilişkileri, Roma dünyasında olduğundan daha az önem arz eden hukuki statü bakımından değil de, ekonomik olarak, emek gücünün doğası bakımından, çoğunlukla karışık ama genelde klasik-sonrası köleliğin karakteristiği olan kölelik türüyle nitelenen ve en iyi *mancipium* terimiyle ifade edilen, hatırı sayılır ölçüde karmaşıklıkla tanımlanıyordu.[105] Bu Roma-sonrası krallıkların dönüştürdükleri bir geç antik mirasıydı, hem köleleri hem de önceki bağlı işçileri içine alan ortak bir kölelik durumu olduğu müddetçe, azat etmeler yaygındı fakat azat edilen insanlar halen tahakküme [*obsequium*] tabiydiler; yeni aristokrasiler daha önce bilinmeyen bir tür köylü-tasarruf hakkı yaratarak toprağın ekilip biçilmesini hayata geçiriyorlardı. Büyük ölçekli işletme ve doğrudan idare, Ka-

[103] Bkz. Voss 1985, konunun en önemli değerlendirmesi.

[104] Panero 1999, s. 89.

[105] Davies 1996, s. 231.

rolenjlere devredilen geç Roma mirasının önemli parçalarıydı. Hem bağlı emek, hem de malikânelerin doğrudan idaresi Karolenj dünyasının sekizinci yüzyıla kadar çift yönlü malikânelerin gelişiminde açığa çıkan yeni enerjilerin ayrılmaz özellikleriydi. *Yine de doğrudan idare geleneklerinin sürekliliği malikâne-yapılarının sürekliliği anlamına gelmiyordu.* Serfliği nasıl tahlil edersek edelim, ister ekonomik olarak emek hizmetleri bakımından, ister toplumsal olarak Marc Bloch'un vurguladığı nitelikler bakımından, serflik 400 ile 750 ve hatta 800 yılları arası dönemin bir özelliği değildi.[106] Köle-kiracılıkları mülklerinin yayılması, yedek emek gücü biçiminde esir bir emek-arzı yaratmıştı. Bloch'un gösterdiği gibi "[kölelere] verilen toprak ... onların ücretleri gibiydi."[107] Bu, tabiatı bakımından emek hizmetlerinin arketipik feodal kurumundan çok, emek kira ilişkilerine daha yakındı. Son olarak, Faith'in dediği gibi:

> Serbest bırakılan köle, kendisinin işvereni ve söz konusu emeğin yegâne alıcısı lorddan "toprak şeklinde ücret" alan, karşılığında emeğini bir meta olarak satan işçiydi. Lord, işveren sıfatıyla, köle açısından elzemdi. Buna karşın serf, arazisi olan bir köylüydü. Bu toprak ne kadar küçük olursa olsun, köylüyü ve ailesini geçindiriyordu ve nakit, ayni ya da emek (ya da bunların hepsi) olarak kira karşılığında lorda aktarılan bir artı sağlıyordu.[108]

Burada sekizinci yüzyıldan itibaren derebeylik rejiminin yayılmasıyla ilişkili *emek hizmetleri* ile halen Geç Antikite malikâne örgütlenme modellerine dayanan *emek-kira ilişkileri* arasındaki daha genel ayrım ortaya konmaktadır.

[106] 900, Serflik Bloch'un kullandığı anlamda yorumlanırsa, örneğin 1975, Bölüm 2.

[107] Bloch 1975, s. 6.

[108] Faith 1997, s. 69-70, harikulade bir pasaj.

Doğu: Kırılganlık

Baber Johansen *The Islamic Law of Land Tax and Rent* [İslami Toprak Vergisi ve Kiralama Hukuku] isimli kitabındaki "Mülk Sahiplerinin Sonu" başlıklı çarpıcı bir bölümde, İslam dünyasının küçük-toprak sahibi köylülüğünün, *ikta* sisteminin gelişimiyle birlikte, onuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortadan kalkmaya başladığını ileri sürer. (*İkta* bu geç anlamıyla elbette nakit-maaş yerine, belirlenmiş topraklarda gelir tahsislerinin tasarruf hakkına işaret ediyordu ve dolayısıyla az çok merkezi bir devleti gerektiriyordu. Sistem, *muqasa, jāgīr vb.* farklı isimler aldığı Hindistan dahil, İslam dünyasının genelinde yaygın bir şekilde kullanıldı). Johansen, daha sonraki yüzyıllarda büyük malikâneler, bu vergi tahsislerinin özelleştirilmesiyle, toprağın alım satımındaki sermaye yatırımlarıyla ve elit mensuplarına özel mülkiyetin karşılıksız hibe edilmesiyle biçimlendirildikçe, bu eğilimin pekiştirildiğini ileri sürer.[109] İslam'ın politik ekonomisinin büyük kısmı, devletin mali egemenliği ile özel mülkiyet taleplerini ve dini kurumların haklarını (*vakıf* hakları) savunan elit mensuplarının kapitalist eğilimleri arasında, özellikle bunların bazen şiddetle rekabet ettikleri ekilebilir topraklar üzerinde, değişen bir denge olarak görülebilir. Bu mücadelelerde, Memluk ve Osmanlı dönemlerinin hukukçuları ikincisini desteklemeye yatkındılar.[110] On beşinci yüzyılda Hanefi müftü İbn el-Humām şaşkınlığını şöyle ifade etmişti: "Toprağın yetiştiricilerin [*zurrā*] mülkiyeti olmadığını göremiyor musunuz? Bu, *kharāj* toprakları olan Mısır toprakları hakkında söylediklerimize rağmen böyledir."[111] Başka bir deyişle, köylülerin vergileri [*kharāj*] ödemeleri artık önemli değildi; vergilerin [*kharāj*] ödenmesinin toprak tapusunun kanıtı olduğu yasal kurgu artık etkin bir şekilde geçersizdi. "Ibn al-

[109] Johansen 1988, s. 81.

[110] Johansen 1988, s. 81 ve sonrası.

[111] Aktaran Johansen 1988, s. 84-5.

Humām'a göre, köylüler kiracı statüsünü ve vergilerini *mukta·* ve hükümdara ödemelerine rağmen, "*kharāj* ödeyenin kalmadığı" fikri topraklarıyla ilgili mülkiyet haklarına artık sahip olmamalarını açıklamaya ve meşrulaştırmaya hizmet etti."[112] Sonraki yüzyılda (on altıncı yüzyıl), Osmanlının bütün toprağı devlet-mülküne dönüştürme dürtüsüne karşı İbn Nujaym'ın toprak sahibi sınıfların mülkiyet haklarını savunması, köylülerin vergileri ödemek açısından yoksul olduklarını ya da toprağı ekip biçmenin mülklerinin tasarrufunu kaybettireceğini ve hükümdarın onların adına bu tür toprakları satmaya yetkili olduğunu ileri sürerek bu savları rasyonalize etmişti. Fakat toprak bir kez satıldığında devlet artık toprağın kullanımı için ekstra ödemeye yetkili değildi, başka bir deyişle, bu tür topraklar vergiden muaf sayılacaktı.[113] Tuhaf bir uslamlama örneğinde İbn Nujaym, toprağın vergiden muaf mı yoksa alıcıların onun için ne kadar ödedikleriyle mi belirlendiğini tartışmaya devam etmiştir, zira vergileri olan toprağa hiç kimse yüksek bir fiyat ödemeyecektir. Vergi muafiyeti, yönetici sınıfın bir mensubu olan toprak sahibinin statüsünün bir işareti olarak görülüyordu. Yüksek fiyatlar ödendiğinde, alıcı "toprağın özel sahibi [*mālik –lahā 'alā l-khuşuş*] olur ve bir ortakçı [*muzāri'*] ya da köylü [*fallāh*] değildir."[114]

Köylülüğün mülksüzleştirilmesini haklı çıkarmak için kullanılan dolambaçlı argümanda ilginç olan şey, yalnızca savın gerisinde yatan kavramsal çerçeve değildir; şöyle ki kırsal dünya toprak sahipleri ve köylülere bölünür ve bunlar köylülüğün kırılganlığı anlamında keskin bir şekilde farklı sınıflardır. Johansen'in belirttiği gibi, "Özel toprak mülkiyeti artık hükümdarın köylülerin

· İslami usullere göre vergi toplayan kişi (ç.n.)

[112] Johansen 1988, s. 85.

[113] Johansen 1988, s. 88-9.

[114] Aktaran Johansen 1988, s. 90: *fi hādhihi l-hālati mālik lahā 'alā l-khuşuşi laisa bi-muzāri' wa-lā fallāh.*

ezeli haklarını onaylaması yoluyla var olmaz",[115] Johansen burada fethin en azından Güney Irak'ta köylülüğün toprak mülkiyetini onayladığı öğretisinden ve genel anlamda *kharāj*'ın özel mülkiyete dayalı bir vergi olduğu ve böylece *kharāj*-ödeyenlerin tam anlamıyla mülk sahibi olduğundan bahseder.[116] Fethin köylülüğün bir tür özgürleşmesine yol açtığı fikri hakkında ne düşünülürse düşünülsün (ki bu bana olasılık dışı gibi geliyor) Johansen'in kitabı bölümün bu kısmında ileri sürmek istediğim genel sav için iyi bir başlangıç noktasıdır. Söz konusu genel sav, Ortadoğu'daki köylülüğü Batı'daki durumdan çok farklı terimlerle düşünmemiz gerektiğidir. 1999'da basılan bir makalemi "Mısırlı köylülüğün özellikle tuhaf, anlaşılmaz bir niteliği olduğundan bahsetmek yerinde olur" iddiasıyla tamamlamıştım.[117] Mısır'a ait belgeler bu ülkeye dair saptama yapmayı daha kolaylaştırsa bile, şimdi bunun bütün Ortadoğu köylülüğü için geçerli olduğuna inanıyorum. Bu genel tez için sırasıyla sınıf-yapısı, ortakçılık ve "malikâne"nin anlamı hakkında *üç sav* ortaya atmak istiyorum. Birlikte ele alındığında bu savlar, dünyanın bu kısımlarındaki, yani Magrep'ten Sind'e kadar her yerde köylülüğün neredeyse mütemadiyen topraksızlığın alacakaranlık kuşağında yaşadığını ortaya koymaktadır. Johansen'in İbn Nujaym tartışması bunun bir biçimini kanıtlamıştır ve şimdi az önce belirtilen bu üç konunun her birine kısaca bakacağım.

Geç Antikite'ye kadar, büyük toprak sahiplerinin yağmalamalarına karşı savunmasız oldukları izole bölgeler ve ekolojik yaşam alanları dışında küçük ve orta köylülük olarak adlandırılabilecek *elle tutulur* bir katmana dair neredeyse hiçbir kanıt yoktur. Doğu Bizans'ta başlıca kırsal sınıfların özet tanımları yalnızca iki grubu içerir, *hoi tōn choriōn* ve *hoi geōrgoi*, ya da *hoi kyrioi* ve *hoi*

[115] Johansen 1988, s. 91.

[116] Johansen 1988, Bölüm 1.

[117] Banaji 1999, s. 213.

geōrgoi[118], yani bir tarafta toprak sahipleri, diğer tarafta köylüler. Ancak bu terimlerin kullanılma biçiminden *geōrgoi*'nin esasında toprak sahibi bir sınıf olmadığı açıktır. Yasaları hazırlayan ya da tarihleri yazan elit mensuplarının nazarında onların kimliğini tanımlayan şey toprak mülkiyeti değildi. Onları kolektif olarak tanımlayan şey kırsal emek gerçeğiydi. Justinian Latince sözcüğün "büyük malikânelerin ve çiftlik işçilerinin sakinleri"[119] olan bir grup işçiyi belirttiğini açıklama zahmetine girmesine rağmen, Doğu'da *kolon*'dan bahsederken *georgos* terimini kullanmanın normal olmasının nedeni budur. Bir üçüncü yüzyıl malikânesinde, *geōrgoi*'ler (tahıl halinde) aylık ücret alan gruplar arasına dahil edilmişlerdi,[120] ve çok daha geriye uzanarak el-Abbadi, *dēmosioi geōrgoi*'yi ya da eski kraliyet toprağındaki köylüleri "büyük topraksız köylü kitlesi" olarak tasvir eder. O zamanlar (birinci yüzyıl) *georgos* sözcüğünün "çoğunlukla toprağı olan bir çiftçiye işaret ettiği"ni ekler.[121] Kısacası tarım tarihçilerinin yapması gereken ilk şey, sözcüklerin tarihin akışıyla ilgili algılara hükmetmelerine müsaade etmek yerine, sözcüklerin anlamını yeniden kurmaktır.

Çoğu İranlı tarihçinin hükümdar ile güçlü bölgesel aristokrasiler arasındaki gerilimler ya da çatışmalarla ilgilenmelerinin dışında, Yakın Doğu Sasaniler'in tarımsal ilişkiler hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yok. Ammianus'da "köleleri ve *plebeii obscuri* üzerinde yaşamın ve ölümün iktidarını"[122] icra eden Sasani üst sınıflarına dair çok ilginç bir atıf vardır. *Bandag*, "köle" ya da

[118] Procopius, *HA* 23.16, 26.17 ve sonrası., *Nov.Just.* 157 (542), *Nov.Tib.* 11 (575), vb. *Nov. Just.* 8'de, praed. (535) *ktētores* ve *geōrgoi* kaydedilen yegâne kırsal gruplardır.

[119] *Nov. Just* 162.2, *tous oikētoras tōn chōrion kai tōn agrōn ergatas. Ergatēs*'in vasıfsız ücretlinin mutat Yunanca terimi olduğunu belirtelim.

[120] *P. Oxy.* XLII 3048 (246).

[121] E-abbadi 1967, s. 219.

[122] Ammianus, 23.6.80: *vitae necisque potestatem in servos et plebeios vindicantes obscuros.* Ammianus'un Julian'ın ordusuyla birlikte Sasani topraklarına seyahat ettiğini belirtelim.

"hizmetçi"nin (*servant*) standart Orta-İran'a özgü terimiydi, fakat ikinci ifadeyi nasıl çevirmemiz (ters yüz etmemiz) gerektiği tam bir muammadır; belki de bu Ammianus'e ait *driyōšān*'ın Latince eşdeğeriydi.[123] *Hizmetçi*, muhtemelen zenginler için çalışma yoluyla hayatta kalan halk kitlelerine ve ayrıca altıncı yüzyılın başında devrimci rahip Mazdek'in desteğini çektiği toplumsal gruplara gönderme yapıyordu. Bunlar (çok sonra!) çıplak yoksunluğu en iyi anlatan Arap kaynaklarında terim bolluğuyla tanımlanır.[124] Patricia Crone, hakkıyla ünlü olmuş bir makalesinde, Mazdek'in özellikle sabit bir parasal vergi getiren mali reformların ardından köylülerden desteğini çektiğini ileri sürmüştür.[125] Fakat bu, elbette, böyle bir grubun (köylülük) altıncı yüzyıl itibarıyla azımsanmayacak derecede var olup olmadığı sorusunu ortaya koyar. Açık olan bir şey varsa o da, Mazdek yanlıları kırda yaşayan topraksızlar *ise*, her şey hesaba katıldığında, Mazdek'in kentli yoksullarının, kıtlık zamanlarında gıdaya erişemeyen ve kadınlara ve bir aile yaşamına ulaşması mümkün olmayan grupları cezp etmiş olması daha olasıdır. Her halükârda geç-Sasani toplumunun fotoğrafı, zengin ile yoksul arasındaki antagonizmanın egemen gruplar açısından sürekli bir endişe kaynağı olduğu son derece bölünmüş formasyonlardan biridir,[126] ve (Arapça üzerinden) özgün Orta-İran metinlerinden kalma en değerlilerinden biri şunu gösterir: bir hükümdar, muhtemelen I. Khusro,

[123] Sundermann 1975, özellikle s. 179.

[124] En çok yankı uyandıranlar *al-muqillīn* (muhtaç) ve *al-fuqarā* (yoksul) idi. Her ikisi de şurada geçer al-Tabari, *Ta'rīkh*, ser. İ, s. 886 = al-Tabarī 1999, s. 132. Al-Tha'ālibī, *Ghurar akhbār mulūk al furs* (Zotenberg), s. 600, Mazdek'in toplumsal tabanını "yoksul [*al-fuqarā*], alt-sınıf [*al-sifla*] ve ayaktakımı [*al-ghaughā*] olarak tanımlar. *Al-du'afā* (çaresiz) bir başka yaygın tasvirdi. Görünen o ki Arap geleneği, Orta-İran terimleri *driyōš* ve *škōh*'un anlamını tercüme etmeye çalışıyordu. Bkz. Sundermann 1976 ve colditz 2000, s. 177 ve sonrası., 190 ve sonrası.

[125] Crone 1991, özellikle s. 32 ve sonrası.; Frye 1984, s. 323.

[126] Örneğin, *Dēnkard* 6.147 zengin ve güçlüyü [*tawānīgān*] hor gören yoksuldan [*tarmenišnīh*] bahseder (Shaked, s. 60).

sınıf antagonizmalarını azaltmak ve yoksulluktan kırılanların aralıksız biatını sağlama almak için yoksulların en yakın aristokrat komşularınca ilhak edilmesini [*ilhāq*] savunuyordu.[127] Tüm bu kaynaklarda işaret edilen yoksulluğun boyutu, kesinlikle Geç Antikite'de Süryanice yazılmış ve onuncu yüzyılın başında İbn Wahshiyya tarafından çevrilmiş, çok önemli bir tarım bilim çalışmasında lanse edilen tarım fotoğrafıyla dikkat çekecek derecede uyumludur.[128] Burada İbn Wahshiyya'ya atfedilen son zamanların esaslı çalışmasının yeni basımına dair bir eleştiride Gunnar Lehmann'ın işaret ettiği gibi, "*Kitāb al-filaha an-nabatīya*'nın kırsal kitlelerinde Marx'ın açısından "serbest" tarım işçilerini ele alıyoruz. Orada resmedilen nüfus *sadece büyük malikâne tarafından istihdam edilir, arazide hiçbir payı yoktur*."[129] Güney Irak'ın fethi zamanında Arapların aslında varlıklı bir küçük toprak sahibi köylülüğe rastlamamaları, buna karşın küçük bir üst tabaka olan *dehqān*'ların köyleri yönetmesi ve malikânelerin esas olarak Aramice konuşan "kiracılar"[130] tarafından ekip biçilmesi, Abū Yūsuf'un *Kitāb al-kharāj*'ında anlatılan bir gelenekle ortaya konur. Şöyle ki, "Umar b. El-Khattāb öncelikle el-Sawād'ın [topraklarını] Müslümanlar arasında dağıtmak istemiş ve bir nüfus sayımı organize etmiştir. Malikânelerin her birinin toprak sahibi iki ya da üç kiracı (*al-ithnain wa-l-thalātha min al-fallāhīn*) alacağı kararına varılmıştı ve Khattāb neticede toprak dağıtımına devam etme-

[127] Grignaschi 1966, s. 99, Sundermann ile birlikte 1976, s. 175.

[128] Yakın dönem çalışmalar için bkz. El Faïz 1995 ve Hämeen-Anttila 2006; Arapça çevirmen hakkında bkz. Fahd, "Ibn Wahshiyya", *Enc. Islam.*, 2. basım, Cilt 3, s. 963 ve sonrası.

[129] Lehmann, El Faïz eleştirisi (n. 126), *JESHO* 40 (1997), s. 117 ve sonrası., 119'da; italikler benim. Fahd, *Kitāb*'ın Leiden el yazılarının 1264 sayfa olduğuna işaret eder!

[130] Al-Tabarī içerisinde, *Ta'rīkh*, dizi. İ, s. 2426, 1. 13 ve sonrası., Shirazadh, Sābāt'ın *dehqān*'ı, köylüleri yaygın anlamıyla 'Perslerin, belki de saf hizmetçilerin *ulūj*'u olarak tasvir eder. Al-Tabarī'nin Sasani köylülüğünden geriye kalanlar için genelleyici *al-fallāhīn*'i kullanması, malikânelerin nasıl yapılandıklarına ya da emeğin nasıl örgütlendiğine dair hemen hemen hiç tüyo vermez.

meye karar vermişti.[131] Kısacası bağımsız bir köylülük, Sasani İmparatorluğunun merkez bölgelerinin başlıca özelliği değildi ve hem burada hem de Bizans kontrolündeki Doğu Akdeniz'de topraksızlık ile büyük ve orta ölçekli toprak sahiplerine bağımlılık yaygındı. Nitekim *proleterleşme* bir yanda Batı'da köleliğin adım adım çözülmesi ve yedek işgücünün (emek-kira ilişkisi) yapısal oluşumundan, öte yanda tahliye tehdidinin daha güçlü bir kontrol aracı olduğu Doğu'da köylülüğün yaygın topraksızlığından ileri gelen *Doğu'da ve Batı'da çok farklı biçimler aldı.*

Doğu ile devam edersek, ikinci göze çarpan özellik, orada hüküm süren ortakçılık türüdür ve onun düpedüz her yerde hazır ve nazır olmasıdır. Stefan Waszyński, altıncı yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar Mısır kira kontratlarındaki belirsiz sürelerin sıklığını belirttikten sonra, toprak sahibinin dilediği zaman tahliye edebildiği Bizanslı ortakçıların açıkça ücretli hale geldikleri sonucuna ulaşıyordu, ki bu bana da doğru gelmektedir.[132] Hiçbir modern papirüs bilimci bu görüşle ciddi biçimde çelişen bir şey yazmamıştır, zira mülk sahibinin keyfine tabi olan kiracıların tamamen toprak sahiplerinin insafına kaldıkları çok açıktır. Dolayısıyla, *geōrgoi*'ler, ister *kolon* ya da daimi çiftlik-işçileri (bakınız n. 119) olarak büyük malikânelere "bağlı" olsunlar, isterse de ortakçı ya da mülk sahibinin keyfine tabi kiracılar olarak çalışsınlar, ortak topraksızlık şartları ve işverene tam bağımlılıklarıyla bağlanmışlardı. İslami dönemde öne çıkan Doğu Akdeniz ortakçılığının özelliği işte *budur*. Bunu örnekleyen iki pasaj şunlardır: *'Ard al-hauz* olarak adlandırılan bir toprak kategorisini ya da hükümdarın mülküne [*hauz*] giren ve onun tarafından el konulan top-

[131] Abū Yūsuf, K. *Al-kharāj*, s. 21 (1885 basımı), çev. Ben shemesh 1969, Cilt 3, s. 97.

[132] Waszyński 1905, s. 92, özellikle "im Grunde genommen ist dieser demütige *georgos* kein Pächter mehr . . . er ist zum Mietling, zum Lohnarbeiter geworden, den der Grundherr nach Belieben hinauswerfen kann"; *epi'hoson chronon boulei* ("dilediğin herhangi bir dönemde") ibaresi hakkında.

rakları tartışan dokuzuncu yüzyıl Iraklı hukukçu al-Khassāf şöyle yazar: "*Hauz*, Sultan'ın el koyduğu [*hāzahu*] bir şeydir. Ortakçıları [*muzāri'ūn*] oraya taşır, böylece *hauz* ekip biçilebilir. Bu şekilde Sultan'ın dilediği zaman kovabileceği ırgatları [*akara*] olurlar."[133] Ebū Yūsuf, farklı tarım sözleşmeleri türlerinin tartışmasında özellikle konumuzla alakalı iki şey tasvir eder. Bunlardan birine *muzāra'a* denir ve kiracının mahsulün üçte ya da dörtte birini aldığı bir sözleşme olarak tanımlanır.[134] Diğeri, *muzāra'a* olarak adlandırılmayan aşağıdaki gibi betimlenir: "Bir toprak sahibi biraz toprak ekip biçmesi için bir köylü kiralar ve köylüye ücret olarak ürünün altıda ya da yedide birini vaat ederek bütün masrafı üstlenir."[135] Ebū Hanīfe ve Şāfi[136] gibi hukukçular tarafından sözleşmenin yapıldığı zamanda "kira"nın olmadığına ve bilinmediğine dair önemli hukuki dayanaklar temelinde reddedilse de, El-Khassāf'dan beri ortakçının [*muzāra'a*] büyük malikânelerde yaygın olduğu aşikârdır. Ortakçının yasallığını savunan hukukçular, ülkelerinde ticaretin yürütülme yolunun [*ta'āmul*] parçası olduğu yönündeki pratik zemine dayanarak onu savundular. Ortakçılığın bu daha sonraki Hanefi modelleri, toprak sahibinin talebini, mülkiyetini (mesela tohum) genişletme ihtiyacı temelinde ve işçinin talebi de yalnızca sözleşme temelinde üründen pay talebine dayandırılarak, emek ile sermaye arasında açık bir fark gözetir.[137] İslam dünyasının büyük kısmında *muzāra'a*'nın genellikle dörtte birden yedide bire değişen kâr paylarını kapsamasının, bu sözleşmelerin aslında bir emek kiralaması olarak anlaşılmasıyla bağlantılı olduğunu öne sürüyorum. Ortadoğu tari-

[133] Aktaran Johansen 1988, s. 14.

[134] Ebū Yūsuf, *K. Al-kharāj*, s. 52, 1.1: *muzāra'a bi-l-thulthi wa-l-rub'*, Ben Shemesh tarafından yanlış bir şekilde "mülk sahibi ürünün üçte ya da dörtte birini alır" şeklinde çevrilmiştir, 1969, Cilt 3, s. 115, krş. Haque 1977, s. 327.

[135] Ebū Yūsuf, *K. Al-kharāj*, s. 52, 1.4 ve sonrası., Ben Shemesh ile birlikte 1969, Cilt 3, s. 116, oysa *fa-yad'uu akār* "bir işçi kiralar" şeklinde daha iyi çevrilir.

[136] Johansen 1988, s. 52-3.

[137] Johansen 1988, s. 63; Haque 1977, s. 325.

hinin en çeşitli dönemleri boyunca onların saf azmi, dünyanın bu kısmında köylülüğün alışılmışın dışında kırılgan doğalarının da bir göstergesidir. Alan Richards'ın söylediği gibi, "Köylüler çoğunlukla emek güçlerinin dışında verecekleri çok az şeye sahip oldukları için, pamuk hasadının genellikle yalnızca dörtte birini ya da beşte birini almaları şaşırtıcı değildir."[138] Nabulsi'nin on üçüncü yüzyıl Mısır'ında *murābi'ūn* ya da dörtte bir ortakçı, diğer kiracı türlerinden daha aşağıda yer alıyordu, bundan dolayı Sato, onları "tarım işçilerinden oluşan bir sınıf" olarak tasvir eder.[139] *Murāba'a Doğu* Akdeniz ülkelerinde yaygındı, *khammāsa* ise daha çok Kuzey Afrika'da yaygındı.[140] Albert Nouschi, Fransız işgali altındaki Cezayir'e dair etkileyici çalışmasında *Khammé*'leri "proleterler"e dahil etmişti.[141] Öte yandan Avrupalı göçmenlerin 1840'lardan itibaren beraberlerinde getirdiği sermaye akışı, Cezayir toplumunun bütün kabilelerini parçalayan ve köylülüğün geniş kesimlerini köklerinden ayırarak yeni bir topraksız işçi türü yaratan farklı bir *proleterleşme* türü, örgütlü bir mülksüzleştirmeydi (*kolonlar* yoksullaştırmanın en iyi pasifleştirme aracı olduğuna karar verdiğinde, toprağa el koymalar Cezayir nüfusunun üçte birini etkilemişti.)[142] Üzerinde durmaya çalıştığım kırılganlık on dokuzuncu yüzyılın büyük kısmını ve erken yirminci yüzyıl sömürgeciliğini niteleyen örgütlü emek-piyasalarının oluşumun-

[138] 1890-1914 dönemi hakkında, Richards 1982, s. 68.

[139] Sato 1997, s. 219.

[140] Firestone 1975, s. 8 "onun emeğine atfedilen düşük değerden ötürü ortakçı gerçekte topluluk (*association*) içerisinde hiçbir kontrol sahibi değildi. Bundan dolayı, bazı hukukçular ürünün bir hisse-ücreti sözleşmesi ve dolayısıyla haram olduğunu savundu." *Khammé*'ler hisse olarak ürünün beşte birini alıyorlardı.

[141] Nouschi 1961, s. 164.

[142] Nouschi 1961, s. 306, 448-9, 403 ve sonrası.; *proleterleşme* s. 511. Krş. Sartre 1960, s. 674-88, *sistemin* eylemsiz şiddetinin var olan bir toplumu parçalamak ve aslında tarımsal "yoksullardan ve kronik işsizlerden oluşan bir alt-proletarya" yaratmak [*réaliser*] üzere tasarlanmış somut işleyişler (katliamlar, hukuki müdahaleler vb.) içerisinde kök saldığını ileri sürer.

dan farklıdır. Sömürgeciliği bu anlamda hiç tanımayan İran'da bu daha iyi lanse edilir, Ann Lambton'ın işaret ettiği gibi:

> İran'daki köylü nüfusun büyük çoğunluğu ... küçük bir azınlık olan köylü arazi sahiplerinden değil, ekin-paylaşan köylüler ya da kiracılar ile "topraksız" işçilerden oluşur. Bu bölümün konusu arazi sahibi köylülerdir. Onlar da aslında topraksızdırlar, fakat yazılı ya da çoğu kez sadece sözlü bir sözleşme vasıtasıyla, belli bir arazi parçası belirtilen veya belirtilmeyen bir zaman dilimi karşılığında ekin-paylaşma temelinde kendilerine bağışlanır. Köylü, tohumu, çeki hayvanını ve tarım aletlerini, ya da emeğin yanı sıra bunlardan birini veya ikisini temin ederken, topraksız işçiye de ekinden pay ödense bile, yalnızca tedarik etmesi ve istendiğinde kapı dışarı edilebilmesi nedeniyle ekin-paylaşımında fark gözetilir.[143]

Burada betimlenen iki grup arasındaki ayrım sabit bir ayrım olmadığı için, tarihsel olarak ifade edilen ve Geç Antikite miraslarının bağlı emek gücünü sonraki köylü-kiracı ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla birleştiği Batı'nın aksine, Ortadoğu'daki köylülüğün doğası hakkında yaptığım genel tartışmanın net bir özetidir bu.

Savımın üçüncü ve son dayanağı, Yakın Doğu'nun büyük kısmında "malikâne" sözcüğünün anlamıyla ilgilidir. Keskin bir şekilde kutuplaştırılmış tarımsal yapısı gibi bu da, en iyi, Müslüman dünyasında varlığını sürdüren bir Geç Antikite mirasıdır, fakat Bizans ya da geç Roma eşdeğerlerinden çok Ermeni ve Sasani toprak sahipliği geleneklerini resmeder. Aklımdaki toprak sahipliğinin biçimi, köylerin mülkiyetini (genellikle bütün köyleri ve çoğu kez birden fazla köyü) içine alır ve geç beşinci yüzyıldan yedinci yüzyıl papirüslerine kadar görülen Bizans'ın büyük malikânesiyle keskin bir tezatlık gösterir. Bu makalenin başında işaret ettiğim gibi, Bizans malikânesi işçilerini gözle görülür bir şekilde köylerden uzak malikâne-yerleşimlerinde gruplandırmıştı ve asla onlarla iç içe geçmemişti. Bu yerleşimlere *epoikia* dendiği

[143] Lambton 1953, s. 295; vurgu bana ait.

için, bu malikâne türünü "*epoikion*-türü" olarak betimledim.[144] Bu kesinlikle on dokuzuncu yüzyıl Mısır'ında tomurcuklanan *ezba*-malikâneleriyle örtüşür, zira toprak giderek yeniden-özelleştiriliyordu ve egemen gruplar hep birlikte pamuğa yatırım yapıyordu. Papirüs bilimi bulgularının çarpıcı özelliği, geç antik Mısır'daki köylerin mülkiyetine belli belirsiz benzeyen bambaşka bir şeyin olmamasıdır. Procopius bunun tam aksine imparator Justinian'ı (530'ların başında) "kendisine Ermenistan'ın belli köylerini [*kōmai*] hediye etmeyi" ikna eden Ermeni bir işbirlikçiden bahseder. Procopius bu işbirlikçinin malikânelerin [*chōriōn*] "sahibi" [*kyrios*] haline geldiğini söyler.[145] Bu adam Sasani yanlısı bir grup tarafından öldürüldüğünde, Justinian aynı köyleri yeğeni Amazaspes'e vermişti.[146] Bana kalırsa bu, Michael Morony'nin söz konusu toprak sahipliği türünü "köy malikâneleri" olarak tasvir ettiği bir makalede ileri sürdüğü gibi, esasında bir Sasani geleneğiydi.[147] Nitekim Hormozdān, Uthmān'ın daha sonra *ikta olarak* (klasik anlamıyla toprağın her türlü imtiyazı) Said bin Ebu Wakkas'a bağışladığı bir köye sahip oluyordu.[148] Beşinci yüzyılın ortasında bir başka aynı derecede güçlü bir Sasani şahıs Mihr Narseh, dört köyün ve köylerin etrafındaki bostanların "kurucusu" olarak tasvir edilir[149] ve daha da önce, dördüncü yüzyılda, II. Shapur, Buhara yakınındaki Vardāna köyünün "kurucusu" olarak betimlenir.[150] Aslında küçük bir İranlı aristokrasinin Samani

[144] Banaji 2007.

[145] Procopius, *BP* 2.3.1-2 (Dewing, *History of the Wars*, Cilt 1, s. 270).

[146] Procopius, *BP* 2.3.3 ve *PLRE* IIIa 54.

[147] Morony 1981.

[148] Balādhurī, *Futūh al-buldān*, s . 272 = Hitti 1916, s. 431; Ebū Yūsuf, *K. Al-kharāj*, s. 35, Ben Shemesh 1969, Cilt 3, s. 77.

[149] El-Tabarī, ser. İ, s. 87 = El-Tabarī 1999, s. 104-5 şöyle biter: "Bahçeleri ve ateş tapınakları olan bu köyler aralıksız bir şekilde bugüne dek bilinen, torunlarının elinde kaldı; burada "bugün" ifadesi kesinlikle el-Tabarī'nin Sasani kaynağından alınmıştır ve onun kendi dönemini kastetmez.

[150] Narshakhī, *Tārikh-i Bukhārā*, s. 44-5; Narshakhi 1954, s. 32.

dönemine kadar ayakta kaldığı Buhara'daki gelenek, Narshakhī'nin yegâne örneğinin on ikinci yüzyılın başında yapılan Farsça çeviri olduğu bir onuncu yüzyıl çalışması, *History of Bukhara* [Buhara Tarihi] çalışmasında fazlasıyla doğrulanır. Çalışmada geçen bir pasajda Buhara ve Yukarı Farāvāz nehri üzerindeki 75 kadar "özel" köyün [*dīhe khās*] alımı ve satımından bahsedilir.[151] Bu geleneğin hem tipik "büyük toprak sahipleri"nin Lambton tarafından, 1940'ların sonlarında bile, köylerin sahipleri olarak tanımlandığı (belli istisnai örneklerde sayıları üç kişiye ulaştığı ileri sürülen, "malikâneleri müstakil köylerden birkaç köye değişen" *Umdeh mālikīn*'ler) İran'da[152], hem de (çoğunluk üzerindeki hakları, en azından teknik olarak, esas itibarıyla mali olan ve "mülk sahipliği" modelinin ortak talepler hiyerarşisine daha az özbeöz ve yakın olan diğer köylerin tersine[153]) -şaşırtıcı bir şekilde *dehāt-i-tāluqa* olarak bilinseler de- büyük *zemindarların özel* ya da ayrıcalıklı mülklerinin olduğu Babür döneminin *zemindar* köylerinde ayakta kaldığını öne sürüyorum. Köy mülkiyetinin on dokuzuncu yüzyıl Mısır'ında da yaygın olduğu görülür[154]; *'uhda* teriminin gösterdiği gibi köy mülkiyeti, Muhammed Ali'nin (1814'de feshettiği) *iltizām* sistemini kısmen de olsa zorla restorasyonundan ve borçlarını üstlendikleri köyleri özel mülkleri sayan *multa'ahhidūn* ya da vergi-çiftçileri (daha doğrusu "vergi-garantör-leri")[155] eğiliminden gelişmiştir. Nitekim Baer şuna işaret eder: "Muhammed Ali zamanındaki pek çok gözlemci sistemin fellahları düpedüz *uhda* için çalışan işçilere dönüştürdüğünü belirtir." Artin, "Abbas'ın tüm mülkiyet haklarını birkaç *multa'ahhidūn*'a bağışladığını" ileri sürer.[156] Üstelik egemen ailenin

[151] Narshakhī, *Tārīkh*, s. 18, 21, 22, 75; Narshakhī 1954, s. 13-16, 54.

[152] Lambton 1953, s. 266 ve aslında 13. Bölümün tamamı.

[153] Örnein Grover 1965, özellikle s. 266 ve sonrası.

[154] Baer 1962.

[155] Alleaume 1999, s. 336.

[156] Baer 1962, s. 15, *al-uhda*'yı "büyük malikânelerin oluşumu için yenilenmiş bir temel" olarak tartışır.

çiftlikleri köylülerin terk etmiş oldukları köylerden meydana geliyordu. Bu köylerin bazıları çok genişti; örneğin "İskenderiye yakınındaki Saīd at el-Khazzān 20.000 feddan'ı kapsıyordu.[157] Mısır örneği, ağırlıklı olarak İran/Sasani'lerden devralınan ve İslamın yayılmasından sonra *köylerin* egemen elit mensuplarına bağış aracılığıyla, ya toprak-bağışları [*iqtā'āt, qatā'i'*] ya da daha sonra nakit-maaşların bedeli olarak ve yine daha sonra vergi-çiftlikleri olarak yaygınlaştırılan bir model olduğunu gösterir.

Bu toprak sahipliği biçiminin can alıcı noktası, köylü kitlesini etkin bir şekilde çeşitli adlarla anılmaya başlayan büyük toprak sahiplerinin keyfi iktidarına ve tahakkümüne terk etmesidir. Genel olarak Yakın Doğu/İslam dünyasına ait "malikâne", geç Roma'dan miras alınan ve Karolenjlerin yönetiminde çift yönlü malikânelere ya da köşklere dönüştürülen yekpare ve ayrık toprak bloklarından çok, köylerin kontrolü (ve genellikle mülkiyeti) anlamına geliyordu. Bir kere daha bu sav, benim genel maksadımı destekler, dünyanın bu kısımlarında köylülük, ya da onun epey bir kısmı, her zaman topraksızlığın gölgesi gibi takip ettiği mülksüzleştirmenin sınırında yaşamıştır. Yine de son bir kayıtlama getirecek olursak; köylülük ile topraksızlık arasındaki bu tarifi zor sınırın modeli, varlıklı bir köylülüğün varlığını olanaksızlaştırmaz; bu, aksine, köylü-elitinin neden küçük, son derece konsantre, muhtemelen endogami ve hatta kuşaklar boyu sabit bir grup olduğunu açıklar[158]; ikincisi, Mısır'ın *ezbas*'lar ve Sasani İran'ın *dastgird* ile gösterdiği gibi, daha "Batılı" anlamda malikânelerin gelişimine imkân verir. [2009]

[157] Baer 1962, s. 18.

[158] Örneğin, Cuno 1984.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İSLAM, AKDENİZ VE KAPİTALİZMİN YÜKSELİŞİ

Sermayenin Tarih Yazımları

Kapitalist kökenlere ilişkin anlayışımız, fazlasıyla "geçiş" tartışmasının egemenliğinde olmuştur. Marksistler, kökenlere dair ilk tartışmanın aslında Sombart'ın *Modern Kapitalizm*'inin ilk basımıyla ve onun, tarımsal zenginliğin ya da toprak-rantı birikiminin Avrupa'daki kapitalist yayılmayı finanse eden asıl zenginlik kaynağını sağladığı yönündeki temel argümanına verilen çeşitli yanıtlarla başladığını unutma eğilimindedir. Sombart'a göre Avrupa'nın aristokrasileri, sanayi-kapitalizminin gelişiminde öncü rolü oynamıştı ve *Kolonialkapitalismus* [sömürgeci-kapitalizmi] bile büyük ölçüde bu "aristokratik işletmelerin" eseriydi.[1] Sombart'ın tezine ilk sistematik cevap, Jakob Strieder'in ufuk açıcı ve bazı açılardan halen eşsiz kitabı *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*'den (1914) geldi. Strieder sanayideki, özellikle madencilikteki, ilk büyük ölçekli kapitalist işletmelerin finansmanının tüccarlar tarafından sağlandığına ve kontrol edildiğine; on beşinci ile altıncı yüzyılların Güney Almanya madencilik sanayinin buna kanıt teşkil ettiğine fazlasıyla inanıyordu.[2] Strie-

[1] Sombart 1916, s. 865.

[2] Strieder 194.

der'in argümanı üç açıdan dikkate değerdir: birincisi, madencilik sanayisinin modern kapitalizmin gelişiminde belirleyici bir rol oynaması; ikincisi, tüccarların büyük işletmeler *yaratması*, yani, üretimin ve sanayinin örgütlenmesine dahil olmaları; ve son olarak, ticaret-kapitalizminin, yüzyıllar önce Venedik'te, Floransa'da ve "erken kapitalizmin" diğer merkezlerindeki kapitalist ruhun kökeninde yattığı yönündeki daha genel tez. Bu tezlerin sonuncusu, Strieder'in 1929'da yayınladığı "Erken Avrupa Kapitalizminin Kökeni ve Gelişimi" isimli bir makalenin odak noktası oldu. Strieder burada bir dizi sanayide (yünlü mallar, ipek dokumacılığı, keten ihracatı ve metal sanayi) "ihracat ticaretini organize eden ve işçiye şu veya bu şekilde faydası dokunan tüccarın, önceden bağımsız zanaatkârların elinde bulunan sanayilerde kontrolü ele geçirdiğini" ileri sürüyordu.[3] Bu evrim elbette özellikle İtalya'da "antik dünyadan miras alınan para ve kredi ekonomisi biçimlerinin *canlılıklarını koruduğu*" yerde gelişmişti.[4] Bu bilhassa ilginç bir fikirdir çünkü Geç Antikite'nin mirasları burada dolayımsız olarak değerlendirilir. Antik dünyadan Ortaçağ kapitalizmine uzanan aralıksız bir yakınlık ilişkisi vardır ve hikaye tamamen Avrupa'ya özgüdür.

Aynı yıl Earl Hamilton artık ünlü olan şu argümanını ileri sürüyordu: Modern kapitalizmin doğuşuna birçok "faktör" katkıda bulunurken, bunların arasında başı çekenler, keşifler ve "Amerikan madenlerinden muazzam altın ve gümüş akışıydı."[5] Hamilton'ın ana tezi elbette Atlantik-ötesi akışların bir fiyat enflasyonunu tetikleyerek işverenlerin kârlılığını yükselttiği yolundaydı, fakat o, Portekiz, Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın, Meksika ve Peru'dan muazzam değerli maden akışı ve bu ülkelerin söz konusu madeni kütlesinden en büyük payı alabilmeleri sayesinde doğuda kendi ticari genişlemelerini finanse edebildiklerini ileri

[3] Strieder 1929, s. 3.

[4] Strieder 1929, s. 5.

[5] Hamilton 1929, s. 344.

sürerek, Amerikan hazinesi ile Doğu Hindistan ticareti arasında rastgele bir bağlantı olduğunu ileri sürüyordu.[6] Yine de Strieder'in aksine, tüm bu gelişmeler basitçe "modern kapitalizmin" doğuşundaki "faktörler" olarak, yani sermayeyi *önkoşul olarak gerektiren* hareketlerden veya işletmelerden ("uyumlu pratikler")[7] ziyade sermayenin önkoşulları olarak görülüyordu.

> Ümit Burnu güzergâhı aracılığıyla Baharat Adaları ticaretinden kâr sağlayan ilk ulus Portekiz ve Amerikan altın ve gümüşünü teslim alan İspanya kapitalizm doğrultusunda hiçbir kayda değer ilerleme göstermedikleri için, Doğu Hindistan ticareti ve Amerikan hazinesi ile modern kapitalizmin doğuşu arasındaki yakın bağlantı görmezlikten gelindi ya da büyük ölçüde yok sayıldı.[8]

Hamilton, "kapitalizm doğrultusunda hiçbir kayda değer ilerleme olmadığını" söylediğinde, açık bir şekilde *sanayi-kapitalizmi*ni kasteder. Bununla birlikte Hamilton'ın asıl katkısı Atlantik'e dikkat çekmesiydi. 1932 itibarıyla Portekizli tarihçiler Atlantik kıyı bölgesi ülkelerinin "modern kapitalizmin gerçek kurucuları" olduğunu ileri sürebiliyordu.[9] Modern kapitalizmin önemli merkezleri Lizbon ve Anvers idi. Veiga-Simoes son derece kışkırtıcı bir formülasyonda şöyle yazar: "Yeni ticari yaşamın bütünü ve hatta kapitalist sistem esasında 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başındaki Portekiz ekonomi politikasından kaynaklanır."[10] Bunun *temelde* doğru olduğunu ve kapitalizme dair "geçiş" tartışmasında ifade edilenden daha enternasyonalist bir tarih yazımının teorik özünü oluşturduğunu ileri sürüyorum.

Portekiz, Atlantik'i Akdeniz'e tabi kılarak, sonrasında Akdeniz'i Atlantik'e tabi kılarak ticaret-kapitalizminin iki evresinde de

[6] Hamilton 1929, s. 347.

[7] Sartre 1960, s. 235-45, Braudel ve Hamilton'ın eserine atıfla.

[8] Hamilton 1929, s. 356.

[9] Veiga-Simoes 1932, s. 291.

[10] Veiga-Simoes 1932, s. 295.

boy gösterir.[11] Bununla birlikte Portekiz'in emperyal macerası İslam'ın ticari ağlarıyla çatışmasıyla, bu ağları uluslararası planda zayıflatma çabası olarak başlar. Manuel Nunes Dias, "Modern Kapitalizmin Kökenlerinin İncelenmesine Katkı" altbaşlıklı harikulade ve epey ihmal edilen *O Capitalismo monárquico Português (1415-1549)* kitabında şunu ileri sürüyordu: "Karanlık Deniz'in fethiyle birlikte Avrupa kendi ilerlemesini zincire vuran Akdeniz çerçevesini alaşağı etti. Yerine Büyük Okyanus'ta Avrupa'nın kapitalizmine güç sağlayan motorunu getirdi."[12] 1415'de Ceuta'nın zaptının arkasında "geç ortaçağların yeni başlayan ticaret-kapitalizminin" bütün ağırlığı ve Afrika altınına sonu gelmeyen düşkünlüğü yatıyordu.[13] 1440'da burjuvazinin Dom Pedro'yu Portekiz tahtına çıkaran politik zaferi, Afrika'nın Atlantik kıyısı boyunca, toprak-temelli emperyalizm üzerinde denizciliğin stratejik zaferi anlamına gelen ve Denizci Henry'nin Sudan-Sahara trafiğini çöl güzergâhından Atlantik'e çevirme politikasını hayata geçirmesini sağlayan yoğun bir faaliyet dönemini başlattı. Portekiz, Atlantik'i aşamalı "zaptederek", "Hıristiyan Batı'nın gelişmekte olan ticaret-kapitalizminin aktif temsilcisi" olarak ortaya çıktı.[14] II. Dom João 1841'de tahta çıktığında, Portekiz Avrupa'nın ilk sömürgeci gücü, askeri kalelerin desteğinde en uzak ticari kurumların [*feitorias,* "fabrikalar"] "kapitalist devriminin itici gücüydü." Portekizliler, Kraliyetin özel birleşimi dahilinde önem derecesi düşürülmüş Haçlı geleneğini ve ana uluslararası merkezi, modern kapitalizmin "idare merkezlerinin" bulunduğu Anvers'de, Dias'ın "monarşik kapitalizm" olarak adlandırdığı ticaret-kapitalizmini kullanarak "modern sömürge sisteminin öncüleri" haline geldiler. São Jorge da Mina'dan yüklenen altın, Por-

[11] Braudel'in deyişiyle "kuzey, Atlantik, uluslararası kapitalizm", Braudel 1975, Cilt 1, c. 510; 228; ifade s. 640'dandır.

[12] Dias 1963, Cilt 1, s. 37.

[13] Dias 1963, Cilt 1, s. 57 ve sonrası., özellikle s. 65.

[14] Dias 1963, Cilt 1, s. 148-98.

tekiz'in kredi derecesini arttırdı ve Doğunun genişlemesi için gerekli altyapıyı yaratarak monarşinin iktidarını pekiştirdi.[15]

Braudel'in bile büyük ölçüde göz ardı etmiş gibi göründüğü, 1097 sayfalık bir kitabın hakkını veren bir özet değildir bu. Dias'da dikkat çekici olan, kapitalizmin *başlangıcından beri* bütün yönleriyle uluslararası bir sistem olması ve Portekiz'in yüz yüze geldiği sorunların *bütün* Avrupa kapitalizminin çözmek için can attığı problemler (her şeyden önce altın kıtlığı) olması değildir. Portekiz'in Atlantik'e yayılmasının aslında hem Sahra altın ticaretindeki egemenliği, hem de Hint Okyanusu'ndaki tekeli açısından İslami ticaretin üstünlüğüne bir saldırı olarak başlaması çok daha az rastlanan bir fikirdi. Geç Antikite'nin mirasları, İslam ve İtalyan kent cumhuriyetleri tarafından farklı yollardan telafi edilmişti; üstelik Avrupa kapitalizminin dinamikleri *bu* totalizasyonları anlama çabası olmadan kavranılamaz. Bu noktada geç 1960'lar iki önemli katkıyı fark etmiştir. Giorgio Cracco, *Società e stato nel medioevo veneziano* (*secoli xii-xiv*) eserinde on ikinci ve on üçüncü yüzyılların Venedik cumhuriyetindeki ticaret-kapitalizminin gücüne (servetleri uluslararası ticaretle bağlantılı kapitalistlerin oluşturduğu bir oligarşinin komün üzerindeki acımasız tahakkümüne) dair harikulade bir analiz geliştirmişti. Venedik cumhuriyeti, on üçüncü yüzyılın ortaları itibarıyla ticari ekonominin toplumsal ve politik tabanını daraltan devasa bir sermaye yoğunlaşmasına ve Doğu Akdeniz trafiğiyle doğrudan ilişkili olmayan bütün sektörlerin acımasız bağımlılığına dayalı bir *stato dei mercanti*,· bir *stato dei grandi capitalisti*'idi.··[16] Son olarak, 1969'da basılmış bir makalede Subhi Labib, "Müslüman Akdenizliler (Batı'nın aksine) büyük ölçüde Geç Antikite'nin devam eden geleneklerini geliştirebildikleri için, kapitalizmin Batı'dan çok daha

[15] Dias 1963, Cilt 1, s. 211-12, 218-25; Cilt 2, s. 260-7.

· [İta.] Tüccarlar Zümresi (ç.n.)

·· Büyük kapitalistlerin devleti (ç.n.)

[16] Cracco 1967, s. 201.

önce İslami bölgelerde gelişebildiğini" ileri sürüyordu.[17] Labib "İslami kapitalizm"den, "İslam'ın Ortaçağ kapitalist ticareti"nden, "ticaret yapan şirketler"den, kambiyo senetlerinden, büyük işletmelerden vb. bahsediyordu ve devletin bu yapıları ayakta tutmaktaki acizliğinin Geç Ortaçağ'da bu yapıların zincirleme çözülmesine yol açtığını düşünüyordu.

Ticaret-kapitalizminin Marksist Teorisine Doğru

Marx'ın *Kapital*'i sanayi sermayesinin önceliğine dayanır. Bunun anlamı şudur: sanayi-kapitalizminin gelişimiyle birlikte,

> daha önce görülen sermayenin diğer türleri ... ona bağımlı kılınmakla ve *buna bağlı olarak onların işleyiş mekanizmaları içerisinde başkalaşmakla* kalmaz, artık onun temelinde yollarına devam eder, yaşar ve ölürler, bu temelde birlikte durur ve birlikte düşerler.[18]

Tüccar ya da "ticaret-kapitalizmi",[19] her türlü bağımsız varoluştan yoksun, basitçe sanayi sermayesinin "dolaşım faili",[20] sanayi sermayesinin bir "biçimi" ya da "kolu"dur. Görünen o ki Marx, ayrıca sanayi-kapitalizmi altında, ticari sermayenin giderek "depolama, sevkiyat, nakliye, dağıtım ve perakendecilik gibi *kendisine bağlanabilecek* bütün *heterojen işleyişlerin* elinden alındığını ve satmak için almaya dayalı gerçek işlevine hapsedildiğini" ileri sürer.[21] Nitekim "ticari sermaye" sanayi sermayesinin dolaşım fonksiyonlarının özel bir biçimidir ve onunla ilgili bağımsız bir sistem yorumu yapılamaz. Fakat ticari sermayeye ilişkin *bu* anlayış açıkçası kapitalizmin daha erken tarihine egemen olan uluslararası tüccarlar ya da tüccar-finansçılarla bağdaştırılan tarihsel

[17] Labib 1969, s. 80.
[18] Marx 1978, s. 136, vurgu bana ait.
[19] Marx 1981, s. 406.
[20] Marx 1981, s. 403.
[21] Marx 1981, s. 395, vurgu bana ait.

yörüngelere uymaz. Bu, ticaret-kapitalizminin doğası ve fonksiyonlarının, sanayi sermayesinin döngüsünü ya da büyük ölçekli sanayinin hakimiyetini koşul olarak gerektirdiği yönünde bir tanımdır. Nitekim yalnızca on dokuzuncu yüzyıl kadar geç bir tarihte gerçekleşen bir durumdu bu. Marx'ın yalnızca on dokuzuncu yüzyılda gelişen kapitalist ekonomi türü için geliştirdiği bir ticari sermaye nosyonunu kullanarak bir kapitalizm tarihinin yazılabileceğini düşünmek bana mantıkdışı geliyor. Pratikte elbette büyük ölçüde olup biten budur. Bunun en çarpıcı örneği "ticaret-kapitalizminin" Pokrovskiy bataklığından alaycı bir şekilde bahseden Maurice Dobb'tur.[22] Dobb, kapitalizmi esasında ulusal bazda düşünüyordu ve kapitalizmin kökenlerini İngiltere'ye özgü faktörler açısından anlamaya çalışmıştı. Burada metodolojik bir çıkmaz yürürlüktedir. Açık bir şekilde savunulamayan bu tür savların dışında, kapitalizmin geçmişiyle yüzleşmek konusunda Dobb'tan etkilenmiş Marksistlerin kişisel acizliğini açıklayan tarih ve mantığın afallatıcı bir karışıklığıdır bu: "Kapitalist sistem İngiltere'de doğdu. Kapitalizm erken modern dönemde yerel ulusal bir ekonomi olarak yalnızca İngiltere'de doğdu"[23]; ya da "doğası gereği ticari sermaye bir üretim sistemine bağlanmak zorundadır..."[24]

Dobb, açıkça "üretim" ile "mübadele" arasındaki ayrım tarafından hipnotize olmuştu. Bu ayrımı "ticari bir sistem" olarak kapitalizm ile bir "üretim tarzı" olarak kapitalizm arasındaki sözde karşıtlık içerisinde genelleştiriyordu. "Üretim tarzı" olarak kapitalizmin odak noktası, "ücret-sözleşmesi temelindeki üretken etkinlik" idi. "Her ne kadar açgözlü olsalar da sadece sermayedarların varlığı yeterli değildir: Onların sermayesi üretim içerisinde artı-değerin yaratılması amacıyla emeği boyunduruk altına

[22] Dobb, 1976, s. 62.

[23] Wood 1991, s. 1.

[24] Fox-Genovese ve Genovese 1983, s. 7.

almak için kullanılmalıydı."[25] Metodolojik olarak bu tür akıl yürütmeye en az iki ilginç yanıt vardı. Sweezy ve Dobb'un *Science and Society*'de atışmalarını yayınladıkları yıl, *Studies*'i değerlendiren Tawney, Dobb'un iltimas ettiği "sınırlı" kapitalizm anlamının kapitalizm tarihini bir hayli gözden çıkardığını ve hatta "zaman zaman" "bu ülkede [İngiltere] ücretli sanayi sisteminin emekleme çağında olduğu dönemlerde kapitalist çıkarların oynadığı role dair bir yanlış anlamaya" yol açtığını ileri sürüyordu.[26] Dobb, İngiliz İç Savaşı'ndan önceki yüzyılda kapitalist çıkarların gücünü hafife almıştı. Georges Lefebvre'nin "geçiş" tartışmasına dair mükemmel katkısı, İngiltere'de bile tüccarların kapitalizmin gelişiminde Dobb'un yer vermeye can attığından daha belirleyici bir rol oynadığını ileri sürerek, anti-tezi sallantıda bıraktı ve kaynakların yeniden sorgulanması talebiyle noktayı koydu.[27] Sermayenin *baskın* sektörünün "toplumsal ve politik düzeni altüst etme düşüncesi yoktu." Aslında "kapitalizmin gelişimini teşvik eden etken, devlet ile ticaret arasındaki danışıklı dövüştü."[28] Lefebvre'nin eleştirisinde ilerlemeye yardımcı olan metodolojik adım, üretim ile dolaşım ya da tüccarlar ile imalat arasındaki tamamen soyut karşıtlıktan açıkça uzaklaşmadır. "Tüccar manifaktürleri yarattı; onun çıkarları devletin ve tarımı dönüştürmek için malikâneleri kapatıp kiracıları tahliye eden büyük toprak sahiplerinin çıkarlarıyla örtüşüyordu."[29]

Bu eleştirilerin genel içerimi şudur: Ticari sermayenin her zaman ve doğası gereği üretime dışsal olduğu fikrine artık hiçkimsenin bağlanmaması için üretim ile dolaşımın yeniden bütünleşmesine imkân tanıyan bir ticaret-kapitalizmi modeline ihtiyacımız vardır. Bunun mümkün olabilmesi için, Marx'ın sanayi

[25] Dobb 1963, s. 7-8.
[26] Tawney 1950, s. 311.
[27] Lefebvre 1976, s. 124 ve sonrası.
[28] Lefebvre 1976, s. 125.
[29] Lefebvre 1976, s. 126.

sermayesi analizinin çerçevesine özgü olarak ticari sermaye tanımını değerlendirmeli; Hollanda ve İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi'yle örneklendirilen sermaye türlerinin hareketini açıklayacak bir ticari sermaye döngüsü resmetmeliyiz. Bu şirketler yüzyıllarca dünya ticaretine hükmettiler ve büyük ölçekli sanayi on dokuzuncu yüzyılda yayılmaya başladığında kanıksamış olduğu kapitalist dünya ekonomisini beraberlerinde getirdiler. Fakat on yedinci yüzyılın eşiğinde, bu anonim şirketler kurulduklarında, kökleri Avrupa'da on ikinci yüzyıl dolaylarına ve hatta daha öncesine -İslam dünyası ve Çin'e- uzanan ticari-kapitalizmin muhtemelen daha erken ve daha az uluslararasılaşmış biçimlerinin miraslarına dayanıyorlardı. Geniş bir dönemselleştirme olarak on ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadarki süreyi Avrupa'da ("Akdeniz kapitalizmi") kapitalizmin gelişim dönemi olarak ve birikim ve rekabetin daha vahşi metotlarıyla damgalanan on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar olan süreyi şirket-kapitalizmi dönemi olarak gördüğümüzü ileri sürüyorum.

Şirket-kapitalizminden şirketin en erken kapitalist biçimlerine

Sanayi-kapitalizminin kurumsal çerçevesi, "şirket devrimi"yle birlikte on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru ancak ortaya çıktı.[30] Sanayi-kapitalizmi, serbest şirket oluşturmanın, sınırlı mali sorumluluğun ve bağımsız hükmi şahsiyet doktrinin yayılmasıyla birlikte şirket-kapitalizmi *oldu*. Bunlar işletme ölçeğindeki devasa genişleme, yatırım bankalarının gelişimi ve sermaye piyasasının yatırımı finanse etmesiyle desteklenen gelişmelerdi. Hilferding *Finans Kapital*'i yazdığında, bu gelişmenin özel (ulusal) bir

[30] En iyi açıklamalardan biri Roy 1997.

Rudolf Hilferding, *Finans Kapital*, çev.: Yılmaz Öner, 2000, İstanbul, Belge Yayınları.

biçimini tasvir ediyordu; fakat böyle yaparak, yani şirket kapitalizminin yeni çağını kabul eden ilk Marksist o oldu.

Paddy Ireland'in gösterdiği gibi hükmi şahsiyet doktrini, hisseyi mülkiyetin özerk bir biçimi, "para sermayenin bağımsız ve özgün bir biçimi" olarak yeniden kavramsallaştıran hukuki değişikliklerin arka planına karşı gelişmişti.[31] Bu süreç Britanya'da on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreği itibarıyla az çok tamamlanmıştı.[32] Hissedarların "şirketin sahibi olduğu mülkiyette doğrudan hukuki ya da hakkaniyete dayalı hiçbir çıkarı yoksa",[33] yalnızca kâr payı hakkı ve değer için hisselerini devretme hakları varsa, şirket buna karşın artık mal varlıklarının sahibi olarak görülür. Hükmi şahsiyet, hisse sahiplerini "dışsallaştırarak" ve şirketi kişilerüstüleştirerek anonim şirketlerin mal varlıkları ile onların hisseleri arasındaki bağı koparmıştır.[34] Başka bir deyişle bu değişikliklerden *önce* ve

> on yedinci, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, anonim şirketlerdeki hisseler, anonim veya bağımsız, şirketin mal varlıkları içerisinde mütemadiyen yasal yararlanma hakları olarak kavramsallaştırıldı. Hisse sahipleri, şirket mülkiyeti ve hisselerinin eşitlik hakkı çerçevesinde şirketin mal varlıklarının ayrılmaz bir parçasına ait eşit mülk sahipleri olarak düşünüldü.[35]

Bunun anlamı, *şirketler ile ortakları arasında hukuk çatısı altında hiçbir ayrımın* olmadığıdır.

> William Watson'ın 1794'de yazdığı ilk İngiliz hukuki ortaklık kitapçığı, ortaklıkları ve şirketleri tamamen ekonomik temelde ayrıştırdı. Kitabın 1807'de yayınlanan ikinci basımında, ayrım özel bir açıklıkla çizilmişti. Watson, İngiltere'de "ilk büyük ayrımın" "kamu ile özel ortaklıkları" olduğunu yazıyordu. Kamu ortak-

[31] Ireland 1996; 1999; Ireland, Grigg-Spall ve Kelly 1987.

[32] Ireland 1996, s. 53 ve sonrası.

[33] Ireland 1999, s. 41.

[34] Ireland 1996, s. 60, Ireland, Grigg-Spall ve Kelly 1987, s. 152.

[35] Ireland 1996, s. 49.

> lıkları "çoğunlukla şirketler ya da topluluklar" olarak adlandırılıyordu ve "genellikle sermaye ve birkaç bireyin uğraşının yetersiz olacağı bazı önemli girişimleri yürüten birçok üyeden meydana geliyordu." Bu şirketler bazen anonimdi bazen değil ... "Resmi merciinin onayını almayan" anonim şirketler, hukuken sadece ortaklardı, ancak [üyeleri] arasındaki sözleşme maddelerinin genellikle çok farklı olmasıyla ayırt edilebilirlerdi. Diğer hukuk kitapçıklarının yazarları Watson'ın sınıflandırmalarını takip ettiler.[36]

Kısacası bu, on dokuzuncu yüzyıla kadar kapitalist örgütlenmenin en yaygın ve hakim biçimi olarak kaldı.[37] Örneğin, on sekizinci yüzyılda -zamanın en başarılı kapitalistleri arasında olan- Glasgow tütün ticaretini hakimiyetinde bulunduran varlıklı tüccarlar, asıl itibarıyla birbirine bağlı ortaklıklardan meydana gelen büyük çapta karteller oluşturmaya başladı. Devine'e göre bu tür birbirine bağlı ortaklık gruplarından üçü 1770'lerde tütünün yüzde ellisinden fazlasını elinde tutuyordu.[38] İskoç ortaklıkları birikime son derece müsaittiler, zira "ortakların hisse değerlerinin yalnızca yüzde 5'ine sahip olmalarına müsaade ediliyordu ve şirket gelirlerinin çok büyük oranı iç yatırıma ayrılıyordu."[39] Devine "daha büyük Glasgow firmalarının sonraki özel anonim örgütlenmelerin minyatür prototipleri" olduğunu belirtir.[40] Aynısı on yedinci yüzyılın sömürgeci şirketleri ve onlardan da önce, Strieder'in de çok etkilendiği on altıncı yüzyılın büyük Augsburg aile firmaları için de söylenmiştir.[41]

Bu işletmelerin *hepsinin* sahibi tüccarlardı ve onlar tarafından kontrol ediliyorlardı. Sınırsız ortaklık fikrini ve ondan çıkan bü-

[36] Ireland 1996, s. 44, akt. Watson, *A Treatise of the Law of Partnership*, 2. bs., 1807.

[37] Örneğin, ipek sanayisini kontrol eden ticaret firmalarının örgütlenmesi üzerine Angeli 1982, s. 107 ve sonrası.

[38] Devine 1975, s. 74.

[39] Devine 1975, s. 92.

[40] Devine 1975, s. 79.

[41] "Büyük Augsburg" tasviri Trevor-Roper'e aittir 1967, s. 34.

tün şirket biçimleri spektrumunu icat eden ise *ticaret*-kapitalizmiydi. On üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar uzanan büyük İtalyan ticareti ve bankaları, uluslararası işlemleri, ileri muhasebe ve kontrol sistemleri, şube örgütlenmeleri olan ve sermayenin hisselere bölündüğü görece daimi iştiraklerdi ("şirketler").[42] Floransalı Bardi ailesinin Avignon, Barcelona, Brugge, Kıbrıs, Konstantinopolis, Kudüs, Londra, Mayorka, Marsilya, Nice, Paris, Rodos, Sevilla ve Tunus'ta deniz aşırı temsilcilikleri vardı.[43] Deniz ticareti genellikle *commenda/colleganza* denilen bireysel girişim-sözleşmelerine dayansa da, on dördüncü yüzyıl itibarıyla Venedik'in büyük ölçekli ticaretine bile *şirketler* egemendi. Corner kardeşlerin kurduğu bu şirketlerden birinin 1365'de 83.275 duka altını sermayesi vardı.[44] Federico Corner, rafine şeker ihracatı maksadıyla Kıbrıs'ın güneyinde büyük şeker kamışı plantasyonlarının işletme hakkını almıştı. Oğlu Giovanni bu işletmenin dönmeye devam etmesi için yıllık beş altı bin duka altınına ihtiyaç olacağı tahmininde bulunuyordu.[45] On dördüncü yüzyıl itibarıyla Venedik, aynı ailelerin ticareti, nakliyeyi, finansı ve sanayiyi kontrol ettiği sermayenin *egemenliğinde* bir ekonomiydi.[46] Hemen hemen aynısı on beşinci yüzyılda Cenova için de geçerliydi. Burada anonim şirketlerin en büyüğü, Doğu'dan alüminyum sülfat alıp getirmek üzere kurulmuş bir işletme, 1449'da 280.000 düka altını sermayeye sahipti. Kıbrıs'taki Corner işletmesi gibi bu şirket de tam bir tekel olmuştu.[47] Cenova şirketleri [*societates*] bu nedenle sermayelerini 24 ya da üzeri hisseye ("karat")

[42] De Rover 1999, Hunt ve Murray 1999 ve İtalyan ticaret-kapitalizmine dair geniş kapsamlı bir tartışma için Jones 1997, Bölüm 3.

[43] Sapori 1952, s. xxxvi.

[44] Luzzatto 1961, s. 93.

[45] Luzzatto 1954, s. 117-23.

[46] Luzzatto 1961, s. 72, "supremazia che il capitale esercita a Venezia su tutte le attività economica . . .'

[47] Heers 1961, s. 201.

böldü ve birbirine bağlı il idare kurulları tarafından idare edildiler. Daha genel olarak,

> Ortaklık bozulmadan şirketin ömrü içerisinde hisseler devredilebilirdi. Hisselere, yalnızca bir şirketin kurucuları olan aile fertleri ve birikimlerini onların şirketine yatırmaya teşvik edilen belli başlı personel değil, aynı zamanda başka zengin insanlar da sahip olabilirdi. Bunlar şirketin fiili işletmesiyle ilgilenen yatırımcılar değildi. Bir şirket kurulduğunda ya da yeniden biçimlendirildiğinde hisse sahiplerinin tedarik ettiği sermaye yani *corpo*nun yanı sıra, hisse sahipleri, işçiler ve üçüncü şahıslar tarafından ilave sermaye de yatırılabiliyordu. Bu tür *denari fuori del corpo* modern tahviller gibi sabit faiz oranlarını sağlıyordu. Ülke içindeki yerleşik tüccar artık basit bir bireysel kapitalist değildi....[48]

Nitekim on üçüncü yüzyıl boyunca şirket biçiminin gelişimi, işletmenin boyutlarında bir genişlemeye işaret ediyordu. Bununla birlikte on üçüncü yüzyıl ve on dördüncü yüzyılın başlarında egemen iştirak biçimi, hatırı sayılır derecede, yatırımcının denizaşırı ticari girişimde kullanılmak üzere ve genellikle dörtte üç kâr payı getiren sermayeyi ikinci bir tarafa emanet ettiği ya da ödünç verdiği bireysel girişim-sözleşmeleri ya da *commenda* idi.[49] Luzzatto, sermayenin çoğunlukla meta biçiminde geliştiğini, yani meta sermaye olduğunu belirtir.[50] *Commenda*, on birinci yüzyılda başlayan kapitalist ticaretin başlıca genişleme mekanizmasıydı ve o zamandan beri bu mekanizmaya olan yaygın ilgi, azımsanmayacak bir likiditenin, yatırım bekleyen bir para-sermaye birikiminin mantıksal belirtisidir. Bunun en azından bir kısmının, Haçlı Seferleri'nin görüldüğü bir ortamda, on birinci yüzyılın sonu ve on ikinci yüzyılda, Akdeniz'de yaygın görülen baskınlar ve yağmalama seferlerinden elde edilmiş "ilkel" birikim olduğunu ileri

[48] Spufford 1988, s. 253.

[49] Lopez ve Raymond 1955, s. 174 ve sonrası.

[50] Luzzatto 1961, s. 84.

sürüyorum.[51] *Commenda* yatırımcı tabanını genişletti ve birikimin kapsamını muazzam bir şekilde yaygınlaştırdı. Nitekim bu, Cracco'nun ileri sürdüğü gibi, nüfusun önemli sektörlerinin ticaretin yayılmasında payı olduğunda (gerçekten de ticaretin yayılması Cracco'nun iddia ettiği gibi Avrupa'nın artan nüfus açmazından tek çıkış yoluydu)[52] ve "birçok tüccarın hem yatırımcı hem de simsar olduğunda, yani *commenda* sözleşmesi içerisinde roller değiştiğinde, daha eşitlikçi ve genişleyen erken dönem denizcilik-kapitalizmine özgüydü.[53] On üçüncü yüzyılın asıl kısmı sermayenin yeni katmanlaşmasıyla niteleniyordu, zira daha büyük tüccarlar [*grossi mercanti*] iştirakleri yalnızca kendi aralarında kurmayı tercih ediyor ve Doğu Akdeniz ticaretinde sermayelerin rekabetini düzenlemek için kararlı adımlar atıyorlardı.[54]

Son bir bağlantı: Lopez "La *commenda* a une origine islamique et peut-être plus ancienne [*commenda*'nın İslami kökenleri vardır ve hatta daha da eski olabilir]" demekte haklı olsun olmasın,[55] şu bir gerçek ki, "*commenda* İslam dünyasındaki ticari faaliyetlerin en yaygın araçlarından birini teşkil ediyordu."[56] İslami ticari hukuk ve iş uygulaması hem *commenda* sözleşmelerinden [*mudaraba, qirād*] hem de yatırım ortaklıklarından [*mufāwada*] haberdardır ve Udovitch'in dediği gibi, "ortaklığın ve *commenda* hukukunun fiilen *bütün* özellikleri sekizinci yüzyılın sonuna doğru yazılmış ilk Hanefi hukuki incelemeleri, Shaybāni'nin *Kitāb al-Aşl*'ında zaten tam gelişmiş haliyle bulunur."[57] Nitekim uluslararası ticaretin en önemli kurumları sekizinci yüzyılın sonundan kesinlikle önce yürürlükteydi. Fakat daha da ilginci, Akdeniz kapitalizminin bir yere kadar önemli ölçüde daha az dikkat çekmiş daha erken ka-

[51] İlk kez Lopez tarafından geliştirilen bir sav Lopez, 1959.

[52] Cracco 1967, s. 16, n. 1.

[53] On ikinci yüzyıl hakkında Krueger 1962, s. 42.

[54] Cracco 1967; Luzzatto 1954, s. 73-9.

[55] Lopez 1970, s. 345.

[56] Udovitch 1970a, s. 49.

[57] Udovitch 1970a, s. 41-2. Shaybāni 189/805'de ölmüştür.

pitalist etkinlik geleneğine *dayandırılabilmesi*, onu *öncelemiş* olmasıdır.

Arap ticaret-imparatorluğu

Kâr, sermaye ve sermaye birikimi kavramlarının hepsi dokuzuncu yüzyıldan on dördüncü yüzyıla uzanan Arap kaynaklarında mevcuttur. Örneğin, el-Şâfi (204/820 tarihli) ortaklığın işlevini "sermayenin genişlemesi" olarak [*namā' al-māl*] tanımlar.[58] *Al-māl* aslında para değil sermaye idi (her ne zaman "para" olarak çevrilse, para-biçiminde sermaye ya da para-sermaye anlamına gelir). *Commenda* sözleşmesinde acentelere tanınan takdir yetkisini tartışırken el-Sarahşi (483/1090) şöyle yazar: "Yatırımcının sermayeyi aracıya devretmesindeki amaç kâr elde etmedir."[59] Sarahşi bu tür sözleşmelerin yararını savunduğu bir başka pasajda sözleşmeye müsaade edildiğini söyler:

> Çünkü insanların bu sözleşmeye ihtiyacı vardır. Zira sermaye sahibi [*sāhib al-māl*] kazançlı ticaret faaliyet [*al-tasarruf*] yolunu bulamayabilir; bu tür faaliyetin yolunu bulabilen kişinin de sermayesi olmayabilir. Ve kâr, bu ikisi, yani sermaye ve ticari faaliyet olmadan elde edilemez.[60]

Daha sonra, bir başka yazar, Kāsānī (1191), "sermaye oluşum [*tahsīl asl al-māl*] ihtiyacının onun büyüme [*ilā tanmiyyatihi*][61] ihtiyacından öncelikli olduğunu" ileri sürerek ve ortaklığı "büyüme ya da sermaye oluşturma [*tarīq namā al-māl aw tahsīlihi*] yolunda bir yöntem" olarak tanımlayarak sermaye "oluşumu"nu onun ilave büyümesinden ayırır.[62]

[58] Udovitch 1970b, s. 81, "sermaye yatırımının artışı". (Bu metinlerden bazılarını benimle tartıştıkları için Avrom Udovitch ve Mohamed El Mansour'a minnettarım).

[59] Udovitch 1970b, s. 205-6.

[60] Udovitch 1970b, s. 175.

[61] Udovitch 1970b, s. 82.

[62] Udovitch 1970a, s. 55.

Bu kelime dağarcığının İslam'ın daha geniş kültürel dünyasının parçası olması ve hukuk okullarına hapsedilmemesi diğer yazılarla ortaya konulmaktadır. Nitekim onuncu yüzyıl coğrafyacısı el-Istakhrī, Güney İran'daki Fars tüccarlarının "sermaye birikim hırsı [*mahabbat jam'a al-māl*]" sahip olduklarını ifade eder.[63] Muhtemelen on birinci yüzyılda ticaret üzerine yazılmış bir kitapçık olan *Kitāb al-ishāra ilā mahāsin al-tijāra*, "Ticaretin Güzellikleri Üzerine Bir El Kitabı"nda, yazar kapitalistten mütemadiyen *sāhib al-māl* (birebir çeviriyle "sermaye sahibi") olarak bahseder.[64] Bu el kitabında, uluslararası ticarete dahil olan tüccarların genelde *commenda* sözleşmelerine dayandıkları ve *muqārad* ya da aracı kuruluşun çoğunlukla kârdan pay aldığı [*ribh*] açıktır.[65] Son olarak İbn Haldun'da (1405) emek değer teorisine dair açık bir tınıı bile vardır. *Mukaddime*'de Haldun açıkça şöyle der "Emek, kârın gayesidir [*sabab al-kasb*]." Altın ve gümüş "bütün sermaye birikimleri" için toplumsal olarak geçerli yegâne değer ölçüleri oldukları halde, "insan emeği her türlü kâr ve sermaye birikimi için zorunludur."[66] Haldun, ayrıca, kârı [*ribh*] "sermayenin artması ya da arttırılma ölçüsü" olarak, ticareti "sermayeyi büyüterek kâr elde etme gayreti [*muhāwala ilā alkasb bi-tanmiyyat almāl*]" olarak tanımlar.[67]

Araplar, Geç Antikite'nin, Roma ve Sasanilerin son derece kentli ve para kullanımının çok yaygın olduğu topraklarını miras olarak aldılar ve bu toprakları, Çin'inkiler hariç, ekonomik kaynakları ve istikrarı eşsiz olan güçlü ve çarpıcı biçimde kozmopolit

[63] El-Istakhrī 1870, s. 138, İbn Hauqal tarafından tekrar edilir 1938, Cilt 2, s. 290.

[64] Ritter 1917, Almanca'daki seçme parçalardan.

[65] Ritter 1917, s. 58.

[66] İbn-i Haldun 1958, Cilt. 2, s. 280, 313.

[67] İbn-i Haldun 1958, Cilt 2 , s. 336. Krş. el-Fārābī 1961, 72 (s. 153= s. 63 İng.), "[Erdemli insanın ölüm hakkındaki endişesi] kaybettiği şeyin sermayesi değil de, ölçtüğü ve medet umduğu bir kazanç olduğunun düşünen, , "sermaye [*ra's-māl*]" ve "kâr [*ribh*]" arasındaki ayrım üzerinde oynayan, birisinin endişesi gibidir.

bir uygarlığa entegre ettiler.[68] Fetihlerin gerisinde hangi dürtüler olursa olsun, ilerideki genişlemenin bir dereceye kadar finansal ve ticari anlayışlarla harekete geçirildiğine dair çok az şüphe vardır. El-Balādhurī, 711'de Sind'in fethinin Araplara Ünlü Emevi yöneticisi el-Hajjāj'ın (95/714) yaptığı farz edilen 60 milyon dirhem *net* kâr getirdiğini belirtir.[69] Sind ticari bakımdan da stratejikti; Sasanilerin bilindiği üzere hakim olduğu Uzakdoğu ticaretinde önemli bir *ticaret merkeziydi*. Sekizinci yüzyılın başında Doğu'ya doğru genişleme, zengin vahaları kuzeye doğru Horasan'ın ötesine ve güneyi Hint Okyanusu'nun kontrolüne sevk eden çift taraflı bir kuşatma harekatı gibiydi.[70] Arapların *mevcut* ticaret ağlarına hakim olmaya çalışmaları, Portekizlilerin yüzyıllar sonra yapacağı gibi, el-Tabarī'nin 633'de Güney Irak'ın fethinden hemen önce el-Ubulla limanına sık sık giden "Çin gemilerine" dair etkileyici göndermesiyle ortaya konur.[71] Uzakdoğu ticareti, Basra ve Şiraz gibi ünlü Körfez limanlarıyla bağlantılı olan servet türünü yaratan, muhtemelen sekizinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar birikimin en kazançlı sektörü olmuştu. Batı'da benzer hareket, İslam'ın Batı Sudan'daki altın kaynaklarına uzanan Sahra boyunca ticari genişlemesi oldu. Bu, Araplar Sahra-ötesi güzergâhtaki Berberi tekelini kırıp Fas'ın kentlerine uzun bir aralıksız refah dönemi getirdiklerinde, sekizinci yüzyılda olup bitiyordu. 891'de tamamlanan Yakubi'nin coğrafyası Fas'ı "bölünmüş bir kent ve son derece müreffeh" olarak tasvir eder.[72] 951'de Sidjilmasa'ya giden İbn Havkal'a göre, burası "olağanüstü kârlar" [*arbāḥ mutawāffiratun*] getiren "Sudan ile birlikte kesintisiz ticaret" yürütüyordu.[73] Awdaghost'da, Doğu'da daha önce hiç

[68] Lombard 1971, özellikle. s. 7-17.

[69] El-Balādhurī 1924, s. 223.

[70] Bkz. Maclean 1989, s. 67, "iki yönlü Arap yayılması" ve "Arap ticaret imparatorluğundan bahseder, s. 68.

[71] El-Tabarī 1881-2, s. 2384.

[72] El-Jakûbî [Ya'kūbī] 1892, s. 358; el- Jakûbî [Yakubi] 1937, s. 223.

[73] İbn Haukal 1938-9, Cilt 1, s. 99.

görmediği bir şeyi, bir kredi mektubu [*sakk*], 42.000 dinarlık özel bir ticari işlem görmüştü. On birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar Kuzey Afrika'nın bu bölgesini yöneten belli başlı hanedanların Güney Fas'ın İslami Berberi nüfusundan çıkması ve (İspanyol coğrafyacı el-İdrīsī tarafından) Tlemsen, Fez ve Āghmāt'ın, Mağrip'in en varlıklı kentleri olarak tasvir edilmesi neredeyse hiç şaşırtıcı değildir.[74] Gerçekten de on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda "altın stokuna sahip Kuzey Afrika ... bütün Akdeniz'in itici gücü olmuştur.[75] Bu, kapitalizmin gelişimini biçimlendiren bu güçlü ticari arka planının kayda değer biçimleri olmadan Avrupa'da kapitalizmin gelişimine bakmanın ne kadar inandırıcılıktan uzak olduğunu gösterir. Müslümanlar sabit, yüksek değerli bir para sisteminin (dinar) dolaşım düzeylerinin genişletilmesine ve ayrı ve birbirine kayıtsız parasal bölgelerin yeniden entegrasyonuna dayalı etkin bir parasal ekonomi yarattılar.[76] Hem imkân tanıdığı ekonomi türü bakımından (parasal sektörün bütün boyutu), hem de Avrupa'nın altına "geri dönmesini" sağlamaktaki rolü bakımından muazzam bir başarıydı bu.[77] Yine de bu ekonomiyi elbette yalnızca feodal rejimlerden oluşan gevşek bir topluluk diye niteleyemeyiz. Ticaret onun yapısı açısından elzemdi. Kentlerin büyümesi ve genişleyen kentsel piyasalar, yeni ürünlerin yayılması,[78] ve endüstriyel ürünlerin (pirinç, keten, haşhaş, şeker kamışı, ham ipek, çivit, pamuk)[79] *muazzam artışı*, sekizinci yüzyıldan on birinci yüzyıla kadarki dikkat çekici ticari canlılığın genel göstergeleridir. Toprak üzerindeki bu devasa genişlemeyi ayakta tutan "piyasa sistemleri" hakkında çok az

[74] Jaubert 1975, s. 27; el-İdrīsī 1866, s. 80.

[75] Braudel 1975, Cilt. 1, s. 467.

[76] Klasik referans Lombar 1947.

[77] Watson 1967.

[78] Watson 1983.

[79] Bkz. el-Mukaddasi 1994, her bir yöreye dair ayrıntılı betimlemeler içerir.

bilgimiz var,[80] fakat onuncu yüzyıl coğrafyacıları tekrar tekrar sermayenin liman kentlerindeki yoğunlaşmalardan ve ticaret güzergâhlarının birleşme kavşağındaki *ticaret merkezleri* ya da toptancı piyasalar olarak hareket eden sayısız karasal merkezden bahseder. İran'daki Siraf, Nişabur ve Namasir[81], Buhara civarındaki Baikand,[82] Sind'deki Daybul, Sahel'deki Mehdiye (el-Mahdiyya) ve Batı Akdeniz'deki Cordoba, Almeria ve Ceuta gibi kentleri coğrafyacılar mütemadiyen tasvir etmişlerdi. Örneğin, İbn Havkal'in Nişabur tasviri, "olağanüstü miktarda meta ve büyük sermaye sahibi [*ahlu al-badā'i' al-kibār wa'ş-amwāl al-ghizār*], ticaretin bir dalında uzmanlaşmış varlıklı tüccarların bulunduğu" "fonduks [Ar. *Funduq*, İtalyanca *fondaco*]" denilen büyük piyasa komplekslerinden bahseder.[83] Burada özellikle kumaş tüccarları [*bazzāzīn*] aktifti, zira Nişabur Avrupa'ya ipek ve pamuk kumaşları ihraç eden bir imalat merkeziydi. Ağırlıklı olarak çok katlı Hint meşesi evleriyle kaplı Sīrāf, tamamen bir ticaret bölgesiydi, el-Muqaddasī'nin tasvirinde 'Umān'dan sonra Çin'e ulaşım noktasıydı. "İslam âleminde daha dikkate şayan ya da daha güzel binalara rastlamadım; bu binalar Hint meşesi ve tuğlayla yapılır. Evler yüksektir ve müstakil bir ev 100.000 dirhemden daha fazladır."[84] El-Istakhrī'e göre Siraf'ın tüccarları, bazı durumlarda 30.000 dinarın üzerinde evleri için müsrifçe harcamalar yaparlar. "Benim zamanımda tüccarlardan biri 4.000.000 dinar değerinde mal varlığı edindi, bununla birlikte tüccarın giysisi bir işçinin

[80] Bkz. Harriss-White 1996, bu tür sistemlerin nasıl çalıştığına dair ilk düzgün tartışma için 5.-6. Bölümler.

[81] El-Mukaddasī 1994, s. 407, "varlıklı tüccarlar"dan bahseder; "her yıl o tarihler arasında, kıymetli Hint mallarından oluşan yaklaşık yüz bin [deve] yükünün taşındığının söylendiğini duydum." s. 412.

[82] [Narshakhī] 1954, s. 18, "Baikand halkının tamamı tüccardı. *Çin* ve deniz yoluyla ticaret yapıyorlardı ve çok zengin oldular"; ayrıca bunu *madīnat al-tujjār* olarak adlandıran Ibn Khordādhbeh 1889, s. 19.

[83] İbn Havkal 1938-9, Cilt 2, s. 432; 1964; Cilt 2, s. 418.

[84] El-Mukaddasi 1994, s. 378.

[*ajīr*] giysisinden güç bela ayırt ediliyordu."[85] Daybul, Sind'in çorak kıyısında hemen Indus'un batısı, mütemadiyen "tüccarların yeri" olarak betimleniyordu.[86] 985'den önce Sind'i ziyaret eden El-Mukaddasi şöyle yazar, "Daybul deniz üzerindedir.... Su kentin duvarlarına çarpar. Nüfusu, Sindîce ve Arapça konuşan tüccarlardan oluşur. Hatırı sayılır derecede bir gelir getiren kent bölgenin limanıdır."[87] Onuncu yüzyıl sonunda Akdeniz'de *Hudūd al-'Ālam*'ın İranlı coğrafyacısı Kahire'yi "dünyadaki en zengin, son derece müreffeh bir kent" olarak tasvir ediyordu.[88] Kahire Genizası'nın kayıtları, o yüzyılda ve sonrasında, Kahire'nin Akdeniz boyunca yayılmış bir acente ağı aracılığıyla çalışan Ibn'Awkal'in şirketi gibi, ticari yaşamının büyük kısmının ticaret-firmaları tarafından kontrol edildiğini gösteriyor. Ibn'Awkal'in şirketi Sahel'deki Mehdiye'ye büyük miktarda keten ihraç ediyordu.[89] Bu şirket on ikinci yüzyılda hem gelişen bir uluslararası liman, hem de bir tekstil merkeziydi, el-Idrīsī onun "varlıklı ve zengin tüccarlarından" bahseder.[90] Hatta el-Idrīsī daha batıda "canlı tersaneleri, gemileri ve ipek tezgahları olan"[91] Almeria'dan eşsiz olarak bahsediyordu, en azından İspanya'da, "halkının gö-

[85] El-Istakhrī 1870, s. 127, 139; krş. Mordtmann 1845, s. 69 ve sonrası. Oman daha varlıklı olabilirdi, krş. onuncu yüzyıl sonu Persli coğrafyacı, Minorskiy 1937, s. 148 içerisinde: "İçerisinde sayısız tüccar vardır. Bütün dünyanın ticaret merkezidir [*bārkadha*]. Tüccarların dünyada buradakinden daha zengin [*tuvangartar*] oldukları hiçbir kent yoktur."

[86] *The Chachnama, an Ancient History of Sind*, Sind'in fethine dair bir dokuzuncu yüzyıl Arap anlatısının on üçüncü yüzyılın başında Farsça çevirisinde şöyle yazar "Debal [Daybul] halkının çoğunluğu tüccardı" (632 civarı); el-Istakhrī 1870, s. 35, *majma'al-tujjār*; Minorsky 1937, s. 123 "tüccarların mekânı [*jāygāh*]"; İbn Haukal 1938-9, Cilt 2, s. 322-3; İbn Haukal 1964, Cilt 2, s. 316.

[87] El-Muqaddasi 1994, s. 420.

[88] Minorsky 1937, s. 151.

[89] Bkz. Stillman 1973, s. 28 ve sonrası. ve şimdi Gil 2004.

[90] Jaubert 1975, s. 257 (liman), 259 (tüccarlar); el-Idrīsī 1866, s. 109, *tijār mayāsīr nubalā'*.

[91] Braudel 1975, Cilt 1, s. 118.

nenci, çalışkanlığı ve ticarete yatkınlığı"ndan ve dünyanın her tarafından tüccarlar için 970 oteli olduğu söyleniyordu.[92]

Son olarak, ticaret *hacimleri* çok büyüktü. Çin'den gelen mallarla dolu, Körfez limanlarına giren gemiler, 500.000 dinar değerinde yük taşıyordu![93] İbn Hauqal, Kabil'in çivit açısından önemli bir toptancı pazarı olduğunu belirtir ve şöyle devam eder,

> tüccarların mali bildirimlerine [*'alā mā yadhkuruhu tujjāruhum*] göre, kentte ve çevredeki kırsal bölgede her yıl üretilen çivitin satılmasından elde edilen, yıl sonunda tüccarlardan kalan stoklar dışında, *2 milyon dinarın üzerinde tutar*.[94]

Ayrıca on birinci yüzyılın ikinci yarısında İskenderiye, Akdeniz'deki piyasalara 5000-6000 ton civarında ham keten ihraç ediyordu.[95]

Dolayısıyla İslam, *Akdeniz'de kapitalizmin büyümesine fazlasıyla katkıda* bulunmuştur, çünkü bir dereceye kadar Geç Antikite'nin parasal ekonomisini muhafaza edip genişletmiş ve Akdeniz ticaretinin temeli olan ticaret teknikleri (özellikle ortaklıklar ve *commenda* sözleşmeleri) icat etmiştir. Ayrıca Müslüman dünyasının liman kentleri, Avrupa'daki denizcilikle alakalı kapitalizmin büyümesini büyük ölçüde finanse eden, talana dayalı zengin bir para-sermayesinin de kaynağıydı. Gerçeği söylemek gerekirse Mandel, bunu açık açık şöyle dile getiriyordu: "On birinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar Avrupa iktisadi yaşamına hakim olan İtalyan tüccarların para sermaye birikimi, doğrudan Haçlı Seferleri'nden kaynaklanıyordu."[96]

[92] Jaubert 1975, Cilt 2, s. 44.

[93] Stern 1967, s. 10, on ikinci yüzyılda Ibn Hauqal'ın anonim kısaltıcısından bahseder.

[94] Ibn Hauqal 1964, Cilt 2, s. 436; 1938-9, Cilt 2, s. 450; tüccarların tanıklığına dair etkileyici göndermeye işaret eder.

[95] Udovitch 1999, s 270 ve sonrası.

[96] Mandel 1968, Cilt 1, s. 103.

Cenova'dan Portekiz'e

"Dördüncü" Haçlı Seferi (1204), Doğu Akdeniz üzerindeki Venedik hakimiyetini sağlamlaştırmış[97] ve egemen oligarşi içerisindeki kapitalist unsurların nüfuzunu pekiştirmişti.[98] Cenova örneğinde Lopez şunu ileri sürüyordu: Ticaret ve gemi yapımı aracılığıyla zincirleme hızlı bir birikim reaksiyonu başlatıp ticaretin yayılmasını finanse edecek tarım elitinin kudreti, *ilk önce* Haçlı Seferleri'nde Cenevizlilerin elde ettiği büyük miktarlarda nakitten ve İspanyol ile Kuzey Afrika sahillerine saldırılardan geliyordu.[99] Cenevizlilerin ilk kararlı girişimini başlatan şey, "Araplarla" savaş oldu. Nitekim Portekiz'in yayılması, sonuçları bakımından Akdeniz'in (ve "Antikite'nin") merkeziliğine ebediyen son vermeye yazgılı olsa da, klasik Akdeniz modeli olarak *başlamıştı.* Evvela, Portekizlilerin Ceuta'ya saldırısında (1415) uzun ve bilhassa Akdeniz'e özgü bir arka plan vardı. 1087'de Cenevizliler Mehdiye'ye yoğun bir saldırı başlattılar, ticari bölgeyi ele geçirdiler ve 100.000 dinar ihtihraç ettiler.[100] Filistin'deki Kayserya 1101'de yağmalanmıştı ve çok büyük miktardaki ganimetin yüzde 15'i Cenova'nın yüzbaşıları ve subayları için rezerve edildi.[101] 1148'de Safakes ve öteki Sahel limanları Normanlar tarafından ele geçirildi.[102] 1234'de limandaki zayiatlar için büyük miktarlarda tazminat talep eden Cenevizliler Ceuta'yı kuşattılar; 1260'da ise Kastilyalılar Atlantik sahilindeki Salé'ye saldırdılar. Açıkçası on ikinci yüzyıl itibarıyla Hıristiyanlar denizlerin kontrolünü tekrar ele geçirmişlerdi, fakat bununla bağlantılı olarak bu saldırıların birçoğunun itici gücü söz konusu ticari çıkarlardı; hepsinden de önemlisi "Gana altınına" erişim gayretiydi. Altın kıtlığı on be-

[97] Luzzatto 1961, s. 29; Cracco 1967, s. 56-7.

[98] Cracco 1967, s. 58.

[99] Lopez 1959, özellikle s. 304-7.

[100] İbn Khaldoun 1969, Cilt 2, s. 24.

[101] Bautier 1971, s. 100.

[102] Jauber 1975, s. 257.

şinci yüzyılın ortasına kadar Avrupa ekonomilerini dalga dlaga etkiledi. On ikinci yüzyılın son çeyreği itibarıyla Cenevizliler, bölgenin dış ticaretine hakim olup itinayla gizlenmiş Atlantik altın güzergâhını açmak için yatırımlarının üçüncü büyük payını Fas'ın Salé limanına yönlendirerek Kuzeybatı Afrika'ya ciddi ölçüde müdahil olmuşlardı.[103] Watson'ın belirttiği gibi, muhtemelen "Cenova'nın on ikinci yüzyılın sonunda ya da on üçüncü yüzyılın başında değerli altın sikkelerini ihraç etmesini mümkün kılan şey İtalya sahillerine ulaşmış Afrika'nın bu altınıydı."[104] 1250'lerden itibaren "Kuzey Afrika ve İspanya'nın limanlarından Avrupa'ya akan altın *büyük ölçüde Avrupa'da kaldı*."[105] Sonraki on yıllarda ve yüzyıllarda Cenova'nın Atlantik'i ticari keşfi, uzun mesafeli nakliye sorunu için belli başlı yeni şirketler vasıtasıyla muazzam bir şekilde genişledi.[106] On üçüncü yüzyıl sonu ve on dördüncü yüzyıl itibarıyla Cenova "muazzam miktarlarda altın" alıyordu; on beşinci yüzyılın tamamı boyunca "'Gana'nın altını' halen *ağırlıklı olarak* Cenova'nın limanı aracılığıyla İtalya'ya ulaşıyordu."[107]

Bundan ötürü Cenova, ilginç biçimde Portekiz'in gelişini *önceden haber verir* gibidir; gerçekten de Fas'taki altın yollarının denetimi mücadelesinde Cenevizlilerin yayılmasını durduran Portekiz olacaktır.[108] Ceuta'nın zaptı, bu aşamada bir "Atlantik" stratejisine dair net bir algı olmaksızın, belli başlı İberyalı güçlerin (Aragon ve Kastilya) yanı sıra, Cenevizlilerin de rekabetini baltalayan, Cebelitarık Boğazı'ndaki tüm güç dengesini alt üst edecek hesaplanmış bir hareketti.[109] II. Dom João (184-95) ve onun selefi

[103] Bkz. Lopez 1936, özellikle s. 34 ve sonrası.

[104] Watson 1967, s. 14.

[105] A.g.e., vurgu bana ait.

[106] Lopez 1936, s. 48.

[107] Watson 1967, s. 16, 19, ayrıca Heers 1961, s. 67-8, 477-9.

[108] Heers 1961, s. 480 ve sonrası., sözlerine Portekiz açısından Fas'ın tahıl piyasalarının önemini ekler.

[109] Bu, Unali 2000, s. 209 ve sonrasında ileri sürülmektedir.

Dom Manuel ile kristalize olan Portekiz monarşisinin "hesaplanmış emperyalizmi", ilk Rio Grande seyahatini organize eden büyük Lizbon tüccarı Fernão Gomes ya da Lagos tüccarlarınki[110] ve elbette Azorlar'da azımsanmayacak miktarda (1440'larda tam anlamıyla ticari bir işletme) deniz malikânesi yapan Gemici Henrique'in özel çıkarları gibi, büyük ölçüde özel ve ticari çıkarlarla işletilen on yıllara dayalı çalışmanın nedeninden çok sonucuydu.[111]

Şirket-kapitalizmi ve avans sistemi

Portekizlilerin denizde yayılması, sermayenin genişlemesiyle tutarlı bir emperyal proje dahilinde, "bir ulusun modern toplumdaki gücünün ve hakimiyetinin temeli" olarak Akdeniz mirasını içine almasıyla ticaret-kapitalizminin doğasını *dönüşüme uğrattı*.[112] Saf biçimleriyle yeni (ticaret-)kapitalizm(inin) türünü cisimleştiren Hollanda ve İngiliz şirketleri olacaktı, fakat *Estado da India* da özünde farklı değildi (Steensgaard); Portekizli girişimler açıkça bu alanda en önde gidendi. Öte yandan, en saf biçimiyle birikim mantığını hayata geçiren ise Hollanda şirketiydi. Zira on yedinci yüzyılın başında, yalnızca burada bilinçli "sabit bir döner sermaye" oluşturma, yani ticaretin daha fazla genişlemesi için ye-

[110] Dias 1963, s. 168.

[111] Portekiz politikasının gelişimine dair en iyi analiz Thomaz 1989; Atlantik stratejisinin epey tereddütle ortaya çıktığını ileri sürer. Zurara'nın *Crónica da Guiné*'deki yorumuna dikkat ediniz, "tüccarlar yalnızca kârdan emin oldukları yere yelken açarlar", akt. Thomaz, s. 223.

[112] Marx 1981, s. 921, "Merkantilist sistemin ulusal karakteri bu nedenle yalnızca onun sözcülerinin ağzında bir slogan değildir. Yalnızca ulusun refahıyla ve devletin yardım kaynaklarıyla ilgilendikleri bahanesiyle, aslında kapitalist sınıfın ve genel olarak zenginleşmenin çıkarlarının devletin nihai amacı olduğunu ilan ederler ... Aynı zamanda sermaye ve kapitalist sınıf çıkarlarının, kapitalist üretimin gelişiminin, bir ulusun modern toplumdaki gücü ve hakimiyetinin temeli haline geldiğinden haberdar olduklarını gösterirler" –merkantilizme dair dikkate değer bir karakterizasyon.

terince rezerv yaratma çabası vardı.[113] Coen'in "sabit döner sermaye"den kastı, daha çok elde edilen metalar biçiminde Asya'nın bir ucundan diğerine ve VOC'un fabrikalarının olduğu farklı Asya piyasaları *arasında* dolaşan sermayenin daimi ve genişletilmiş dolaşımıdır.[114] Coen, bu sözde çok-taraflı ticaret sistemini biçimsel açıdan takasa dayalı olarak, zamanında uluslararası ticaret olarak tahayyül etti[115], fakat gerçekte Hollanda, Avrupa-Asya ticaretini sürdürmek için büyük miktarlarda değerli madene ihtiyaç duyuyordu.[116] On yedinci yüzyıl itibarıyla Hollandalılar, İspanyol gümüş ticaretine hakimdiler; böylece Amsterdam, değerli madenler ticaretinde dünyanın başı çeken merkezi oldu.[117]

Şirket-kapitalizmi çağının (on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar) ticari rekabetlerin vahşice yaşandığı, habire şiddet ve toprak ilhaklarının gerçekleştiği bir çağ olduğu düşünüldüğünde, ticari sermayenin kendi kendine yayılmasının "ucuza alıp pahalıya satma" gibi basbayağı basit bir formüle dayandığını varsaymak gerçekdışı gibi görünmektedir. *Ticari sermayelerin rekabeti ne kadar şiddetlendiyse, bireysel sermayelerin üretim üzerinde tedbir yolları arama zorunluluğu o kadar büyük olmuştur*. Marx, "sömürgeci sistem"den ve "ticari sermayenin *doğrudan üretime hakim olduğu* yerde faaliyet gösteren tutum ve biçimin" "çarpıcı bir örneği" olarak özellikle VOC'dan bahsettiğinde bunun farkındaydı.[118] Burada dolaşım ile üretim arasındaki soyut karşıtlık, ticari şirketlerin uçlar arasında salt bir dolayım olarak ticari sermaye kavramıyla çelişen biçimlerde üretime dahil olabileceği tasavvuruyla terk edilir. Fakat elbette bugün kendimizi bu türe dair genel

[113] Steensgaard 1974, s. 136-141, İngilizlerin aksine "çabuk cirolarla" ilgilendiklerini ileri sürer.

[114] Steensgaard 1974, s. 406.

[115] Örneğin, Davis, 1967.

[116] Om Prakash 1985.

[117] Van Dillen 1923.

[118] Marx 1981, s. 446-7.

bir karakterizasyonla sınırlandırmamız yeterli değildir, "ticari girişimcilerin"[119] üretim üzerinde kontrol yollarını aradıkları ve sermayenin üretimini, yani dolaşımın üretime hakim olduğu biçimleri organize ettikleri olası tarzların daha kesin bir morfolojisine ihtiyacımız vardır. Burada, ölçeği merkezileşmeyle karıştırmamak önemlidir. "Ölçek", yayılma derecesi ya da emek gücünün merkezileşmesine değil, bireysel kapitalistin harekete geçirdiği sermaye miktarına işaret eder.[120] On sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılda sömürge Hindistan'ının ticaretine hakim olan ticaret firmaları, sermayenin nispeten büyük birimleriydi, fakat genellikle bunların sömürdükleri emek gücü kitlesi muazzam bir dağınıklık arz ediyordu. "Avans sistemi", büyük ölçekli işletmenin ve dağınık emek gücünün bu paradoksal ve anlaşılan o ki kırılgan kombinasyonuna imkân tanıyan elzem mekanizmaydı; özellikle Bengal, avans sisteminin çivit[121] ve pamuk dokumalar[122] gibi metalarla nasıl çalıştığına dair iyi bir etüt sağlar.

Dolayısıyla J. P. Coen'in Hollanda ticari kapitalist sisteminin temeli olarak gördüğü "döner sermaye", çok büyük oranda olmasa da belli bir oranda avans biçiminde sermayenin dolaşımını (yatırımını) içerecekti. Van Santen, bir İngilizin hesabına göre, Bayana çiviti olarak bilinen karışım içerisinde, yani avanslarda [*voorschotten*] VOC'un her yıl 100.000-150.000 rupi yatırım yaptığı 1620'ler ve 1630'larda, Hollanda'nın Kuzey Hindistan'dan yaptığı çivit ihracatını göstermişti. Bu modelin başlıca istisnaları, on dokuzuncu yüzyılın ortasında Küba şeker fabrikalarında olduğu gibi, tüccarların sabit mal varlıklarının doğrudan mülkiyeti aracı-

[119] Mandel 1968, Cilt 1, s. 112.

[120] Ayrım Sombart'dan (1891) çıkar, Marx'ın anlayışına yakın (örneğin Marx 1976, Cilt 1, s. 426-3; Marx 1978, s. 318-19) "yerli sanayi"ye dair en iyi tartışmadır.

[121] Bkz. Chowdhury 1964.

[122] Hossain 1988.

lığıyla dikey olarak entegre oldukları nispeten merkezileşmiş bu işletmelerdi.

Ticaret-kapitalizmine dair entelektüel önyargımız o kadar köklüdür ki, kapitalizm tarihinin bütün kesitleri Marksistler tarafından görmezden gelinir; netice itibarıyla spesifik olarak kapitalizme dair Marksist bir tarih yazımı *yoktur*. Bu, Mandel'in katkısı hariç, elbette tüm zamanların en tuhaf entelektüel paradokslarından biri sayılmalıdır. *Marksist İktisat Teorisi*, tarihi Marx'ın iktisat teorisi anlayışına entegre etmeye çalışan nadir eserlerden biridir. Mandel, Ortaçağ ve erken modern iktisat tarihindeki en iyi çalışmalardan bazılarına bütün yönleriyle aşinaydı. Armando Sapori, Robert Lopez ve Raymond de Rover gibi yazarları da içine alan çok geniş bir kaynakçadan yararlanmıştı. Sermayenin gelişimine dair bölümü, erken kapitalizmin en iyi kısa tarihçelerinden biridir ve "on birinci yüzyıldan beri ticaretin yayılmasına" çok önemli bir rol atfetmiştir. Mandel elbette Dobb'u fazlasıyla etkileyen "mübadele" ile "üretim" arasındaki şematik karşıtlığa katılmamıştı; Avrupa tarihini çok iyi okumuş olduğu için ticaret-kapitalizminin rolünü küçümsemeyi reddediyordu. Bu tarihin büyük kısmı, kapitalizmin tarihini sanayi sermayesinin soykütüğüne kaydeden neredeyse evrensel ortodoksinden kaynaklı sermayenin "ilkel birikimi" olarak görülüyordu. Bunun ille de benimsenecek en iyi perspektif olmadığı bizzat sanayi tarihi tarafından ortaya konur. Nitekim on yedinci yüzyılda, Britanya ekonomisinin o dönem en ağır şekilde kapitalistleşmiş sektörlerinden biri olan İngiliz kömür endüstrisine *tüccarlar* hakimdi.[123] Aynı yüzyılda emeği Kuzey İtalya'nın büyük ipek fabrikalarında toplayarak "fabrika-sistemini" icat etmişlerdi. Bu ancak ipek eğirmedeki teknolojik değişiklikler ve Bologna ipek fabrikalarının daha ileri teknolojisi sayesinde mümkün oldu.[124] On altıncı yüzyılda Güney Almanya madenciliğindeki en ileri işletme biçimle-

[123] Neff 1929, s. 422 ve sonrası.

[124] Poni 1976, *grandi mercanti*'nin liderliği üzerine özellikle s. 467-71.

rini kontrol ediyorlardı[125] ve on beşinci yüzyılın Orta Avrupa madencilik hamlesini tetikleyen "çarpıcı teknolojik devrimlerin" sorumlusuydular.[126] Son olarak, on dokuzuncu yüzyıl ortasında Küba'da tarımsal holdingleri devreye soktular ve uluslararası rekabetin teknolojik ilerlemeleri zorunlu kıldığı bir zamanda fabrikaların, plantasyonların ve emek gücünün hızlı birikimi aracılığıyla aktif bir şekilde şeker üretimine geçtiler.[127]

Son not: Ticaret-kapitalizmi ve emek

Kısacası "ticari bir sistem" olarak kapitalizm ile "bir üretim tarzı" olarak kapitalizm arasındaki karşıtlık şematiktir ve abartılıdır. Marksistlerin ticari sermayeye bu kadar az ilgi göstermelerinin önemli bir nedenidir bu. Ticaret-kapitalizminin daha gelişmiş biçimlerinde dolaşım, üretimin -tüccar *kalan* ve tamamen "sanayiciler" olarak sınıflandırılamayan- kapitalistler sınıfı tarafından kontrol edilmesi anlamında üretime hakimdir. Marx onu aslında imalat "aşaması"yla ilintilendirse de, emeğin ticari-sermaye içerisinde sınıflandırılması bu nedenle tek bir formüle indirgenemez. Ticari kapitalistler, sipariş usulü üretim ağları· ve köylü tarımından, modern anlamda köle plantasyonları ve fabrikalara uzanan çeşitli işletmeleri kontrol ediyordu. On yedinci yüzyılın Kuzey İtalya ipek fabrikaları, on dört saat mesai ve sıkı bir emek düzenlemesine dayalı fabrika sisteminin ilk somut örnekleri arasındaydı.[128] Plantasyonlarda köle emek güçlerinin hızla değersizleşmesi, yerleşik plantasyon sahiplerinin tüccarların bir kere daha finanse ettiği borç dağlarını arttırmasını sağlamıştı.[129] Braudel'in Brezilya

[125] Strieder 1914; Braudel 2002, s. 321-5.

[126] Munro "Alman tüccar-finansörlerinin rolünü vurgular 1998, s. 35-50.

[127] Bergad 1990, özellikle s. 132 ve sonrası., 170 ve sonrası.

· *Putting-out networks*: Esnafın tüccar için çalıştığı, köylülerin tarlanın yanı sıra ev içi üretime başladığı, parça başına ücretin baskın olduğu erken kapitalist örgütlenme biçimi (ç.n.)

[128] Porni 1976, s. 483 ve sonrası.

[129] Pares 1960, s. 38-40.

şeker plantasyonları hakkında söylediği gibi, "üretime ve deniz aşırı üretilen mala hakim olan Avrupa ticaretiydi."[130] Eğer bunu harfi harfine anlarsak, köle emeğinin sermayeye bağımlılığı hem tüccarları hem de ziraatçıları içine alıyordu. Ticari sermaye, Havana ticaret firmalarını daha doğrudan kontrol altına alan büyük miktarda kazançlardan önce, "ziraatçılar üzerinde ticari ekonomik kontrol" aracılığıyla, örneğin on dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde Küba şeker sanayisini finanse eden *refacción* sözleşmeleri aracılığıyla, kölelerin ekonomik sömürüsüne *katılmıştı*.[131] Ticaret-kapitalizminin "eklemli" doğası, zanaatkârların ve küçük köylülerin emeği üzerinde kurulan kontrolde çok daha belirtik olarak karşımıza çıkmaktadır. Şirket-kapitalizminde ticari sermaye döngüsü, "yatırımı" finanse eden para-sermaye (şirket yöneticilerinin çıkardığı yıllık talimatlar listesi) *avanslar* biçiminde dolaşıma girdiğinde gerçekleşme momentini kazanmıştı. Bunlar genellikle yerel kapitalistler (tüccarlar ya da daha nadir olarak komisyoncu acenteler) aracılığıyla şirketin ticari acenteleri tarafından dağıtıldığı için,[132] üretimin organizasyonu bir zincir görünümüne, bir dizi "aracı failin" içinden dağınık emek gücü kütlesini şirkete bağlayan bir sermayeler hiyerarşine sahip olur.[133] Serbest tüccarlar (yani Avrupalı özel tüccarlar) bu sisteme dahil olduklarında, rekabeti ve "üreticiler" üzerinde daha sıkı kontrol getirme dürtüsünü pekiştirerek tamamen aynı temelde faaliyet gösterdiler.[134]

Tüccarlar ile dokumacılar arasındaki ilişkiyi genel hatlarıyla bununla kıyaslanabilir bir sistem içerisinde analiz eden Marx, bu sömürü yönteminin "doğrudan üreticilerin koşullarını düpedüz

[130] Lizbon'un ihracat tüccarları hakkında bkz. Braudel 2002, s. 273.

[131] Bergad 1990, s. 65-6.

[132] Om Prakash 1985, s. 102 vd, Bengal'daki Hollandalı tekstil üretimini betimler.

[133] Marx 1978, s. 319.

[134] Bengalli dokumacıları sözleşmelerine bağlı tutmakta kullandıkları yöntemler için bkz. Mitra 1978, s. 66 vd, 78 ve sonrası.

daha da kötüleştirdiğini, onları sermayenin doğrudan içine aldığı koşullardan daha kötü koşullar altında salt ücretli işçilere ve proleterlere dönüştürdüğünü" yazıyordu.[135] Başka bir deyişle Marx, ticaret-kapitalizminin bütün kır işçileri kuşağını *ücretli işçilere* dönüştürdüğünün farkına varmıştı. Dolayısıyla *Grundrisse*'de de şöyle yazıyordu:

> Paranın kendini sermayeye dönüştürme yolu tarihte kendisini çoğunlukla oldukça somut bir biçimde gösterir; örneğin tüccar, o zamana kadar taşrada, ek iş olarak dokuyup eğirmiş birkaç dokumacı ve eğiriciyi kendisi için çalışmaya ikna ettiğinde ... onlara hükmeder ve ücretli işçi olarak kontrol altına alır.[136]

Kısacası üretimin *saçılması* bu yerli sanayi biçimlerinin *kapitalist* teşebbüsler ağının bir parçası olmadıklarının kanıtı sayılamaz.[137] Marx'a göre emeğin bağımlı kılınmasındaki kritik mekanizma, tüccarın küçük üreticileri "satışa, *alıcıya, tüccara* bağımlı hale getirdiği ve en nihayetinde yalnızca tüccar *için* ve onun *aracılığıyla* ürettikleri bir iş türüne azar azar" sıkıştırarak onların bağımsızlığını baltalama hüneriydi.[138] Sombart'a göre bu mümkündü, çünkü tüccarların kontrol ettiği asıl "üretim etmeni", piyasa olarak üretim araçları değildi pek.[139] Bu anlayışın çekici özelliği, hem *Verlagssytem*· hem de köylü tarımına uygulanabilir bir model sağlamasıdır. *Verlagssystem* erken kapitalizmin baskın örgütsel biçimiydi[140]; döner sermaye, kapitalistler arası şiddetli rekabet, ülke

[135] Fransız ipek sanayisi vs. hakkında Marx 1981, s. 453; Ticari üretimin egemenliğinin yine de sermayenin emeği biçimsel tahakkümüyle aynı olmadığı yönündeki Marx'ın kendi daha önceki varsayımından ("Ek" içerisinde, Marx 1976, s. 1023) daha az emin olması muhtemeldir.

[136] Marx 1973, s. 510.

[137] Bkz. Braudel 2002, s. 316 ve sonrası.

[138] Marx 1973, s. 510; Marx'ın vurgusu.

[139] Sombart 1891, s. 117.

· Esnafın tüccar için çalıştığı, köylülerin tarlanın yanı sıra ev içi üretime başladığı, parça başına ücretin baskın olduğu erken kapitalist örgütlenme biçimi (ç.n.)

[140] Fridolin Furger'in çalışma başlığıyla krş, *Zum Verlagssytem als Organisationsform des Frühkapitalismus im Textilgewerbe* –Furger 1927.

içinde dağılan emek ve parça-başı ücretlerin aralıksız kullanımından ibaret neredeyse özel bir hakimiyetle niteleniyordu. Avrupa'da olduğu kadar İslam dünyasında da yaygın hale gelmişti.[141]

Marx, "herkesçe malum avans ödeme biçimi"nden bahsederek, Para-Sermaye hareketinde "paranın yalnızca bilindik satın alma aracı biçiminde iş gördüğü" standart örneği tanımlar gibi görünür. Ve şu eklemede bulunur: "Elbette sermaye de para biçiminde verilir ve verilen paranın sermaye avansı olması mümkündür."[142] Ticaret-kapitalizminde avansların, sermayenin dolaşıma girdiği başlıca biçim olduğunu ve tüccarlar ile zanaatkârlar vb. arasındaki işlemlerin basit dolaşımın faaliyet alanını aştığını ileri sürdüm. Geçerli olan dinamik Marx'ın bizzat *Grundrisse*'de ana hatlarıyla belirttiği dinamikti:

> [Tüccar] aslında ancak onların ürününü satın alarak emeklerini satın almıştır; kendilerini bu değişim değerinin üretimiyle sınırlar sınırlamaz ve dolayısıyla doğrudan *değişim değeri* üretmek zorunda kaldıklarında, hayatta kalmak için emeklerini tamamen parayla mübadele etmek zorunda olduklarında, o zaman tüccarın kontrolü altına girerler ve sonunda tüccara ürün *sattıkları* yolundaki illüzyon bile ortadan kalkar.[143]

Avans sistemini bir sermaye dolaşımı olarak analiz ederek, bunu sermayenin tarımı etkisi altına alma tarzına kadar genişletebiliriz. Örneğin, Hindistan'ı ele alın. Köylülüğün en önemli kesimlerini

[141] El-dimeşkî'nin üç tüccar türünden üçüncüsü olan ihracatçı tüccar için kullandığı terime, yani *mujahhiz* "malzeme tedarikçisi"ne (Rodinson 1970, s. 25) ve tüccarların kullandığı sözleşmelerin üç ana formdan biri olarak avans ödemelerine dair referansına dikkat edin, krş. Ritter 1917, s. 58.

[142] Marx 1970, s. 140 ve not; krş. Marx 1971, s. 188, "Örneğin, Hindistan'da olduğu gibi (sözde bağımsız olsa da) işçi kapitalistten aldığı avanslarla çalıştığında ve bütün artı ürünü kapitaliste vermek zorunda olduğunda [kâr] *faiz* olarak adlandırılır; Marx 1976, s. 1023 "asıl üreticiden gasp ettiği [faizcinin sermayesi] fahiş faiz, artı-değerin bir başka adıdır", ayrıca Hindistan hakkında.

[143] Marx 1973, s. 510; Marx'ın vurgusu.

ve Sind'in ortakçıları ya da Birleşik Eyaletler'in daha alttaki kiracıları gibi tamamen proleterleşmiş katmanını dışarıda bırakırsak, geriye kalan tarımsal nüfusun çoğunluğu, ihracat firmaları ve büyük toptancılardan [*mahajans*] ilk tüccarlara ve yerel tefecilere uzanan *çeşitli* ticari grupların kurduğu kapitalist tahakküme tabi olan bu sınıf modeline uyar. [2007]

ONUNCU BÖLÜM

KAPİTALİST TAHAKKÜM VE KÜÇÜK KÖYLÜLÜK: ON DOKUZUNCU YÜZYIL DECCAN BÖLGELERİ

"Emeğin Sermayeye Bağımlılığı"

Hindistan kırsalının halen büyük ölçüde "yarı-feodal" türde "pre-kapitalist" ilişkilerin egemenliğinde olduğuna dair yaygın bir kanı vardır. Bu "yarı-feodalizm" neden ibarettir? Bu eğilimin en açık savunucularından biri olan A. Bhaduri'ye göre temel özellikleri şunlardır: (1) Geniş ölçüde yasallaşmamış ortakçılık sistemi, (2) küçük kiracıların daimi borçluluk durumu; (3) hem toprak sahipleri hem de küçük kiracılara borç verenler olarak faaliyet gösteren [kırsal sömürücüler]; (4) ... piyasaya tam erişimden yoksun kiracılar."[1] Bhaduri, paranın gücünün açıkça temel önemde olduğu bir üretim sistemi tasvir eder: Örneğin, ortakçı olabilen küçük üretici, esasen ekonomik bağımlılıktan biri olan bir ilişki temelinde kendisinden artı-emek gasp eden toprak sahibine "borçlanır". Küçük üreticileri toprak sahibine-tefecisine mahkum eden "tüketim kredileri", onun emek gücünün yeniden üretiminin avanslarını oluşturur. Küçük üreticinin piyasayla doğrudan ilişkisi yoktur, çünkü onun toprak sahibi-tefecisi piya-

[1] Bhaduri 1973.

sada ondan elde edilen artı-emeği gerçekleştirmek için üretim sürecine müdahale eder. Bu sistem neden "yarı-feodal"dir? Bhaduri, bu özelliklerin hiçbirisinin söz konusu ilişkilerle uyumlu olmayacağı bir kapitalist üretim ilişkileri anlayışıyla işe başlar. Örneğin, "ortakçılık", "faizle ödünç para verme", "bağımlılık" vb.'den daha fazla kapitalist üretimle uyumlu olmayacaktır. Benzer temel varsayım Utsa Patnaik'in yakın tarihli savlarının temelini oluşturur. Patnaik, "kiraya verme, tefecilik vb. *feodal tip* sömürüden" bahseder. Burada bir kere daha hakim görüş şöyledir: Üretim ilişkilerinin, ortakçılık gibi özel kurumsal biçimleri bazı bakımlardan bu tür ilişkilerin tanımından ayrılamaz.

Yine de Patnaik, birçok Marksistin malum görüşlerini daha spesifik bir fikirle temellendirir:

> Tüccarlar ve tefeciler gibi toprak üzerinde doğrudan hiçbir kontrolü olmayan belli kişiler yine de köylünün artı-emeğinin bir kısmı üzerinde hak iddia edebilirler ve ona *anılan sıraya göre ticari kazanç ve faiz biçiminde* el koyabilirler. Tüccarların ve tefecilerin şemamızda yer almamalarının nedeni, onların *esasında* üretim sürecinde değil *dolaşım sürecinde sermayeyi* temsil etmeleridir.[2]

Buradaki başlıca iki kategori "ticari kazanç" (ya da "faiz") ve "dolaşım sürecindeki sermayedir." Açıkçası Patnaik, bu "tüccarların ve tefecilerin" gasp ettikleri artı-emeğin artı-değer biçimini almadığını, ama duruma göre, daha ziyade "merkantil kâr" ya da "faizi" temsil ettiklerini öne sürmek arzusundadır.

Peki, "merkantil kâr" nedir? (a) *Ticari kâr* anlamında toplumsal artı-değer kütlesinin yeniden bölüşümünü temsil edecektir. Başka bir deyişle, tüccarın sermayesinin ve ticari sermayenin "dolaşımda" olan bütün toplumsal sermaye payının yalnızca işlevsel olarak uzmanlaşmış biçimlerini temsil ettiği gelişkin biçi-

[2] Patnaik, 1976, vurgu bana ait. Bhaduri ve Patnaik'i bu makalede eleştiriden muaf tuttum çünkü onların çalışmaları ya kapitalizmin gelişimini tamamen yadsıyan ya da bu gelişimi esas olarak son otuz yıla kadar götüren iddiaların en sofistike anlatımları arasındadır.

miyle burjuva üretim tarzının hakimiyetini koşul olarak gerektirecektir. Her bireysel (sanayi-) sermaye(si), toplam yaşam döngüsü içerisinde, meta-sermaye ve para-sermayenin özel halleri dahilinde "dolaşım sermayesi" biçimini alır. Ticari sermaye yalnızca meta-sermayenin "dönüştürülmüş bir biçimidir", yani en nihayetinde sanayi sermayesinin dolaşım sürecinin bir fonksiyonudur. Sanayi sermayesinin bakış açısından "merkantil" ya da "ticari kârlar", dolaşım maliyetlerini temsil eder. Merkantilist yanılsamalar (sanayi sermayesinin) değer-üreten mülkiyeti ticari sermayeye atfettikleri müddetçe, Marx'ın onların "biçim farklılıkları" ya da ekonomik özgüllükleri üzerinde durması kaçınılmazdı.[3] "Ticari kazanç" (Marx'ın "ticari kâr" olarak adlandırdığı) Patnaik'in kastettiği bu özgül anlamda olsaydı, o zaman "tüccarların ve tefecilerin" kentte ve kırda belirleyici bir rol oynadıkları Hindistan'ın bu kalkınma dönemlerinde, kapitalist üretim tarzının hakimiyetini kabullenmek zorunda kalacaktı. Fakat bu açıkçası, Patnaik'in yapmak isteyeceği bir varsayım değildir.

(b) Pür "merkantil kâr", yani tüccarın sermayesinin -toplumsal karakterlerine bakılmaksızın- ayrı işletmeler arasındaki metaların mübadelesinde aracı olarak işlemesi anlamında "ticari kazanç", bu diğer üretim tarzlarının hakimiyetini koşul olarak gerektirecektir ve kendisini çoğunlukla "yüksek fiyat verme ve aldatmaca"dan ve uzun vadeli fiyat farklılıklarından faydalanma hünerinden türetecektir. Bu durumda "dolaşım sürecindeki sermaye", pre-kapitalist biçimleri ve işlevleri bakımından tüccar sermayesinden bahsetmenin yalnızca bayağı ve yanıltıcı bir yolu olacaktır ve buradaki temel varsayım şöyle olmak zorundadır: Artı-emeklerine tüccarlar ve tefeciler tarafından el konulan köylüler aslında özerk, basit meta üreticileridir.

Bu bölüm, bu tür bir ikilemin neden yalnızca iki arada bir derede bir tercihi temsil ettiğini göstermeye çalışıyor. Bhaduri ile

[3] Marx "ticari sermaye" biçiminin kesinliğini esas olarak *Kapital*, Cilt 3, IV'de saptar.

Patnaik ve benzer başka eğilimlerin fikirlerinin hatalı bir "üretim sürecine müdahale" anlayışına dayandığını ileri sürmeye çalışıyor. Bu eğilim, Marx'ın söz konusu ilişkilere dair görüşlerini hakkıyla araştırıp anlamakta ve neticede on dokuzuncu yüzyıl kadar erken bir tarihte ülkenin çeşitli kısımlarında fiilen hüküm süren üretim sistemini somut bir şekilde analiz etmekte yetersizdir. Dolayısıyla bu makalenin özü, tam olarak Deccan'ın pamuk fiyatlarındaki artıştan hemen önce ve sonraki dönemde (1860'lar) küçük-üretim ekonomisinin parçalanmasına dair bir analizden ibarettir. Yine de Marx'ın "emeğin sermayeye bağımlılığının" iki biçimi hakkındaki önemli yorumlarıyla başlayacağım, çünkü bunlar daha sonraki analizlerin odak noktası olacaktır.

Söz konusu yorumlar *Kapital*'in birinci cildinin bir bölümünü oluşturması amaçlanmış, şimdiye kadar yayınlanmamış "Ek" içerisindedir. Marx burada küçük üreticinin sermayeye tabii olmasının tarihsel sürecindeki iki temel aşama, yani burjuva üretim tarzının uzun vadede gelişimi arasında ayrım yapar. Bunlardan ilkini "emeğin sermayeye *biçimsel* bağımlılığı", ikincisini "emeğin sermayeye *gerçek* bağımlılığı" olarak adlandırır. Her iki biçim de kapitalist sömürü ilişkilerini, yani "artı-değer" kategorisini ifade eder. Başka bir deyişle her iki biçim de artı emeğe *artı-değer olarak* el konulmasını anlatır. Bununla birlikte emeğin sermayeye *biçimsel* bağımlılığı, "teknolojik olarak" daha önceki emek tarzlarıyla sürekliliği olan bir emek sürecini şart koşar. Bu biçim, sermaye küçük üreticiyle karşı karşıya geldiğinde, onun üretim sürecine saldırdığında ve onu teknik dönüşüme uğratmadan "devraldığında" belirginleşir.[4] Bu ilişkiler -emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı- bu nedenle özel bir kapitalist üretim tarzı çerçevesinin *dışında* gelişebilir. Emeğin artık yalnızca "biçimsel" değil "gerçek olarak" da sermayeye tabi kılındığı burjuva üretim tarzının ileri

[4] Marx 1976 (Moskova basımının geniş şekilde düzeltilmiş halinin Ben Fowkes tarafından yeni çevirisi), s. 1019-38 "Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları", emeğin iki bağımlılık tarzı hakkındadır.

ya da gelişmiş biçimlerini koşul olarak gerektirmezler. Bu "gerçek" bağımlılık süreci, sermayenin salt kendi hareketine yabancı, bütün miras alınmış ya da mevcut emek-süreçlerinin askıya alınmasını gerektirir. Sermaye üretiminin *nispi artı-değer* biçiminde olmasını, dolayısıyla *özellikle kapitalist* olan bir *emek* sürecini gerektirir.

Emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı şu anlama gelir: Emek süreci daha önceki emek tarzlarıyla süreklilik içerisinde devam ederken, "üretim süreci sermayenin kendi süreci", yani değerin kendi kendine yayılması, paranın sermayeye dönüşmesi halini alır. Bu, dolayısıyla buradaki sermayenin "üretim sürecinin dolaysız sahibi" olduğu ve dolaysız üreticinin yalnızca "üretim süreci içerisinde bir unsur ve onu yönlendiren kapitaliste bağımlı" olduğu anlamına gelir.[5]

Emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı, Marx'a göre (1) artı-emeğe artı-değer biçiminde el konulduğu ve (2) sermayenin üretim sürecinin "dolaysız sahibi" olarak müdahalesi olduğu müddetçe, bütün kapitalist üretim sürecinin *genel* biçimidir. Yine de genel biçim, kapitalist üretim sürecinin gelişmiş ya da yeterli biçimi değildir çünkü emek süreci sermayenin hareketine dışsal olarak kalır ve bu yüzden bireysel sermayeler herhangi bir nesnel toplumsal bağ vasıtasıyla bir araya getirilmez. Emek süreci teknik olarak parçalı ya da merkezsiz olarak kalır, oysa salt sermaye hareketi toplumsal üretim araçlarının ve emek gücünün merkezileşmesini varsayar. Gelişmiş biçimiyle kapitalist üretim tarzı, yalnızca artı-emeği gerçekleştirme zorunluluğunu, dolayısıyla yalnızca "artı-değer" kategorisini değil, fakat aynı zamanda toplumsal güçler olarak emek güçlerinin oluşumunu ya da onun "bireysel karakterinin" sermaye tarafından değiştirilmesini koşul olarak gerektirir.[6] Emeğin biçimsel bağımlılığına dayalı bir sistemde sermaye, onun küçük ölçekli bireysel karakterini muhafa-

[5] Marx 1976, s. 1020, 1023.

[6] Marx 1976, s. 1035.

za eder ya da esas olarak "eğitimleri ve meşguliyetleri bakımından işçilerden yalnızca kısmen farklı olan küçük kapitalistler" tarafından temsil edilir.[7]

Marx'ın artı-değerin iki biçimi -nispi ve mutlak- ayrımının, emeğin sermayeye gerçek ve biçimsel bağımlılığıyla tamamen örtüştüğü açıktır. Mutlak artı-değere dayalı biçimsel bağımlılıkta emek gücünün sömürü oranındaki artışlar, *mutlak* artı-değeri üreten söz konusu mekanizmaların ancak bir fonksiyonu olabilir: Elbette esas itibarıyla işgününün uzatılması ya da daha büyük emek yoğunlaşması.

Daha fazla ilerlemeden önce bu biçimi daha yakında incelemek önemlidir. Böyle bir sistemin ilk niteliği, yani artı-değer olarak artı-emeğin gaspı, bu tip bağımlılığı oluşturmak açısından yeterli *değildir*. Nitekim varlıklı bir kapitalist (örneğin bir tüccar, tefeci) *kapitalist* temelde küçük üreticiye egemen olabilir, başka bir deyişle "üretim sürecinin dolaysız sahibi" olarak sivrilmeden onun artı-değerine el koyabilir. Bu durumda onun egemenliği, küçük üreticinin üretim ve geçim araçlarının *yalnızca bir kısmının* kontrolüne dayanacaktır. Örneğin, küçük üreticiye herhangi özel bir kontrol uygulamadan ya da küçük işletme üzerine baskı kurmadan kendi ham maddelerini ya da araçlarını ona avans verebilir. Açıkçası böyle bir sistem, emeğin sermayeye "biçimsel-öncesi" bağımlılığı, biçimsel bağımlılık sistemine birçok durumda yol açmaya meyledecektir –yani, zamanla varlıklı kapitalist bu işletmenin bütün üretim ve geçim araçları üzerine kontrol sahibi olacaktır ve böylece üretim sürecinin yeniden üretimi bir döngüden diğerine artık tamamen onun verdiği "avanslara" dayalı olacaktır. Bu, kapitalistin üretim sürecinde sağlamlaştıracağı *müdahalesinin* başlangıç ve temel eğilimidir.

Bütün bunlardan çok önemli bir sonuç çıkar: *Ulusal ölçekte belirgin kapitalist üretim tarzının olmadığı* tarihsel durumlarda, *kapita-*

[7] Marx 1976, s. 1027.

list sömürü ilişkileri yine de yaygın ve baskın olabilir. Bu tür ilişkiler o zaman iki biçimden birine bürünür – (a) "biçimsel-öncesi" anlamda, varlıklı kapitalist, örneğin tefeci, "hammaddeleri ya da araçları veya her ikisini dolaysız üreticiye avans verdiği" ve "faiz" biçiminde artı-değere el koyduğu müddetçe, kendi geçim aracı üzerinde şu ya da bu boyutta kontrolü elinde bulunduran küçük üretici yine de sermayenin sömürüsüne maruz kalacaktır; (b) biçimsel anlamda malına tamamen el konulan küçük üretici, üretim sürecini bir döngüden ötekine yeniden kurmak için iktidarını devreden sermaye aracılığıyla, eski üretim sürecini muhafaza eder ve daha kalıcı ya da yoğun temelde sermayenin sömürüsüne maruz kalır. Marx'ın (a) türü örnekleri (b) türü örneklere benzettiği, yani ayrımı ille de önemli bulmadığı pasajlar vardır.[8]

Deccan İllerinde 1850-90 Arası Metaların Artması[10]

On dokuzuncu yüzyılı ikiye bölen kronolojik ayrımdan önce, Deccan köylülüğünün yaşamında meta-ekonomisinin ağırlığı alışılmışın dışında gerileyerek kendisini hissettirmişti. İyi bir yıl her zaman "iyi midir?"[9] Peshwa iktidarının çöküşü sırasında Deccan

[8] Karşıtlık, Ek'te Marx tarafından çizilir, Marx 1976, s. 1023 (Hindistan'a gönderme). Daha sonra alıntılayacağım Marx 1971b içerisinde bu, Marx'ın kendisi tarafından tamamen göz ardı edilmiştir.

[10] Bu makalede kısaltmalar kullanılmıştır:

MHA: Bombay Hükümet Arşivinden Seçmeler, Yeni Seriler (esas itibarıyla çeşitli *taluska*'lara dair gözden geçirilmiş değerlendirmelerle ilgili evrakları içerir).

DİK: Deccan İsyan Komiteleri (1875 isyanları hakkındaki raporunu, tam anlamıyla harikulade bir istatistik ekiyle birlikte beş cilt halinde yayınlamıştır).

MBYS: *Bombay Başkanlığının Yer Adları Sözlüğü* (yalnızca 1880'lerde yayınlanmış ayrıntılı dizi kullanılmıştır).

MM: Mal Müdürlüğü (el yazması formunda Yardımcı Tahsildarların kendi Müdürlerine ibraz ettikleri ya da onlar tarafından Maliye Müdürlerine ibraz edilen raporları içerir).

[9] Küçük-üretim ekonomisindeki krizlerin doğası ve verimli ile verimsiz yılların köylü refahı üzerindeki etkisine dair kısa bir tartışma için bkz. Abel 1973.

illerinin küçük üretim ekonomisini vuran uzun ve şiddetli durgunluk bu konuda hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Deccan'ın merkez bölgesinde, Ahmednagar gibi bir bölgede örneğin, yirmi yedi yıllık bu dönemin (1821-47) her iki yılından biri, kalitesiz hasat ya da kıtlık yılı oluyordu. Ancak bu dönemde fevkalade iyi hasatlar da oluyordu ve bunların hepsi talihsizlikle sonuçlandı. Tahılın nakliyesinin kolay olmaması, bu yıllarda hasatlar iyi olduğunda, yerel piyasaların aşırı doyması ve fiyatların fahiş bir şekilde aşağı düşmesi demekti. Daha önceki fiyat hesaplamalarıyla ilişkili olarak hesaplanan vergi oranlarıyla birlikte, 1822'de başlayan vergiler gibi, fiyatların düzeyindeki her uzun vadeli düşüş ya da "verimli" yıllarda periyodik olarak görüldüğü gibi fiyat düzeyindeki her ani ve keskin düşüş, yalnızca köylülüğün devlet tarafından sömürü derecesini şiddetlendirecektir. 1830'lar itibarıyla, bu durgunluğun en zirvesinde, Ahmednagar'da "ciddi ve yaygın sıkıntılara" tanık olan bir bölge tahsildarına göre asıl vergi oranları bu nedenle otomatik olarak "ikiye katlanmıştı."[10] Verimli ve verimsiz yılların birbirini izlemesi bu nedenle bir dizi verimsiz yılı, Deccan'ın ancak çok sonra çıkacağı uzun bir depresyonu ya da krizi şekillendirdi. Tarıma elverişli geniş arazilerin çoraklaştığı ya da işlenmediği bir dönemdi bu, köyler terk edilmişti ve küçük kentler can çekişiyordu.

1850'lerin başında bu kriz son bulmaya başladı. Ekili arazi miktarındaki gerileme ya da durgunluk sona ermiş ve bu noktadan itibaren hızla yükselmeye başlamıştır. "Teftiş Anlaşması"nın devreye girmesiyle birlikte Deccan'da geçici gelir sistemine dair sistematik bir revizyon başlamıştı. Bu revizyonları kağıt üzerinde ayrıntılarıyla tartışan bürokrasinin yeni katmanları -henüz ortaya çıkmamış bir köylü kapitalizmi sisteminin savunucuları-, gelir talebi yükünü yeniden tahsis etme çabasıyla diferansiyel rantın

[10] MBYS, Sayı XVII, *ahmednagar*, Bombay 1884, s. 467.

farklı bileşenlerini elekten geçirerek gelirler-cetvelinde daha kesin "sınıflandırma" kıstasları oluşturdu.

Bu memurlardan biri olan George Wingate, "işlerin yoluna konmasını" 1852-1853 yılları olarak saptamıştır. O tarihten on yıl geriye gidildiğinde pamuk fiyatlarındaki artışın hemen öncesinde şöyle yazıyordu: "İhraç edilebilir ürünlerin, yani metaların üretimine uygun bütün bölgelerde, örneğin Güney Maratha Konfederasyonu ve Khandesh'de, bu ürünler Bombay'ın ihracat ticaretinin hızlı büyümesiyle ortaya konduğu gibi piyasanın ihtiyaçlarını karşılamak için de acilen arttırılır. Köylülük nispeten varlıklı, bağımsız ve girişimci olmaktadır." Fakat Khandesh, Berar'daki Başkanlık sınırlarının dışında, daha Uzakdoğu'daki bölgelerde baskın olan pamuk ekonomisine yapısal olarak entegre olan Deccan'daki tek bölgeydi. Başlıca tahılların (*jowar, bajra, nachni*) ürün yetiştirme kalıplarını güdümlediği daha güney bölgeler hakkında ne demeli? Wingate şöyle yanıt veriyordu:

> Ülkenin diğer kısımlarının, özellikle Pune, Ahmednagar, Sholapur ve Satara'nın gümrük tahsil bölgeleri, yetiştiricilerin gereken önemi vermeden tahıl mahsullerini eski usul toplamaya devam ettiklerini ve ihracata uygun değerli ürünlerin yetiştirilmesine önem vermediklerini belirtmektedir. Yine de bu gözlem en çok bu bölgelere haksızlıktır, zira Bombay ve Pune'nin besleyeceği büyük nüfuslar erişilebilir mesafededir, tesadüfe bakın ki söz konusu gümrük tahsil bölgelerinin bu tahıl mahsullerinin *pamuktan* ya da diğer ihraç edilebilir ürünlerden *daha iyi getirisi vardır*.[11]

Kısacası Wingate, köylülüğün piyasaya hassas olduğunu ileri sürüyordu ve eğer geleneksel mahsul paylaşımına devam ederse, bunun nedeni asıl olarak ekonomik gerekçelerdi – Nasik'in güneyindeki bölgelerde tahıl daha "kârlı" bir metaydı.

[11] G. Wingate, 2 Mayıs 1862, MHA içerisinde, No CVII, *Papers Relative to the Revision of the Assessment of the Indapoor Talooka*, Bombay 1868, s. 192.

Emperyalizmin "uygarlaştırma" misyonuna karşı köylülüğün hassasiyetini temsil eden bu özel savunma sanatı bazı önemli ipuçları barındırır. İlk zamanlar Wingate, pamuk fiyatlarındaki artış başlamadan önce yazıyordu; başka bir deyişle, meta-ekonomisinin yayılması daha henüz başlamıştı, meta-fiyatlarının düzeyi uluslararası pamuk fiyatlarındaki artıştan itibaren keskin bir şekilde sarsılmadan en az on yıl önceydi bu hareketlilik. Üstelik meta çoğalmasının bu konjonktüründe başlıca tahıl ürünleri söylendiğine göre giderek meta olarak üretiliyordu. Neticede Wingate, Khandesh'i ayrı tutarken, Deccan bölgeleri içerisinde temel bir yapısal karşıtlığı üstü kapalı bir şekilde tespit ediyordu. Zira Berar gibi Khandesh de, çoğunlukla dünya piyasaları için üretirken, Deccan'ın göbeğindeki daha uzak güney bölgelerinde metaların çoğalması yönündeki dürtüler tahıl ve diğer ürünler için artan bölgesel talepten kaynaklanıyordu. Başka bir deyişle Deccan ekonomisindeki işbölümü değişiyordu. Toprağın işlenmesi bakımından ekilebilir arazi boyutu aslında bu konjonktür boyunca zirve yaptı ve meta-dolaşımının temposu gözle görülür şekilde hızlandı. 1870'ler-1880'ler itibarıyla Ahmednagar gibi bir bölge 3.5 milyon Hindistan Rupisi değerinde temel tarımsal ürün ihraç ediyordu. 1890'lar itibarıyla daha uzak kuzey bölgeler, Chalisgaon gibi izole *taluka*'lar[·], yıllık 5 milyonun üzerinde Hindistan Rupisi değerinde ihracat yapabiliyordu. Bürokrasi daha sonra bütün bu dönemi derinlemesine ele aldığında, eski ekonominin koşullarını niteliksel olarak dönüştürmüş bir ticari devrime tanık olmuştu.

Bu dönüşüme dair basit bir indeks, ortalama olarak bu on yıllarda hüküm süren meta-üretiminin düzeyini vermektedir. Ahmednagar, Dhond-Manmad demiryoluyla sağlanan pazarla birlikte "büyük" miktarlarda temel tahıl ithal etmek için, seksenlerde bölge dışına Sholapur, Pune ve Bombay'a "büyük" miktarlar-

· Hindistan'da malikânelere verilen ad (ç.n.)

da buğday ihraç etmişti. Bu temel gıdaların ticaretine bölgede yerleşik olan varlıklı Bhatia ve Marwari tüccarları hakimdi. Pune doğrudan doğruya güneye daha büyük miktarlarda temel gıda ithal etti: Demiryolu trafiği 1873'te *net* 17.000 ton, 1878'de 34.300 ton, 1880'de 45.500 ton tahıl ithalatı kaydetti. Daha uzak güney bölgeleri, Kolhapur, Doğu Deccan ve Bombay Karnatak'nın diğer kısımlarının piyasalarına pirinç ihracatının başını çekiyordu. Ratnagiri, bitki örtüsünün çoğunu "kalitesiz" hububata vakfeden Konkan'daki pirinç tüketimini önemli oranda Kolaba bölgesinin ihraç mallarına dayandırıyordu.[12]

Yerelde daha yaygın olan şey, genellikle sulama ya da nispeten büyük sermaye harcamaları gerektiren metalardı. Krishna kıyısındaki Satara köylerindeki şeker kamışı ve yerfıstığı hızlı bir şekilde yaygınlaşmaya başlamıştı. "Yerfıstığı Bombay'a ve oradan da Marsilya ve İtalya'ya büyük miktarlarda ihraç edilir. Yerfıstığının buralarda büyük ölçüde zeytinyağının imalatında kullanıldığı söylenir."[13] Pune, Bombay'a "dikkat çekici miktarlarda lahana, patates ve başka taze sebzeler ihraç ediyordu."[14] Ahmednagar'da kentin civarındaki *taluka*'lar "bahçe ürünlerine olan yoğun talepten" ötürü sulu arazilerin dikkat çekici ölçüde genişlemesine tanık oldu. Üzüm bağları belli başlı yerel piyasalar etrafındaki en iyi toprağı içine alıyordu, mahsulleri satış için Bombay'dan tüccarlara gidecekti.[15] Khandesh'de keten tohumunun

[12] MBYS, *Ahmednagar*, s. 267, 343, 345, 685; MBYS, Sayı XVIII/2, *Pune*, Bombay 1885, s. 167, 172; MBYS, Sayı XXIV, *kolhapur*, Bombay 1886, s. 165; MM, Sayı 8, 1874.

[13] *Report on the Administration of the Bombay Presidency for the Year 1892-3*, pt. 2, Bombay 1893, s. 110.

[14] MBYS, *Pune*, pt. 2, s. 55, 170.

[15] MBYS, *Ahmednagar*, s. 274-5; sulanmış arazi alanı otuz yıl boyunca yıllık yüzde 5 civarında genişledi.

ekimi "Bombay'ın talebinden ötürü", yani 1890'larda ortalama 170.000 ton alan Avrupa talebinden ötürü hızla yayılıyordu.[16]

Daha sıkı bütünleşmiş bir piyasanın bu konjonktür zarfında doğuş sürecinde olduğu, meta-fiyatlarının hareketiyle epey fazlasıyla ortaya konur. Hurd, bir bütün olarak ülke açısından ve on dokuzuncu yüzyılın sonunu da içine alan çok daha uzun bir dönem açısından, demiryolunun etkinliğini saptamıştı: Piyasa fiyatlarının aşamalı eşitlenmesine yol açan genişleme.[17] Yerel fiyat eğrilerinin ilk faaliyet alanları incelendiğinde, genellikle 1860'dan önce aynı bölgede de olsa yerel fiyatlar arasındaki farklılıklar tamamen gözler önündedir. O halde yerel opsiyonların hızla daha yakın bir çizgide olduğu pamuk fiyatlarındaki artıştan 1876 kıtlığına uzanan dönem bir tür geçiş biçimini alır. Kıtlık sırasında ve sonrasında belli nedenlerle yerel opsiyonlar belirsiz bir çizgi izlerler. Bu farklı yakınlaşma etkisinin dışında, yine de bu yıllarda metalarda görülen çoğalma, fiyat dalgalanmasının büyüklüğünü düşürmeye, yani en az gelişmiş meta-piyasalarını niteleyen fiyat hareketlerinin tamamen yerel belirlenimini değiştirmeye meyleder. Tüm bunlar çoğu durumda, kıtlık ve su baskını yıllarının ardından, 1874-1875'de, Khandesh'in güney ve orta *taluka*'larının elde ettiği kötü hasatlar, Nimar ve yanı başındaki Berar'deki bereketli mahsullerden ötürü düşük fiyatlarla birleştirildiğinde, yöredeki fiyatların belirli bir yerel fiyatı etkileyecek kadar güçlü oldukları anlamına gelecekti.[18]

Üstelik bu fiyat yakınlaşması ve dalgalanmaların daha düşük salınım süreçleri, yalnızca o dönem boyunca meydana gelen iletişim araçlarındaki ilerlemelerden ötürü daha büyük, özgül bir

[16] MBYS, Sayı XII, *Khandesh*, Bombay 1880, s. 152. *Report on the Administration*'dan alınan keten tohumu ihracat-rakamları söz konusu yılları kapsar, Ek IV, D (2).

[17] Hurd 1975.

[18] Meta-fiyat opsiyonları ve bunların zaman içerisindeki hareketine dair ayrıntılı bir inceleme başka bir yerde ele alınacaktır. Yerel opsiyonlar arasındaki regresyon genelde çok yüksek bir korelasyon derecesi ortaya koyar.

meta hareketliliğini değil, aynı zamanda demiryollarının yayılmasıyla birlikte Deccan'ın çeşitli bölgelerinde çok sayıda depo ve toptancı piyasalarının doğuşu ve gelişimini de kapsar. Pune ya da Jalgaon gibi belli başlı ticari merkezlerin dışında, bu özel fonksiyon esnasında çok sayıda daha küçük kent ve büyük köy önem kazanır. Bu kent ve köylerin nüfusu -Kharda, Vambhori, Karad, Tasgaon, Sowda, Faizpur, Lasalgaon vb.- 5000 ile 10.000 arasında değişiklik gösteriyordu ve nüfusun "ticaretle" uğraşan kesimi genellikle yüzde dört ile on arasında hesaplanıyordu. Deccan'ın yerel, bölgeler-arası ve dış ticaretine aracılık eden de, bu daha küçük merkezlerdir. Bu ticarete yaptıkları müdahale kesinlikle belirleyici olan varlıklı sermayeler esas olarak belli başlı yerel toptancı piyasaların daha büyük sermayeleri ile *taluka* köylülüğünü birbirine bağlayan bu merkezlerde bulunuyordu. Bu tür merkezlerin ortaya çıkışı özellikle yerel fiyat hareketleri arasındaki farklılıkları eşitlemeye, büyük köylülüğün "açık" piyasayla daha kolaylıkla ilişki kurmasını sağlamaya ve yapısına kısaca değineceğimiz "ticari" faaliyetler zincirinin işleyişini kolaylaştırmaya eğilimliydi.

Fakat köylülüğün hayatındaki meta-ekonomisinin özgül ağırlığına dair muhtemelen en açıklayıcı indeks, köylülüğün bir bütün olarak devlet tarafından sömürüldüğü sistemin -"vergilendirme" sistemi ve gelir talebi- önemli oranda bir anlaşmanın piyasaya sokulması sırasındaki meta-fiyatlarının tahmini düzeyine ve köy topluluklarının yerel piyasalara, toptancı merkezlerine ya da demiryolu istasyonlarına erişimine dayanmasıdır. Hem Teftiş hem de onun Revizyonu, bu tür gelir ölçeğindeki köylü topluluklarının sınıflandırmasını, -diferansiyel rantı belirleyen daha genel koşullar dışında- verili topluluğun kendini geçindirebildiğinin düşünüldüğü "ihraç malları"na dayandırdılar.[19] Nitekim piyasa-

[19] *Bombay Hükümet Arşivleri*'nde (*Yeni Dizi*) yeniden basılan hemen hemen her *taluka* mesken raporunun çarpıcı bir niteliği vardır. Karakteristik olarak altmışlarda piyasaya sürülen meskenler ya da revize edilmiş meskenler hızlı büyüme sırasın-

nın yayılmasının daha geniş bir anlamda ülkeyi "uygarlaştırma" programının, yani ülkeye burjuva üretim tarzını sokmasının özünü şekillendirmesi gibi, meta-ekonomisi de gelir-sisteminin temel öncülünü oluşturuyordu.

Üstelik yukarıda tasvir edilen metanın genele yayılması süreci, emek gücünün de giderek bir meta olması anlamına gelecekti. Küçük üreticinin, "üretken işçi"ye, yani sermaye tarafından istihdam edilmese de, bir ücretli işçiye dönüşmesi demekti.[20] Bu durum, sömürge bürokrasisinin ekonomik liberalizminin temel bir boyutunu biçimlendiriyordu – Hindistan'ın daha ileri ulusların imgesinde kendini hızlı bir şekilde yeniden kurduğu kısmen tasasız iyimserlik ile varlıklı kapitalistlere karşı büyük köylülüğü koruyup güçlendirmeye çalışanların büyüsü bozulmuş reddiye anlayışları arasında bocalayan bir anlayıştı bu. Genellikle baskın olan iyimserlik anlayışıydı – kıtlıklar bile liberal politik ekonominin amansız yasalarını, küçük üretici "müsrifliğinin" kaçınılmaz yıkımını ve "büyük toprak sahipleri, büyük çiftliklerin kapitalist

da, köylülerin daha sonra vuku bulan fiyat-durgunluğunda ödeme yapmalarının imkânsız olduğu faiz miktarlarının sabitlenmesiyle uyumlu olarak geçerli olan yüksek fiyatlardan değerlendirilmişti.

[20] "Üretim tarzı" tartışmasına katkıda bulunanlardan bazıları, özellikle küçük üreticinin proleterleşmesine ve bir meta olarak emek gücünün yaygınlaşmasına oldukça ağırlık veren Paresh Chattopadhyay, kapitalizmin gelişimini bundan yola çıkarak tartışmaya yönelmiştir. Bu oldukça tutarsızdır çünkü "ücretli emek" ve "üretken emek" aynı şey değildir. Gelişmiş burjuva üretim tarzı içerisinde söz konusu ayrımın ne kadar önemli olduğuna bakılmaksızın, ilk dönemlerde çok sayıda "ücretli işçi" sermayeden ziyade kazançtan, yani artı-değer bakımından üretken olmayan ereklerden dolayı istihdam edildiğinde, bu ayrımı yapmak önemlidir. Bu özgül karakterizasyonun yanı sıra Chattopadhyay'ın kapitalist ilişkilerin doğuşunu neredeyse tamamen *metanın*-yayılma süreçlerine dayandırdığı savını da, benim kendisine dair çok yanlış yönlendirilmiş eleştirimi (1973) artık *tamamen* reddedeceğim. Chattopadhyay kapitalist ilişkilerin Hindistan'da bir yenilik olmadığını vurguladığında kesinlikle haklıydı.

çiftçileri ve ücretli köylü-işçilerden meydana gelen İngiliz tarım sisteminin" yükselişini gösterir nitelikteydi.[21]

Bu iyimserliği inandırıcı kılan şey, daha küçük köylühanelerinin epey fark edilebilir parçalanma süreciydi. Pune'de iki zincirleme kıtlık yılının yıkıcı etkisinin ardından, 1880'ler itibarıyla bunların birçoğu "çiftçilikten vazgeçti ve haberci, zabıta, seyis ve gündelikçi olmaya başladı."[22] Bir kıtlık sırasında çoğu köy hanesinin ilk tercihi ise göç olacaktı. Geride kalanlar genellikle devletin sağladığı kamu işleriyle geçinmek zorundaydı ve geride kalmaları, bu hanelerin çoğunun çiftlik hayvanlarının olmadığını gösteriyordu. Pune'de 1876 kıtlığının zirvesinde yapılan bir nüfus sayımı, "iş yardımına" bağlı işçilerin toplam rakamının - 50.000'e yakın- tam olarak yarısının meslek olarak "toprak kiracısı ya da bağımlı kiracı" olduğunu gösterir. Bölgenin göçmen-nüfusunun dörtte biri "hiç geri dönmedi", yani tarımı bıraktılar ya da ekip biçmeye yeniden başlamak üzere bir başka yere taşındılar. Khandesh ile olan karşıtlık çarpıcıdır. Bu yıllarda artan güçlü göç akımları çok sayıda ziraatçı haneyi Khandesh ve Berar gibi bölgelere taşıdı. Burada kıtlık boyunca ziraatçı haneler "iş yardımıyla" geçinmeye zorlananlar yalnızca yüzde 22'yi oluşturuyordu – Khandesh köylülüğünün daha bağımsız durumunun ılıman belirtisiydi bu. Yine de burada bile, kara sınırı halen genişleyen

[21] "Savurganlık" ve "müsriflik" bürokrasinin küçük-üretim ekonomisinin durumuna dair en sık yaptığı açıklamalardı. Köylü-kapitalizmi programının destekçileri yine de çoğunluk görüşüyle olan anlaşmazlıklarını kayda geçirdiler. Bkz. T. C. Hope, MHA içinde, No CLVII, *Papers and Proceedings Connected with the Passing of the Deccan Agriculturists' Relief Act, XVII* 1879, Bombay 1882, s. 143 ve sonrası. s. 148. Hope'un küçük-üretim ekonomisinin iç dinamikleri yorumu çoğu memurunkinden çok daha iyidir. Bu yorum, *Artı-Değer Teorileri*'nde Marx'ın öne sürdüğü görüşe oldukça yakındır. Nitekim Marx şöyle yazmıştır: "Köylü-mülkiyetinin olduğu yerde, bireysel emeğe teşvik hatırı sayılır ölçüde olsa da ... bireysel sermayenin büyük olamayacağı ve nispeten küçük talihsizliklerin, tutumlu ve çalışkan bir kişiyi bile geçici borçlar için faizcinin eline düşüreceği açıktır" (s. 149-50).

[22] MHA, *Pune*, pt. 1, s. 288.

Deccan'ın görece ayrıcalıklı bir bölgesinde proleterleşme süreci kıtlıktan önce de yürürlükteydi.

> Khandesh'de [emek-güçlerini satmak suretiyle] emekleriyle geçinen insanların sayısının son yıllarda fazlasıyla arttığına hiç şüphe yoktur. Bunun nedeni, birçok ziraatçının ya mahkeme kararları ya da hükümetin talep ettiği miktarı ödeyememeleri yüzünden topraklarını kaybetmiş olmasıdır; hâlbuki pamuk presi ve diğer fabrikaların kurulması, bir kere daha çalışan ellere olan talebi büyük ölçüde arttırmıştır.

Khandesh ücret-oranları birçok küçük köylünün "demiryolu, fabrika, pamuk ve iplik fabrikaları uğruna tarlalarından vazgeçmeleri" yönünde güçlü bir dürtü yaratmıştı, özellikle yetmişler boyunca Khandesh'in atlattığı nükseden kıtlıklar döneminde ve küçük bir köylünün "ek" işlerden kazanacağı ortalama günlük ücretin 9,5 anna civarında inip çıktığı bir zamanda.[23]

Deccan'ın küçük-üretim ekonomisinin çoktan tükenmiş ve yıpranmış durumundan ötürü kuraklık, kıtlık ve açlık küçük üreticinin proleterleşmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu durum öncelikle gelir taleplerinin köylü gelirleri üzerinde devam eden baskısına atfedildi. Çok sayıda *taluka*'nın Teftiş ve Revizyonuna dair daha "bilimsel" temelli sınıflandırmalar bile, daha yoksul bölgeler ve *taluka*ların kaynaklarını kırılma noktasına zorlayarak yalnızca genel ortalama sömürü oranını arttırmıştı. Bu tür bir bölge olan Sholaouor'da kıdemsiz bir memur şunları yazıyordu: "Açıkçası birçok güvenilir şahidin bana bildirdiği ve kendi kişisel gözlemlerimin de teyit ettiği gibi, birçok durumda vergi matrahlarının yalnızca ziynetlerin ya da sığırların satılmasıyla ödendiği gerçeğinden şüphe duymak için hiçbir neden görmüyorum."[24] Sığırı olmayan bir hane –ya doğrudan *taluka*'nın terk edilmesi ve ekip biçmenin bırakılması biçiminde ya da daha dolaylı olarak "borç" batağına sürüklenmek biçiminde– yok olmanın eşiğin-

[23] A.g.e., H. Woodward'dan Ramsay'a, §11.

[24] MM, Sayı 9/1, 1875, J. Davidson'dan J. H. Grant'e, §11.

deydi. Zira köylüler "toprak ve sığırlar, tıpkı ellerimiz ve ayaklarımız gibi bedenlerimizin asıl organlarıdır" diyordu.[25]

Neticede devletin yoğunlaştırılmış sömürüsünün bu arka planına mukabil 1876-1877 kıtlığı, Sholapur'da *khata*· borçları yıllar geçtikçe biriken ya da vergi borcunu tamamen kapatmak için geçim araçlarının bir bölümünü satmaya zorlanan "çok sayıda küçük ziraatçıyı telafi edilemez bir şekilde iflas ettirdi."[26] Komşu Satara'da "para yardımı alan" 46.000 emekçinin yüzde 53'ü köylülerden meydana geliyordu. Bunlar açıkça en yoksul katmanı temsil ediyorlardı. Biraz daha varlıklı köylüler "bir çift sığır ve bir iki inekle" göç etmeyi tercih edeceklerdi.[27] Nasik'de "hatırı sayılır" miktarda insanın "toprak sahibi statüsüden işçiye" dönüştüğü düşünülüyordu.[28]

Nitekim küçük üreticinin proleterleşmesi, özgül meta-üretim oranları bir yana, Deccan'ın bütün bölgelerinde ortak bir süreçti. Bu, on dokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarına kadar uzanan daha uzun, daha az gözle görülür bir döngüyü biçimlendirdi. Ahmednagar'da Rahuri, Nevasa ve Sangamner gibi *taluka*'ların tahıl hasılatlarının yarısından fazlasını piyasaya vermeye zorlandıkları iflasa götüren 1847-1848 yıllarını düşünelim. Vaktiyle Rahuri'de "kirasını ödemek" için "Hint köylüsü çoğu zaman bir sığır ya da başka mülkiyetini elden çıkarmak zorundaydı."[29] Yerel tahılla dolu bir piyasanın baskıları altında fiyatlar giderek düşmüştü. Wingate, o sezon geçerli olan mekanizmayı şöyle tasvir ediyordu: "Verginin tamamının ödenmesi daima çok sıkıntılıydı, ama

[25] Mirajgaon *köylülerinin* 5/7/1875 tarihli dilekçesi, Ahmednagar'daki taluka Karjat, aktaran DİK, Ek C, *Notes of Evidence, Statistics and Other Papers*, s. 206-7.

· Boyutu ve konumuna göre mülkiyetin vergi borçlarını beyan eden belge (ç.n.)

[26] MM, Sayı 28, 1879, A. Spry ve J. Davidson.

[27] MBYS, Sayı XIX, *Satara*, Bombay 1885, s. 174.

[28] MM, Sayı 23, 1879, W. Ramsay, § 14.

[29] MHA, No CXVII, *Report on the Assessment of the Rahooree Talooka in the Ahmednuggur Collectorate*, Bombay 1870, s. 7 (1849'da Anderson tarafından yazılmıştır).

1847-1848 gibi iyi bir sezonda vergi afları daha az miktarlardaydı ve Hint köylüsüne olan talep bu nedenle az kazançlı yıllara göre daha fazlaydı. Köylü neticede bu ek [gelir] talebini karşılamak için olağan sezonlardakinden daha büyük miktarda ürünü piyasaya arz etmek zorunda kaldı ve böylece satış fiyatları zoraki düşürüldü, ta ki piyasa aşırı doyup fiyatlar fahiş bir şekilde düşene kadar. Köylünün ek talebi karşılamak için gerekli parayı toplaması için giderek daha fazla ürünü satması gerekti, ki bu da birçok hanenin ya borç batağına saplanması ya da haciz satışları içerisinde üretim araçlarından uzaklaşması demekti. Nitekim Nevasa'da "köylülerin bir çoğu ... tefecilere başvurmak ve birçok durumda tarım stoklarını elden çıkarmak zorunda kaldı."[30] Bir yıllık genel bir bolluk bile, bir yıllık kıtlık gibi, hem küçük üreticinin proleterleşmesini hem de varlıklı kapitalistin yayılma oranını işte bu şekilde hızlandırır. Kırsal bölgenin dışında, Deccan'daki kentlerde benzer bir hareket gelişmekteydi. Burada yükselen geçim maliyetleri ve makine-temelli metaların rekabetçi baskısı, zanaatkâr aileleri ya daha fazla borca ya da ücretli emeğin daha bariz biçimlerine sürüklüyordu. Kolhapur'da birçok dokumacı "işçi olarak çalışmak" zorunda kalmıştı,[31] daha kuzeyde Nasik'de "bir tarla almak ya da gündelikçi olarak çalışmak" zorunda kalmışlardı."[32] Daha sonra inceleyeceğimiz "borçluluk" ilişkisinin özgül doğası düşünüldüğünde, makine-üretiminin karşıladığı hammaddelerin düşen maliyetlerinin bile neden dokumacıların çoğunluğunun servetini hemen hemen hiç arttırmadığını ve yalnızca kapitalist sömürücülerinin kârlarını arttırdığını anlamak mümkün hale gelir. Bir kere daha birçok zanaatkâr hane kıtlık yılları boyunca göç kervanına katılmıştı. Dokumacıların toplam nüfusun yüzde 57'sini oluşturduğu Nasik'deki Yeola kentinde

[30] A.g.e., G. Wingate'den E. Townsend'e, 15 Aralık 1849, s. 50.

[31] MBYS, *Kolhapur*, s. 95.

[32] MBYS, Sayı XVI, *Nasik*, Bombay 1883, s. 53.

çok sayıda insan "iş bulma umuduyla" başka bir yere göç etmek zorunda kalmıştı.[33]

O zamanlar bu göçler, on dokuzuncu yüzyılın sonu boyunca metalarda görülen artış sürecinin temel fenomenleri arasındaydı. Bu bağlamda kapitalist sömürü ilişkileri nasıl belirginleşti ya da gelişti? Metadan sermayeye geçiyoruz.

Deccan'da Sermayenin Yapısı

En gelişkin anlamında kapitalist üretim tarzı çerçevesinde tali türleri -sanayi sermayesinin dolaşım sürecinin pür işleyişlerini- oluşturan sermayenin daha az gelişmiş biçimleri ancak sömürge ekonomisinde gelişmiştir. Nitekim Deccan'ın pek çok bölgesinde "tacirler" sayıca sermayenin baskın sektörünü oluşturuyordu. Bunlar oranı yüzde 60'dan yüzde 75'e varan "sermaye sahipliği anlamına gelen mevki sahibi" insanlardı. Diğer gruplar, rantiye sınıfı, sarraf, esnaf, bankerler vs.'den oluşuyordu.

Deccan'ın daha çağdışı dünyasında, "bankacılık", "ticaret" ve "tefeci" sermayeleri çoğu durumda birbirinden ayırt edilemezdi. Örneğin, Khandesh'de genel bir kural olarak "aynı insanın çoğunlukla bir tüccar, bir tefeci ve bir simsar olduğu" söylenirdi. Bunun nedeni neydi? On dokuzuncu yüzyıl politik ekonomisinin temel bilgileriyle eğitilmiş bürokratlar esas meseleyi anlamışlardı. "Yalnızca Jalgaon'da şirketlerin sabit iş dallarıyla yetinmelerine olanak tanıyan yeterli ticaret vardır."[34] Başka bir deyişle, üretim ve dolaşım *ölçekleri* ayrıntılı bir işbölümü yaratmak için yeterli değildi. Ya da Nasik bölgesindeki "en büyük kapitalistlerden" birini örnek alalım. Bu adam 300.000 ile 400.000 arasında Hint Rupisi sermaye yatırımında bulunmuştu ki bu o zamanlar Gujarat'daki daha büyük sermayelerle karşılaştırıldığında oldukça büyük bir meblağıydı. Peki, kimdi bu adam? Chandor *talu-*

[33] MM, Sayı 16, 1877, H. R. Cooke; MM, Sayı 14, 1878, Cooke.

[34] MBYS, *Khandesh*, s. 191.

ka'sından "tanınmış bir Brahman *bankacısı ve tefecisi.*"[35] Banker mi yoksa tefeci mi? Şu bir gerçek ki bunun gibi soruları yanıtlamak imkânsızdır. Bürokrasi, sorunla doğrudan karşı karşıya kalmıştı. Şöyle yazıyordu: "Ticaret topluluğu, çoğunlukla basbayağı tüccar ya da tacir anlamına gelen, kullanılan muğlak terimlerden dolayı sınıflandırması en zor olandır."[36] Bu farklılaştırma ya da uzmanlaşma eksikliğine dair daha bariz bir örnek, "merkantil" ve "tefeci" sermayeye dair ikiz kategorilerin neredeyse toptan birleşmesiydi: Aynı zamanda bir "faizci" olarak sınıflandırılmayacak bir "tüccar" hemen hemen hiç yoktu, ki *tersi de geçerlidir.*

Fakat buna karşılık bu "tüccar-faizcilerin" (tüccarın ve ticari sermayenin gelişmiş burjuva üretim tarzı içerisinde olmaları anlamında) dolaşım sürecinin pür failleri oldukları sonucunu çıkarmak yanlış olacaktır. Sermayenin "mesleki" sınıflandırmaları, sermayenin birbirine bağlı tamamen "asalak" ve temel olarak "üretken" türleri arasında sanayi sermayesinin baskın olduğu, ayrımın geçerli olduğu, katı bir işbölümü türünü kesinlikle *yansıtmadığı* için birazcık yanıltıcı olur. Deccan'da hakim olan üretim sistemi bunun nedeni açıklayacaktır.

Kolhapur'da "borçlar" için kullanıma hazır tahmini toplam sermaye miktarı 1850'ler itibarıyla çoktan muazzam bir tutara, 3,1 milyon Hint Rupisine ulaşmıştı.[37] Daha kuzeydeki Satara, yirmi yıl sonra 15,3 milyon Hint Rupisine denk düşen *bu tür* sermaye toplamının alanı oldu. Bölgenin güneyinde Tasgaon *taluka*'sına dair el altında oldukça iyi veriler vardır. Burada -birkaç yüz bin rupi fazladan atfedilebilir büyük Jog bankasının serma-

[35] MBYS, *Nasik*, s. 114; MBYS, *Satara*, s. 184 "Ticari işlemleri büyük ölçüde neredeyse daima büyük tefeciler olan tüccarlar."

[36] *Report on Administration ...1892-3*, s. 133. Çeşitli "mesleki" grupların dağılımı ve etkisi üzerine nüfus sayımı verilerinin bazı uyarılarla kullanılması gerekmesinin nedeni budur.

[37] MHA, No VIII, *Statistical Report on the Principality of Kolhapur*, Der. *D. C. Graham*, Bombay 1854, s. 273.

yesi dışında- toplam (*taluka*) sermayenin 900.000 Rupi olduğu tahmin ediliyordu. Bu sermaye hacmi yaklaşık olarak *taluka*'nın dört yılın üzerinde ihracatının toplam değerine eşitti. Bu toplamın yarısından fazlası Tasgaon kentinde, geriye kalan büyük kısım yalnızca yaklaşık dokuz köyde yoğunlaşıyordu. Güvenilir kaynaklardan olduğunu düşündüğü bütün bu verileri toplayan memur, *taluka*'daki büyük kapitalistlerin sayısının -toplam 300'ün üzerinde *sowcar*- 20 ila 30 arasında olduğunu tahmin ediyordu.[38] Bu oldukça yüksek bir yoğunlaşma derecesi demektir, o kadar ki bu 300 *sowcar*'ın çoğu toplam 1000 ile 2000 arası Rupi sermaye yatırımında bulunacaktı. Aynı veriler bütün Satara bölgesi *sowcar*larının yüzde 38'inin ticarete "son yirmi yıl içerisinde", yani 1855'den itibaren atıldıklarını gösteriyor. Aslında Deccan genelinde ve hatta Marwari sermayesinin hakim olduğu daha kuzey bölgelerde, *daha küçük* tefecilerin doğması ve yayılması görece *yeni* bir fenomendi. Bu yıllarda (1852'den itibaren) metalarda görülen artış ile varlıklı kapitalist sınıfın genel yayılması ve artışı arasında yakın, derin, ayrılmaz bir bağ vardı. Bürokrasinin asla söylemekten bıkmadığı ve çeperinde en iyi toplumsal tetiklerinden bazılarını yapılandırdığı bir gerçek vardır. Deccan kırsalındaki hanelerin büyük çoğunluğunun şu ya da bu şekilde "borçlu" olmalarıdır bu. Yalnızca büyüklük kertesini gösteren toplu tahminler, bir bütün olarak Deccal'deki bu tür hanelerin yüzde 66-90'ı olacaktır.

Bu eş fenomenlerin daha derin anlamını -bir tarafta varlıklı kapitalistlerin yayılmasını diğer tarafta borçlanmayı- kavramak için, "ticari" sermayenin zincirleme işleyiş yapısıyla başlayabiliriz. Dikey olarak incelendiğinde bu sermayenin yapısı aşağıdaki şekilde tahayyül edilebilir:

· Hint asıllı bankerler ve tüccarlar için kullanılan tabir (ç.n.)

[38] A. Wingate isimli "2. Yardımcı Tahsildar" çok çalışkandı. 4/8/1875 tarihli Tasgaon *taluka*sı hakkındaki raporu o yılların *taluka*larına dair mevcut en iyi betimlemeler arasındadır. Bkz. MM, Sayı 8, 1875, s. 239-90 (§11)

> Kapitalist sınıflar *köylerin*, özellikle Marwaris ve Guzars'ın, ilk ve en fazla sayıda küçük tüccarı ve tefecisidirler. *Bunlar tohum ve geçim için tahıl verirler*.... İkinci sırada gelen sınıf zengin bankerler ya da (birçok Brahmanlı dahil) *büyük kentlerin* tüccarlarıdır. Tefeci olan Kulkarniler genellikle *bu Brahmanlı bankerlere bağlıdırlar* ... Tahıl fiyatının yükseltilmesi konusunda daha alt kastların tüccarlarından çok daha az uğraşırlar ve *toprağı kendi adlarına alıp kontrol etme* istekleri çok daha fazladır ... Kulkarniler bu [ikinci "sınıf"la] ilişkilendirilirken, birinci sınıf içerisinde değinilen, köylerin küçük [tefecileri], *kentlerdeki daha zengin kast-üyelerinin önemsiz işlerini yaparlar*. Üçüncü sınıf *borçtan uzak duran yetiştiricilerden* meydana gelir.[39]

Bu anlatım kapitalistlerden oluşan üç "sınıfı" iki temel tür içerisinde yeniden gruplandırma imkânı sağlar:

> (1) Bir kast-temelinde örgütlenen tüccar-tefeci-bankacılık işleri, kent-temelli daha büyük, işlem kapsamı bakımından daha yaygın bir sermaye içerisinde *içten* bölünür ve yerel olarak faaliyet yürüten, köyde ikamet eden, perakende ticaretinin bir kısmını genellikle kontrol eden küçük sermaye "desteği" yakınlardan ödünç alınan, doğrudan köylülükle bağlantılı sermaye ile başlamıştır.
>
> (2) Tefeciler köylü kitlesinin içerisinden, genellikle büyük köylülerden, çoğu Kunbi kastından çıkmıştır.

Hindistan'da *kast-temelinde* örgütlenen bu ya da bu türün daha ileri işleriyle birlikte, daha küçük, yerel sermayeler birçok örnekte asıl tabanı kentlerde ve toptancı merkezlerinde olan kolektif bir gruplaşmanın öğeleri olarak işleyeceklerdi. Nitekim kent "tüccarlarını" ya da "bankerlerini" ve köy "tefecilerini" farklı toplumsal fonksiyonları karakterize eden tamamen ayrı failler olarak görmenin anlamı olmayacaktır. Mesele farklı bir şekilde

[39] DİK, *Report of the Committe on the Riots in Poona and Ahmednagar 1875*, Bombay 1876, s. 24-5, akt. W. F. Sinclair, Ahmednagar Yardımcı Tahsildarı, vurgu bana ait.

şöyle ortaya konabilir: Komisyon, Deccan İsyanları'nı incelemek için toplandığında, "aynı zamanda en ilkesiz olan daha küçük *sowcar* sınıfının son on yıl boyunca, yani 1865'den beri epeyce arttığını" gördü. Fakat küçük *sowcar*ların bu çok hızlı yayılması, hızlı büyümeden daha önce oluşan birçok daha büyük, kent-temelli sermayenin yalnızca büyük oranda genel yayılması ve daha derinden sağlamlaşması anlamına gelecekti. Buradaki can alıcı mekanizma, yeni sermayelerin bir aile ya da kast temelinde, söz konusu şirketin genel (tekil) iş hacminin genişlemesi üzerinden "finanse edilmesi" olacaktı. Bu, "genellikle ticarete yerleşik *sowcar*lardan birinin katibi ya da odacısı olarak başlayan", özellikle daha küçük Marwari ve Gujarati tefecileri için geçerliydi. Daha güney bölgelerde bile, örneğin bu katmanın daha az geliştiği Satara'da, "küçük faizciler" sınıfının "çok az ya da hiç sermayesi" olmadığı ve "varlıklı şirketlerden, yani büyük ölçekli bağlantıları olan tüccarlardan" ve "neredeyse hep büyük tefecilerden ödünç para aldıkları" sanılırdı.[40] Bu modelin asıl istisnası faizle ödünç para vermeye yönelen büyük köylülerdi.[41]

Sermayenin bu tür katmanlaşmasının daha alttaki anlamı, 1875 isyanları sırasında "Brahman ve diğer [yerel] kastlardan *sowcar*ların tefecilik ticaretini Marwaris'lerle paylaştığı köylerde, yalnızca Marwaris'lerin saldırıya uğradıklarını görmenin olağan olmasıyla gözler önüne seriliyordu.[42] Finanse edilen sermayelerin daha hızlı yayılma oranları bir yanda yerel varlıklı kapitalistlerin faaliyet alanının aşamalı aşınması, diğer yanda küçük köylülüğün artan temellükü anlamına gelecekti. O halde isyanlar bu sınıfların bölgede ya da yakın geçmişte *taluka*'ya yerleşmiş olan kapitalistlere karşı bir tür birleşik cephesi olacaktı.

[40] MBYS, *Satara*, s. 182-4.

[41] MBYS'ye göre, *Nasik*, s. 142, Nasik'de "köy esnaflarının" neredeyse tamamen ödünç alınan sermayeye bağlı oldukları söyleniyordu.

[42] DİK, *Report of the Committee on the Riots in Poona and Ahmednagar*, s. 5.

Tüm bunlar, söz konusu sermaye yapısını dikey bir yapı olarak görür. Bölge boyunca karşılıklı bağlantılar, deyim yerindeyse bir tarafta köylülükten Bombay'a, diğer tarafta uluslararası piyasalara uzanan *bir faaliyet zinciri* biçimini alacaktı. Örneğin, Ahmednagar pamuğunu ele alalım.

> Marwar ve Gujarat'ın *vanis*'i· pamuk satıcıları, *toprak sahiplerine para verirler* ve onların ürünlerini toplanmadan önce satın alırlar. Desteler ya da yaklaşık 120 lb *dokdas* halinde paketlerler ve bunu Ahmednagar'daki sayıları yirmiyi bulan *acentelerine* gönderirler .... Pamuk satıcıları bu acentelerden avans alır ve pamuk değerinin yüzde 70 ya da 80'i kadar senet ya da *hundis*·· düzenler. Pamuk geldikten sonra Ahmednagar acenteleri onu *Bombaylı tüccarlara* satar.... Bombay şirket acentelerinin satın aldığı pamuk, ya Bombay'da satışa çıkarılır ya da Avrupa'ya preslenip yüklenir.[43]

Aynı zincirleme türü genelde tarla-ürünlerinde, daha güneydeki Pune'de işliyordu. Burada,

> Bombay ve diğer büyük piyasalarla alışveriş yapan tüccarlar genellikle Marwar *tefecisidirler* (*vanis*).... Tahıl ve başka ürünler, öncelikle de bahçe ürünleri ihraç ederler.... Tarla ürünü bölgeden çıkmadan önce birkaç elden geçer. Tarla ürünü genellikle, onu birkaç büyük kentteki satıcıya aktaran, onu doğrudan Bombay'a ya da Pune'deki birkaç ihracatçı tüccara gönderen köy esnafı aracılığıyla piyasaya ulaşır ... Köy esnafı genellikle *avans ya da faizle para karşılığında* ihracat malları toplar.

"Ticari ilişkiler yürüttüğü ve muhtemelen çoğunlukla bağımlı olduğu tefecinin yaşadığı büyük kentlerle" bağlantılı "bir Gujarat ya da bir Marwar *vanisi* idiydi o.[44] Khandesh'de aynı ticari yapı pamuğun dışında çoğu metayı kapsıyordu. "Çiftçi birkaç köy te-

· Hindistan'da tefecilere verilen ad (ç.n.)

·· Hındistan'ın alt-kıtalarında para transfer sistemi olarak kullanılan bir nevi tahvil (ç.n.)

[43] MBYS, *Ahmednagar*, s. 343.

[44] MBYS, *Poona*, pt. 2, s. 164.

fecisinden avansını alıyor ya da ürününü onlara ipotek ettiriyordu, köyün tefecileri de büyük kapitalistlerden borç alıyordu."[45] Khandesh pamuğu konusunda büyük Bombay şirketleri büyük ölçüde bu standart modeli dönüştürmekte başarılı olmuşlardı. "Yerli tüccarların birçoğu Sowda, Faizpoor ve Ravere'nin kentlerinde ikamet ediyor, pamuğu Bombay'daki evlerin konsinye satışına bağlı Hoosingabad bölgelerinde satın alır."[46] Daha batıda, Amulnair'de,

> bölgenin yerli tüccarları ... ihraç mallarını Hint köylülerinden satın alır ve onları birçoğu Amulnair'de oturan ve görünürde tek işleri Bombay'a pamuk, keten, işlenmiş ve kişniş tohum alımı ve ihracatı olan Bombaylı yerli tüccarların bazı acentelerine neredeyse doğrudan doğruya yeniden satarlar.[47]

İlgilendiğimiz dönemde Avrupalı şirketler fazla ilerleme kaydetmemişlerdi; Khandesh'in pamuk-ticareti "halen neredeyse tamamen yerli ellerdeydi." "Genel uygulamaya göre, Eylül'den Nisan sonuna kadar yetiştiriciler ve küçük tüccarlar ihracatçılara gider ve belli bir süre içerisinde belli bir miktar pamuğu teslim etmek üzere sözleşme yaparlar."[48] Hint sermayesinin hakimiyeti azalmaya mahkumdu, bununla birlikte bu yüzyılın ilk kısmında Dhulia ile Jalgaon'daki başlıca Khandesh pazarlarında "yabancı şirketler" iç kesimlerdeki satışların yüzde 50-75'ine tekabül ediyordu.[49]

Khandesh pamuğunun yarattığı değişim muhtemelen köylülüğün oradaki daha bağımsız karakterinin bir ifadesiydi. Pamuk sözleşmelerinin etkin olduğu, ana sistemi biçimlendiren *Jalap*, 1890'ların sonu itibarıyla salt Chalisgaon gibi *taluka*'lardaki "yok-

[45] MBYS, *Khandesh*, s. 217.

[46] MHA, No XVIII, *Papers Relative to the Introduction of Revised Rates of Assessment into Eight Talukas and Two Pettas of the Khandesh Collectorate*, Bombay 1865, s. 8, A. F. Davidson.

[47] A.g.e, s. 278, P. A. Elphinstone.

[48] MBYS, *Khandesh*, s. 221.

[49] Krş. Dantwala 1937, s. 40 ve sonrası.

sul Hint köylüler" bu tür düzenlemelere rıza gösterdiğinde, zaten parçalanmaya yakın bir durumdaydı.[50] Deccan'ın dışında, fakat yine de Bombay Başkanlığı dahilinde, bu bağımsızlık çok daha müreffeh Broach'ın Gujarat bölgesinde altmışlar kadar erken tarihlerde görülüyordu. Broach'ın "Avrupa sermayesinin yatırım sahası" olmasından beri, pamuk ticaretinin güzergâhı epeyce değişmişti.

> Pamuk artık iki şekilde, ya Bombay şirketlerinin yerel acenteleri ya da Broach'daki çırçır fabrikalarının sahipleri tarafından satın alınıyor. Satın almaları emredildiğinde yerel acenteler bazen doğrudan yetiştiriciden almaları için aracılarını köylere gönderiyorlar. Fakat genellikle eski zamanlarda olduğu gibi çiftçilere ön ödeme yaparak pamuğu alan tüccarlar aracılığıyla iş yapıyorlar ... Çiftçi ile *wakharia* arasındaki ilişkilerin doğası, görünen o ki 1850'lerden itibaren kısmen değişmiştir. Çiftçiyi pazarlıkta borç altına sokmak için, avansa artık çiftçinin hasat zamanının zor aylarını atlatmasında ürününün ipotek altına alınmasından ziyade teminat deniyor.[51]

Nitekim Avrupa ticari sermayesinin Broach ve Khandesh gibi bölgelerin pamuk ticaretine nüfuz etmesi, köylülük üzerinde daha sıkı bir tahakküm anlamına gelmiyordu. Eldeki bulgular, iç bağlantıları burada ortaya konamasa da, aynı zamana rastlayan aksi olayları -köylülüğün yerel varlıklı kapitalistlerle karşılaştırıldığında artan bağımsızlığını ve Avrupalı şirketlerin daha derine kök salmasını- ortaya koyar gibi görünmektedir.

Zincirin daha güneyde, Deccan'ın bağrında üstlendiği daha tipik biçim, köylülüğün söz konusu bölgelerdeki çok daha bağımlı karakterini -yerel varlıklı kapitalistlerin köylülük üzerindeki tahakkümünün daha fazla şiddetlenmesini- yansıtıyordu. Varlıklı kapitalistlerin haneye tecavüzlerine karşı köylü sınıfının öfkesinin en çok yoğunlaştığı alan, çoğu tanınmış tefeci suikastının

[50] Guha 1977 bunu göstermişti.

[51] MBYS, Cilt 2, *Gujarat: Surat ve Broach*, Bombay 1877, s. 429 ve sonrası.

bilfiil gerçekleştiği genel alan da buydu. Bu modele ilişkin basit bir istatistiksel indeks vardır: Nüfus sayımı rakamlarına göre 1891'de Marwari nüfusunun yüzde 55'in fazlası -toplam Başkanlık nüfus payı yaklaşık yüzde on olan bölgelerde- Nasik, Ahmednagar ve Pune bölgelerinde ikamet ediyordu.[52]

Deccan'ın merkez bölgelerinde bulunan daha yaygın Marwari sermayesinin özgül ağırlığına dair bir örnek olarak Ahmednagar'daki Parner *taluka*sı alınabilir.[53] Burada en büyük tefeciler neredeyse istisnasız Marwaris idiler. Parner'in köyünde hepsi Marwaris olan elli yerel tefecinin yalnızca altısı, genellikle kırk yıl önce tefecilerin *khatas*'ına geçmiş olan toplam arazinin üçte birinden fazlasına tekabül ediyordu. Bunların en büyüğü olan Tularam Karamchand, elli beş ayrı işlem aracılığıyla kendi *khata*sına aktarılan, en azından kağıt üzerinde, 659 akreyi kontrol ediyordu. Tularam'ın babası Karamchand, 1820'den önce *taluka*'ya yerleşmişti. 1830'larda Tularam, en büyük oğlu, "vekili" olarak ona katılmıştı. 1875 itibarıyla Tularam'ın 660 akre birikimi yıllık 3600 Rupi gelire denk geliyordu. Chandrabhan Bapuji, Parner'deki ikinci büyük tefeci, 520 akreye karşılık gelen otuz bir ayrı toprağı kontrol ediyordu. Onun babası da aynı şekilde İngilizlerin Deccan illerini ele geçirdiği zamanlarda Parner'a gelmişti ve Tularam gibi Chandrabhan da "karınca kararınca" yola koyulmuştu.

Parner verileri aynı zamanda daha küçük, ağırlıklı olarak yerli sermayelerin daha büyük sermayelerle yan yana genişlemesini resmeder. Tefecilerin yaklaşık yarısı genellikle 20 akreden daha küçük *khata* oluşturmuştu. Parnerli tefeciler sayesinde değişen boyutlarda "malikâneler" inşa ettikleri bireysel işlemlerin kronolojik dağılımı oldukça net ve enterasan bir model ortaya koyar: Toplamı 271 olan bu tür işlemlerin üçte biri 1860'ların başlarına,

[52] 1891 Hindistan Nüfus Sayımı, Sayı VII, *Bombay and Its Feudatories*, Bölüm 2, *Imperial Tables*, Bombay 1892, Tablo XVIA.

[53] Parner verileri DİK'den alınmıştır, *Rapor Ek C. Notes of Evidence, Statistics, and Other Papers*, s. 180-97.

üçte birden biraz fazlası da hızlı büyümenin kesintiye uğradığı ve fiyatların hızlı bir şekilde düştüğü 1870'lerin başlarına aittir. Birçoğu köylülüğün içerisinden çıkan küçük tefeci kitlesi, *khataslarını* asıl olarak ikinci evrede ya da Komisyon soruşturmasının beş yıllık dönemi içerisinde genişleteceklerdi. Nitekim Kolgaum'daki Shrigonda köyünde "on iki kunbi *sawcar*ının hepsi son beş yıl içerisinde bir ticarethane açmışlardı."[54] İsyanların sonrasında Tularam ve Chandrabhan gibi büyük tefeciler sahtecilik ve gasp suçlamalarıyla ceza mahkemesine çıkarılmış olsalar bile, 1875-1877 krizlerini ciddi bir sınırlama olarak tecrübe eden işte bu çok daha yakın zamanda ortaya çıkan katmandı.[55]

Son olarak, Komisyon'un Pune'nin farklı köylerinden topladığı verilerin incelenmesi, 1854-1855'ten 1874-1875'e kadar uzun bir dönem boyunca varlıklı kapitalistlerin daha küçük köylerden çekilerek, faaliyetlerini daha hızlı genişleyen büyük köylere taşımaya eğilimli olduklarını ortaya koyar. Nitekim her biri toplamda 370-80 *khatedar* olan Indapur ya da Talegaon'un büyük köylerinde, hem faal *sowcarlar*ın sayısı hem de onların kontrol ettiği toplam servet oldukça hızlı bir şekilde yayılma eğilimi gösteriyordu. Örneğin, Talegon'da 1854-1855'te yalnızca üç *sowcar* vardı ve bunlar kendi adlarına yalnızca 122 akreyi kontrol ediyorlardı; on yıl sonra ekonomik canlılığın ortasında sayıları yavaşça on bire yükseldi ve arazilerin toplam büyüklüğü 556 idi; on yıl sonra ekonomik canlılığın zirvesi ve düşüşü sırasında sayıları kırk altıya fırlamıştı ve kontrolleri altındaki toplam arazi büyüklüğü 3.110 idi. Öte yandan, çok küçük köylerde hem sayıları hem de kontrolleri azalma eğilimindeydi –Örneğin, 1874-1875 itibarıyla yalnızca bir *sowcar*'ın kaldığı Nimgaon Khedki, kendisinin ve başkalarının daha önceleri kontrol ettiği miktarın yarısını kontro-

[54] DİK, *Rapor Ek C*, s. 84.

[55] MM, Sayı 12, 1881, Pamer ve komşu *talukalara* tayin edilen T. S. Hamilton şöyle yazıyordu: "Küçük tefecilerin kökünün tamamen kurutulduğunu söylerken haklı olduğuma inanıyorum."

lü altında tutuyordu.[56] Bu hareket nasıl açıklanır? Diferansiyel rantın yapısını değiştirerek, yirmi yıllık ticari genişleme bu tür sermayenin yer değişikliği üzerinde muazzam baskı yapacaktı. 1850'lerde bir *taluka*nın daha küçük köylerinde yola koyulan küçük *sowcarlar* zaman içerisinde metaların çoğalmasının komuta merkezlerine daha yakın, daha büyük köylere geçtiler. İsyanlardan sonra tutuklanan *sowcarlar*ın arasında Parner'deki Panodi'den Parner'e geçen Hariram Bubhan'ın deyişiyle "büyük bir alan istiyordu."[57]

Artı-değer olarak "Faiz": Emeğin sermayeye adım adım artan bağımlılığı

Bu sınıfı, yapısında olan farklılıklardan soyutlayarak sermayenin ve bir bütün olarak toplumun bu kesiminin İngiliz yönetiminden "en çok yararlanan" kesim olduğunu görmek zor değildir. Varlıklı kapitalistlerin Deccan'ın küçük-üretim ekonomisine nüfuz etmesi, bu bölgelerin İngiliz bürokrasisi tarafından ele geçirilmesiyle örtüşüyordu. Yazılı olarak mütemadiyen sistematik saldırılara maruz kalmalarına rağmen, bu kapitalistler asla devlet tarafından ciddi bir şekilde tehdit edilmediler; Çiftçi Muafiyet Kanunu'nun geçmesiyle birlikte egemenliklerinin etkisini değiştirme çabası bile, ödeme önceliklerini ipotekten doğrudan satışa dönüştürerek sadece büyüme tempolarını bir miktar dizginlemeye yaradı. Bu çelişkili tutumun nedeni elbette bu sınıfın sömürge egemenliğinin yapısında oynadığı yapısal rolde yatar. Köylülüğün devlet tarafından sömürülmesi, meta-üretiminin yayılmasına dayanıyordu. Fakat Deccan köylülüğü Wingate gibi insanlara ne kadar "uyumlu" gibi görünse de, genel olarak köylülük bu çabayı sürdürecek bir konumda değildi. Metaların çoğalması bu ne-

[56] DİK, *Rapor Ek C*, s. 200 ve sonrası.
[57] DİK, *Rapor Ek C*, s. 248.

denle varlıklı kapitalistlerin müdahaleleri *aracılığıyla dolayımlanmaya* aşladı.

Bu süreçteki rollerini kanıtlamak için somut bir kanıt yeterlidir. 1850-1851'de *taluka*'daki eski gelir sisteminin son yılında, Tasgaon'un on bir köyü "gelir" namına Hazine'ye 40.373 ruple ödemişti. Bu meblağın yüzde 48 kadarı "*sowcarlar*ın borçlarıyla artmıştı!"[58] Tasgaon tipik bir örnek ise, o zaman bu, kapitalistin köylülük üzerinde kurmaya başladığı baskının en derin köklerinden birini bizatihi sömürü sisteminin içerisinde bulması gibi, köylülüğü sömüren bütün devlet sisteminin önemli oranda varlıklı kapitaliste bağlı olduğu anlamına gelir.

Köylü haneleri neden "borçlanıyordu"? Komisyon bu soruyu Pune tahsildarına sorduğunda şu yanıtı alacaktı: "Hint köylüleri genellikle para darlıklarını vergilendirmenin ağırlığına ve mahkemelerin hükmüne bağlar..."[59] Daha doğudaki Sholapur'un daha yoksul *talukalar*ında borçlanmanın asıl nedeni "faiz oranlarının çok yüksek" olmasıydı.[60] Hane gruplarını tefecilerin eline düşüren bu durum, ille de daha doğrudan nedenlerle ifade edilemez. Bir Tasgaon *sowcarı köylülerin* "en çok sığır satın almak ve evlenmek için" borçlandıklarını düşünüyordu; "yılda elliden faz-

[58] MM, Sayı 11/2, 1876 Satara tahsildarı Moore şöyle yazıyordu: "Tefeciler en çok bizim yönetimimiz aracılığıyla kâr eden sınıflardır." MHA'nın Tasgaon örneği, No CCIV, *Papers Relating to the Revision Survey Settlement of Thirty-Six Villages of the Tasgaon Taluka of the Satara Collectorate*, Bombay 1888, s. 9.

[59] DİK, *Rapor Ek A. Papers Relating to the Indebtedness of the Agricultural Classes in Bombay and Other Parts of India*, Bombay 1876, s. 244. Köylü ile tefeci arasındaki alışverişin *hukuken uygulanabilir* olması, devlet ve köylülük tarafından benzer şekilde *Hint köylüsünün* bastırılmasının ana nedenlerinden biri olarak neredeyse evrensel olarak görülüyordu. Nitekim Hope (n. 23) bunu "tefecinin *silahlanması*" olarak adlandırdı. G. Wingate şöyle yazıyordu, "toprak üzerinden hızla yayılan sınıfların bu antagonizması ve halkın ayrışması *bizim yasalarımızın* ve kanunlarımızın eseridir," DİK, *Rapor Ek A*, s. 88 (Sadar Mahkemesinin Arşiv Memurına, Bombay, 24/9/1852).

[60] MM, Sayı 9-1, 1875, J. Davidson.

la mahkemeye gitme fırsatı olan birinin" fikri buydu.[61] Komisyonun görüştüğü köylü hanelerinin borçluluğunun doğrudan nedenleri arasında dört temel kategori dikkat çeker. Genelde cari tahıl-hesabı temelinde geçim maliyetleri ya da tüketim kredileri bütün aşamaların yüzde 25'i olan baskın türü meydana getiriyordu. Sığır satın alma ihtiyacı aynı şekilde (yüzde 23) önemliydi. Öbür yüzde 23, akrabalık ve evlilikle bağlantılı toplumsal bedeller olarak adlandırılabilecek davalardan kaynaklanıyordu. Son olarak, vergilendirme baskısı, bütün davaların yüzde 14'ünde doğrudan neden olarak sıralanıyordu. Bu, toplam dava sayısının (bu örnekte) yarısına yakınında *üretim ve geçim araçları eksikliğinin*, haneleri "borçlanmaya" sürükleyen doğrudan baskı olarak sıralandığını doğrular. Deccan köylülüğünün yapısına geldiğimizde, bunun köylülüğün daha alt katmanına özgü bir zorunluluk olduğunu ve akrabalığın toplumsal bedellerinin genelde, geçim-maliyetlerini başka şekilde "borçlar"dan karşılamaya zorlanmayan, orta köylülük katmanını içerdiğini göreceğiz.[62]

Bir borç sözleşmesi yapılırken, ara sıra olduğu gibi iyi bir mahsul yüksek fiyatlı bir yılla çakışmadıkça, hane çoğu vakada onu geri ödeyemiyordu. Kıtlık ve yokluk yılları bu haneleri borca sürüklüyordu, böylece sonunda çoğu kez birçok alacaklıyla cebelleşmek zorunda kalıyorlardı. Zaman içerisinde bu konumdaki bir hane kendisini alacaklısının "ocağına düşmüş" buluyordu. Alacaklı, bu şekilde, bir döngüden diğerine *hanenin yeniden üretim süreci üzerinde kontrol* kurmaya başlıyordu. Üretim sürecinin öğeleri köylüye ya para-biçiminde ya da doğrudan maddi biçimde "avans olarak" veriliyordu; köylü bunun üzerine "faiz" ödemeleri kanalıyla ürününün tamamını teslim ediyordu. Söz konusu ödemelerin küçük üreticinin halen kontrolünü elinde tuttuğu üretim araçlarını içerdiği yerde, bu faiz ödemeleri, yalnızca köy-

[61] MM, Sayı 8, 1875, A. Wingate'e rapor eden Venkaji Gopal Kinkar.

[62] DİK, *Rapor Ek C*, muhtelif yerlerde (borçlu hanelerle mülakatlar).

lünün yeniden kuruluşu için gerekli öğelerin gelişimi esnasındaki kendi üretim sürecinin bağımlılığını şiddetlendirecekti.

İlk benzerlik budur ve bu aynı zamanda kaba ampirizmin bu yüzeysel görünüşü hızla yaftaladığı özelliktir. *Yer Adları Sözlüğü* daha önce tartışılan "ticari" işlemler zincirini betimlerken şunları yazacaktır: "Yerli satıcılar üreticiye avans verecek ve mahsulünü toplanmaya hazır olmadan önce *satın alıyordu* (vurgu bana ait), bu durumda buradaki yüzeysel görünüm kesinlikle satıcı ile alıcı arasındaki bir alışveriş görünümüdür. Başka bir deyişle bu üstünkörü görünüm tam anlamıyla *basit dolaşım* alanına aittir; hane, bu alan ile onun "görünümü" içerisinde basit bir meta sahibi olarak görünür. Asliye Hukuk Mahkemeleri'ne, yani burjuva hukukuna göre, yalnızca bu görünüm önemlidir, zira hukuk açısından bütün meta sahipleri eşittir.

Can alıcı noktaburadadır. Meta teslim edilmeden önce, meta fiyatının önceden gerçekleştirildiği, alıcı ve satıcıyı, anılan sıraya göre, borç veren ve borç alan olarak tanımlayan Marx, afyon alımında Hindistan'ın diğer kısımlarında hakim olan "peşin ödemeler" örneğinden bahseder. Günümüzde afyon ticaretinin hiç de bu kadar basit olmadığını,haşhaş yetiştiren hanelerin çok azının meşru olarak "basit meta sahipleri" olarak adlandırılabildiğini biliyoruz. Marx'ın kendisi de Para-Meta hareketinde, Para'nın "satın alım aracı"nın işlevsel biçimi dahilinde parayı temsil etmediğinin, fakat *para biçiminde* verilen *sermaye* olduğunun farkındaydı. "Elbette sermaye de para biçiminde verilir ve [afyon hareketlerinde] verilen para, avans olarak verilen sermayedir."[63] Konuyu basitleştirmek ve bir nebze şematikleştirmek için "avanslar" oldukça farklı birkaç biçimde görülebilir.

(*a*) Basit dolaşım yasalarına göre avanslar, meta karşılığı ödemeleri ya da metanın kendisi teslim edilmeden önce metanın

[63] Marx 1970, s. 140 ve dipnot.

fiyatının gerçekleşmesini temsil edecektir. Bu durumda para, "satın alım aracı" olarak iş görecektir.

(*b*) Sermaye dolaşım yasalarına göre avanslar, para biçiminde sermayenin avanslarını temsil edecektir.

Başka bir deyişle burada, (*b*) örneğinde avanslar, emek gücünün (köylünün geçimliğinin) yeniden üretimine ve üretim araçlarının (köylünün tohumunun, sığırlarının) yeniden üretimine olanak sağlayarak *üretim sürecini yeniden kuracaktır*. Oysa (*a*) örneğinde "avans olarak satılan" ürün, köylünün metasını temsil ederken, (*b*) örneğinde ön ödeme yapan kapitalistin meta-sermayesini temsil edecektir. Başka bir deyişle, döngünün başında peşinatını verdiği sermaye artık artı-değeri içermek üzere yayılmıştır, fakat emek sürecinin sonunda meta-biçiminde ortaya çıkmaktadır.

Deccan'ın iktisadi ilişkileri bu şematik olarak farklı örneklerden hangisine uyuyordu? Deccan köylülüğünün çoğu durumda kendi *geçim-maliyetlerini* ve diğer *basit yeniden üretim-maliyetlerini* karşılamak için, yani bir sonraki sene kendi üretim süreçlerini yeniden kurmak için "borçlandığını" daha önce görmüştük. Bu, üretim süreci faillerinin bağımsız basit meta sahipleri ve üreticileri oldukları (*a*) örneğiyle pek uyuşan bir durum *değildir*. *Kapitalist* sömürü sisteminin aslında "avanslarda" somutlaşması, tarihsel kaynaklara geri döndüğümüzde daha açık bir şekilde ortaya çıkar.

Pune'de "çiftçinin ekini biçildiğinde, harman yapıldığında ve istiflendiğinde, bunları alacaklısının evine ya da dükkanına getirirdi ... Çiftçi bütün ürününü elden çıkardığı için, topraktan elde ettiği gelirin taksidini ya da kendi geçimini ve tohumunu karşılamak üzere nakit ya da tahıl olarak sıcak para almak zorunda kalıyordu."[64] Dolayısıyla burada üretim sürecinin temel dolaşım öğeleri tamamen "avanslardan" sağlanıyordu. Khandesh'de

[64] MBYS, *Pune*, pt. 2, s. 132.

"hem kentin hem de köyün tefecileri çoğunlukla tohum karşılığında ve yağışlı sezon boyunca yetiştiricinin ailesini desteklemek üzere tahıl ve para verirler. Bu avanslar hasat zamanı ... verilen avans miktarına yüzde 50 ilaveyle geri ödenir."[65] Peki, neden bu tür "geri ödemeler" haneyi alacaklısının sultasından kurtarmamıştır? Cevap ilginçtir: Küçük üreticinin varlıklı kapitaliste bağımlılığı zorunlu olarak devam etmeyecektir, çünkü "hesap" halen açık kalır, ya da hane halen "borçlarını" kapatmak zorundadır. Nitekim Sowda *taluka*sında,

> Toprağın mahsulü *kullee*'nin elinde toplandığında ve tahıl piyasa için hazır olduğunda, *sowcar*, ya para-ödeme ya da tahıl olarak likidite edilmek üzere ibraz karşılığında *hesabını kapatır*. Sezonun başında yapılan karşılıklı anlaşmayla, yılın birikmiş borçları *genellikle* tahıl olarak ödenir...[66]

Başka bir deyişle, "borçlar" "geri ödense" bile, küçük üretici kesinlikle gelecek sezon için geçim araçlarından mahrum kalıyordu – nitekim her dönemin sonunda "ödemeler" önceki yılın birikmiş borçlarını kapatsa bile, küçük üreticinin kapitaliste olan bağlılığı bir dönemden diğerine devam ediyordu.

Dhulia gibi pamuk yetiştiricisi *taluka* küçük köylülüğünün 1860'ların ekonomik canlılığından kesinlikle bir şey elde edememesini açıklayan şey, kapitalistin küçük üretici üzerindeki bu tahakkümüdür. "Pamuk fiyatındaki ani ve fahiş artış, bu ürünün yetiştirilmesine büyük canlılık kattı; fakat görünen o ki köylüler henüz bu değişimden çok fazla kâr elde etmiyorlar, gerçekten kazanan yegâne taraf yerli tüccarlardır." Pamuk ürünü küçük üreticinin metalarından ziyade büyük ölçüde varlıklı kapitalistlerin meta-sermayesini temsil ediyorsa, meta fiyatlarının artışı küçük üreticiyi pek dokunmadan bırakacaktır. Bu ilişki türünün

[65] MBYS, *Khandesh*, s. 195.

[66] MHA, No XCIII, *Papers Relative to the Introduction of Revised Rates of Assessment into Eight Talukas and Two Pettas of the Khandesh Collectorate*, s. 17 (Davidson'ın mükemmel Sowda raporundan).

hakim olduğu *talukalarda*, varlıklı kapitalistler yerel üretimin büyük kısmını kontrol ediyorlardı. Ayrıca Sowda'da "*sowcarlar* yetiştirilen ürünün büyük kısmı üzerinde doğrudan kontrol sahibiydiler"; altmışlarda bu sisteme tanık olan Davidson'ın yazdıkları bu anlamda oldukça doğruydu: "Bütün bölgenin tarımı" varlıklı kapitalistler tarafından yürütülmektedir. Marx'ın terimlerine çevrildiğinde bu ifade şu anlama gelecektir: Bütün bölgenin üretim süreci varlıklı kapitalistlerin kontrolündedir.[67]

Elbette bürokrasi içerisinde bu tür ilişkilerin saklı anlamını yüzeysel görünümlerden ayırmayı başaran birkaç memur vardı. Bunlardan biri, Pune'nin doğu *talukas*ında görevli, bir yardımcı tahsildar, kıtlıktan kısa süre önce şöyle yazıyordu:

> *Sowcar* köylüye yeterince yiyecek verir ve ürünün geriye kalanını borcun faiz ödemesinin parçası olarak alır. Elbette yüzeyde olgular birazcık farklı görünse de, bilfiil olup biten budur, köylü *Sowcar*dan nakit borç alıp Hükümete öderken, *Sowcar* onu borçlandırıp ürünü hesabına alacak olarak geçer.[68]

Burada Macpherson, köylü ile tefeci arasındaki ilişkinin tamamen kapitalist doğasını kavramaya çok yaklaşmıştır. Küçük üreticiden gasp edilen *artı-değer* "faiz" olarak adlandırıyor, fakat bu yalnızca üretim ilişkilerinin kendi faillerinin bilincindeki özgül biçimi ifade ediyordu. İrlandalı kiracıların sıkıntılı durumu hakkında Wakefield'in yaptığı betimlemeyi yorumlayan Marx şöyle yazıyordu: "Bu durumda, örneğin Hindistan'da (sözde bağımsız olsa da) işçinin kapitalistten aldığı *avanslarla* çalışıp bütün artı

[67] MHA, No XCIII, *Papers Relative to the Introduction os Revised Rates of Assessment into Eight Talukas and Two Pettas of the Khandesh Collectorate*, s. 17 (Davidson).

[68] MM, Sayı 7, 1875, C. G. W. Macpherson, 16 Mart 1875 tarihli kendi mektubundan aktarıyor. "Üst tabaka" ve "kaçınılmaz yanılsama" nosyonları Marx'ın (1973, s. 509-10) küçük üretici üzerindeki tüccar kontrolünü tasvir ettiği önemli bir pasajda ifade edilir. Krş. özellikle "Bu mübadele sistemi esas olarak *sermayeye* dayanır ve yüzeyde göründüğü gibi *bağımsız* bir sistem olarak sermayeden ayrı olarak değerlendirildiğinde, salt bir *yanılsamadır* bu, lâkin *zorunlu bir yanılsama*" (Marx'ın vurguları).

ürünü kapitaliste vermek zorunda kaldığında *buna faiz denmesi gibi* [İrlanda] kârı rant olarak adlandırır."[69] Meta ilişkileri bilince asla doğrudan yansımaz - bu ilişkilerin görünme biçimleri onların bilincine varılmasını dolayımlar.

Aslında temel üretim ilişkilerinin bu yüzeysel görünme biçimlerinin "salt gösteriş"i, aldatıcı ya da önemsiz bir şeyden başka bir şeyi temsil etmediğini ileri sürmek oldukça yanlış olacaktır. Bunlar, emek sürecinin küçük üreticinin süreci olarak varlığını sürdürdüğü küçük üretim ekonomisinin koşulları altında kapitalist ilişkilerin kaçınılmaz görünme biçimlerini temsil eder. Bu, Marx'ın *Artı-değer Teorileri*'nde uzun uzadıya tanımladığı özgün durumdur.[70] "Faiz getiren sermayenin daha eski biçimlerinin üçüncüsü, kapitalist ilişkinin henüz var olmamasına dayanır." Yani, onun öncülü nispi artı-değer üretiminin gelişmiş biçimi içerisinde özgül kapitalist üretim tarzının olmamasıdır. "Bu, öncelikle üreticinin halen kendi üretim araçlarıyla bağımsız bir şekilde çalıştığı ve üretim araçlarının henüz onunla çalışmadığı anlamına gelir." Başka bir deyişle, emek sürecinin küçük-üretim ekonomisi olarak kaldığını ima eder. "İkinci olarak, üretim araçlarının yalnızca sözde üreticiye ait olduğu; bir başka deyişle, bazı rastlantısal koşullardan ötürü kendi metalarının satış gelirlerinden *üretim araçlarını yeniden üretemediği* anlamına gelir." Nitekim bu biçimin ikinci özelliği -daha önceki emek tarzlarıyla teknolojik sürekliliği dışında-, küçük-üretim ekonomisinin ya verimsiz yıl-

[69] Marx 1971b, s. 188. Bir başka yerde, hem bu kitapta hem de *Grundrisse*'de Marx "faiz"den varlıklı kapitalistin "kâr"ı olarak bahseder.

[70] Marx 1971b, s. 487. Açık olan bir başka kapsamlı pasajda (*Grundrisse*, Marx 1973, s. 853) *Artı-Değer Teorileri*'ndeki pasajda geliştirilmiş fikrin aslı mevcuttur. Burada Marx şöyle yazar: "Sermaye ile emek ilişkisi olmaksızın *yeni üretim güçlerinin gelişimi açısından her türlü temeli kendi içinde taşıyarak* ... emeğin en iğrenç sömürüsü gerçekleşir.... Sermayenin üretim tarzı olmaksızın sermayenin sömürüsü gerçekleşir." Bu pasajlar, emeğin sermayeye biçimsel ve gerçek bağımlılığı arasındaki ayrım hakkında Marx'ın ilk çözümleme çabaları olarak görülebilir. Tarihleri tam olarak 1858-63 yıllarına denk düşer.

ların ("olumsal koşullar") baskısı içerisine ya da köylü üretiminin devlet tarafından sömürülmesi gibi daha temel yapısal nedenlerin söz konusu olduğu basit yeniden üretimin örtük krizidir. Basit yeniden üretimin bu krizi -küçük üreticilerin bir döngüden diğerine üretim süreçlerini yenilemek konusundaki ümitsiz acizlikleri- bir yandan Deccan'daki küçük üreticinin proleterleşmesi esnasında, öte yandan varlıklı kapitalistin nefes aldırmayan saldırıları esnasında ifade edilen şeydir. 1850'lerin küçük-üretim ekonomisi, hâlihazırda bu tür örtük eksiklikler içerse de, ardından gelen dönemin krizi ise çiftlik hayvanlarının kitlesel ve hayret verici telefiyle, toprağın ve diğer üretim araçlarının satılmasını zorlayarak, emek gücü rezervlerini aksatarak ve genel olarak geçim maliyetlerini arttırarak bu eksiklikleri şiddetlendirmiştir. Marx bu biçim dahilinde "üreticinin kapitaliste artı-emeğini *faiz biçiminde* ödediğini" belirtir. Yani kapitalist artı-değeri faiz biçiminde gasp eder, zira Marx'ın bir başka yerde yazdığı gibi, "tefeci sermayesinin cezbettiği fahiş faiz ... *artı-değerin bir diğer adından başka bir şey değildir.*"[71] Şöyle devam eder ve bu Marx'ın kendi çıkarımıdır: "Biçim açısından az önce ana hatlarıyla belirtilen avantajlarından yoksun *kapitalist üretimin bütünüyle* -emeğin toplumsal biçimlerinin ve yol açtıkları emek üretkenliğinin gelişimiyle- karşı karşıyayızdır. Nitekim "faiz getiren sermayenin daha eski biçimlerinin üçüncüsü" kapitalist bir sömürü sistemi meydana getirecektir, fakat makinelere, emek sürecinin aralıksız devrimcileştirilmesi ve nispi artı-değer üretimine dayalı özgül kapitalist üretim tarzı sisteminin dışında bir sistemdir bu. Daha önce "emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı" olarak karşılaştığımız biçimi meydana getirecektir. "Bu biçim yaşam için gerekli zorunlu maddelerin bir kısmını ve metalar olarak üretim araçlarını zaten satın almak zorunda olan köylüler arasında pek geçerlidir."

[71] Marx 1976, s. 1023. (Marx burada bağımlılık sürecini benim "ön-biçimsel" olarak adlandırdığım ifadeyle tanımlar).

Marx'ın yaşadığı dönemde Mısır, Çin ve Peru gibi Hindistan da bu tür bir "köylü ülkesi"ydi.

Hindistan'da kapitalist ilişkilerin gelişimini küçümseyen savların birçoğunun temelinde yatan hatayı saptamak artık mümkündür. Bhaduri ya da Patnaik'ın ileri sürdüğü argüman türleri, *emek süreci*nin özgül kapitalist biçimiyle *üretim sürecindeki* kapitalist müdahaleyi ya da kontrolü birbirine karıştırır. Küçük-köylü hanesinin üretim süreci bir döngüden diğerine tefecinin avanslarına dayandığında -bu tür "avanslar" olmadan üretim süreci durma noktasına geldiğinde-, "tefeci", yani varlıklı kapitalist, üretim süreci üzerinde tam bir *kontrol* uygular. Bu durumda olduğu gibi, emek süreci teknolojik olarak ilkel kaldığında, el ile iş gördüğünde ve daha önceki arkaik emek tarzlarıyla sürekliliği olduğunda bile, bu kontrol ya da komuta kurulup işletilir. Temel ilişkilerinde teknolojik ilerlemenin yalnızca şaşaasını gören tamamen biçimsel ve klişeleşmiş "kapitalist üretim" anlayışlarının Marx'ın kapitalizm anlayışıyla çok az ortak yönü vardır ve çoğunlukla da Dobb gibi Marksistlerin geliştirdiği biçimcilikten türerler.

Meseleyi daha net bir şekilde ortaya koyalım. Sermayenin küçük üretici üzerindeki tahakkümü –yani artı-değerin küçük köylülerden, zanaatkârlardan vs. zorla gaspı– söz konusu hanelere özgü emek süreci biçimleriyle uyumlu mudur? Hem Marx'ın hem de Lenin'in yanıtı çok açık bir şekilde "evet"tir. Zira "sermayenin emek süreciyle karşılaştığında onu içine alması, yani var olan bir emek sürecini devralması, farklı ve daha arkaik üretim tarzları tarafından geliştirilir."[72] Bu, Lenin'in Rusya'daki Narodniklere karşı, "kapitalizmin Ortaçağ'a özgü biçimleri" gibi terimler uydurmak pahasına mütemadiyen vurgulamak zorunda kaldığı bir mevzudur.[73] Buradan çıkan sonuç, "emeğin sermaye-

[72] Marx 1976, s. 1021.

[73] Lenin 1963a, s. 380, 414 ("artı-değer temellükünün yarı-feodal biçimleri"), 485. Lenin 1963b, s. 216 ve sonrası. içerisindeki Moskova *gubernia*'sının çömlek-

ye biçimsel bağımlılığı"ne dayalı bu biçimler içerisinde küçük köylünün kendi *dışsal* nitelikleri kanalıyla "basit meta sahibi" olduğudur.[74] Ahmednagar üzerine bir raporda şunlar geçer,

> Çiftçilerin yüzde 75'inin borç altında ezildikleri söylenebilir. Yoksul sınıflara mensup her kimle konuştuysam, hepsi de kaderlerinin bütünüyle *sowcar*'ın elinde olduğunu söyledi bana ... Ekin biçilirken *sowcar*'ın çoğunlukla tarlada oturduğunu gördüm ki bu en azından bu tür durumlarda çiftçinin özgür bir fail olmadığını, ürününü elden çıkarmaya zorlandığını gösterir.[75]

Bir kere daha Norman'ın 1874 dolaylarında tanık olduğu baskı türü, kapitalist ilişkilere özgü bir baskıydı. Norman'ın gördüğü köylüler "bağlı işçi" türlerinden biri değildi. Emeğin ipotek altına alınması Satara'dan Khandesh'e kadar Deccan'ın farklı kısımlarında yaygındı, fakat bu yardımcı tahsildarın gördüğü zorlama ya da bağımlılık öğesi, yıllardır kendi geçim maliyetlerini (ücretlerini) ödeyen ve şu ya da bu boyutta onların üretim araçlarını kontrol eden bir kapitalist tarafından kuşatıldıkları müddetçe, Ahmednagar'ın küçük köylülerinin *özellikle* kendi ürünlerini kendi tercih ettikleri kişilere devretmekte özgür olmamasıyla ilgi-

sanayisine dair tasviriyle krş. Lenin'in neolojizmleri onun Ek'in önemli sayfalarını henüz okumamış olmasından kaynaklanır, zira bu bölüm ilk defa ancak 1933'de yayınlanmıştı.

[74] Preobrazhenskiy 1965, s. 186: "Gerçekten, kapitalist artı-değere son geçiş aşaması olarak, zanaatkârların bir istifçi için müşterinin kendisine ait aletlerle hammadde yaptıkları evlerindeki işlerinden bahsedebiliriz ki aslında *bağımsız üreticilerin dışsal özelliklerini sürdürseler de* zaten fiilen ücretli-işçidirler." Köylü hanelerin ücretli emek olduğu anlayışı muhteşem bir şekilde ve derin ampirik atıflarla Mike Cowen tarafından geliştirilmiştir, Cowen 1976a ve 1976b içerisinde. Cowen'ın çalışması ampirik içerik ve teorik çok yönlülüğü *birleştirmesiyle* Marksist yazının genel seyrinden ayrılır. Asıl olarak tarihsel materyalizmin ortaya attığı "teorik" sorunlarla ilgilenen Marksistler, genellikle gerçek tarihsel süreçler konusunda oldukça cahildirler (bunun en iyi örneği Hindess ve Hirst'tür 1975), oysaki diğer taraftan Marksist tarihçiler tarihsel materyalizmin kategorilerini geliştirme ihtiyacı duymazlar ve bu nedenle tamamen teorik tartışmalara nadiren girerler. Cowen gibi Marksistlerin temsil ettiği çalışma bu yüzden özellikle önemlidir.

[75] MM, Sayı 3, 1874, H. B. Boswell.

liydi. Başka bir deyişle, bu ilişkiler içerisinde Avrupa'nın feodal ekonomilerini karakterize eden türden "değişmez politik ve toplumsal egemenlik ve boyunduruk ilişkileri" yoktu.[76] Artı-değere el koyan kişi ve onu teslim eden kişiler "salt para ilişkisiyle" birbirlerine bağlıydılar; sömürü süreci burada "bütün ataerkil, politik ya da dinsel örtülerden sıyrılmıştı."[77] Tefecinin baskıcı iktidarı, *sermayenin genel biçimi içerisindeki* baskıcı iktidarıydı. Daha ileri kapitalist üretim biçimlerinde yaygın olan bir biçimdi bu.

Deccan'ın büyük köylülüğü

Bu komplekse dahil edilen toplumsal formasyon ve küçük üreticilerin varlıklı kapitalistlere olan biçimsel bağımlılığa ilişkin eşitsiz süreç, iç toplumsal morfolojisi on dokuzuncu yüzyılda hızla değişen bir toplumsal formasyondu. Bu tür borçlanmanın küçük üreteciler sınıfına özgü bir durum olmadığını gösteren epey kanıt vardır. Deccan'ın geleneksel yerel yönetici sınıfları aynı şekilde şu ya da bu derecede iflas etmişlerdi ve finansal olarak daha büyük bankalara ve tefecilere bağımlı olmuşlardı. *Sowcar*, en azından ekonomik açıdan, çoğunlukla belli bir köydeki ya da küçük kasabadaki en varlıklı bireydi. Yalnızca bir kuşak önce taşınmış olsalar bile, oradaki en gösterişli ev, onun ailesine ait olurdu.

Kolhapur'un *sirdar*ları·, bölge nüfusunun çok küçük ve genellikle varlıklı bir kesimini teşkil ediyordu. Fakat 600 *sirdar*ın "hepsi borçluydu ve yıllık gelirin yarısı bankaların kasalarında toplanıyordu." Bu *sirdar*lar "kâfi derece bir refah" içerisinde yaşamayı sürdürüyordu, birçoğu maiyetinde 50 ila 80 kadar hizmetçi barındırıyordu, fakat "malikâneleri" aynı şekilde "çok konforlu koşullarda" yaşayan bankerlere "önemli ölçüde ipotek edilmişti."[78] Civardaki Ratnagiri'de ise manzara daha da kasvetliydi: "Asıl

[76] Marx 1976, s. 1026.

[77] Marx 1976, s. 1025 ve sonrası.

· Hindistan'da yüksek tabakadan kişilere verilen ad (ç.n.)

[78] MHA, No VIII, *Statistical Report on the Principality of Kolhapur*, s. 160, 166.

khot ailelerinin birçoğu öldü ve *khot* malikâneleri artık ya *sowcar*ların ya da tamamen *sowcar*ların avucunda olan yoksullaştırılmış *khot*ların elinde."[79] Dolayısıyla Başkanlığın güney çeperindeki büyük tarımsal mülk bölgesi, varlıklı kapitalistlere tam anlamıyla derin finansal bağımlılık içerisine düşürmüştür. Birleşik Eyaletler'in *taluqdar*ları" gibi, onların servetleri de on dokuzuncu yüzyılda hızla azalıyordu. Daha kuzeyde, Deccan bölgesinin göbeğinde birçok *patil* ailesi de benzer koşullarda yaşıyordu. Pune'nin Haveli *taluka*sında "Patel Vittoojee, eski moda borçlunun iyi bir örneğidir. Büyük bahçe arazilerinin tümünü son dönemde Suddoo Bapoo'ya 900 ruple borç karşılığında ipotek etmişti." Bu örneği çarpıcı kılan şey, Suddoo'nun kasta yakın bir *kunbi*"" olmasıydı.[80] Daha tipik bir örnek Parner köyündendir. "Kowray ailesi Parner'in iki kuşak öncesine kadar büyük saygınlık sahibi makamlardan biri olan *patelship*'i"" elinde tutuyordu. Artık Kowray ailesinin Parner köyünde elinde tuttuğu bir çift sığır ya da toprak arazisi bulunmuyor." Raoji Sukraji Kowray'ın babası, "hepsi tefecilerin eline geçen" 60 akre kadar arazinin sahibiydi, yalnızca altmışların sonu ve yetmişler boyunca o bölgede iş yapmaya başlamış bir Marwari 108 akre biriktirmişti.[81] Sowda'da Khirdi köyünün vergi toplayıcısı vardı, babası "çok verimli 70 akre toprağın" sahibiydi; yetmişler itibarıyla fiyat-bunalımıyla da çakışan, asıl olarak evlilik maliyetlerini finanse etmek için girilen bir dizi borç, bu adamı bir "gündelikçi" pozisyonuna sokmuştu." "En büyük oğlum da bir gündelikçidir."[82] Ya da Tasgaon'daki yaşlı

[79] MM, Sayı 1, 1875, Todd.

" Hindistan'da Moğol ve İngiliz egemenliğinin hüküm sürdüğü zamanlarda vergi toplayanlara verilen ad (ç.n.)

"" Batı Hindistan'da elit olmayan çiftçi kastına verilen ad (ç.n)

[80] DİK, *Rapor Ek C*, s. 65.

"" On dokuzuncu yüzyıl belgelerinde Patell olarak telaffuz edilen bir Parsi ailenin elinde bulundurduğu, balıkçılardan alınan vergiyle anılan görev (ç.n.)

[81] DİK, *Rapor Ek C*, s. 66.

[82] DİK, *Rapor Ek C*, s. 258 ve sonrası.

Yelavi vergi toplayıcısı, İngiliz yönetimi altında bir *jagirdar* vergi toplayıcısı pozisyonundan, adlandırmaktan memnuniyet duyduğu biçimiyle "gündelikçi pozisyonuna düşen" zengin ve bağımsız bir insandı.[83]

Müşkül durumdaki geleneksel "malikânelerin" bu düşen eğrisinin tam aksine, büyük köylülük Deccan'da kendini yavaş yavaş tahkim ediyordu. Yayılması *sirdar*ların, *patel*lerin, *khat*ların, *jagidar*ların, *inamdar*ların vb. azalmasıyla imlenen, tarımsal mülkiyetin hareketliliğine dayalı bir köylü tabakasıydı bu. Bunlar, bürokrasinin oldukça doğru teşhis ettiği şekilde "hali vakti yerinde çiftçiler" ya da bazen "küçük kapitalistler" olarak adlandırdığı köylü-haneleriydi. "Hali vakti yerinde" bir çiftçi öncelikle Deccan'ın bir ucundan diğer ucuna belirginleşen kapitalist sömürü sistemiyle ilişkili olarak tanımlanıyordu. Yani o da faizle para vermeyle ya da daha küçük bir ölçekte bile olsa, daha önce tasvir edilenden pek az farklı bir temelde diğer köylülerin emeğini sömürmekle meşguldü. Bu hanelerin sonraki tarifini ise bürokrasinin betimlemelerinde görebiliyoruz –ürünlerini genellikle doğrudan piyasada satmışlardır, gelirlerinin önemli bir kısmını "tasarruf etmişlerdir", birkaç çok verimsiz mevsimi çıkaracak kadar yeterli stokları vardı, daha iyi kalitede besi hayvanları vardı ve sığırlarını çok daha iyi besleyebiliyorlardı, aşırı gübreledikleri *bagait* toprağını ekip biçiyorlardı ve son olarak, gündelikçi kiralamanın dışında, Khandesh gibi işgücü kıtlığı çeken bölgelerde yoğun sezon taleplerini karşılamak için sabit çiftlik işçisi rezervini muhafaza etmeye güçleri yetebiliyordu. Ahmednagar'daki bu tür hanelere, toprağın genellikle iyi olduğu Nevasa gibi *taluka*larda ya da kentin doğrudan çeperinde rastlanabilirdi. Bu *taluka* içerisinde "birkaç çiftçi 200 akrenin üzerinde araziyi elinde bulundurur, 20 ila 30 sığırı vardır, birçoğunun borcu yoktur ve kendileri-

[83] MM, Sayı 8, 1875, A. Wingate.

ne ait tahıl ambarları vardır."[84] Profesyonel tefecilerin çok sıkı tahakkümü altında olan bir bölgede bu katmanın önemi ne olabilirdi? "Bölgedeki bütün tefecilerin yaklaşık yüzde 60'ı tüccardır ... ve yüzde kırkı çiftçi ve başka şeylerdir."[85] Başka bir deyişle, burada bile tefecilerin oldukça büyük bir bölümü köylü soyundan ve zanaatındandı. Bunlar ekonomik büyümenin ardından gelen bunalım yıllarında kendi yayılma sürecine giren o küçük yerel varlıklı kapitalistler tabakasının bir parçasını oluşturabilirlerdi. Pune'de "zengin toprak sahiplerinin" ya da "küçük kapitalistlerin" bu tür haneleri, söylendiğine göre "kendi ürünlerini Pune ve Junnar'ın büyük pazarlarına getiriyorlardı."[86] Bu daha iyi yetiştiriciler sınıfın genellikle verimsiz sezonları atlatmaları ve elbette daha küçük köylülüğün geçimliği için tahıl ödünç vermeleri amacıyla "kendilerine ait stokları vardı." Burada tefecilerin yüzde otuzu "çiftçiydi." Daha güneyde Satara'da bu tür haneler ürünlerini doğrudan Pune ve Chiplun'a ihraç ediyorlardı. Bölgenin güneyinde ve güney batısında "büyük ve hali vakti yerinde çiftçiler" emek-ipotek sistemi temelinde sabit çiftlik işçilerinden düzenli olarak faydalanıyorlardı.[87] Sholapur bölgesinin doğusunda 1850'ler gibi erken tarihlerde "her köyde" farklı büyüklüklerde "varlıklı çiftçilere" rastlanabiliyordu.[88] Bunlar birçok durumda "tarlalarında her zaman kiralık işgücü aracılığıyla faaliyet gösteren daha üst sınıflardan çiftçilerdi."[89] Kolhapur'daki büyük

[84] MHA, No CXXIII, *Papers Relating to the Revision of Assessment in Siix Talookas of the Ahmednagar Collectorate*, Bombay 1871, s. 12.

[85] MBYS, *Ahmednagar*, s. 299.

[86] MBYS, *Pune*, pt. 2, s. 164.J. Francis onları "küçük kapitalistler" olarak adlandırmaktaydı, MHA, No CVII, *Papers Relative to the Revision of the Assessment of the Indapoor Talooka*, s. 50

[87] MBYS, *Satara*, s. 189.

[88] MHA, No Iv, *Report on the Collectorate of Sholapore*, Bombay 1854, s. 2; Rapor 1850'de hazırlanmıştı.

[89] MM, Sayı 22, 1881, A. H. Spry. O sezonki işgücü kıtlığından ötürü bu büyük köylüler ürünlerine göz kulak olup hasat etmek zorundaydılar.

köylülük, muhtemelen üzümden sonra en pahalı mahsul olan şekerkamışının maliyetini karşılayabiliyor, bu ürünü genellikle kendi *ghana*larında öğütüyorlardı.[90] (Bu elbette Kolhapur gibi bölgelerdeki şekerkamışı yetiştiriciliğinin asıl yayılma döneminden önceydi). Bölgenin "para biriktiren sınıfları", diğerleri arasında, "birkaç zengin çiftçiyi" içeriyordu.

Yine de köylülüğün bu katmanının daha gözle görülür olması ya da ön plana çıkması daha yoğun bir şekilde ticarileşmiş kuzeyde, Nasik ve Khandesh'de söz konusu oluyordu. Tefeciliği hayvancılıkla birleştirdikleri Nasik'de, bu tür haneler en az 2000 Rupi sermayeyi harekete geçiriyordu. Burada "köyün muhtarı ve zengin yetiştiriciler sık sık fakat küçük bir ölçekte faizle para verirken tohumu da avans olarak veriyorlardı."[91] Khandesh'in Dhulia *taluka*sında "bölgenin her yerinde, birçok varlıklı çiftçiye rastlanıyordu."[92] Yalnızca bu büyük köylüler "sığırlarını doğru düzgün besiye çekebilir" ya da yalnızca onlar "tarlalarını düzgün bir şekilde gübreleyebilirlerdi."[93] Daha kaliteli ve daha fazla besi hayvanının kontrolü aynı zamanda "neredeyse bütün hali vakti yerinde çiftçilerin sade tereyağı" ya da asıl olarak yerel tüketim için *ghee*· satmaları demekti. Gujarat sınırına yakın Batı Khandesh'in bütün bölgelerinde yardımcı tahsildarlar, genellikle "bir sürü sığırı ve büyük varlıkları olan zengin insanlarla" karşılaşıyorlardı. "Birkaç örnekte" diye yazıyordu biri, "Shahada köylerinde Bhil ailesine ait toprakların artık *kunbi*- çiftçilerinin mülkiyetine geçtiğini fark ettim" (tarih 1880).[94] Bunlar, 1872-74 sezonlarında "bir hayli yoksullaştıkları" ve hatta ardından gelen kıtlıkta

[90] MBYS, *Kolhapur*, s. 176, 158.

[91] MBYS, *Nasik*, s. 116.

[92] MHA, No LXXII, *Papers Relative to the Introduction of Revised Rates of Assessment into the Dhoolia and Chalisgaon Talookas*, s. 6; MBYS, *Khandesh*, s. 364.

[93] MBYS, *Khandesh*, s. 28, 147.

· Hint mutfağına özgür bir yağ (ç.n.)

- Hindistan'da bir kast (ç.n.)

[94] MM, Sayı 17, 1880, J. Davidson.

daha kötü koşullara düştükleri söylenen yoksul Bhil yetiştiricileriydi.[95] Yıllık ücret sözleşmeleri, emeğin kıt olduğu Khandesh'in bu kısmında yaygındı. Daha doğuda Sowda'da "Khandesh'in bu kısmındaki tefeci sisteminin özgüllüğü, borç veren kapitalistlerin çiftçi sınıfından olmalarıdır ... Marwari ve Guzar sınıflarından değildirler."[96] Nitekim bu, Davidson'ın tasvirine göre büyük ölçüde köylülüğün kendisinden türeyen *taluka*daki *sowcar*lar neredeyse bütün üretim sürecini kontrol ediyordu. Sowda'nın köylülüğün Deccan'ın çoğu *taluka*sının yapacağından çok daha hızlı temellük oranlarına tanık olduğu düşünüldüğünde, bu durum özellikle önemli hale gelir. Satpuda sıradağları boyunca birkaç köyün dışında, *taluka*nın diğer birçok bölgesinde toplam ekilebilir arazilerin yüzde yedi ile dokuzu, 1880'lerin başında ya ipotek edilmiş ya da üç yıl boyunca "satışa" çıkarılmıştı. (Üstelik Bhil köylüsünün daha batıya temellük etmeye başlaması bu zamanlardaydı). Bu aktarım sürecinden faydalananlar bu yüzden büyük köylülük olacaktı.[97]

Kıtlık esnasında bu grubun tutumuna dair çarpıcı bir ifade, hem kıtlık sırasında hem de sonrasında kuyu inşasına yatırılan büyük özel sermaye meblağında bulunur. Nasik'de "kaç yeni kuyuya ... sermaye yatırıldığını görmek hayret vericiydi." Baines, bir yıllık kıtlık süresinde toplam sıradan kuyu sayısının Sinnar ve Nasik'in iki *taluka*sında yüzde 17'inin üzerinde yayıldığını göstermek için rakamsal veriler toplamıştı.

> Hükümetin kuyular için 1876-1877'de köylülere verdiği nispeten küçük avans miktarına bakıldığında, özel sermaye yatırım miktarının dikkat çekici olduğu açıktır ... "Ne zaman Sinnar'daki

[95] MM, Sayı 6, 1874, R. B. Worthington.

[96] MHA, No CLXXXVI, *Papers Relative to the Revision of the Rates of Assessment on the Expiry of the First Settlement in the Savda Talooka of the Khandesh Collectorate*, Bombay 1886, s. 204 (T. H. Stewart).

[97] MHA, No. CLXXXVI listelenen 1099 satış hareketinin analizine dayanır.

> nehir vadisinde kamp yapsam, etrafta derinleşen ve alçalan kuyular olur."[98]

Satara'da,

> yetiştiricilerden birçoğunun rahat koşullarda olduğu ve birikim yapabildiği açıktı. Kuyu inşasında tüketilen toplam miktarın yarısından fazlası [yani 40.361 Rupi], köylülerin kendi kaynaklarından temin edilmişti ...Topraklarındaki gelişmeleri etkilemeye kararlı olan kayda değer bir zümre insan olduğu açıktır.[99]

Pune'de "işçilerin Sirur talukasında kuraklığın yaygın olduğu esnada aldıkları düşük ücret oranları ... bahçe kuyuları hususunda olağanüstü özel bir harcama güdüsüne neden oldu." Burada 1876-1877 yıllarında 193 kuyu onarıldı ve 140 kadar kuyu tamamen özel fonlarla yeniden inşa edildi. Bu dönemde kuyu kazmanın ortalama maliyetini 400 Rupi olarak hesaplarsak, o zaman yalnızca o yıl, sadece bir *taluka*da kuyuların inşasına 56.000 Rupi özel sermaye yatırılmıştı.[100] 1870'lerden önce ortalama bir yılda bu boyutta bir *taluka* 6000 Rupi'den daha fazla tüketemezdi.

Büyük köylülüğü ve büyük tefecileri bir blok olarak ele alırsak, bu dönem yaptıkları yatırım ve sergiledikleri davranışlara dair nasıl bir fotoğraf çıkar? Ahmednagar ve Pune'de "tüccarlar, birikimlerinin çoğunu *işlerine* ve ev mülklerine *yatırarak* harcıyorlardı.... Ekip biçen sınıflar, özellikle köy reisleri, birikimlerini *sığır satın alarak, kuyuları işleyerek ve arazilerine ve konutlarına yatırım yaparak* harcıyorlardı."[101] Nagar tefecilerinin yatırım yaptıkları "konut", kentin kuzeyine doğru daha yoksul kentli sınıfların yıllık ücretlerinin yüzde onunu yutan, kirada oturdukları, "küçük kerpiç duvarlı ve düz çatılı evlerden" oluşuyordu. Satara'da "tüccarlar artan sermayeleri *işlerini büyütmek için* kullanırlardı ... Toprak

[98] MM, Sayı 14, 1878, J. A. Baines.

[99] MM, Sayı 21, 1881, C. H. Jopp.

[100] MM, Sayı 17, 1877, E. C Ozanne.

[101] MBYS, *Ahmednagar*, s. 296; *Pune*, pt. 2, s. 100, vurgu bana ait.

mülkiyetinin ... özellikle çiftçiye devredildiği bazı durumlarda, yeni mülk sahipleri *toprağa yatırım yapmakta* ve onu geliştirmek için adımlar atar."[102]

Demiryollarının yaygınlaşması ve meta fiyatlarının genel artışıyla ilintili meta-ekonomisinin genel yayılması, bu dönem boyunca toprak talebini canlandıracaktı. *Satara Gazatteer*'i bize şunları aktarıyor: "Toprak elle tutulur bir artısı olan bütün sınıfların belki de en gözde yatırımıdır ... Hepsi, bölgenin yerlisi olan tüccarlar bile toprak sahibi olmaktan memnunlar ... Toprak yatırımına düşkünlük kuşkusuz İngiliz yönetimi altında arttı." İlk sıralanan neden "tarla mahsulünün artan fiyatı"idi.[103] Dolayısıyla metaların çoğalması yalnızca para sahibi sermayedarların daha hızlı yayılmasına değil, fakat aynı zamanda küçük üreticinin daha hızlı temellük edilmesine yol açacaktı. Toprak "talebi" özel yankısını, "alım satımın" sıradan hareketlerinde değil, fakat varlıklı kapitalistlerin küçük üreticinin toprağına yönelik ipotekler için uyguladıkları baskıda buluyordu.

Demiryolları diferansiyel rantın var olan yapısını tamamen paramparça edecekti ki böylece toprak en çok piyasaya kolay erişimin olduğu bölgelerde revaçta olacaktı. Seksenlerin başı boyunca Sowda'daki *talukan*ın toprak "satışları"nı içeren 2000 kadar işlemin ayrıntılı ve dikkatli bir analizi, en yüksek toprak-devir oranlarına ya da alternatif olarak en yüksek temellük oranlarına sahip köylerin büyük çoğunluğunun, *talukad*an aşağı diklemesine çizilmiş ve onu Faizpur'da ortadan ikiye bölen bir hattın doğusuna düştüğünü gösterir. Bu tür köyler demiryolu istasyonlarına çok yakındır ve Raver ile Sowda pazarlarına kolay erişim sağlarlar; Yaval'a doğru, demiryolu hattından uzaklaştıkça, toprak devir oranları bariz bir düşüş gösterir. Temellük sürecinin en yoğun olduğu köylerin çoğu, yerel kentlerin 5 mil uzaklığında bulunan, nitelik bakımından belirgin biçimde "banliyö"lerdi. Bu

[102] MBYS, *Satara*, s. 179, 189.

[103] MBYS, Satara, s. 179 ve sonrası.

tür köylerde genel ortalama oranlar yılda yüzde 3,33'ü aşıyordu; bu oranda ekilebilir bütün köy arazisi bir kuşağa devredilmiş olacaktı.[104] Maharashtra'nın diğer ucunda, Tasgaon'da en yüksek devir oranları, Krishna Nehri civarındaki ve Tasgaon pazarı yakınındaki merkezde bulunan köy topluluklarında yoğunlaşıyordu.

Toprak yatırımı bu nedenle küçük-üretim ekonomisinin yaygınlığıyla belirlenmiş özel ve daha karmaşık bir biçim almıştı. Üstelik bu, yalnızca "saygınlık" gibi unsurların bakış açısından toprak mülkiyetine genel bir "düşkünlük"le açıklanamazdı, lâkin metaların çoğalması süreciyle bağlantılı *ekonomik* güdüler tarafından özel olarak belirlenmişti. Bundan, tefeciliğe "yatırımın" basitçe artı-değer olarak artı-emeğin gasp edilmesi süreci olmadığı, fakat aynı zamanda küçük üreticinin temellük edilme süreci ve dolayısıyla sermaye olarak üretim araçlarının yoğunlaşmasının parçası olduğu sonucu çıkar. Bunu "tüccarların birikimlerinin çoğunu nasıl harcadıkları" üzerine daha genel eski yorumlarla ilişkilendirerek, sermayenin birikimi ve yoğunlaşmasıyla bağlantılı büyük tefecilerin ve büyük köylülerin yatırımla ilgili davranışının büyük kısmını, hiç olmazsa küçük-üretim ekonomisinin emek süreçleriyle devamlılığı olan emek süreçleri tarafından dayatılan özgül sınırlar içerisinde, görmek mümkündür.

Köylülüğün Farklılaşması

Farklı maliye memurlarının sağladığı betimlemeler Deccan köylü "sınıflarını" aşağıdaki şekilde konumlandırabileceğimizi gösterir:

(1) *Büyük* köylülük – *varlıklı kapitalistler* olarak küçük köylüleri sömürür ve toprağın işlenmesinde kiralık emek istihdam eder;

(2) *Küçük* köylülük, kendi içinde ikiye ayrılır:

(i) ekonomik ya da toplumsal doğanın rastlantısal harcamalarını karşılamak için borca giren bağımsız bir orta köylülük;

[104] MHA, No CXXXVI, Ek K, s. 27-57'deki satış işlemlerine dayanmaktadır.

(ii) geçim ve üretim araçlarının çoğunu temin ettiği varlıklı kapitalistler tarafından düzenli olarak sömürülen, daha sıkıntılı ve bağımlı bir orta köylülük;

(3) *Yarı-ücretli emek* köylülüğü –yapısal olarak kendi emek gücünü kiralamaya bağımlı ve genellikle "kredi vermeye değer" değildir.

Davidson, Sowda ve Yaval *talukalar*ına dair raporunda şöyle yazar:

> [Çiftçileri] üç sınıfa böleceğim: 1) Epey servet sahibi olan, yoksul çiftçilere faizle borç veren, üstelik hem bölge içerisinde tüketim için hem de ihracat için çoğunlukla mahsulü satın alan, toprak sahibi -ya *deshmouk, patel, chowdri* ya da *koolkurni*- bireyler. 2) Rahat koşullarda olan ve sermaye için *sowcarlar*a başvurmadan topraklarını işleyebilen bireyler. 3) İlk önce tahıl tohumunu satın almalarını sağlayacak ayrıca ekinleri topraktayken hayatlarını idame ettirecek kadar para için başvurdukları, daha varlıklı bir sınıfın elinde oyuncak olan çiftçilerin büyük kısmı bu sınıf içerisinde yer alır.[105]

Nitekim burada, meta-üretiminin çok yüksek oranlarıyla tanımlanan Deccan'ın bir bölgesinde, sınıf bileşimi şöyle olacaktır: 1 + 2 (i) + 2 (ii). Daha doğuda, Bhil köylüsünün daha yaygın olduğu *talukalar*daki genel sınıf bileşimi, onları ücretli istihdama dayalı bir sınıf olarak içeriyordu. Ramsay, Khandesh'in güneyi Nasik'te, köylülüğü benzer bir modelle sınıflandırmıştı: "Kısaca fikrimi söyleyecek olursam, çiftçilerin yaklaşık üçte biri tamamen borç içerisindedir, yani yıllık geçimini sağlamak için avans almaktadır, 'az çok bir üçte bir de öyledir, geriye kalan üçte bir ciddi ipoteklerden muaftır. Burada bölgenin daha iyi durumdaki kısımlarını', yani tepelerdeki köylülüğe karşılık *deshi* köylerini ima ediyorum."[106] Bu noktada, önemli bir farkla benzer bir bileşim, 2 (i) ba-

[105] MHA, No XCIII, *Papers Relative to... Eight Talukas and two Pettas of the Khandesh Collectorate*, s. 16 (A. F. Davidson, 23 Aralık 1854).

[106] MM, Sayı 14, 1878, W. Ramsay.

ğımsız orta köylülüğün varlıklı sınıflara çok daha derinden bağımlı olduğu bir durum söz konusudur. Bu, başka türlü kavraması güç olan bir açıklamada bulunmuş Baines tarafından da doğrulanır: "*Deshi* köylerinin orta sınıf çiftçilerin büyük kısmı, hali vakti epey yerinde olan kişilerden aldıkları borç sayesinde varlıklarını sürdürmektedir; başka bir deyişle çoğunlukla ödeyebileceklerinden ... çok daha fazla borçlanmışlardır."[107] Vergi oranlarının artma ihtimaline karşı ya da kıtlık ve yokluk dönemlerinde konumlarında oldukça somut bir düşüş yaşayacak genel küçük köylü tabakası içerisindeki katman türü budur. Bu tür haneler, emek etkinliklerini arttırmaya ve/veya bu türün baskıları altında tüketim düzeylerini azaltmaya zorlanacaktı.

Emek etkinliğini arttırma kararı, kuyular inşa etmek için paraya başvurmak, *sowcar*a daha derinden bağımlılık anlamına gelebilir. Nitekim Nasik'deki "son kıtlık onların omzundaki yükü büsbütün arttırdı, fakat onlar da bu sorumluluğu oğullarına devredeceklerdir."[108] İsyanları inceleyen Komisyon birçok hane açısından borçluluğun miras alındığını ya da "atalardan kalma" bir durum olduğunu gördü. Daha önceki kuşaklardan girilen borçlardı bunlar. 1875'de bu haneler sıkıntılı bir orta sınıfı oluşturacaktı, fakat kökleri daha önceki otuz yıl boyunca varlıklı kapitalistlerin avucuna düşmüş daha bağımsız bir katmanın parçalanmasında yatar. Sholapur'daki tahsildar "kaynakları kıtlıkla heba olan" orta tabaka köylülüğe, borçların tahsili için çok fazla baskı uygulanmaması gerektiğini düşünüyordu.[109] Dört ya da beş yıl boyunca birikmiş olan borçların birdenbire tahsil edilmesi, mümkün olsa bile, bağımsız orta köylülüğün dara düşüp kapitalist tarzda sömürülen alt-orta köylülük saflarında ya da emekpiyasası içerisinde toptan parçalanması demek olacaktı. Bu katman 2(i), yüksek vergi oranlarının altyapısına karşı, her fiyat bu-

[107] MM, Sayı 23, 1879, J. A Baines.

[108] A.g.e, Baines.

[109] MM, Sayı 22, 1881, Spry.

nalımı ya da kıtlık konjonktüründen giderek *yeniden üretim süreci için daha zayıf bir temelde* çıkacaktı. Bir yıldan diğerine kendi üretim sürecini yeniden oluşturmakta giderek güçlük yaşayacaktı ve genel olarak darda ve tamamen bağımlı bir katman olarak bulacaktı.

Daha güneyde, Satara'da,

> çiftçiler kabaca dört sınıfa ayrılabilirler: Yüzde onun kredisi yüksektir, yüzde yirmi beşin kredisi ortadır, yüzde kırkın sınırlı kredisi vardır ve yüzde yirmi beşin ise çok az ya da hiç kredisi yoktur. Yüzde onluk birinci sınıf çiftçilerin hali vakti yerindedir ... Birinci sınıf çiftçiler ara sıra köylerinden daha yoksul çiftçilere küçük miktarlarda borç verirler. Yüzde yirmi beşlik ikinci sınıf çiftçiler oldukça iyi durumdadırlar. Genellikle ne yiyecek ne de tohum için borca ihtiyaç duyarlar, fakat çoğu zaman Hükümet vergisini ödemek, evlilik ve diğer aile olaylarının beklenmedik harcamaları karşılamak için borç alırlar.... Yüzde kırklık üçüncü sınıf çiftçiler, hasattan birkaç ay sonra iyi durumdadırlar. Yılın geri kalanında ... hem yiyecek hem de Hükümet vergisini ödemek için borçlanmak zorundadırlar. Verimsiz sezonlarda genellikle sefil durumdadırlar ... Yüzde yirmi beşlik dördüncü sınıf, yılın büyük kısmında kötü durumdadır. Küçük toprak parçalarını sürmenin yanı sıra tarlalarda işçi olarak çalışırlar.[110]

Dolayısıyla Deccan köylülüğünün yapısı, emeğin uzun dönem sermayeye biçimsel bağımlılık sürecinin farklı evrelerini yansıtmıştır. Kapitalistlerin daha önce betimlenen özgül biçim içerisindeki tahakkümü, daha önce tanımladığım gibi, geniş küçük köylü kitlelerine kadar uzanacaktır. Fakat bu küçük köylü kitleleri içerisinde, daha önce ayrışan iki katman, emeğin sermayeye bağımlılığının farklı derecelerini ya da biçimsel bağımlılığın fiili sürecinin farklı momentlerini yansıtacaktır. Tekrar etmek gerekirse, biçimsel bağımlılıkta kapitalist üretim sürecinin dolaysız sahibi olarak, bu "sahiplik" hukuki olarak kutsansın kutsanmasın, ön plana çıkar. Üretim sürecinin yeniden kuruluşu, kapitalistin

[110] MBYS, *Satara*, s. 185.

"borçlar" ya da "avans ödeme" biçiminde yaptığı sermaye avanslarına dayanır. Tahakkümün bu aşaması, yıllık geçim-maliyetleri ve üretim araçları için bu tür "avanslara" kesinlikle bağlı olan haneleri kapsayacaktır. Başka bir deyişle, yukarıda *darda ve bağımlı orta köylülük* olarak tasvir edilen tabakayı kapsayacaktır.

Bundan, bir yanda köylülüğün *bu* katmanının diğer yanda proletaryanın refah ve tüketiminin genel durumu ve düzeyleri arasında neredeyse hiç farklılık olmayacağı sonucu çıkar. Aslında Dhulia'danın vekil tahsildarı olan Bapu Purshottam, hanelerin bu özel topluluğundan bahsederken "bazı toprak sahiplerinin durumunun *aslında gündelikçilerin durumundan daha kötü* olduğunu" düşünüyordu.[111] Khandesh'in başka bir yerinde bulunan bir başka görevli aynı noktaya parmak basıyordu: "Gerçekten de birçok durumda bağımsız *khatedar*'ın durumu (sözde üretim araçları kontrolünde olması anlamında bağımsız), "en yoksul *saldar*ın durumundan *çok daha kötüdür*."[112] Bu tür *khatedar*ların dahil oldukları, yani *sermaye tarafından* sömürüldükleri üretim ilişkilerinin esasını kavradığımızda, bu tür ifadeleri anlamak daha kolaylaşır.

Bütün bu tartışmada bir nosyonun üstü daha kapalıdır. Emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı, küçük üreticinin bir temellük sürecini gerektirir ve kapsar. Nitekim yukarıda sunulan analizden çıkan daha ileri bir sonuç da, köylülüğün tam da bu orta tabakasının bilhassa ağır bir temellük sürecine maruz kaldığıdır. Bu, toprak devirleri üzerine verilerle çarpıcı biçimde doğrulanmış bir sonuçtur. 1866'dan 1874'e kadar dokuz yıl boyunca ve 1881'den 1885'e kadar bir beş yıl daha analiz ettiğim en eksiksiz

[111] MM, Sayı 6, 1874, Bapoo Pursshottam, vurgu bana ait.

[112] MM, sayı 6/1, 1875, J. Polen, vurgu bana ait. Bir *saldar* ailesi yılda 300 litre civarında tahıl tüketiyordu. Bu miktar, klasik Antikite'den bildiğimiz en *düşük* tüketim oranlarına benzer. Cato'nun zamanında köle oranları aslında bir hayli daha yüksekti. "Emek-yoğunlaşması" ve "küçük-köylü üretiminin ekonomik mantığı" için bkz. Banaji 1976.

veriler Tasgaon ile ilgilidir.[113] Bireysel işlemlere dair veriler yalnızca daha sonraki döneme aittir. Bu analizler, bu beş yıl boyunca toplam 121 işlemin yüzde 40'ının 10 ila 20 akre büyüklüğünde toprak parçasını ve diğer yüzde 21'in de 20 ila 30 akre toprak parçasını kapsadığını gösterir. Bu toprak parçalarının elde edildiği *khata*lar normalde biraz daha büyüktü, zira haneler bütün *khata*yı değil, yalnızca belli bölümlerini elden çıkarıyordu. Bundan, toplam işlem sayısının *en az* üçte ikisi ve belki de daha fazlasının, on akreden daha fazla *khata* işleyen köylü katmanlarını kapsadığı sonucu çıkar. Aslında Satara'da on akre, "iyi refah içerisinde" kendisini geçindirebilen hane ile geçindiremeyen hane arasındaki kritik ayrımı teşkil ediyordu.[114] Bu bölgede büyük ölçüde ücretli emeğe bağımlı olduğu söylenen "dördüncü sınıf" haneler bu ayrımın bir tarafına düşerken, "ikinci" ile "üçüncü" sınıflar ya da küçük köylülük ise diğer tarafına düşmektedir.

Taluka için hanelerin genel dağılımında hesaplanan bu farklı grupların oranlarını, Tablo 1'de gösterildiği gibi, toprak "satışları" listesindeki katılım oranlarıyla karşılaştırırsak, Tasgaon köylülüğünün *orta* katmanının müsadere sürecine diğer gruplardan daha şiddetli bir şekilde maruz kaldığı açıktır. Tasgaon'daki müsadere hareketi 1866-1874 yıllarında pamuk fiyatlarındaki artıştan sonra, itici gücünü kaybettikten sadece altı ya da yedi yıl sonra, yoğunlaşıyordu. Genellikle yüksek devir oranları olan köyler, Krishna vadisi ve Tasgaon civarındakiler açısından, bu ilk dönemdeki ortalama yıllık devir oranı yüzde 4.4 idi: Bu oranda devam ettirilseydi, bu köylerin tüm ekilebilir arazileri yalnızca yirmi iki yıl içerisinde el değiştirmiş olurdu. Tasgaon'daki küçük

[113] Erken dönem verileri MM, Sayı 8, 1875'de A. Wingate'in Tasgaon tasvirinde mevcuttur; geç dönem verileri MHA, No CCIV, *Papers Relating to ... Tasgaon Taluka of the Satara Collectorate*, Bombay 1888 içerisinde H. K. Disney tarafından sağlanmıştır.

[114] MBYS, *Satara*, s. 150. Elbette bu yalnızca Krishna köylerindeki daha verimli toprakların ayrım çizgisini temsil ediyordu.

üreticinin mülküne el konulması bu yüzden çoğunlukla fiyat düşmeleriyle ve birbiri ardına baş gösteren kıtlıklarla çakışıyordu. 1880'ler itibarıyla 900 toprak sahibi ailenin yalnızca yaklaşık 100'ünün "tamamen borçsuz" olduğu tahmin ediliyordu.[115]

Tablo 1. Tasgaon'daki köylü sınıflarının toprak devri.

Toplumsal sınıf	*Dönüm Miktarı*	*Toplam %*	*% Satış*
3	0.1-10	33.8	31.4
2 (ii)	10-20	26.6	40.5
2 (i)	20-30	16.8	21.5
1	30+	22.8	6.6

Orta köylülük yukarıda tasvir edilen şekilde sömürülse de, daha verimli bölgelerde on akreden daha az ya da Deccan'ın çorak doğu *taluka*larında otuz akreden daha az *khata*sı olan yoksul köylüler ücretli istihdama bağlıydı. Burada bile emek kiralayan işverenler çoğunlukla varlıklı kapitalistlerdi, zira küçük köylülerin büyük bir bölümü, artı-emeklerinin gasp edilmesi yoluyla bu tahıl rezervlerini arttırmış tefecilerin tahıl taşımacılığına dahil edilmişti. Ahmednagar'da "Ocak ayında, yoğun sezon bittiğinde, birçoğu sığırlarıyla birlikte Marwariler ve diğer tüccarlar tarafından Jamkhed, Karjat, Parner ve Shrigonda'dan Ahmednagar ve Pune'e, tüccarların yük arabaları içerisinde tahıl ve yağlı tohum taşımaları için *kiralanır*."[116] Köylülüğün bu ve başka alt katmanları, alternatif olarak "bir süreliğine işçi ya da hamal olarak çalışmak üzere Bombay'a ve başka yerlere gidiyordu."[117] Pune'de "Ekim'den Haziran'a kadar sekiz ay boyunca ... epey bir *kunbi* ya da ziraatçı sınıf, tahtırevan-taşıyıcısı, hamal, bahçıvan ve işçi

[115] A. Wingate'in raporundan, bkz. n. 117.

[116] MBYS, *Ahmednagar*, s. 241; MHA, No CXXIII, *Papers Relating to the Revision of Assessment in Six Talookas of the Ahmednagar Collectorate*, s. 15.

[117] MBYS, *Ahmednagar*, s. 241.

olarak hayatlarını kazandıkları Bombay'a gider."[118] Kolhapur'da "yoksul çiftçiler aynı zamanda tarla işçisi olarak en çok çapalama ve mahsul toplamada çalışırlar."[119] Sangli'de "yoksul çiftçiler tarla işinden azade edildiklerinde, gündelikçi olarak istihdam edilirler."[120] Ücretli emeğe yapısal bir bağımlılık anlamına gelen yıllık emek göçüne dair bu örnekler, köylülüğün yalnızca daha alt gruplarını karakterize ediyordu. Bunlara karşın, "yerel kıtlık yıllarında ekmek kapısı arayışındaki insanlar Berars'dan Marathwada'ya kadar Başkanlığın her yerine dağılmıştı."[121] Bunlar kıtlık yıllarında ayakta kalamayan büyük bir orta köylülük oranını içerecek daha rastlantısal, döngüsel göçlerdi.

Ücretli emeğe mevsimsel bağlılık, hayvancılık üretimi, odun, kereste ya da otlak satışı gibi alternatif gelir kaynaklarının layıkıyla yerine konulamadığı Deccan'ın daha yoksul bölgelerinde daha yoğundu. Satara'daki ana *taluka* böyle bir bölgeydi. "Sürekli kuraklığa maruz kalıyordu ... Her yıl çok sayıda insan iş aramak için ayrılmak zorunda kalıyordu."[122] Pune'deki Bhimthadi bir başka örnektir. Burada "sık sık [köylü bütçesinde] verilen açık, stok ve mandıranın ürünü ve *kunbi*nin [ücretli] emeği ve onun ailesi ve sığırlarıyla telafi edilir."[123] "Bu ihraç edilen emeğe bölgenin ödeme gücünü devam ettirici etken olarak bakılmalıdır, zira başka türlü çok az ihraç edilir." Nitekim ücretli emek Bhimthadi açısından çok önemliydi. Her sene, "en verimli yıllarda bile", çok sayıda insanın göç ettiği Sholapur'da da bu, aynı şekilde önem arz ediyordu.[124]

[118] MBYS, *Pune*, pt. 1, s. 98.

[119] MBYS, *Kolhapur*, s. 154.

[120] MBYS, *Kolhapur*, s. 337.

[121] MBYS, *Pune*, pt. 1, s. 98; MHA, No CXVII, *Report on the Assessment of the Rahooree Talooka*, s. 6; MHA, No CXXIII, *Papers Relating to ... Six Talookas of the Ahmednagar Collectorate*, s. 107.

[122] MBYS, *Satara*, s. 435.

[123] DİK, *Report of the Committee on the Riots in Poona and Ahmednagar*, s. 40.

[124] MM, Sayı 28, 1879, Spry.

Elbette en çarpıcı örnek, Bombay'ın yeni kurulan tekstil sanayisine emek gücünün büyük kısmını tedarik eden Ratnagiri'nin Konkan bölgesidir. "Nüfus fazlalığı", vahşi itibari kira· sömürüsü, sürekli tahıl açıkları ve dışarıya büyük göç dalgalarıyla nitelenen Ratnagiri, herkesin kabul ettiği gibi, Eyaletin en yoksul bölgesiydi. Burada "yoksul çiftçi sınıfı buldukları her ağacı keserek yaşamlarını sürdürür."[125] Eyaletin diğer ucunda, Khandesh, yönetmelikte direterek istisnai bir örnek oluşturur – daha kaliteli, kuraklığa daha dayanıklı bir toprağa sahip ve ekilebilir arazisinin büyük kısmını meta üretimine adayan Khandesh *kunbi* "nadiren iş peşinde aile arazisini terk etmek" zorunda kalmıştır.[126] Khandesh'deki kiralık işçiler asıl olarak Bhil köylülüğünden devşirilmekteydi.

On dokuzuncu yüzyılda Deccan'da kapitalizmin evrim aşaması

Kırsalda hakim olan kapitalist sömürünün aynı biçimi, küçük zanaatkârlarla ilişkili olarak küçük kentlerde de etkilidir. "Bir sınıf olarak el tezgâhı dokumacıları tamamen tefecilerin insafına terk edilmiş durumdadır. Tefeciler, gerekli olan bütün iplik ve ipekleri avans olarak verir ve mala el koyarlar."[127] Satara'daki zanaatkârlar kendi hammaddelerini "tüccarlara yüksek miktarda borçlanarak" edinirler. Bu bölgenin pamuk dokumacıları, sermaye sahibi ve ücretli çalışanlar, "iplik satın almak ve ördükleri şeylerle Gujarlar ile Marwarilerden aldıkları parayı ödeyen" büyük bir kitle olarak birbirinden ayrışıyordu.[128] Nitekim üretimin bu dalında da artı-değer "faiz" biçiminde küçük üreticiden gasp edi-

· Derebeylik sisteminde bir mülkün kirasını ödeyerek her türlü mesuliyetten muaf olma (ç.n.)

[125] MM, Sayı 7, 1875, J. Elphinstone.

[126] MBYS, *Khandesh*, s. 179.

[127] MBYS, *Ahmednagar*, s. 302.

[128] MBYS, *Satara*, s. 184, 222.

liyordu. Kapitalist üretimin bu geçici ve çağdışı biçimi, genel olarak Deccan'ın zanaatkâr ekonomisinin her yanında hakimdi. Khandesh'de "çok az zanaatkârın, yüzde 10'dan fazla değil, borcu yoktur ... *Koshti*ler çoğunlukla para ya da iplik veren ve karşılığında hazır olduğunda malları alan tefecilerin elindedir."[129] Bu tür dokumacıların borç aldıkları kişilerin "emri altında çalıştıkları" söyleniyordu. Satara'da olduğu gibi Khandesh'de de dokuma topluluğu, "ödünç para veren", yani zanaatkâr emeğinin kapitalist bir temelde sömüren bir grup "küçük kapitalist" ile "sermaye sahiplerinin çalıştırdığı", proleterleştirilmiş büyük bir zanaatkâr kitlesi olarak ayrışıyordu. "Öğlen yaklaşık bir saat dinlenmenin dışında, yılda 30 gün tatili geçmemek kaydıyla, sabahtan akşama gün ışıyana dek hem kadınlar hem de erkekler dokur." Bu bölgede proleterleşen dokumacılar dolayısıyla günde en az 12 saat çalışıyordu. "İyi" bir işçi yılda 200 Rupi kazanabilirdi, bunun büyük kısmı Mayıs'dan Ekim'e kadar en yoğun sezonda elde ediliyordu. Kapitalistin daha sıkı bir şekilde tahakküm ettiği bir zanaatkâr en fazla 140 Rupi, ortalama 90 Rupi kazanıyordu.[130] Demiryolu hatlarının yayılmasıyla Deccan'daki kentlerin geçimmaliyetlerinin arttığı,[131] talep gerilemelerini kaçınılmaz olarak kıtlık ve yokluk dönemlerinin takip ettiği, üretimin erken dönemlerinde, yani Geç Ortaçağ Avrupa'sında yaptıkları gibi, daha mutlak artı-değer üreterek varlıklı kapitalistlerin rekabetçi büyük ölçekli sanayilerin tehdidi altında hane-emeği sömürü oranını arttırmaya zorlandığı bir dönemde, ailenin tamamı bu ücret oranlarıyla geçinmek zorundaydı. Nasik'teki ipek sanayi, "sermaye sahibi kendi ipeklerini yapıp satan" yüzde on civarında küçük bir grup ile "kapitalistlerin çalıştırdığı ve parça başına ödeme yaptığı vasıflı işçilerden" oluşuyordu. Nasik'te proleterleştirilmiş bir ipek

[129] MBYS, *Khandesh*, s. 198.

[130] MBYS, *khandesh*, s. 224, 229 ve fabrika ücret-oranları için s. 231.

[131] MBYS, *Ahmednagar*, s. 348, kent işçileri ve zanaatkârlardan bahseder.

dokumacısının yıllık ortalama kazancı 80 Rupi civarındaydı.[132] Son olarak Kolhapur'daki daha bağımlı sarraflar, vasıflı işçiler, "pazar için günlük ücret temelinde takılar yapmak üzere ... birkaç zengin banker" tarafından çalıştırılıyordu"; bunlar 90 Rupi civarında kazanıyorlardı.[133]

Sermaye/ücretli emek ilişkisi, hızla yayıldığı bir dönemde hem kentte hem de kırda, daha modern biçimlerde Bombay'da ve *Deccan'ın her yerinde bu yüzden yaygındı*. Bu, genel kanıya göre, şimdiye kadar her yönüyle ikna edici olmaktan uzak, son dönemdeki "üretim tarzı" tartışmasıyla doğrudan ilgilidir.

Bu tartışma dahilinde (1) bir eğilim, ülkedeki kapitalist ilişkilerin gelişimini tamamen yadsır. Hindistan'ın bugün bile "yarı-feodal" bir ülke olduğunu ve hiçbir burjuva devriminin, Antonio Gramsci'nin analiz ettiği "pasif" bir devrimin bile,[134] burada gerçekleşmediğini ileri sürer. Yine de bu eğilimin politik aktivistleri son on yıldır kırsalda *kapitalist* sömürü biçimlerine karşı mücadele etmiştir ve bu nedenle burjuva devletinin vahşi baskısına maruz kalmışlardır.

(2) Merkezi bir akım, burjuva ilişkilerin sınırlı bir boyutta geliştiği konusunda mutabıktır, lâkin bu gelişmenin asıl olarak Bağımsızlığın kazanılmasından beri gerçekleştiğini ileri sürer. Sonuç bölümünde bu eğilim üzerinde yoğunlaşacağım.

(3) Son olarak, Hindistan'ın kapitalist dünya-ekonomisine tarihsel entegrasyonu esnasında ülke içerisinde burjuva ilişkilerin hakimiyetine dair yeterince kanıt bulan Gunder-Frankgil bir eğilim vardır. Dünya ölçeğinde kapitalist ilişkilerin egemenliği az çok gözle görülür bir gerçek olduğu için, bu eğilim, burjuva ilişkilerin ülke içerisinde hangi biçimlerle geliştiğini bilfiil kanıtlama görevini asla ciddi olarak üstlenmemiştir. Bu, olsa olsa Paresh

[132] MBYS, *Nasik*, s. 161, 168.

[133] MBYS, *Kolhapur*, s. 207.

[134] Gramsci 1976, s. 106-7, "Hindistan'daki mevcut Gandhizm fenomeninden" bahseder.

Chattopadhyay için geçerlidir; bu tip eğilimler, yine de, neredeyse tamamen *metaların çoğalması* süreçleriyle alakalı ülke kalkınmasına içsel olan bir dizi az çok izole fenomene başvurur, içsel olarak ortaya çıkmış burjuva ilişkilerin gelişimine çerçeve oluşturur.

Tartışmaya dair bir değerlendirme ki buradaki niyetim bu değil, çoğu yazıyı karakterize eden pür tarihsel empresyonizmle başlamak zorundaydı. Argümanların, bugün yalnızca ülkenin dört bir tarafındaki çeşitli arşiv dairelerinde tozlanan, sayısız ciltten oluşan çok somut tarihsel verilerle neredeyse hiç alakası yoktu. Bununla birlikte yazıların temelini oluşturan teorinin yöntemi ve kavranışı çok daha önemlidir. "Emek-sömürü kriterine" göre köylü hanelerini sınıflandırmaya çalışan aşırı formalizmi ele alalım.

İlk olarak, Bhaduri ve Patnaik "pre-kapitalist" ya da "yarı-feodal" *üretim ilişkilerine* sahip ortakçılık ve diğer kiracılık türleriyle ifade edilen emek süreci örgütlenmesinin biçimleri ve emek-düzenlemelerini saptadıklarında, yaygın bir eğilimi yansıtırlar. On dokuzuncu yüzyıl Deccan'ında karşılaştığımız büyük köylüler "genel olarak birçok kiralık işçi istihdam eden (Lenin) fakat kendilerini ille de gündelikçi veya yevmiyeciyi ilgilendiren emek-düzenlemeleriyle sınırlamayan tarımdaki kapitalist girişimcilerdi." Bunlar Khandesh'de olduğu gibi, örneğin "sabit" bir tarım işçisi rezervini kalıcılaştırabilir ya da emek düzenlemelerini farklı kiracılık türlerinden birine dayandırabilirler. Büyük köylü (ya da büyük bir toprak sahibi) ücretli emeğin yerine kiracı-emeğini getirmeyi seçerse, bunun nedeni "kiracılığın ücretli emekten daha kârlı" olmasıdır, "küçük ölçekli tarım daha etkili olduğu için değil, bağımsız çalışan işçiler mevcut emekten tam anlamıyla faydalandıkları için."[135] Bir kere daha bu, büyük köylünün ya da top-

[135] Martinez-Alier 1971, kapitalist üretim ilişkilerinin kiracılık ve ortakçılık gibi biçimlerle nasıl uyumlu olduklarını göstermek için İspanyol *latifundiyası* içerisin-

rak sahibinin hangi kiracılık biçimini organize etmeye karar vereceği ziraat türüne, onun özel teknik gereksinimlerine, maliyetleri küçültme çabası dahilinde parça başına iş tercihine, şu veya bu şekilde idari kontrol derecesine müsaade edişine vs. bağlı olacaktır.

Bunların hiçbirisi söz konusu emek düzenlemelerinin cisimleştirdiği *üretim ilişkilerinin* toplumsal karakterini ya da içeriğini etkilemez. Büyük köylülük, sermayenin kapitalist üretim tarzının spesifik olarak bulunmadığı, olgunlaşmamış biçimler halinde küçük-üretim ekonomisi içerisinde hayat bulan sermayenin kişileşmesi, yalnızca konuşlandırdıkları emek düzenlemeleri türlerine ya da dayattıkları emek sözleşmelerine göre onların toplumsal biçimlerini ve işlevlerini küçük kapitalistler olarak değiştirmez. Lenin bunun farkındaydı ve bu nedenle bir uyarıda bulunarak şöyle yazacaktı:"Literatürümüz çoğu kez kapitalizmin serbest, topraksız işçiye ihtiyacı olduğu yönünde gereğinden fazla basmakalıp bir teorik sav içeriyor ...Toprağın kır işçisine pay edilmesi çoğu kez kırsaldaki işverenlerin çıkarları gözetilerek yapılır ... Model, farklı ülkelerde farklı biçimler alır" – Lenin'in doğru bir şekilde tasavvur ettiği biçimler tarihsel olarak belirlenmiştir.[136]

Bununla birlikte, Patnaik oldukça tıtarlıdır. (a) Kırsalda işverenlerin uyguladığı özel emek düzenlemeleri ve emek sözleşmelerinin (b) bu anlamda üretim ilişkileriyle yalan yanlış özdeşleştirilmesiyle başlayan Patnaik, kapitalist köylülüğü "ön-feodal zengin köylülük" ile "ön-burjuva zengin köylülük" şeklinde ikiye ayırmak için kendini zorlar. Bu modelin sözel sürçmeleri, ancak

deki emek düzenlemelerini ve emek sözleşmelerini analiz eder. Ayrıca bkz. Bölüm 8'deki Warriner'e karşı polemiği.

[136] Lenin 1956, s. 178-9.

onun yaklaşımının kaçınılmaz olarak yol açtığı tam bir belirsizliği gösterir.[137]

Bhaduri'nin ampirizmi de içerik bakımından benzerdir: Emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığının bütün yüzeysel biçimleri, tamamen farklı üretim ilişkilerini ifade eden bağımsız, tözel özellikler haline dönüştürülür. İlkin, bu anlamda borçluluk "prekapitalist" ilişkilerin bir alamet-i farikası değildir, zira onun nedeni *sermaye despotizminin* başta kurulduğu *paranın iktidarı* aracılığıyladır. İkincisi, Bhaduri "faiz" ve "topraktaki mülkiyet hakkı"nı emek gücünün iki ayrı "sömürü tarzı" olarak ayırdığında, yalnızca *sermayenin kendi içerisindeki* biçim ayrımını anlar: Zira hem para hem de toprak artı-değerin gaspı amacıyla düpedüz sermaye olarak kullanılır. Emeğin şu ya da bu bireysel sermayeye (toprak sahibine) bağlanması katiyen toplumsal ilişkinin içeriğini kapitalist tahakküm ilişkilerinden biri olarak değiştirmez. Zira bu tür bağımlılık biçimleri tam da emeğin sermayeye *biçimsel* bağımlılığının, yani sermayenin bireysel karakterini koruduğu bir sistemin karakteristiğidir.

Lenin'in sözde "yerli sanayi"deki, bu durumda, Moskova civarındaki çanak çömlek sanayisindeki burjuva ilişkilerin gelişimini yorumladığı özgül tarza geri dönersek, bu mevzuların hepsi özetlenebilir:

> Bu sanayideki *ilişkiler* -ki sayısız benzer örnek verilebilir- burjuvadır ... Çoğunluk perişan olurken, daha büyük ve daha kârlı işletmelere sahip bir azınlığın nasıl başkalarının emeğinden "net" bir gelir elde edip ... "birikim" yaptığını görüyoruz ... Çoğunluğun azınlığa köle edilmesi bariz ve kaçınılmazdır – tam da verili üretim ilişkilerinin kapitalist karakterinden ötürü kaçınılmaz. Bu ilişkiler şöyledir: Meta ekonomisinin organize ettiği toplumsal emek ürünü, bireylerin eline geçer ve onların elinde işçi sınıfını ezmenin ve köleleştirmenin bir aracı olarak, kitlelerin sömürül-

[137] Patnaik 1976. "Feodal köylülük" teriminin korkunç saçmalığı Patnaik'in bütün yaklaşımıyla ilgili ciddi bir sorun olduğunu kendisine göstermiş olmalıydı. Ne "ön-" ne de "yarı-" betimlemeleri bize yardımcı olacaktır.

> mesiyle kişisel zenginleşmesinin bir aracı olarak işlev görür. Bu tür ilişkiler halen yetersiz derecede geliştikleri için, üreticilerin iflasına eşlik eden *sermaye* birikimi önemsiz olduğu için, bu sömürünün, bu baskının, daha az hesaba katıldığını düşünmeyin. Tam aksine. Bu yalnızca daha gaddar, serf sömürü biçimlerine, işçiyi henüz doğrudan salt emek gücünün değeriyle satın alıp zapt edemeyen sermayenin onu yüksek faizli gerçek bir fahiş fiyat ağına düşürdüğü ve böylece yalnızca artı-değerini değil, ücretlerinin çok geniş bir kısmını da talan ettiği bir duruma yol açar."[138]

Nitekim burada "ilkel serf sömürü biçimlerini" gerektiren burjuva ilişkilerinin gelişimine dair bir örnekle karşılaşırız. Deccan kırsalı ve kentlerinde durum açıkçası hiç de farklı olmadı; emeğin sermayeye bağımlılığının "biçimsel" olarak varlığını sürdürdüğü günümüz Hindistan'ının birçok kısmında durum hiç de farklı değildir.

Daha önce belirttiğim gibi, Bhaduri, Patnaik ve diğer benzer eğilimler, kapitalistin üretim süreci üzerindeki kontrolünü spesifik olarak emek sürecinin kapitalist biçimiyle düpedüz karıştırır. Birinci düzeyde, sermayenin kontrolü ya da müdahalesi sadece bir değer-ilişkisini, bir artı-değer üretimini, ya da bir "değerleme süreci" olarak üretim sürecinin ilişkisini özetler. Bu kontrolün oluşumu için tüm gereken, *pür ekonomik bağımlılık* ilişkisinin üretici ile kapitalist arasında yaygın olması ve kapitalistin bu temelde artı-emek üretimini zorlamasıdır.

Sermayenin emek üzerindeki bu genel toplumsal despotizmi *en uygun ifadesini ya da şeklini* makine ve sabit sermayenin artan hakimiyetine dayalı emek sürecinin spesifik olarak kapitalist biçimi içerisinde bulabilir. Gelgelelim ikisi arasındaki önemli bir ayrım olduğu gibi kalır ve Bhaduri, Patnaik ve diğerlerinin henüz kavrayamadıkları da işte budur. Zira artı-değere daha etkili el konulması açısından, emek sürecinin toplumsal üretim araçla-

[138] Lenin 1963b, s. 216, vurgular orijinaline uygundur.

rının ve emek gücünün merkezileşme süreci olarak sermaye hareketine dışsal kaldığı yerde bile, sermaye artı-emeğe artı-değer biçiminde el koyabilir ve el koyar da. Bu bizi, farklı yollardan, doğrudan bütün tartışmanın temelini oluşturan ortak bir öncüle götürür.

Hindistan'da kapitalist ilişkilerin gelişimini küçümseyen fikirler aslında şunu ileri sürüyordu: Eğer Hindistan'da özel olarak bir kapitalist üretim tarzının hakim olduğunu yadsırsanız, o zaman gelişmemiş burjuva üretim aşamasını nasıl ifade ederse etsin, hangi türden olursa olsun her türlü kapitalist sömürü biçiminin hakimiyetini yadsıyor olursunuz. Bu, emeğin sermayeye bağımlılığının özgül tarzlarını birbirinden ayırt etmeye dönük Marx'ın bütün çabalarıyla tamamen çelişen bir öncüldür. Bu, Marx'ın "emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığına ... özel olarak kapitalist üretim tarzının gelişkin biçiminde olduğu gibi *özel* bir biçim olarak da rastlanabileceğini, çünkü birincisi ikincisini kapsasa da, *ille de aksinin geçerli olmadığını*" öne sürdüğü görüşle çelişir.[139] Başka bir deyişle, emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığına, büyük ölçekli sanayi, toplumsal üretim güçlerini vb. varsayan kapitalist üretim tarzının gelişmiş biçiminin olmadığı hallerde bile rastlanabilir. Bu yazı tam da somut bir referans çerçevesinde bu tezi kanıtlamaya çalışmıştır. Ve şunlara işaret eder:

(1) Henüz büyük ölçekli bir sanayileşme sürecine tanık olmayan Hindistan'ın "geri" bir ülke olarak kalması anlamında, ülke içerisinde gelişmiş haliyle burjuva üretim tarzı ya da "uygun" yapı egemen ya da yaygın değildi.

(2) Fakat daha az gelişmiş kapitalist üretim biçimlerine[140] işaret eden kapitalist sömürü ilişkileri, yaygın bir meta-üretim konjonktüründe ortaya çıkmıştı ve bazı bölgelerde yaygın ve egemendi.

[139] Marx 1976, s. 1019; Marx 1973, s. 853, vurgular bana ait.

[140] ""Daha ileri ve geri formlar" Marx 1976 içerisinde, s. 1054.

Bu sistemde Deccan'ın varlıklı kapitalistleri, bu anlamda emek süreci teknolojik olarak küçük üretim ekonomisinin emek süreciyle süreklilik içerisinde kalsa bile, üretim süreci üzerinde su götürmez bir *kontrol* sahibiydi. Küçük köylülüğün ve kent temelli zanaatkârların büyük kısmı her yıl üretim sürecini yeniden oluşturma durumunda değillerdi. Kapitalist, onların ücretlerini ve üretim araçlarını "borç" olarak avans veriyor ve kendi artıdeğerini "faiz" olarak topluyordu. Bu ilişkiler elbette *mutlak* artıdeğer üretiminin sınırlarını aşmıyordu, o kadar ki emek gücünün sömürü oranındaki artışlar tamamen emek yoğunlaşmasının ve işgününün uzamasının en ilkel biçimlerinin bir fonksiyonuydu.

Marx'ın emeğin sermayeye biçimsel bağımlılığı olarak adlandırdığı gelişmenin bu aşaması, on dokuzuncu yüzyılın son yıllarına doğru Deccan bölgelerinin ulaştığı özgül aşamaydı. O halde geri kalmış ülkelerdeki ilişkilerin dünya-ekonomisinin bileşenleri olarak (eğilim 3) en başından beri kapitalist biçimde olduğunu ileri süren görüşün nesi yanlıştır?

Ülkenin çeşitli kısımlarında belirginleşen ulusal-ekonomik biçimleri daha kapsamlı ve genişleyen bir kapitalist dünya-ekonomisi bağlamına oturttuğumuzda, emeğin sermayeye ülke çapındaki baskın bağımlılık biçimlerinin "spesifik olarak kapitalist üretim tarzının yanı sıra, *tikel* bir biçim de" olduğu hemen açıklık kazanır. Zira sermayenin bir toplumsal yeniden-üretim süreci olarak ya da sermayenin toplumsal sermaye olarak belirlenimi, kendisini, en uygun şekilde, dünya-sermayesi biçiminde gösterir; bu, Deccan'da 1850'ler civarında başlayan meta artışı sürecinin daha kapsamlı çerçevesini oluşturmuştur. Pamuk fiyatlarının artışından epey önce, Amerika'daki her verimsiz pamuk hasadı (örneğin 1836, 1838, 1845, 1846, 1849'da), İngiliz kapitalistlerin pamuk arzına ilgilerini canlandırmış ve harekete geçirmişti. 1848'den sonra Manchester Ticaret Odası, hükümetin Hindistan'dan gelen ürünleri güvenceye almak için sistematik ve sıkı bir kampanya başlattı. Bu çalkalanma, standart Amerikan kalitesinin

fiyatında aralıksız bir artış ortamına karşı gerçekleşti. 1861 itibarıyla Pamuk Arzı Kooperatifi programı, başlıca hedef olarak toprağın metaya dönüşümünü, sözleşmeleri zorla kabul ettirme yetkisi olan etkili mahkemelerin kurulmasını ve pamuk üretilen bölgeleri Bombay limanına bağlayacak kamu çalışmalarında yoğun devlet harcamalarını kapsıyordu.

Geniş bir pamuk arzının tedarik edilebileceği özel mekanizmalar üzerine ilginç bir tartışmanın çıkması, fiyat artışının hemen öncesinde, bu zamanlarda oldu. Bir tarafta arzın genişlemesi için, yani pamuk bölgelerinin küçük köylülerinin piyasaya doğrudan erişebildiği ve piyasa fiyatlarının hareketine yanıt olarak kendi üretim araçlarını dağıtacağı "adil ve kazançlı bir fiyatın" yeterli bir temeli olduğunu düşünen Hindistan Devlet Bakanı Sir Charles Wood gibi insanlar vardı. Diğer tarafta Ortodoks Serbest Ticaret Yanlısı ve Manchester Ticaret Odası'nın Başkanı J. B. Smith, Hint köylüsünün "serbest bir fail" olmadığını, tefecilerin esiri olduğunu, bu yüzden "bizim Avrupa'ya özgü talep anlayışımızın Hindistan'da anlaşılmadığını" ileri sürüyordu.[141] Elbette her iki tarafın da doğru ve yanlış oldukları yönler vardır – Ticaret Odası küçük üreticinin "serbest fail" olmadığa, yani basit bir meta üreticisi olduğuna inanmakta esasen doğruydu, fakat fiyat artışının yalnızca bir ya da iki yıl içerisinde göstereceği gibi, piyasa fiyatlarının hareketi arz düzeyinin temel belirleyicisiydi, zira küçük üreticinin üretim sürecini kontrole gelen insanlar, kendisine ücretli köle olarak hükmedenler, "Avrupa'ya özgü" kârlılık anlayışı bakımından akıl ermez bir şeye rastlamadılar.

Nitekim bu yıllarda meta üretiminde görülen artışın kökeninde, spesifik olarak pamuk, buğday, yağlı tohumlar ve genel olarak hububata dünya ölçeğinde duyulan talep vardı. Başka bir deyişle, sermayenin dünya ölçeğinde yeniden üretim sürecinin genişleyen ritimleri vardı ve bu anlamda yerel meta-yapısı içeri-

[141] Tüm bunlar kapsamlı iki incelemeye dayanır: Silver 1966, Harnetty 1972.

sinde gelişen özgül kapitalist üretim biçimi, burjuva üretim tarzı içerisinde *ikincil ve geçici bir sistemi* teşkil ediyordu.

Gunder-Frankgil eğilim yalnızca bu genel ya da soyut belirlenimi –sermayenin dünya yeniden-üretim sürecinin baskılarını ve devlet aracılığıyla hayata geçirilen dolayımları– görür. Bu genel belirlenim onun *saplantısı*, özgün takıntısı halini alır, böylece Hindistan'da kapitalist ilişkilerin hakimiyetini saptamak için dünya-ölçeğinde spesifik kapitalist üretim tarzının egemenliğine işaret etmenin yeterli olduğunu varsayar. Nitekim ikinci türün görüşleri ham ampirizmle biçimsel bir *apriorizm*i birleştirirken, üçüncü türün görüşleri Ricardo'nun değer-ilişkisi anlayışı yolunda somutu soyuta tabi kılar. Bu noktada, öz ile görünüşü birleştiren, onları tek bir sürecin parçaları yapan gerçek süreç tamamen görmezden gelinir. Dünya ekonomisinin farklı bölgelerinde gelişen kapitalist ilişkiler esnasındaki somut süreçler, dünya kapitalizminin soyut kimliği içerisinde tamamen yok olur. [1977]

ONBİRİNCİ BÖLÜM

BİRİKİMİN YÖRÜNGELERİ Mİ, YOKSA KAPİTALİZME "GEÇİŞLER" Mİ?

On dokuzuncu yüzyılın sonu, tarımsal kapitalizmin dönüm noktası, modern tarım biçimlerinin ve onların hızlı gelişiminin gözle görülebilir ilk devriydi. Nüfuzlu bir grup yenilikçi toprak sahibi tarafından 1866'da kurulan Sociedad Rural Argentina üye sayısının yirmi yıl sonra arttığını görecekti. 1880'lerde hayvancılığın hızlı dönüşümüne nüfuzlu *estanciero*lar· egemendiler ve Arjantin'in toprak sahiplerini "Arjantin burjuvazisinin en itibarlı ve dinamik sektörü" yaptılar.[1] "Yüzyılın sonu itibarıyla Pampa *estancia*ları- dünyadaki en verimli et üretim işletmesi olmuşlardı."[2] Latin Amerika'daki en yüksek kırsal ücretler Pampa'da olduğu için, "Arjantinli toprak sahipleri, emeği diğer Latin Amerikalı kır işverenlerinden daha etkili bir şekilde kullanmak zorundaydılar." Tipik büyük *estancia*lar birkaç bin hektardan oluşabiliyor, "fakat birkaç düzine işçiden daha fazlasını istihdam edemiyordu."[3] Fer-

· Latin Amerika'da malikâne ve büyük baş hayvan çiftliklerinin sahiplerine verilen ad (ç.n.)

[1] Hora 2001, s. 64.

- Özel çiftlik (ç.n.)

[2] Hora 2001, s. 224.

[3] Hora 2001, s. 94.

rara'daki 1870'lerin ve 1880'lerin çok büyük ıslah planları ve devasa büyüklükteki arazilerin sömürülmesini hedefleyen limited şirketlerin katılımı[4], gelişmekte olan kapitalizmin sembolleriydi.[5] Bu planlar içerisinde şekillenen malikânelerin her biri yüzlerce hektarlık devasa bloklara bölünmüştü ve çoğunlukla Emilia ile aşağı Po Vadisi'nin kitleselleşmiş emek güçlerinden devşirilen gündelikçi işçi grupları tarafından işletiliyordu.[6] 1880'ler ve 1890'larda Kaliforniya'da ortaya çıkan uzmanlaşmış, kitleselleşmiş bahçıvanlık, Emilia malikânelerinde olduğu gibi yoksullaştırılmış göçmen işçilerin düşük ücretli hareketliliğine dayalı farklı bir kırsal bölge türü yaratmıştı. Bu bahçe-kapitalizmi, bahçe düzenlemelerinin kökten basitleştirilmesine neden oldu, böcek popülasyonunun patlamasını beraberinde getirdi ve "meyve yetiştiriciliğini onun büyümesinin yarattığı etkilerden" pek çok bilimci, acente ve sanayi türedi.[7] Ve yüzyılın sonunda Küba'da "*ingenios*"[-] olarak bilinen eski fabrikalar sökülüp yerlerini Küba'da *centrales* olarak bilinen modern, büyük ölçekli merkezi fabrikalara bırakırken", Küba şeker sanayinin yeniden yapılandırılmasının yolu açıldı.[8] Küba Bağımsızlık Savaşı'ndan (1895-1898) sonra ortaya çıkan büyük ölçekli şeker fabrikaları, ölçek ekonomilerinden istifade ediyorlar ve büyük oranda Kuzey-Amerika sermayesi tara-

[4] Corner 1975, s. 1-2.

[5] Krş. Seton-Watson 1967, s. 79, "En dikkate değer sonuçlar 1870 ile 1890 arasında Emilia'da elde edilmişti. Ravenna civarındaki ovalar ile Ferrara'nın geniş boş arazilerinin ve bataklıklarının ıslah edildiği bir yerdi burası. Burada buğday, şeker pancarı, haşhaş ve diğer endüstriyel ürünler şimdiye kadar İtalya'da bilinmeyen çapta modern kapitalist yöntemlerle üretiliyordu. Çoğu toprak, yeni kırsal orta sınıfın ya da bankaların ve hatta endüstriyel şirketlerin eline geçmişti."

[6] Roveri 1972, s. 35-6; işçilerin kitleselleşmesi üzerine krş. Procacci 1970, s. 282, "Bu yerlerde çalışan işçiler ... diğer Avrupa ülkelerinin tarım proletaryasında hiçbir benzeri olmayan insani ve toplumsal bir topluluk meydana getiriyorlardı." "Geçmişlerinde boyun eğme ve teslimiyet yoktu."

[7] Stoll 1998, s. 94 ve sonrası.

[-] [İsp.] fabrika (ç.n.)

[8] Dye 1998, s. 87.

fından finanse ediliyorlardı. "1927 itibarıyla Kuzey Amerikalı şirketler, Küba şekerinin yaklaşık dörtte üçünü kontrol ediyordu."[9]

Bunlar, 1900 dolaylarında önemli miktarda göçmen işçi kullanan ya da çok büyük ölçüde emeksiz yapabilen, en büyük toprak sahiplerinin, bankaların ve şirketlerin sahibi olduğu, en ileri kapitalist tarım biçimleri arasında ağırlıklı olarak kapitalistleşmiş işletmelerdi. Fakat geç on dokuzuncu yüzyılın tarımsal dönüm noktası, kırsaldaki kapitalizmin daha dağınık ve aşamalı tarihleriyle öncelenmişti. Örneğin, on dokuzuncu yüzyılın büyük kısmında, hem Prusya hem de Güney İtalya kendi aristokrasilerinin egemen olduğu tarımsal kapitalizm biçimlerini somutlaştırıyordu.[10] *Soyluluğun* güçlü olduğu Toskana'da kapitalizm, kalıtsal ilişkilerin arka planına karşı mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu toprak sahipleri, geleneksel ortakçılık biçimlerini *parçalamak* ve ortakçıkların daha ağır sermaye giderleri gerektiren ürünlere karşı direnişini baltalamak zorundaydılar. Bunu, sıkı bir disiplin altına sokan sözleşmeler, çiftliklerin [*podere*] ortalama boyutunda esaslı vergi indirimleri ve civardaki köylerden ya da çiftlik işçileri barakalarından araziye gidip gelen yeni "yarı-proleterleşmiş ortakçı" kategorileri oluşturarak başardılar.[11] Başka bir deyişle "Toskana tarımının ticarileşmesi Po Vadisi'nin klasik modelinden köklü bir şekilde farklı bir yol izledi." Frank Snowden, Toskana toprak sahiplerinin politik nedenlerle, "kırsalın Emi-lia'ya özgü ücretli emekle işletilen büyük ticari çiftliklerin kurulması aracılığıyla yeniden yapılandırılması fikrine" karşı çıktıklarını ileri sürdü.[12] Bunun gerçekliği ne olursa olsun, tarımsal kapitalizmin *tek tek ülkeler içerisinde bile kökten farklı biçimler alabildiği, aldığı*

[9] Dye 1998, s. 63; Kuzey-Amerikan hakimiyeti, ABD bankaları ile şeker arıtan gruplar arasındaki birleşmeye dayalıydı, krş. Ayala 1999, s. 94 ve sonrası.

[10] Schiller 2003; Montroni 1996.

[11] Snowden 1979.

[12] Snowden 1979, s. 150.

bir gerçektir. İngiltere tarihinin kapitalist tarıma dair arketipinin bize sağladığı yerleşik ortodoksi bir mittir. Tarihçiler kapitalizmin tarımdaki gelişimine dair çok farklı yolları haritalandırmaya başlayıp bunu devam ettirdikleri için, günümüzde bu ortodoksi çok daha az güvenilirdir. "Saf" tarımsal kapitalizm diye bir şey *yoktur*.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıkan tarımsal kapitalizmin ileri biçimleri, yeni geniş arazilerin, genişleyen iç sınırın hızla yayılmasına ön ayak olabiliyordu. (Küba'da bu, adadaki en büyük fabrikaların koruma alanı haline gelen doğu illerini de içine alıyordu). Gelgelelim, Jan Bazant'ın "feodal kalıntılarla"[13] karakterize olsalar bile, Meksika'ya özgü *hacienda*ları· önceleyen *encomiendalar*dan- kökten farklı olan *hacienda*ların esasında kapitalist işletmeler olduklarına dair ufuk açıcı katkısı, bizi açıkça baskıcı olan emek uygulamalarının arka planına, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda gelişen tarımsal kapitalizmin çok daha erken kültürüne geri götürür. Bu arka plan *hacienda* üzerinde, dolayısıyla "kalıntılar" üzerindeki gölgesini hissettirmiştir. Bazant'ın yazısı emek meselesinden kaçınıyordu ve Zavala'nın *haciendayı ücretli emeğe* dayalı bir işletme olarak nitelendirdiğini sadece laf arasında belirtiyordu. Aslında Zavala'nın analizinin güzel yanı, "kalıntılar" diline dair herhangi bir göndermeden sakınmasıydı. Her halükârda her iki yazı da (Zavala'nınki 1944'de basıldı, Bazant'ınki ise 1950'lerde), "feodalizm" ile çok az ilgisi ya da *tek başına* hiçbir alakası olmayan bir kurum olarak *hacienda* imgesi etrafında birbirine yaklaşıyordu.

Hacienda on yedinci, on sekizinci ve erken on dokuzuncu yüzyılların daha tipik kapitalizm türünün simgesi olsa da, bunun tam olarak hangi tür olduğuna dair hemen hemen hiçbir netlik

[13] Bazant 1950, s. 88 ve sonrası.

· Latin Amerika'da büyük çiftliklere verilen ad (ç.n.)

- Amerika'nın sömürgeleştirilmesi sırasında İspanyol askerlerine içindeki toprakla birlikte yerlilerin de emek gücü olarak bağışlandığı malikâne türü (ç.n.)

yoktur. Tarımsal kapitalizmin bu erken biçimlerini teleolojik bir "geçiş" iddiasından kaçınacak biçimde tanımlamak mümkün müdür? Geç on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan daha modern kırsal işletmeler kitlesel göçmen işçi kullanımlarıyla karakterize olsa da, *hacienda*lar her zaman sabit işçilerden oluşan çekirdek bir emek gücüyle işlemiştir; malikâneler de çoğunlukla bu sürekliliği köleliği anımsatan yöntemlerle kontrol etmeye çalışmıştır. İşçiler genellikle ne yirminci yüzyıldaki çoğu sanayi işçisinin serbest olması anlamında "serbesttir", ne de tamamen ipotekli işçi olmak anlamında "serbest değildir." Bu en azından söz konusu erken kapitalizm biçimlerinin genel bir özelliğini onların *melezliklerine* atfetmeyi deneyebileceğimizi ortaya koyar. Kapitalistlerin çoğunlukla soyluluktan geldikleri ve üretimin çoğunlukla asimetrik emek sözleşmelerine dayandığı ve onun tarafından şekillendirildiği bir kapitalizmdi bu. Örneğin, malikâneler işçileri cezbetmek için kredi (ücretli-avanslar) kullanabilir, fakat bunun yerine onları elinin altında bulundurmak için çeşitli cebir biçimlerini kullanır. Kârlılığı azamileştirmek için işlemler yapılandırılabilir, fakat genel olarak malikâneden ya da işletmeden elde edilen kârlar Napoli gibi kentlerde tamamen aristokratik bir yaşam tarzını sağlama almakta kullanılacaktır.[14] Özellikle solcu bilim insanlarını açıkça tek taraflı görüşleri savunarak kutuplaştırmaya ittiği son derece açık da olsa, bu biçimlerin melezliği nadiren sistematik olarak araştırılmıştır (Petrusewicz bir istisnadır).

Buradaki asıl mevzu, tarımdaki kapitalizm biçimlerine dair daha yekpare bir sınıflandırmanın, Lenin'in özünde toprak sahibi ile köylü arasındaki politik karşıtlığın egemenliğindeki yörüngelerden daha kapsamlısını sınıflandırmak zorunda kalacaktır. *Faydalanılan genel emek biçimlerini* (mesela Eski Güney'in köle-temelli tarımsal kapitalizmi), işçilerin kullanıldığı özgül *emek sistemlerini*, -büyük toprak sahiplerinin faaliyette bulunduğu bağlamı ve on-

[14] Petrusewicz 1996, s. 236.

ların elinin altındaki finans türü ve miktarı, doğdukları koşulları ve yetiştirdikleri ürünlere açıkçası bağlı olan malikânelerin işlediği *mikro ekolojilerin* türlerini (Dusinberre'nin Güney Karolina'nın "pirinç krallığı" ve onun kıyı bataklık arazisine dair raporuyla karşılaştırın[15]) tanımlayan *toprak-yönetimi politikaları dahil*- on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda,[16] farklı zamanlarda *büyük özel malikânelerin ortaya çıktığı ya da bir araya toplandığı koşulları* içermek zorunda kalacaktır. Tüm bunlar, tarımsal kapitalizmin manzaralarına dair oldukça iyi kapsamlı incelemelerin yapısındaki temel değişkenlerdir. Bu bölümde yine de açıkçası bir boyuta, başka bir deyişle emeğe ya da işgücünün doğasına, yani sermayenin köylü emeğini entegre edip dönüştürdüğü –emek piyasasının (emek bolluğu ya da kıtlığı) yanı sıra ücretli işe karşı toplumsal olarak kararlı direnişle çok alakalı olan– özel biçimlere göz atacağım.

Bu düzeyde, *aile emeğine düzenli erişim* yönünden işleyen sistemler ile ağırlıklı olarak erkek *ya da* kadın, ama nadiren karma olan, öncelikle *gündelik emek gücünün* kitlesel mevsimlik istihdamına dayalı sistemler arasındaki ayrımdan başlamak en faydalısıdır.[17] Frank Snowden'in Apulian *latifundiya*sına dair harikulade tasviri gündelikçi modelin bir biçimini resmeder; örneğin "gündelikçi emeğe muazzam bağımlılık Apulia'yı Güney İtalya'nın geri kalanından ayırır. Mezzogiorno'nun başka hiçbir yerinde işgücü bu kadar homojen ya da bu kadar kapsamlı bir biçimde proleterleştirilmemişti."[18] Üstelik,

> nüfusun yarısını evde tecrit eden ve sınıf dayanışmasının gelişmeye başlayan bağlarıyla olan bağlantılarını koparan katı bir

[15] Ghislaine Alleaume'nin Mısır tarımındaki "sanayi devrimi"ne dair tasviri bu bakımdan örnektir, Alleaume 1999.

[16] Dusinberre 1996.

[17] Örneğin, Snowden 1986, s. 67; Petresewicz 1996, s. 154 ve sonrası. Aile emeği sistemleri üzerine bkz. özellikle Stolcke 1995.

[18] Snowden 1986, s. 20.

> cinsiyete dayalı işbölümü, toplumsal düzenin dayanaklarından biriydi.... Altamura belediye başkanı, 1875'de Latifundiya'daki geçerli pratiği, "kadınlar gündelikçi ya da maaşlı çalışan olarak toprağın ekip biçilmesinde istihdam edilmiyor" diyerek bunu ifade ediyordu.[19]

Buna karşın kırsal Calabria'nın daha çeşitlilik içeren ekonomisinde, köle emeği cinsiyete göre ayrılmış köle grupları içerisinde, kendi başlarına bağımsız çalışan erkek, kadın ve çocuklardan oluşan ailenin bütün fertlerini kuşatmıştı. Apulia'daki tarım işçileri, Snowden'in klasik şirket-kentleri olarak adlandırdığı, işçilerin "ışıksız ya da susuz, on kadar insanın aynı anda oturma odası, mutfak, yatak odası ve tuvalet işlevi gören sefil, beş metrekare, penceresiz, tek göz bir eve sıkışarak" yaşadığı, "tarımsal-kentler" denilen kentlerde yoğunlaşıyordu.[20] Bu son derece acımasız koşullar, on dokuzuncu yüzyılın başında hızlı bir şekilde çoğalan Calabria'ya komşu, kalabalık Barracco malikânesindeki - proleterleşme kapsamı bakımından daha sınırlı, yani yerel küçük köylülükten gelen- *braccianti*· ile Petrusewicz'in kritik biçimde işgüvenliğini de dahil ederek malikânenin "güvence sistemi" olarak adlandırdığı basit toplumsal güvenlik ağlarına entegre edilmiş söz konusu *latifundia*daki ücretlilerin geri kalanıyla ilginç bir şekilde çelişir.[21]

Aslında iş güvenliğinin, bütün yıl boyunca (Apulia'dakilerden farklı ve Barracco malikânesine daha benzer) emek arzına ihtiyaç duyan ve işçileri kredi (ücret-avansları), toprak-paylaştırmaları ve otlatma haklarına erişim ya da bunların bir tür kombinasyonuyla bağlamaya çalışan malikânelerin emek güçlerinin pekiştirilmesi bakımından anahtar bir unsur olduğu artık açıktır. Bu emek-rejiminin klasik biçimi elbette *hacienda*dır, ama başka

[19] Snowden 1986, s. 67.

[20] Snowden 1986, s. 42.

· [İta.] tarım işçisi (ç.n.)

[21] Örneğin Petrusewicz 1996, s. 191.

yerlerde, özellikle Mısır ve Güney Afrika'da muazzam değişik ya da benzer biçimleri vardır. *Hacienda*, avanslarla malikâneye çekilen (Meksika'daki Yerliler bu avanslar olmadan çalışmayı reddediyorlardı)[22] ve arazi parselleri ve/veya otlatma haklarının başta geldiği bir dizi ek ücret aracılığıyla malikânenin işleyişine entegre edilen, *tam-zamanlı* işçilerden oluşan bir emek gücünü içeren "ticari, kâr peşinde koşan bir işletmeydi."[23] Bu asıl emek gücü o zamanlar hatırı sayılır sayıda mevsimlik işçiyle tamamlanıyordu, böylece *hacienda*-tipi-malikâne-sistemleri iki kademeli bir emek gücü[24] ve katmanlı bir emek piyasası yaratıyordu.[25] *Hacienda*-tipi malikâne-sistemlerinin karakteristik genel *sömürü biçiminin* en iyi ifadesi emek-kiracılığı olarak tasvir edilir ve bu konuda dikkat etmemiz gereken iki püf noktası vardır: Birincisi, 1940'larda yazdığı ufuk açıcı bir makalesinde büyük Meksikalı tarihçi Silvio Zavala'nın ileri sürdüğü gibi, *gañaneler* ücretli işçilerdi, "gönüllü bir sözleşme aracılığıyla [*haciendaya*] bağlanan işçilerdi."[26] Zavala, genelde Meksika'ya özgü siyaset ve tarih yazıcılığı geleneğinin iddialarının aksine, *haciendanın encomiendadan* doğmadığını göstermek için bu kritik noktaya parmak basmıştı.[27] Başka bir deyişle *haciendanın*, sömürgeciliğin dolayımladıklarının bile *feodal* kökleri yoktu; işçinin hareketliliğini koşul olarak gerektirmiyordu. İkincisi, borç-gündelikçi-çağı feodal şablona harikulade bir şekilde uyduğu için büyük ölçüde Latin Amerika *haciedasının* alamet-i farikası olarak görülse de, Alan Knight'ın duru bir yazısında ileri

[22] Örneğin, Van Young 1981, s. 256, "On sekizinci yüzyılın sonlarına kadar işçiler avanssız çalışmayı tamamen reddiyorlardı."

[23] Bazant 1977, s. 80.

[24] Richards 1979, s. 500.

[25] Örneğin, Katz 1974, s. 21, "toplumsal gruplardan meydana gelen çok karmaşık bir hiyerarşi."

[26] Zavala 1988 [1944], s. 56 (toplu yazılardan *Estudios*): "'En la hacienda, el indio es un trabajador libre atraído por medio de un alquiler voluntario. . . . El amo debe pagar un salario al gañán a cambio del trabajo'

[27] Zavala 1988 (orijinali 1944), s. 35 ve sonrası.

sürdüğü gibi "borç *olgusu* köleliği ifade etmek için kullanılamaz."[28] Borcu kölelikle bağlamak Yerli işçileri her şeyden önce *hacienda*ya sürükleyen zorunlulukları görmezden gelmektir. Buna sömürgeciliğin yağmacı ve genellikle yıkıcı etkisi ile döngüsel krizler eşlik ediyordu. Yeni İspanya'da· örneğin "Yerlilerin *hacienda*larda iş aramalarına ve bazı örneklerde tamamen kentten *hacienda* konutuna taşınmalarına teşvik" "on altıncı ve on yedinci yüzyıllara ait birçok vurgunun" etkili olmasını sağlıyordu.[29] Gibson'ın etkileyici kitabı *The Aztecs under Spanish Rule*'da (1964-[İspanya Yönetiminde Aztekler]) işaret ettiği gibi, "*Hacienda* emek istihdam politikaları açısından önceki kurumlardan bariz biçimde daha az baskıcıydı."[30] Aslında Gibson, borcu ücretlerden meydana gelen bir avans olarak yeniden kavramsallaştırmakla bu meselenin anlaşılmasında önemli bir *Gestalt*-anahtarı ortaya koyuyordu:

> Bir on sekizinci yüzyıl] yazarı, o zamanlar yasal sınır olan yalnızca beş pezoya çalışacak Yerli bulmanın imkansız olduğunu belirtiyordu.... Eğer işveren onun teklifini beş pezonun üstünde arttırmayı kabul etmezse, Yerli orayı terk edip koşulların daha cazip olduğu bir başka *hacienda*ya taşınırdı. *Buradaki vurgu borç emeğinin geleneksel yorumunun tersine çevrilmesinedir*, zira işçiler arasında görece özgürlük olduğunu varsayar. Onların amacı kaçmak değil, borçluluğun boyutunu büyütmektir.... Her halükarda *borç miktarı bir dereceye kadar işçinin pazarlık gücü kriteri olarak düşünülebilir*. [Meksika] Vadi[si]nin görece yoğun nüfusu bu pazarlık gücünü düşürebilir ve dolayısıyla borçlanma miktarını ve esaretin rolünü de azaltabilirdi.[31]

[28] Knight 1986, s. 49-50; italikler bana ait.

· İspanya'nın fethi sonrası valilik olarak adını aldığı bölge. ABD'nin orta ve güneybatı kesimleri ile doğuda Meksika Körfezi'nden Florida'ya kadar uzanır (ç.n.)

[29] Gibson 1964, s. 245, 248.

[30] Gibson 1964, s. 249.

[31] Gibson 1964, s. 255.

Gibson'ın bakış açısını tersine çevirmesi, Alan Knight'ın "borcun yüzeysel benzerlerinden" ayrılan bir makalede devam ettirdiği ayrım türlerinin temeliydi. Buradaki niyeti, klasik borç-köleliğini diğer daha "proleter" ve genellikle onunla bağlantılandırılan daha az baskıcı biçimlerden ayırt etmekti.[32] Knight'ın makalesi, on dokuzuncu yüzyıl sonu Yucatán'ında yürürlükte olan kapitalizmin vahşi baskıcı biçimlerinin muhteşem bir tasvirini içerir. Yucatán, iplik üretiminde yaşanan canlanmanın aşırı baskıya (kırbaç cezası, borç-köleliği, vs.),[33] fakat aynı zamanda büyük ölçüde New York borsacılarının ve borçlanılan bankaların finanse etmesine dayalı monokültürel, yarı-endüstriyel bir *hacienda*-rejimine maruz kalıyordu.[34] Wells'in işaret ettiği gibi, *heneguen* bitkisi ekiminin yaygınlaşması "borçlu olduğu miktarı ödemeden işi bırakan *kölenin* (*peón*) mahkemelerce cezalandırılacağını taahhüt eden hukuki değişikliklerle ilişkiliydi.[35] Fakat Yucatán'ın "klasik" borç-köleliği, işçilerin görevlendirildiği ve genelde parça başına ücretlendirildikleri, sıkı bir şekilde düzenlenmiş bir emek gücünün "iç hareketlilik ve esnekliğini" pekiştirmek üzere işleyen *kapitalist* emek rejiminin bir parçasıydı. Yine de Meksika'da ("kölelikle kıyaslanabilir") bu aşırı baskı türlerinin Chiapas'ın kahve plantasyonlarından ya da orta Meksika'nın tamamen tarımsal *hacienda*larından daha ziyade, kereste ve tütün gibi yarı-endüstriyel işletmelerinin karakteristiği olduğunu vurgulamak önemlidir.[36]

On sekizinci yüzyıl sonundaki ihracat patlamasının etkili bir emek-sistemi yaratmak için ilk başlarda emek hizmetleri ve feodal bağlarla sürdürüldüğü Prusya'daki bu sistem, zaten "önemli

[32] Knight 1986, s. 46.

[33] Knight 1986, s. 61 ve sonrası.

[34] Wells 1985, s. 34 (borsacılar ve New York City bankaları için).

[35] Wells 1985, s 157, 1882 tarihli *Ley agrícola industrial del astado de Yucatán* hakkında.

[36] Knight 1986, s. 68-73; "vs. ile kıyaslanabilir", s. 56. Chiapas'da bile, kahve-üretimi gibi bir sektör emek-rejimleri bakımından önemli farklılıklar sergileyebilir, bkz. Washbrook 2007.

oranda kapitalist özellikler" barındırıyordu. Schissler, Prusyalı malikâne sahiplerinin geleneksel *Herrschaftsrechten*'ı[·] tamamen ekonomik amaçlarla kullandıklarını ve ardından gelen emek-rejiminin her şeyden önce "feodal değil ama tamamen kapitalist de olmayan" melezlikle karakterize olduğunu anlatmak istiyordu.[37] Schissler'in anlatımındaki ilginç özellik şudur: Prusya malikânelerinin modernizasyonu, malikânelerin sanayiciler ve büyük mülk sahiplerinin ellerinde yoğunlaşmasını teşvik eden ve toprak sahibi sınıfın [*Gutsbesitzerschicht*][·] saflarında, farklılaşmayı derinleştiren ipotekle borç veren şirketler vasıtasıyla parapiyasası tarafından finanse edilmişti.[38] 1860'lar itibarıyla malikânelerin yüzde 1.5'i arsa alanının yüzde 6'sını kontrol ediyordu.[39] Emek arzı genişledikçe, toprak sahipleri "işçileri malikânelerine *Insten* olarak yerleştirdiler."[40] Kapitalist kârlılık ile emek sözleşmesinin yeni türleri arasındaki bağ, *Instleute* kullanımının toprak sahiplerinin düşük tahıl fiyatlarının etkisini dengelemek için ücretleri düşürmelerine yardımcı olacağı yönündeki Thaer'in tavsiyesinde belirgindir.[41] *Instmann* elbette emek-kiracısının karşıtıydı ve malikânelerin rasyonalizasyonunu hızlandıran tarımsal buhranın (1806-37) iyi bir örneğidir bu; zira erken on dokuzuncu yüzyılın yeni toprak sahibi elitleri tarım kapitalistinin (*agrarkapitalisten*) önemli bir katmanını oluşturmaya başlamıştı. Hans Rosenberg'in sözleriyle, önceki dönemin aristokrasi mülkiyeti (*Gutsaristokratie*) 1850 itibarıyla birleşik bir *girişimci katmana* (*Unternehmerschicht*) dönüştürülmüştü.[42] Rosenberg, on dokuzuncu

[·] [Alm.] Egemenlik hakları (ç.n.)

[37] Schissler 1978, s 59 ve sonrası., 66-8. Conze 1969, s. 64 Prusya'nın "kapitalizme dönüşünü" on sekizinci yüzyıla götürmekle elbette doğrudur.

[·] [Alm.] Toprak sahibi katman (ç.n.)

[38] Schissler 1978, s. 82 ve sonrası.

[39] Schissler 1978, s. 162.

[40] Richards 1979, s. 487.

[41] Schissler 1978, s. 176.

[42] Rosenberg 1978, s. 90.

yüzyılın bu "yeniden örgütlenen mülkiyet ekonomisini (*Gutswirtschaft*)" otokratik yönetişim biçimlerinde işçilerin bizzat *toprak sahibi* (*Gutsherrn*) tarafından yönetildikleri, sıkı bir şekilde kontrol edilen bir işletme [*Betrieb*] olarak tanımlar.[43] Eğer Doğu Elbia aristokrasisi Alman faşizmine destek konusunda, Apulia *latifundia* sahiplerinin İtalyan faşizminin yükselişinde ve tarım-işçileri birliğinin[44] bastırılmasında olduğu gibi aynı derecede anahtar bir unsur olduysa,[45] bu da, o halde, melez kapitalizm biçimlerinin tarımsal ilişkileri elbette bu politik kültürlerle ve gerçek demokrasiye geçişin temelini oymasıyla ilişkiliydi.[46] Her halükârda Doğu Prusya'nın kapitalist derebeylik sistemi, tarımsal kapitalizm modeli bakımından sınırları oldukça belli, hesaba katılacak kadar farklıydı; aslında Lenin'in buna genel "toprak sahibi kapitalizmi" tasviriyle itibar kazandırdığını hepimiz biliyoruz. Bir kere daha (Güney Meksika ve onun uluslararası piyasalara entegrasyonunda olduğu gibi), Doğu Elbia'nın Britanya tarafından tüketilen tahıl ve yünün çoğunu tedarik etmesi, on dokuzuncu yüzyılda kırsalın büyük kısmına hakim olan sermayenin melez biçimlerinin hızla genişleyen sanayi-kapitalizminin çevrimleri içerisinde en iyi şekilde serpildiği anlamına geliyordu. (Gunder-Frank'ın görüşü kesinlikle şuydu: Bunların *söz konusu* çevrimler içerisinde entegrasyonları, Meksika gibi ülkelerde tasavvur edi-

[43] Rosenberg 1978, s. 91, "Die reorganisierte Gutswirtschaft war ein straff monarchisch- soldatisch zentralisierter Betrieb, dessen Arbeiter vom Gutsherrn persönlich beherrscht wurden"

[44] Snowden 1986, Bölüm 10; fakat tamamen Kuzey'deki emsallerinin önderliğini takip etmişlerdi.

[45] Puhle 1975, s. 41.

[46] Ayrıca Barrington Moore, Jr., Moore 1966, s. 433 ve sonrası. ve "emeği-bastıran tarım sistemleri" ile faşizmin yükselişi arasında kurduğu anlamlı bağlantısı. Ancak orada "bir yanda politik mekanizmaların kullanımı ile diğer yanda emek piyasası" arasında varsayılan ayrım (s. 434), bana pek akla yatkın görünmüyor.

len her türlü arketipten farklı bir kapitalist tarih *türü* sunuyordu; bu, benim açımdan, apaçık olan bir görüştür.)

Bunun muhtemelen en iyi örneği, İngilizlerin pamuk talebini arttırarak, Mısır kırsalındaki dönüşümü kısmen tetiklemeleridir. Roger Owen'ın klasik monografisinde ileri sürdüğü gibi, büyük malikâneler daha iyi pamuk ürettiler ve akre başına daha yüksek verim elde ettiler.[47] 1860'ların sonundaki ekonomik canlılığın çöküşü, köylü kitleleri arasında (Fellahlar İsmail'in saltanatı sırasında 300.000 dönümün (*feddan*) üzerinde toprak kaybetmişti)[48] 1907 itibarıyla özel mülkiyet çatısı altındaki toprağın yaklaşık yüzde ellisini kontrol etmeye başlayan büyük toprak sahipleri üzerindeki etkisiyle hiçbir şekilde kıyaslanamaz, geniş çapta mülksüzleşmeye yol açtı.[49] Owen 1969'da *Cotton and the Egyptian Economy*'yi [Pamuk ve Mısır Ekonomisi] yayınladı. O zamandan beri hem o, hem de Alan Richards, bu büyük malikânelerde yürürlükte olan emek örgütlenmesi türünü yeniden inşa etmek için Nahas'ın ve diğerlerinin çalışmalarını kullandı. Bu, esas olarak köylü, *tamaliyya* olarak adlandırılan işçilerin, emek gücünü bütün yıl boyunca barındıran malikâne yerleşimleri (Arapçada *'ezāb*; İngilizceye çevrilecek olursa *ezbas*) etrafında inşa edilmiş, emek-kiracılığının Mısır versiyonu olan *ezba*-sistemiydi. Bu köylüler,

> kendi kullanımları için küçük bir arazi parçası kiralama hakkı karşılığında malikânede düzenli miktarda çalışmayı kabul etmişlerdi ... Bu sistem 1840'larda soylu *çiftliklerinde* kullanılmıştı; daha sonra kiracıların merkez ambarlar ve mülk sahibinin konağı etrafında gruplandırılmış, balçıktan konutlar içerisinde barındırıldıkları, *izba* olarak bilinen tarımsal yerleşimlerin kurulmasıyla birlikte kurumsallaştırıldı.[50]

[47] Owen 1969, s. 75-6.

[48] Owen 1969, s. 143 ve sonrası., 148.

[49] Owen 1969, s. 239.

[50] Owen 1981b, s. 146.

Richards'a göre *tamaliyya*-emeği "özellikle pamuk ziraatında istihdam ediliyordu"[51] ve onların parselleri "malikânenin ürün rotasyonuyla dönüşümlüydü."[52] Nahas, ufuk açıcı bir tezde, malikânenin işçileri bu temelde kiralayarak kadınların ve çocukların da emeğine erişebildiğini gözlemlemiş[53] ve "her köylü ailesinin önceden belirlenecek günlük bir ücrete mülk sahibinin tarlası için kararlaştırılmış sayıda işçi sağlamasını gerektiren"[54] bir sözleşmeyi betimlemişti. Elbette bu tür düzenlemelerin tam ayrıntısı malikâneler arasında değişiklik gösteriyordu ama *ezba*-sisteminin "büyük malikâneler için en yaygın sömürü tarzı"[55] olduğu ve 1880'ler ile 1920'ler arasında hızlı bir şekilde yayıldığı bir gerçekti.[56]

Bu işletmelerin evriminde ve yayılmasında geçerli olan kapitalist rasyonaliteyi en iyi tanımlayanın, bir Üçüncü Dünya ülkesi, Mısır, olması paradoksal gibi görünebilir. Albert Demangeon'ın öğrencileri olan iki Fransız coğrafyacı Lozach ve Hug, 1920'lerde Delta ve Fayyūm'u (fellahlara yönelik 4000 soru listesine dayandırarak) çalıştıklarında, *ezbalar*ın daha etkili kapitalist kontrol için köylü emeğine yoğunlaştıklarını gördüler.[57] *Ezbalar* on dokuzuncu yüzyıl sonunda Aşağı Mısır boyunca yayılan ve böylece ülkenin altyapısını restore etmek için yola çıkan, toprak yönetimi politikalarının bir ürünüydü, fakat aynı zamanda genellikle yeni "tarımsal kapitalizmin",[58] Hug'ın deyişiyle kapitalist yerleşimlerin bir sonucu olan yoğun kanal ağlarıyla etle tırnak gibiydi. Bu

[51] Richards 1982, s. 62.

[52] Richards 1979, s. 501.

[53] Nahas 1901, s. 133-4i 137-8.

[54] Owen 1981b, s. 146, akt. Nahas 1901, s. 141, 143.

[55] Richards 1978, s. 508.

[56] Owen 1981a, s. 523.

[57] Lozach ve Hug 1930, s. 180, 202.

[58] Lozach ve Hug 1930, s. 204, "Elle [la dispersion par 'ezbahs] est la produit de l'irrigation pérenne, de la grosse propriété et du capitalisme agraire" ve ülkenin tarımsal devriminin kanıtı (Hug tarafından yazılan sayfalardan).

kapitalist yerleşimlerin işlevi, işçilerin daha yakından gözetimini kolaylaştırmak ve tarlalara gidiş için gerekli zamanı kısmaktı.[59] Jean Lozach tarafından 1930'larda yayınlanan ayrı bir çalışmada Lozach, "bu yerleşimlerin inşasının arkasındaki endüstriyel, neredeyse matematiksel ruhtan" bahsediyordu.[60] Ghislaine Alleaume *ezbaları* işçi köyleri olarak tanımlamak için son zamanlarda bu anlayışlara dayanır ve "büyük malikânelerin bu tür birbirinden farklı bileşimleri kullanabildiklerine" işaret eder. Biçimsel düzeyde de *endüstriyel üretimle olan paralellikler çarpıcıdır*. "*Ezbalar* işçilerin kırsal versiyonun bileşimiydi", Saint-Simoncu-larla bağlantılı Fransız inşaat mühendislerinin tecrübeleri dahilinde tasarlanmışlardı ve 1880'lerde "Ali Mübarek yolların, sağlık hizmetlerinin, inşaat malzemelerinin vs. genişliği için teknik reçeteleri tam ayrıntılı planlayan hukuki bir çerçeve tasarladığında gelişmişlerdi. Blanqui ve Villermin'in büyük sanayideki işçilere dair toplumsal incelemelerinin ardından yürürlüğe konmuş Fransız kanunlarından fazlasıyla etkilenen yasa, başlangıçta kentlerdeki işçi banliyöleri için tasarlanmıştı."[61]

O halde on dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıl Mısır'ının Roger Owen ve Alan Richards'ın çalışmasında ortaya atılan feodal klişenin eleştirisi için böyle bir sağlam bir temel oluşturması hiç de şaşırtıcı değildir.[62] Bu eleştirinin Latin Amerika'ya ve Güney Amerika'ya özgü benzerleri vardır,[63] bugün birçok Marksistin "feodal" ya da "yarı-feodal" üretim tarzları hususunda iler tutar yanı kalmamış ortodoksiye halen bağlı kalmak istemesi pek mümkün değildir. Fakat bu eleştiri halen irdelememiz gereken teorik bir boşluk bıraktı. Asıl mevzu, yukarıda tasvir edilen ya da

[59] Lozach ve Hug 1930, s. 202.

[60] Lozach 1935, s. 254 ve sonrası.

[61] Alleaume 1999, s. 254 ve sonrası.

[62] Özellikle Owen 1981b, s. 147 ve Richards 1979, s. 486 ve sonrası.

[63] Martinez-Alier 1967; Mertens 1983; Taylor 1984; Güney Afrika için Bradford 1990 ve onun Beinart ve başkalarının çalışmalarına göndermesiyle krş.

bahsedilen malikâne sistemlerinde (ortakçılığa dayalı İtalya'nın bölgelerindekiler dahil) "köylülerin herhangi bir toprak talebinin olmaması" ve ortakçılar ile malikâne işçilerinin her an işten kovulabilmesidir.[64] Bir Toskana aristokratının sözleriyle tahliye, "ortakçı kitleler arasında disiplinin restore edilmesinin yegâne aracıydı"[65] ve tahliyenin durdurulması 1919'da orta Toskana'da patlak veren, büyük ölçüde kendiliğinden gelişen ortakçı grevleri zincirindeki temel talepti. Aslında Sosyalistler, *ortakçılığı* reformdan geçirmek ya da düzenlemek yerine onu feshetmek istedikleri için, 1920 Kızıl Paktının "adil" esaslar nezdinde tahliyelere izin verdiği ileri sürülmüştür. Bu esaslar "mülk sahibinin kendi kullanımı için çiftliğin devrini" ve "kapitalist metotlara göre yönetim sisteminin dönüşümünü" içerir. Her ikisi de muhtemelen mülk sahiplerinin tercih ettikleri kapitalist yönetimin daha ileri biçimleri anlamına gelir.[66] Bütün bunların anlamı, tahliyenin "serf açısından bir ceza teşkil etmemesiydi"[67] ki bu bizi Bölüm 8'de kölelik (daha çok Roma-sonrası ve Ortaçağ Batısı'na özgü) ile topraksızlık (daha çok Doğu'ya özgü) arasında çizilen genel ayrıma geri götürür. Tarımsal kapitalizmin (on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıllara ait) melez biçimleri, *köylülüğün esaretinden daha ziyade onun mülksüzleştirilmesine ve topraksızlığına dayanıyordu*, fakat emek arzının asgari düzeyde aksamasını sağlamak için baskı kullanmaya da her zaman hazırdı. Kapitalistler açısından bu, emeğin *toplumsal* hareketliliğini, yani işçilerin genel olarak köyler ile malikâneler ya da malikâneler dahil kırsalın farklı kısımları arasında hareket edebilmesini tehlikeye sokmadığı müddetçe fevkalade rasyonel bir davranıştır. Borç-köleliğinin en aşırı

[64] Richards 1979, s. 488-9.

[65] Snowden 1979, s. 162.

[66] Gill 1983, s. 161.

[67] Martínez-Alier 1977, s. 152, "serflikle karşılaştırma uygun olmaz, çünkü tahliye bir serf açısından eziyet olmayacaktı," Peru'daki tarımsal *haciendalar*da kullanılan uzaklaştırma tehditleri hakkında.

biçimlerinin bile toplumsal emeğin hareketliliğinin kısıtlanması ya da emek piyasasının akışkanlığının baltalanması hususunda bu özel etkiye sahip olmadığına dair hiçbir kanıt yoktur. Aksine, ücret-avanslarının kullanımını düzenli hale getiren ve emeği daha güçlü yollardan alıkoymaya çalışan işletmeler bile, Mertens'lerin Meksika *hacienda*larına dair incelemesinin ayrıntılı olarak gösterdiği gibi, hatırı sayılır sayıda mevsimlik işçi kullanıyordu.

Kısacası melezliğin en azından *bir* anlamı da, proleterleştirme ve baskının, yerinden edilmiş topraksız köylülük ile özgün egemenlik biçimlerinin bu birlikteliğidir, (hukuki olanlar dahil) bütün aygıtların onun boyun eğmesini sağlamak için kullanılmasıdır. Fakat bir an için tekrar Mısır'a dönecek olursak, melezliğin, başlangıçta kısaca bahsettiğim, dikkate alınmayı hak eden bir başka yönü vardır. Aristokratik zihniyetlerden bahsetmiştim ve bu karma davranışın karakteristiği olarak Güney İtalya'nın *latifondisti* örneğine işaret etmiştim.[68] Mısır'da on dokuzuncu yüzyılın ve erken yirminci yüzyılın tarımsal kapitalizmini somutlaştıran ya da "karakterize eden" gruplar, aşırı bir çeşitlilik içerisindeydiler ve birçok Marksistin halen aynı fikirde olduğu tarımsal kapitalizmin standart modeli hususunda her açıdan başkaydılar. *Ezbalar*dan oluşturduğu genişleyen kırsalı yöneten ve çoğu şeyi fellahların kitlesel mülksüzleştirilmesinden elde eden Mısırlı kapitalistler, yabancı ve yerel yatırımcıların kontrol ettiği çok sayıda toprak-şirketiyle ilişkili, devlet görevlileri (ordu subayları dahil), tüccarlar ve elbette egemen ailenin mensuplarından oluşan, muazzam bir etnik çeşitlilik geçmişi olan küçük bir elitti.[69] "Saf" ta-

[68] Örneğin, Petrusewicz 1996, s. 234, "Piyasanın dikte ettiği şeylerden biri olan özerklik, *latifondista*nın aynı anda hem modern bir kapitalist üretici olmasını hem de malikânenin eski usul lordu olmasını sağladı." Petrusewicz sayfa 9'da şunu iddia eder "*latifondista* –bu tarımsal işletmenin asıl failleri– köken ve zihniyet olarak ne feodal lord ne de burjuvaydı."

[69] Tüm bunlar en iyi şekilde Baer 1962, özellikle s. 41 ve sonrası.'da belgelenir, çeşitli toprak sahibi gruplar listelenir, yabancı yatırımcılar üzerine s. 66. vd, toprak

rımsal kapitalizme ilişkin biçimci ortodoksi, kırsalda kapitalizmin asıl gelişimini biçimlendiren mirasları görmezden gelerek hem sermayeyi, hem de emeği, hepsinden önemlisi de kapitalistlerin ortaya çıktığı arka planı ve onların varoluşlarına dair çarpıcı anomalileri homojenleştirir. Frank, dünya-kapitalizmi tarihinin *aynı* geçişin sonsuz bir tekrarı olmadığını ki "totalizasyon-lar" genelde böyledir, çok daha karmaşık bir süreç olduğunu anlamıştı.

Özetlemek gerekirse, "tarımsal kapitalizmin melez biçimleri" 1) (Sanayiye nispeten) düşük ama modernleşmeden bağışık olmayan kapitalistleşme düzeyleri, modern teknoloji ve makinelerin daha az kullanılmasıyla;[70] 2) "asimetrik emek-sözleşmeleri" ya da (çoğunlukla ama her zaman değil) baskıcı emek-rejimleriyle ve 3) emeğin ve malikâne yönetim sistemlerinin kullanımı bakımından kayda değer esneklikle[71] nitelenen ücretli emek işletmelerinin makul bir tasviridir. Bunlar özü gereği liberalizmin, tarihsel olarak eşi görülmemiş derecede toprak ve emeği piyasalara açılmaya zorlayan, hem emeğin hareketliliğini arttıran hem de işçilere yönelik baskıları onaylayan on dokuzuncu yüzyılın liberal atomizmin ürünleriydi. Bu emek sistemlerinin pamuk, şeker kamışı, pirinç ve tütün (ve başka düzinelercesi) gibi ürünlere yönelik artan bir endüstriyel talebin arka planına mukabil yayılması, bağımlı emeğin dünya kapitalizmine entegrasyonu hususunda kesinlikle kâfi ve yeterince kuvvetli bir açıklamadır. Frank

şirketleri üzerine s. 121 ve sonrası. Kendi kapitalist türlerini kontrol edip şekillendirdikleri köylerde, toprağın büyük kısmını genelde zapt eden *mushāyikh* ya da köy-eşrafından elbette bahsetmedim.

[70] Bildiğim kadarıyla bu konuya dair sistematik bir inceleme yoktur; krş. Petrusewicz 1996, s. 241. "rasyonalite" meselesi üzerine Moreno Fraginals'ın on sekizinci yüzyıl Fransız büyük çiftlik sahipleri hakkındaki iğneleyici yorumuyla karşılaştırın; "'Sin hipérbole, puede afirmarse que la contabilidad moderna ha agregado muy poco al antiguo sistema establecido por los plantadores esclavistas franceses", 1978, Cilt 2, s. 18.

[71] Örneğin, Mertens 1983, s. 194 ve sonrası. ayrıntılı bir yaklaşımdır.

ile Laclau arasındaki tartışmaya yol açan görünüşteki paradoks da bu olacaktır. Burada asıl mevzu şudur: *Emek-sistemlerinin kendisini "üretim tarzları" olarak düşünmek yanlış olacaktır*, zira emek-sistemleri kapitalistler ya da çok farklı tarihsel geçmişlerden doğan kapitalist sınıfların birleşimi tarafından inşa edilip harekete geçiriliyordu. Laclau'nun Frank'e yanıtındaki sorun, onun sistematik olarak üretim ilişkilerini emek sömürü biçimleriyle karıştırmasıydı. Bunu kanıtlamaya neredeyse hiç gerek yoktur, zira Laclau'nun eleştirisinin neredeyse her sayfasında vardır ve bu onu altı yıl sonra eklediği "Ek"te teorik bir pozisyon almaya sürükler. Buradaki görüş Marx'ın anlayışının tam aksini ileri sürer. Laclau görüşünü aşağıdaki şekilde özetlemiştir:

> Dünya kapitalist sistemi" kavramı ... yalnızca ekonomik bir analizin olanak verdiği somut olana yönelik en yakın yaklaşımdır; bu yazıda ileri sürdüğümüz şey doğruysa bu, "kapitalist üretim tarzı" kavramından *elde edilemez*, lakin onun farklı üretim tarzlarının olası eklemlenmelerinin teorik incelemesine başlayarak *inşa edilmesi* gerekir.[72]

Oysa Marx (*Grundrisse*'de dediği gibi) "*dünya pazarı* yaratmak eğiliminin sermaye kavramının içerisinde doğrudan verili olduğunu" savunmuştur.[73]

Bir senteze varmadan önce, tarihçiler tarımsal kapitalizme yönelik çeşitli erken modern yolları, yalnızca ulusal değil, bölgesel ya da alt-ulusal düzeyde çalışarak daha ayrıntılı haritalandırmak zorunda kalacaktır. "Ulusal" "geçiş yolları" olduğu belli

[72] Laclau 1977, s. 43, "Nitekim [pre-kapitalist üretim tarzlarının] bu analizi dünya kapitalist sisteminin *teorik* incelemesi hakkında bir önkoşuldur." Bütün italikler Laclau'ya aittir.

[73] Marx 1973, s. 408 şöyle devam eder, "Her sınır üstesinden gelinmesi gereken bir engel olarak görünür. Öncelikli olarak mübadele için üretimin her anının zapt altına alınması, mübadeleye girmeyen doğrudan kullanım değerlerinin üretiminin kesintiye uğratılması, yani onun bakış açısından ilkel gibi görünen önceki üretim tarzlarının yerine tamamen sermayeye dayalı üretimin getirilmesi söz konusudur."

değildir ve bu yüzden bu bölümün son sayfalarında geçerken bahsedilen birikim türünün yörüngelerine odaklanmak daha faydalı gibi görünüyor. Bunlar, geçiş olsun olmasın, ne boyutta oldukları, ancak farklı yörüngelere dair net tanımlar ya da yeniden anlamlandırmalar elde ettiğimizde açıkça saptanabilirler. Terry Byres *Capitalism from Above and Capitalism from Below* [Tepeden Kapitalizm ve Aşağıdan Kapitalizm] kitabını kapitalist dönüşümle birlikte biçimlerdeki çeşitliliğin altını çizerek sonlandırır.[74] Bunu *hem* "tarım sorunları"na hem de 2. ve 3. biçimlere[75] ilişkin bir iddia olarak ele alıyorum, lâkin durum bu ise, gelecek çalışmalara yol göstermek açısından Lenin'in iki yolunun yeterince güçlü bir dayanak olamayacağı anlamına gelir. "Birikimin yörüngeleri", kronolojik sürelerin değişken olmaları anlamında daha esnek bir kavramdır, farklı yörüngeler eşzamanlı olarak geçerli olabilir ve çıkan sonuç önceden belirlenmemiştir.[2008-9]

[74] Byres 1996, s. 420.

[75] "Tarım sorunun" çeşitli anlamları arasında net bir ayrım için bkz. Bernstein 1996.

ONİKİNCİ BÖLÜM

ÜRETİM TARZLARI: BİR SENTEZ

Marx'ın tarih anlayışı, toplumların tarihsel olarak farklı ekonomik biçimler aldığı ve Avrupa tarihinin büyük kısmının en azından bu tür biçimler ya da onun deyişiyle üretim tarzları arasındaki farklılıkların etrafında döndüğü görüşüyle özetlenmiştir. Geniş bir tarihsel perspektif açısından Marx'ın "Asyatik" gelişimin (ya da gelişmemenin) tekdüzeliği ve durgunluğu olarak gördüğü şeyle karşılaştırıldığında, Avrupa'nın tarihi ekonomik biçimlerin çeşitliliğiyle tanımlanmıştır. Buradaki "Asyatik" tanımı Rusya'yı da içine alıyordu ve Yakın Doğu'nun Müslüman bölgelerinden Çin'e kadar, birbirinden çok farklı kültürel formasyonları kucaklıyordu. Bu açıkçası yönetici sınıfın, *şayet* böyle bir sınıftan bahsedilebilirse, devlet içerisinde sınıflandırıldığı ve ekonominin ana kaynağının sabit köy topluluklarının azmine dayandığı, ortak bir ekonomik yapıyı somutlaştıran bir nevi "Avrupa-dışı", *hükümsüz* bir kategoriydi. Bu model genellikle "Asyatik üretim tarzı" olarak adlandırılır ve bir anlamda geçerli bir kategoridir; Marx ve Engels'in tarihlerine büyük ölçüde ulaşamadıkları toplumlara dair verebildikleri en genel anlam budur.

Marx'ın "üretim tarzı" terimi dahilinde kullandığı en genel iki anlam şunlardır: (1) En iyi örneği kapitalizmin kendisi olan *bir*

üretim çağı[1] ya da *toplumun ekonomik formasyonu*[2] olarak ve (2) bir "emek tarzı", "emek süreci" ya da "üretim biçimi", yani verili bir sanayi türünün veya tarım gibi üretim kolunun gereksinimleri temelinde bir *emek örgütlenmesi* olarak. Bunlar terimin farklı anlamlarıdır; birincisi açıkçası diğerinden daha tarihsel ve kapsam bakımından çok daha geniştir. İkinci, daha az tarihsel anlam, Marx'ın "Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları" (*Kapital*, Cilt I, Ek) olarak yayınlanan defterlerindeki ünlü pasajda tekrar tekrar kullanılır; Marx "özgül" kapitalist üretim tarzından bahsettiğinde tespit ettiği de işte bu ikincil anlamdır. Burada Marx, emeğin sermayeye *gerçek* bağımlılığını, yani göreli artı-değer yaratmak için emek-süreçlerinin yeniden yapılandırılmasını, sermayenin doğasıyla en iyi bağdaşan biçimi ifade eder. Bu anlam şu pasajlarda örneklendirilecektir:; "Emek sürecinin sermayeye boyun eğmesi ilk önce asıl *üretim tarzını* etkilemez ve onun yegâne pratik etkileri şunlardır: İşçi kapitalistin komutasına, idaresine ve gözetimine boyun eğer...."[3] Biçimsel bağımlılıkta "şimdilik *üretim tarzının* kendisinde bir değişim yoktur. Teknolojik bakımdan söylemek gerekirse, emek süreci önceden olduğu gibi devam eder...."[4] Buna karşın "emeğin sermayeye gerçek bağımlılığıyla birlikte *üretim tarzında* tam (ve sürekli olarak tekrarlanan) bir devrim gerçekleşir."[5] Bir kere daha "Üretken sermaye ya da sermaye ile örtüşen *üretim tarzı* yalnızca iki biçim dahilinde ortaya konulabilir: İmalat ve büyük ölçekli sanayi."[6] Marx'ın "loncaların üretim tarzından"[7] ya da bir üretim tarzı olarak tarımdan ("Ta-

[1] Marx 1973, s. 85, krş. Marx 1976, s. 286; Marx 1978, s. 120 ("ekonomik çağlar"); Marx 1973, s. 97-8 ("üretim devri").

[2] Marx 1976, s. 286, 345, 914.

[3] Marx 1976, s. 1010.

[4] Marx 1976, s. 1026.

[5] Marx 1976, s. 1035.

[6] Marx 1973, s. 585.

[7] Marx 1976, s. 1022.

rım *kendisine özgü* bir üretim tarzı oluşturur")[8] bahsetmesi ya da küçük toprak sahibi köylüleri "birbirinden izole eden"[9] "üretim tarzından" bahsetmesi işte bu daha teknolojik anlamdadır.

Bu ilk, daha pür tarihsel anlam, Avrupa'nın Antikite'den modern dünyaya genel evrimini tahayyül etme tarzımız bakımından Marx'ın görüşünü özetlediği için göklere çıkarılır. Marx'ın yazılarındaki dağınık referanslar, Avrupa'nın geçmişini (daha doğrusu *Batı* Avrupa'nın geçmişini) tüm yüzyıllara yayılan bir tür esnek ardıllık içerisinde, kölelikten feodalizme, feodalizmden kapitalizme geçiş olarak gören standart bir soykütük yaratmıştır. Bununla birlikte Marx kendi tanımından "bütün insanların arşınlamaya mahkum olduğu genel bir yol" olarak değil de, "Batı Avrupa'da kapitalizmin oluşumuna dair tarihsel bir taslak" (Mikhailovskiy'e Yanıt, 1877) olarak bahsettiğinde, söz konusu sürecin olumsallığını vurgulamak zorunda kalmıştı. Marx "pre-kapitalist" üretim tarzlarına sınırlı ilgi göstermişti ve bu üretim tarzlarına dair sonraki literatürün büyük kısmı bunun neden olduğu belirsizlikleri ve biçimciliği yansıtır. Üretim tarzlarının nasıl anlaşılması gerekiyordu? Onlara ne kadar karmaşıklık atfetmeliyiz? Bunlar düpedüz emek *sömürü* biçimlerinin bir kesiti olarak yorumlanabilir mi? Feodal üretim tarzı serfliğin hüküm sürmesinden çok daha fazlası mı demektir? Tarihsel olarak ne kadar yaygındır? Batı Avrupa dışındaki toplumların gelişimini hangi üretim tarzları en iyi şekilde açıklayabilir? Ve en önemlisi, politik içerimlerinden ötürü, Marksistler, kapitalizme geçişleri, evrensel bir modelin ya da Avrupa'nın gelişimine dair üstanlatıda ifade edildiği gibi, genel ardışıklığın tekrarlanması olarak mı görmelidirler? Son soruya Marx'ın verdiği yanıt kesinlikle olumsuzdu.

Marx ve kölelik. Marx *pre-kapitalist* tarihin büyük kısmının yalnızca üç temel üretim tarzına göre ayrıntılandırılabileceğini düşünüyordu: Köleci tarz, feodal tarz ve haraççı (ya da "Asyatik")

[8] Marx 1973, s. 726.

[9] Marx, *Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, aktaran McLellan 1971, s. 163.

tarz. Asyatik tarz, yarattığı devasa anlaşmazlıktan ötürü "tarihsel materyalizmin Loch Ness canavarı" olarak adlandırılıyordu, fakat hepsi köle emeğinin kullanımına dayalı bir üretim biçimini kastetmedikçe (tarih dışı bir kullanım), köleci üretim tarzının sorunsalı da bir o kadar fazlaydı. Aslında Marx, "köle sistemi", "köle ekonomisi" vb. gibi alternatifleri tercih ederek söz konusu terimden kaçınmıştı. En azından köleci bir *üretim tarzı* hanelerin dışında, örneğin geç Roma Cumhuriyeti'nde Güney İtalya'nın seramik ve inşaat endüstrileri[10] için son derece standartlaştırılmış ürünler üreten seri üretim atölyelerinde, işletmelerde köle emeğinin ya da daha açıkçası plantasyon-köleliğinin yoğunlaşmasına işaret etmek zorundaydı. Fakat bütün antik ekonominin bu üretim biçimleri tarafından nitelendiği fikri günümüzde artık kabul görmüyor. Üstelik Wendy Davies'in işaret ettiği gibi,

> [geleneksel Marksizm içerisinde] köleci tarzın feodal tarza dönüşmesi aksiyomatik olduğu için, Marksistler klasik Antikitenin sonu ile geç Ortaçağ'ın feodal tarzını karakterize eden tam olgunlaşmış serflik arasındaki boşluğu *–altı ya da yedi yüzyıllık bir boşluğu–* ele almak zorundadırlar.[11]

Bir üretim tarzından diğerine geçiş sürecinin, eski üretim tarzından daha uzun bir raf ömrüne sahip olduğunu düşünmek akla yatkın değildir. Aslında Marx'ın köleci üretimi ele alış tarzına daha yakından bir ilgi, Roma'ya özgü köleliğin doğasına dair bir hayli daha sofistike bir anlayış ortaya koyar. *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx şöyle yazar:

> Antik dünyada ticaretin ve ticari sermayenin gelişiminin etkisi her zaman bir köle ekonomisiyle sonuçlanmıştır; ya da farklı bir kalkış noktasından düşünüldüğünde, bu doğrudan geçim araçlarının üretiminden artı-değerin üretimine yönelmiş patriyarkal bir köle-sisteminin dönüşümü anlamına da gelmiştir.[12]

[10] Morel 1990, s. 402 ve sonrası.

[11] Davies 1996, s. 231; vurgu bana ait.

[12] Marx 1981, s. 449-50.

Artı-değer fikrini köle-sistemiyle bağdaştırmak tuhaf karşılanabilir, fakat Marx kapitalizmle benzeşiklik bazında akıl yürütülmüştür hep. *Kapital*'in üçüncü cildinde Marx, Kartaca ve Roma tarım ekonomilerini "kapitalist kır ekonomisine en çok benzerlik" gösteren ekonomiler olarak tasvir ediyordu.[13] Marx, birçok pasajda köle emeği dahilindeki yatırımın *sabit sermayenin* bir biçimi olduğunu ileri sürer: "Köle sisteminde emek gücünün satın alınmasıyla harcanan para sermaye, para biçiminde sabit sermayenin rolünü oynar, kölenin aktif yaşamı sona erirken adım adım onun yerini alır,"[14] ya da daha kısaca: "Köle-sahibi kendi işçisini atını satın aldığı gibi satın alır. Eğer kölesini kaybederse, sermayesinin bir parçasını kaybeder."[15] Marx modern (plantasyon-) köleliğini ele alındığında, bu bakış açısı daha fazla telaffuz edilir. "Üretimin dünya piyasası için tasarlandığı plantasyonlarda, yalnızca biçimsel anlamda da olsa kapitalist üretim tarzı vardır .... Kölelerin kullanıldığı işletme *kapitalistler* tarafından yönetilir."[16] Bir kere daha, "Amerika'daki plantasyon sahiplerini şimdi artık kapitalist olarak adlandırıyorsak ve bunlar gerçekten de öyle *iseler*...."[17] Ya da son olarak "Kapitalist anlayışın Amerikan plantasyonlarında olduğu gibi hüküm sürdüğü..."[18] Klasik ya da Roma köleliği nasıl tanımlanırsa tanımlansın, modern plantasyon köleliği kesinlikle kapitalizmin bir biçimiydi ve bunun bir içerimi de üretim tarzlarının üzerinde temellendikleri emek ilişkilerinden daha karmaşık türde kuruluşlar olmasıdır. Üretim ilişkileri, verili emek sömürü biçimlerine indirgenemez.

[13] Marx 1981, s. 923.

[14] Marx 1978, s. 554.

[15] Marx 1976, s. 377.

[16] Marx 1968, s. 302-3; Marx'ın vurgusu.

[17] Marx 1973, s. 513; Marx'ın vurgusu.

[18] Marx 1981, s. 940. Henryk Grossmann gibi tamamen *Ortodoks* Marksistler köle-plantasyonlarını kapitalist işletmeler olarak tanımlamakta hiçbir problem görmezler.

Marksistler ve feodalizm

Yakın tarih yazımından çıkarılacak bir önemli konu da, köleliğin Geç Antikite ve erken Ortaçağ'dan dokuzuncu yüzyıla kadar süreklilik göstermesidir. Eğer köle emeğinin kullanımı ve hatta yaygın varlığı bir köle üretim tarzından bahsetmeyi haklı çıkarmak için yeterli olsaydı, böyle bir tarzın varlığını ya da bekasını tabiri caizse Ortaçağ'ın sonuna kadar götürmek anlamına gelecektir ki bu köleliğin sönümlenmesini onuncu yüzyılın tarımsal yayılmasına bağlayan Bonnassie'nin de desteklediği bir fikirdir.[19] Bu tarih zinciri, feodalizmin "1000 yılı" dolaylarındaki on yıllarda şiddetli ve dramatik bir kopuştan çıktığını kabul eder. Genel model geniş ölçüde tartışılmış ve hatırı sayılır eleştiriye maruz kalmıştır, fakat bizim serflik olarak adlandırdığımız köylü statüsünün itibarsızlaşmasının *geç* bir fenomen olduğunu -nitekim on üçüncü yüzyılın hemen öncesindeki Katalonya "feodal mutasyon" tezine ilham olmuştu[20]- kabul ettirmekte yetersizdir.

Marx açısından serflik, feodal tarzın merkezi bir özelliğiydi ve o toplum biçimine özgüydü (Engels'in farklı görüşleri vardı), dolayısıyla gecikmiş bir serfliğin ortaya attığı sorun, geç imparatorluğu ve erken Ortaçağ'ı nasıl karakterize edeceğimiz hakkındadır. Bazı genel anlamlar bakımından kölelikten feodalizme açıkça bir geçiş *vardı*, ama nasıl ya da ne düzeyde bunu idrak ederiz? Serfliği tanımlayan bağımlılık türü ancak adım adım ve çok daha sonra gelişmişti,[21] dolayısıyla Roma-sonrası dünyanın *mancipia*'ları tam (Ortaçağ) manasıyla serf değildi, ama çoğunluğuna hizmet-arazileri verilmiş ve köylülerden çok çiftlik-işçilerine daha fazla benzeyen köleler ve azat edilmiş insanlardan meydana gelen bir oluşumdu. Buna karşın malikâne ise tamamen Frenklere özgü bir icattı, bilfiil Frenk toplumunun yönetici sınıfları tarafın-

[19] Bonnassie 1991, s. 151-2.

[20] Freedman 1991.

[21] "Serfin geleneksel bağlılığı toprak mülkiyetine değil, bir adamadır", Bloch 1973, s. 86, serfliği *colonatus* ile mukayese eder.

dan yayılan ve köylünün toprak kullanım hakkının etkin biçimde hayata geçirilmesiyle ilişkili bir modeldi. Chris Wickham'ın kitabı kuramsallaştırmaları (özellikle feodal tarzı "baskıcı rant-sağlama" ile özdeştirmemiz gerektiği ya da feodal tarzın "Antikite ve Ortaçağ dönemlerinin olağan ekonomik sistemi" olduğu yönündeki görüş) pek az ikna edici olsa bile, bunların tartışılması için geniş kapsamlı bir temel sunarken[22], Ros Faith'in Anglo-Sakson "iç bölgeler" üzerine monografisi, daha yeni bir Marksist tarih yazıcılığının bu meselelerin bazılarını nasıl ele alabildiğine dair bir modeldir.[23]

Haraççı Model

Tarihteki birkaç ve hatta birçok üretim tarzına ilişkin ortodoksiye karşı John Haldon, temel kategorisi "rant" olan tek bir prekapitalist üretim tarzının başatlığını önermiştir.[24] Gelgelelim, Haldon'un anladığı anlamda rant, vergiyi *içerir*, böylelikle devletin birleşmiş köylü topluluklarıyla karşı karşıya kaldığı bir ekonomik rejim –ki bu rejimde bahsetmeye değer bir aristokrasi yoktur ve köylü emeği üzerindeki asıl yük vergilendirmedir; örneğin, Guichard'ın Valensiya tasvirindeki Endülüs[25] ile özel toprak sahiplerinden oluşan bir sınıfın köylülüğe hükmettiği bir rejim arasında hiçbir temel farklılık yoktur. Nitekim feodalizm ve haraççı tarz, Marx'ın Batı Avrupa ile "Asyatik despotizm" arasında gördüğü devasa farklılıklara rağmen, aynı üretim tarzının varyantlarıdırlar. Haraççı tarzın bu versiyonunda, yalnızca yapısal farklar saf dışı bırakılmakla kalmaz, fakat aynı zamanda ekonominin karakterizasyonu açısından *emeğin örgütlenmesi* önemini kaybetmiş gibi görünür. Dolayısıyla buna dair en açık örneği ele alacak olursak, malikânelerin doğasının –Ortaçağ'ın ortasının en

[22] Wickham 2005, s. 535.

[23] Faith 1997.

[24] Haldon 1993.

[25] Guichard 1990-1; bkz. Manzano 1998s, s. 348; 1998b, s. 894 ve sonrası.

dinamik malikânelerinin lord toprakları ve emek hizmetleri temelinde üretimi yeniden organize etmek için köle emeğinin kullanımından vazgeçmesinin– zerre kadar anlamı kalmaz (bu husta *daha* materyalist olan Verhulst ve Devroey gibi tarihçilerin yaklaşımıyla mukayese edin) ve sınıf ilişkileri neden feodal devrim hakkında bir tartışmanın olduğuna dair bir anlayışı iletmekte aciz kalan tarzlar içerisinde şekillendirilir. Öte yandan, Haldon'un ender rastlanan yenilik getirme dürtüsü takdire şayandır. Ona göre Wickham, "vergi" ve "rantı" ayrı üretim tarzlarının dayanağı olarak tanımlamaya başladığı için,[26] Haldon'un haraççı terminolojisine karşı Wickham'ın feodal terminolojiyi tercih etmesi dışında, şimdi de tek ve evrensel bir tarzın Osmanlı ve Babür İmparatorlukları gibi, Asyatik-tip rejimler ile Batı Avrupa feodalizmini makul bir şekilde kapsayabileceği görüşüne sapıyordu.

Marx bunların hiçbirisiyle aynı fikirde olmazdı, zira o Asyatik-tarz rejimlerde toprakta *özel* mülkiyetin olmayışının önemli bir farklılık olduğunu, bu rejimlerin ekonomik ilişkilerinin tarihsel olarak Ortaçağ Avrupası'nda hüküm süren rejimlerinkinden özünde farklı olduklarını düşünüyordu.[27] Marx'ın modelinde dikkatleri başka tarafa çeviren özellik, Kuzey Hindistan'ın *bhaiachara* toplulukları gibi aklında kalmış köy komünleri modellerinin, eski komünal mülkiyet biçimlerinin, varlığını sürdürmelerine olan inancıydı. İskoç toprakların yeniden kurulan klan örgütlenmesini çok daha erken, daha komünal bir üretim tarzının kalıntıları olarak yanlış yorumlaması gibi,[28] bu da kendisine ulaşan İngiliz toprak gelirleri raporlarının yanlış okumasıydı.[29] Gelgelelim, Marx'ın "Doğu dünyasının durgunluğu ve değişmezliğine dair savı" (bunu esinleyen Oryantalizm ile birlikte) gözden düş-

[26] Wickham 1984.

[27] Avineri içinde Marx 1969, s. 451; Anderson 1974, s. 473 ve sonrası., 482.

[28] Davidson 2001, s. 312 ve sonrası., 320.

[29] Dumont 1966.

müşse de[30], yine de Rusya dahil, "Asyatik" sistemlere ilişkin uygun Marksist karakterizasyon konusunda bir sorun vardır ve Marx'ın "Asya" tarihi hakkında sesli düşünmesi hem sağlam sezgilerini, hem de zeka parıltılarını içinde barındırır. Marx, Kovalevskiy'in Ortaçağ Hindistan'ını feodal diye karakterize etmesini kabul etmez. "Kovalevskiy, bu arada, feodalizmin önemli bir öğesini temsil eden serfliğin Hindistan'da bulunmadığını unutuyor."[31] Asıl kategori rant değil, serflikti. 1853 kadar erken bir tarihte Marx şunu ileri sürüyordu: "Görünen o ki, Asya'nın hemen her yerinde 'toprakta mülkiyete hayır' ilkesini ilk kabul ettiren Müslümanlar olmuştur."[32] Bu tam anlamıyla doğru olmasa bile, Osmanlıların ve Babürlerin sınıf ilişkilerini bütün toprağın "gerçek" sahibi olarak hükümdarın yasal kurgusu etrafında şekillendirdikleri yönündeki mühim anlayışı içinde barındırır. Benim şahsi görüşüm ise şudur: Paradoksal bir şekilde Asyatik üretim tarzı sorununu hem Marx'ın tarihin özgüllükleri anlayışını haklı çıkararak, hem de onun artık kullanılmayan modelinin yerini alarak çözmeye yardımcı olabilen haraççı tarzın yeni bir versiyonudur bu. Bu arada İslam ile feodalizm arasındaki farkı radikalleştirmek *ve* feodal ile haraççı rejimlerin düpedüz aynı üretim tarzının varyantları olduğu (Haldon'un) görüşünü desteklemek amaçlı söz konusu tartışmaların, en ilerideki İspanyol Marksistler (özellikle Manuel Acién) açısından hiçbir anlamı olmadığını ekleyebiliriz.[33]

Kapitalizmi dönemselleştirmek

Marx *Grundrisse*'de "Merkantil sistem"den "sanayi sermayesinin ve dolayısıyla ücretli emeğin imalatta yükseldiği bir çağ" olarak bahseder: "Sanayi sermayesinin Merkantilistler açısından değeri

[30] Anderson 1974, s. 476.

[31] Marx 1879, s. 383.

[32] Avineri içinde Marx 1969, s. 457.

[33] Bkz. Acién'in Haldon tartışmasına, Acién içerisinde 1998.

vardır ... çünkü ticaret sermayesini meydana getirir."[34] *Kapital*'in birinci cildinde on altıncı yüzyıl, "kapitalist çağ"ı başlatan dönüm noktasıdır.[35] "On altıncı yüzyılda ve kısmen halen on yedinci yüzyılda ticaretin aniden yayılmasının ve yeni bir dünya piyasasının oluşmasının eski üretim tarzının bertaraf edilmesinde ve kapitalist tarzın yükselişinde çok büyük bir etkisi olmuştur."[36] Yine de Marx, Ortaçağ'da ara sıra görünür olan bir kapitalizmi hesaba katma yanlısıydı. En net referans *Kapital*'in birinci cildidir, "*...kapitalist üretimin ilk ara sıra gözüken izlerine, Akdeniz'in belli kentlerinde on dördüncü ve on beşinci yüzyıl kadar erken tarihlerde rastlarız.*"[37] Ya da "Yine de modern üretim tarzı ilk evresinde, imalat evresinde, ancak kendisi için koşulların *Orta Çağ'da* yaratıldığı yerde gelişmiştir."[38]

Gerçekten de bu pasajlarda işaret edilen ayrım, olduğundan daha fazla teorize edilebilir. Marx "burjuva üretimin ilk aşamalarında ticaretin sanayiye egemen" olduğunu ileri sürüyordu.[39] Fakat "ilk aşamalar" *nelerdi*? Rodinson, Ortaçağ'ın Müslüman dünyasının son derece gelişmiş genelde ticari ve "finansal" sermayenin hakimiyetinde bir "kapitalist sektörü" olduğunu ileri süren *İslam ve Kapitalizm*'de bu sorunla boğuştu.[40] Kapitalist kökenlere ilişkin özellikle Marksist tarih yazımı son derece şaşırtıcı bir şekilde Anglo-merkezci olduğu ve on altıncı yüzyıl sonrası gelişmelere odaklandığı için, Marx'ın sunduğu ipuçlarını kullanarak kapitalizmin kökenlerini daha geniş bir Akdeniz kanvası üzerinde haritalandırmak için (Marksistler tarafından herhangi bir şekilde) hiçbir sistematik çaba gösterilmemiştir. Ticari ortaklık, tica-

[34] Marx 1973, s. 327-8.

[35] Marx 1976, s. 876.

[36] Marx 1981, s. 450-1.

[37] Marx 1976, s. 875 ve sonrası.

[38] Marx 1981, s. 450.

[39] Marx 1987, s. 233.

[40] "Kapitalist sektörden" neyi kastettiğini tanımladığı Rodinson 1966, s. 25 ve Bölüm 3.

ri senetler, transfer bankacılığı, paranın geniş çapta ulaşılabilirliği, tüccar derneklerinin artan gücü ve ticari işletmelerin gelişimi,[41] bunların hepsi -kapitalist olarak nitelenmemeleri tuhaf gibi görünse de- on üçüncü yüzyıl itibarıyla (Sombart'ın ifadesiyle)[42] sağlam bir ticaret-ekonomisinin doğuşunun işaretiydiler. Fakat elbette bu, varlıklı kapitalistlerin (başta tüccarlar ve bankerler) egemen olduğu ve ortaklığın güçlü bir hukuki geleneğe sahip son derece gelişmiş bir kurum olduğu, kısmen İslam dünyasından miras alınan gelenekleri kullanan bir kapitalizm biçimiydi. *Annales* tarihçisi Frédéric Mauro, Rönesans ve Fransız Devrimi arasındaki dönemin "ticaret-kapitalizmi çağı" olarak görülmesi gerektiğini,[43] fakat bu çağın kökenlerinin bütün kökenler gibi bir kesinliğe sıkıştırılsalar bile, çok daha gerilere gittiğini ileri sürüyordu. Marx'ın bahsettiği "ilk aşamaların" *en azından on ikinci yüzyıldan on sekizinci yüzyılın sonlarına kadar* uzun bir tarihi kapsadığı ileri sürülebilir. "Şirket kapitalizmi" çağının etkisi, büyük rekabetleri on üçüncü ve on dördüncü yüzyıl bankacılık ve ticaret-kapitalizminden nitelik bakımından tamamen farklıydı. Ticari burjuvazinin harekete geçirdiği ve monarşinin desteklediği Portekiz yayılması, on beşinci yüzyılı gerçek dönüm noktası olarak ön plana çıkarır. Marx'ın gösterdiği gibi, Hollanda ticari üstünlüğünün düşüşü ve ticari sermayenin sanayi sermayesine bağımlı hale gelmesi esnasında sona eren, işte bu evreydi.[44] Ticaret-kapitalizmi, Amerika'daki köleliği ortaya çıkardı. Plantasyonlar "*mükemmel* kapitalist oluşumlardı."[45] Marx'ın on yedinci yüzyıla hükmettiğini gördüğü Hollanda ticaret-kapitalizmi büyük oranda şekere dayalı bir kapitalizmdi.[46] Fakat bundan çok daha önce

[41] "On üçüncü yüzyıl İtalya'sının her kentinde abartmasız bu tür yüzlerce firma vardı," Hunt ve Murray 1999, s. 62.

[42] Sombart 1899.

[43] Mauro 1955.

[44] Marx 1981, s. 451.

[45] Braudel 2002, s. 272 ve sonrası.

[46] Marx 1976, s. 916.

ve aslında ticaret-kapitalizmi çağı boyunca, sermaye *Verlagssystem* aracılığıyla üretimin bütün sektörleri üzerinde (demir dökümhanesi, manifatura, gemi yapımı ve parmuk-endüstrileri) hakimiyetini genişletmişti.[47]

Kısacası burada bize gerekli olan teorik ayrım, on ikinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla uzanan ticaret-kapitalizmini hesaba katması anlamında, kapitalizm ile Marx'ın "kapitalist üretim tarzı" olarak adlandırdığı şey arasındaki bir ayrımdır. İkincisi, bu minvalde daha geniş bir nüfuzu elinde bulundurması ve Marksistleri gizemli kılmaya devam eden sorunları çözmeye yardımcı olması anlamında kapitalizmin tarihsel olarak gelişmiş bir biçimidir. Buradaki model, "geçiş" tartışmalarından aşina olduğumuz üretim tarzları arasındaki lineer ardışıklıktan ziyade *kombine* bir gelişim modelidir. Marx'ın deyişiyle "ilk aşamalar", on birinci yüzyıldaki Kuzey Jiangsu'nun dökümhaneleri[48] ya da on üçüncü yüzyıldaki Venedik ekonomisine hakim olan kapitalist gruplardan[49] on sekizinci yüzyılda Glasgow tütün ticaretini kontrol eden "büyük ölçekli kartellere" uzanan[50] kapitalizmin farklı biçimlenimlerini ortaya koyuyordu. On yedinci yüzyıl ve sonrasının köle plantasyonları, bu genel manzara içerisindeki *bir* biçimlenimdi, bunlar *kapitalist* işletmelerdi, ancak Marx'ın tam da tipik "özgül" kapitalist üretim tarzı, yani sanayi-kapitalizmi olarak gördüğü biçim değillerdi.

Eklemlenme?

Yukarıda öne sürülen ayrım hakkında ne düşünülürse düşünülsün, kapitalist üretimin artı-değer üretme dürtüsünü sömürünün çeşitli biçimlerine ve emeğin örgütlenme tarzlarına nasıl entegre edilebileceği, ayrı bir meseledir. Bu bilhassa hane-emeğinin kapi-

[47] Braudel 2002, s. 316 ve sonrası.; Marx 1978, s. 318-19; Marx 1981, s. 452.

[48] Hartwell 1996, s. 44 ve sonrası.

[49] Cracco 1967.

[50] Devine 1975.

talizme entegrasyonunu açıklayan tarımda gözle görülür bir durumdur. On dokuzuncu yüzyıl sonu/yirminci yüzyıl başlarındaki kapitalist çiftliklerde ortakçılığın ve emek-kiracılığının kullanımı, *aile-emeği sistemlerine* dayalı kapitalizmin çarpıcı bir örneğidir. Tarımsal kapitalizm üzerine literatür, emek-sistemlerine ve kapitalist toprak sahiplerinin farklı mahsuller, araziler ve emek süreçlerinin özel gereksinimlerine göre harekete geçirdikleri canlı emeği kontrol ve sömürü biçimlerine dair çarpıcı bir çeşitlilik sergiler. Aslında tarım çalışmaları Marksistlerin ya da Marx etkisindeki akademisyenlerin eşsiz çalışmalar çıkardıkları bir alandır. Bu çalışmaların arasında Tim Keegan ve Helen Bradford'un başlıca katkıda bulunanlardan oldukları zengin Güney Afrika tartışması da vardır.[51] Bu çalışmanın sonucu şudur: Üretim ilişkileri sömürü biçimlerine *indirgenemez*, zira kapitalist üretim ilişkileri kölelik, ortakçılık ya da geçici emek piyasalarının egemenliğinde, sömürge rejimleri ile "serbest" ücretli emeğe özgü zora dayalı ücretli emeğe uzanan geniş bir emek biçimleri çeşitliliğiyle uyumludur. Gerçekten de faşizmde Daimler-Benz[52] gibi büyük sanayi kuruluşlarındaki zorunlu emeğin yaygın kullanımı, üretim ilişkilerini emek türlerinin hayali bir kesiti olarak yorumlamanın ne kadar basit olduğunu gösterir. Emeğin farklı üretim ilişkileri (ve dolayısıyla *tarzları*) olarak sömürülme ve kontrol edilme yollarını çözümlemek, *kapitalist* dünya-ekonomisini farklı üretim tarzlarının (genellikle "feodalizm") eklemlenmesiyle yapılanmış olarak gören bir modele varmaktır. Ancak tarihsel materyalizmin bu hareketsiz paradigmanın ötesinde kapitalizmin işlediği daha karmaşık yolların inşasına geçmesi gerekir. Aslında on dokuzuncu yüzyılın devasa ticari yayılması, beraberinde ticaret-kapitalizmine ait daha yerel sistemlerin yayılmasını ve köylülüğün geniş çapta mülksüzleştirilmesini teşvik eden, çok büyük ölçüde köylü tarımının sanayi-kapitalizmine entegrasyonunu içeriyor-

[51] Bradford 1987; Keegan 1987.

[52] Hopmann ve diğerleri. 1994.

du. Nitekim on dokuzuncu yüzyıl dünya ekonomisi, üretim tarzlarının bir kombinasyonundan ziyade, *kapitalizm biçimlerinin* eklemlenmesini, başka bir deyişle pamuğa, tütüne, ipeğe, çivite vs. olan talebin hızla artması ve sanayinin aşırı ölçüde yayılmasıyla harekete geçirilen ekonomik değişiklikleri ortaya koyuyordu. Avrupa ve Amerika sanayisinin çekim kuvveti, birikim ve mülksüzleştirmenin yerel yörüngeleri aracılığıyla aşağıya çekilen uzak kırsal bölgelerdeki değişiklikleri biçimlendirmişti.[53] Her yönden daha gelişmiş bir kapitalizmin tarih-önceleri ve ilkel birikimle bağlantılı mücadeleler,[54] Marx'ın ifadesiyle "kapitalist dünya ticaretinin" "bütün önceki üretim biçimlerini yok edip çözdüğü", "toplumun tüm ekonomik yapısını kökten değiştiren" yegâne yollardı.[55]

[53] Örneğin, Owen 1981a.
[54] Örneğin, Keegan 1989.
[55] Marx 1978, s. 119-20.

KAYNAKÇA

Abel, Wilhelm 1973, *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siede)*, Paris: Flammarion. Acién Almansa, Manuel 1997, *Entre el feudalismo y el Islam. 'Umar ihn Hafşün en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, 2nd edition, Jaén: Universidad de Jaén.

— 1998, 'Sobre el papel de la ideología en la caracterización de las formaciones sociales. La formación social Islamica', *Hispanla*, 58, 3: 915-68.

Adams, Bertrand 1964, *Paramoné und verwandte Texte. Studien zum Dienstvertrag im Rechte der Papyri*, Berlin: De Gruyter.

Agarwal, Bina 1983, *Mechanization in Indian Agriculture: An Analytical Study Based on the Punjab*, New Delhi: Allied.

— 1984, 'Rural Women and High Yielding Variety Rice Technology', *Economic and Political Weekly*, 19, 13: A39-52.

Alam, Muzaffar 1986, *The Crisis of Empire in Mughal North India: Awadh and the Punjab, 1707-48*, Delhi: Oxford University Press.

'Alî b. Hamid Küfî 1900, *The Chachnama, an Ancient History of Sind*, translated by Mirza Kalichbeg Fredunbeg, Karachi: The Commissioner's Press.

Alleaume, Ghislaine 1999, 'An Industrial Revolution in Agriculture? Some Observations on the Evolution of Rural Egypt in the Nineteenth Century', in *Agriculture in Egypt from Pharaonic to Modern Times*, edited by A. Bowman and E. Rogan, Oxford: Oxford University Press.

Amin, Samir 1974, *Accumulation on a World Scale*, tr. Brian Pearce, New York: Monthly Review Press.

— 1976, *Unequal Development*, tr. Brian Pearce, New York: Monthly Review Press.

Anders on, Perry 1974a, *Lineages of the Absolutist State*, London: NLB.

— 1974b, *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: NLB.

Andreolli, B. and M. Montanari 1983, *L'azienda curtense in Italia: proprietà della terra e lavoro contadino nei secoli VI1I-X1*, Bologna: CLUEB.

Angeli, Stefano 1982, *Proprietari, commercianti e filandieri a Milano nel primo Ottocento: il mercato delle sete*, Milan: Angeli.

Angelo, Larian 1995, 'Wage Labour Deferred: The Recreation of Unfree Labour in the US South', *Journal of Peasant Studies*, 22, 4: 581-644.

Antoniades-Bibicou, Helene 1969, 'Byzance et le mode de production asiatique', in *Sur le "Mode de production asiatique"*, Paris: Editions Sociales.

Antrobus, Hinson Allan 1957, *A History of the Assam Company, 1839-1953*, Edinburgh: Priv. print, by T. and A. Constable.

Arrighi, Giovanni 1970, 'Labour Supplies in Historical Perspective: A Study of the Pro—letarianization of the African Peasantry in Rhodesia', *Journal of Development Studies*, 6, 3'- 197-234-

Aston, Trevor Henry 1958, 'The Origins of the Manor in England', *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th ser., 8: 59-83; repr. with 'Postscript' in *Social Relations and Ideas: Essays in Honour of R.H. Hilton*, edited by T.H. Aston et al., Cambridge, etc., 1983.

Aston, T.H. and C.H.E. Philpin (eds) 1985, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Athar Ali, M. 1997, *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, revised edition, New Delhi: Oxford University Press.

— 2006, *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture*, New Delhi: Oxford University Press.

Atiyah, Patrick S. 1979, *The Rise and Fall of Freedom of Contract*, Oxford: Clarendon Press.

— 1982, 'Economic Duress and the "Overborne Will"', *Law Quarterly Review*, 98: 197-202.

Attenborough, Frederick Levi 1922, *The Laws of the Earliest English Kings*, Cambridge: Cambridge University Press.

Avineri, Shlomo 1969, *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, New York: Anchor Books.

Ayala, Cesar J. 1999, *American Sugar Kingdom: The Plantation Economy of the Spanish Caribbean 1898-1934*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Azzara, Claudio and Stefano Gasparri, 2005, *Le leggi dei Longobardi. Storia, memoria e diritto di un popolo germanico*, 2nd edn., Rome: Viella.

Baer, Gabriel 1962, *A History of Landownership in Modem Egypt 1800-1950*, London: Oxford University Press.

Bagnall, Roger S. 1993, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton: Princeton University Press. Bahro, Rudolf 1978, *The Alternative in Eastern Europe*, tr. David Fernbach, London:
NLB/Verso.

Baker, Christopher John 1984, *An Indian Rural Economy 1880-1955: The Tamilnad Countryside*, Oxford: Clarendon Press.

al-Baladhuri 1924, *The Origins of the Islamic State (Kitab futuh al-buldan)*, pt. 2, tr. F.C. Murgotten, New York: Longmans.

Baldamus, Wilhelm 1967, *Efficiency and Effort: An Analysis of Industrial Administration*, London: Tavistock.

Balty, Jean Charles 1984, 'Notes sur l'habitat romain, byzantin et arabe d'Apamée', in *Apamée de Syrie: bilan des recherches archéologiques, 1973-1979*, Brussels/Paris: Diffusion de Boccard.

— 1989, 'Apamée au VP siècle. Témoignages archéologiques de la richesse d'une ville', in *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, Paris: P. Lethielleux.

Banaji, Jairus 1970, 'The Crisis of British Anthropology', *New Left Review*, I, 64: 71-85.

— 1976, 'Chayanov, Kautsky, Lenin: Considerations towards a Synthesis', *Economic and Political Weekly*, 11, 40: 1594-607.

— 1977a, 'Capitalist Domination and the Small Peasantry: Deccan Districts in the Late Nineteenth Century', *Economic and Political Weekly*, 12, 33-4: 1375-404.

1977b, 'Modes of Production in a Materialist Conception of History', *Capital and Class*, 3: 1-41.
— 1979/ 'From the Commodity to Capital: Hegel's Dialectic in Marx's *Capital*', in *Value: Tlie Representation of Labour in Capitalism*, edited by Diane Elson, London: CSE Books.
— 1992, *Rural Communities in the Late Empire AD 300-700*, 2 volumes, Oxford D.Phil. thesis.
— 1994, 'State and Aristocracy in the Economic Evolution of the Late Empire', in *Production and Public Powers in Classical Antiquity*, edited by E. Lo Cascio and D. W. Rathbone, Milan: International Economic History Congress; repr. Cambridge Philological Society, Supplementary Volume 26 (Cambridge, 2000).
— 1996, 'The Circulation of Gold as an Index of Prosperity in the Central and Eastern Mediterranean in Late Antiquity', in *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*, edited by C.E. King and D.G. Wigg (*Studien zu Fundmiinzen der Antike*, Bd. 10), Berlin: Mann.
— 1997a, 'Lavoratori liberi e residenza coatta: il colonato romano in prospettiva storica', in *Terre, proprietari e contadini dell'impero romano. Dall'affitto agrario al colonato tardoantico*, edited by E. Lo Cascio, Rome: La Nuova Italia Scientifica.
— 1997b, 'Modernizing the Historiography of Rural Labour: An Unwritten Agenda', in *Companion to Historiography*, edited by Michael Bentley, London: Routledge.
— 1999, 'Agrarian History and the Labour Organization of Byzantine Large Estates', in *Agriculture in Egypt*, edited by A. Bowman and E. Rogan, Oxford: Oxford University Press for The British Academy.
— 2003, 'The Fictions of Free Labour', *Historical Materialism*, 11, 3: 69-95.
— 2007a, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour and Aristocratic Dominance*, 2nd edn., Oxford: Oxford University Press.
— 2007b, 'Islam, the Mediterranean and the Rise of Capitalism', *Historical Materialism*, 15, 1: 47-74-
Barbero de Aguilera, Abilio 1992, *La sociedad visigoda y su entorno histórico*, Madrid: Siglo Veintiuno de España Editores. Barbero, Abilio and Marcelo Vigil 1978, *La formación del feudalismo en la Peninsula Ibérica*, 1st edn., Barcelona: Editorial Critica. Barrett W. 1970, *The Sugar Hacienda of the Marqueses del Valle*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
Batt, Francis Raleigh 1967, *The Laxo of Master and Servant*, Fifth Edition, by George G. Webber, London: Pitman.
Bauer, Arnold J. 1971, 'Chilean Rural Labor in the Nineteenth Century', *American Historical Review*, 76, 4: 1059-82.
— 1972, 'The Hacienda *El Huique* in the Agrarian Structure of Nineteenth-Century Chile', *Agricultural History*, 46, 4: 455-70.
Bautier, Robert-Henri 1971, *The Economic Development of Medieval Europe*, London:
Thames and Hudson. Bayly, Christopher Alan 1983, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1/70-1870*, Cambridge: Cambridge University Press.
— 1986, 'The Middle East and Asia during the Age of Revolutions, 1760-1830', *Itinerario*, 10, 2: 69-83.

Bazant, Jan 1950, 'Feudalismo y capitalismo en la historia económica de México', *El Trimestre Económico*, 17,1: 81-98.

— 1975, *Cinco haciendas mexicanas: tres siglos de vida rural en San Luis Potosí (1600-1910)*, Mexico City: Colegio de México.

— 1977, 'Landlord, Labourer, and Tenant in San Luis Potosí, Northern Mexico, 1822-1910', in *Land and Labour in Latin America: Essays on the Development of Agrarian Capitalism in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, edited by Kenneth Duncan and Ian Rutledge, Cambridge: Cambridge University Press.

Beinart, W. and P. Delius 1986, 'Introduction', in *Putting a Plough to the Ground: Accu-mulationn and Dispossession in Rural South Africa, 1850-1930*, edited by William Beinart, Peter Delius and Stanley Trapido, Johannesburg: Ravan Press.

Ben Shemesh, Aharon 1969, *Taxation in Islam Vol. Ill: Abu Yusuf's Kitab al-kharaj*, Leiden: E.J. Brill and Luzac & Co.

Bergad, Laird W. 1990, *Cuban Rural Society in the Nineteenth Century. The Social and Economic History of Monoculture in Matanzas*, Princeton: Princeton University Press.

Berger, A. 1948, 'A Labor Contract of A.D. 164', *Classical Philology*, 43, 4: 231-42.

Bernier, Francois 1916, *Travels in the Mogul Empire A.D. 1656-1668*, tr. Archibald Constable, 2nd editon revised by Vincent A. Smith, Oxford: Oxford University Press.

Bernstein, Henry 1996, 'Agrarian Questions Then and Now', in *Agrarian Questions: Essays in Appreciation of T.J. Byres*, edited by Henry Bernstein and Tom Brass, London: Frank Cass & Co.

Bettelheim, Charles 1972, 'Theoretical Comments', in A. Emmanuel, *Unequal Exchange*, London: NLB.

Bhaduri, Amit 1973, 'An Analysis of Semi-Feudalism in East Indian Agriculture', *Frontier*, 6, 25-7: 11-15.

Bhalla, Sheila 1976, 'New Relations of Production in Haryana Agriculture', *Economic and Political Weekly*, 11, 26: A23-30.

Bhattacharya, Neeladri 1983, 'The Logic of Tenancy Cultivation: Central and Southeast Punjab 1870-1935', *Indian Economic and Social History Review*, 20, 2: 121-70.

Bivar, Adrian David Hugh 1976, 'Trade between China and the Near East in the Sasa-nian and Early Muslim Periods', in *Pottery and Metalwork in Tang China: Their Chronology and External Relations*, London: SO AS.

Bloch, Marc 1921, 'Serf de la glèbe: histoire d'une expression toute faite', *Revue Historique*, 136: 220-42; rééd. *Mélanges historiques*, t. 1, Paris: SEVPEN.

— 1963, "The Rise of Dependent Cultivation and Seigniorial Institutions', in *Mélanges historiques*, t.i, Paris: SEVPEN.

— 1965, *Feudal Society*, tr. L.A. Manyon, 2 volumes, London: Routledge & Kegan Paul.

— 1973, *French Rural History: An Essay on its Basic Characteristics*, tr. Janet Sondeimer, Berkeley: University of California Press.

— 1975, *Slavery and Serfdom in the Middle Ages: Selected Essays*, tr. W.R. Beer, Berkeley: University of California Press.

Blum, Jerome 1957, 'The Rise of Serfdom in Eastern Europe', *American Historical Review*, 62, 4: 807-36.

— 1968, *Eord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, New York: Atheneum.

Bognetti, Gian Pietro 1968, 'La proprietà della terra nel passaggio dal mondo antico al Medioevo occidentale', in *L'età longobarda*, 4: 67-89, Milan: Giuffrè Editore.

Bolland, Nigel O. 1981, 'Systems of Domination After Slavery: The Control of Land and Labor in the British West Indies After 1838', *Comparative Studies in Society and History*, 23, 4: 591-619.

Bombay Government Records 1886, *Papers relating to the Revision of the Rates of Assessment on the Expiry of the First Settlement in the Savda Taluka of the Khandesh Collectorate*, Selections from the Bombay Government Records new series 186, Bombay: Printed for Govt, at the Education Society's Press.

Bonnassie, Pierre 1991, *From Slavery to Feudalism in South-Westem Europe*, tr. Jean Birrell, Cambridge and Paris: Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Bowman, Alan K. 1996, *Egypt after the Pharaohs*, 3rd edn., Berkeley: University of California Press.

Bradford, Helen 1987, *A Taste of Freedom: The ICU in Rural South Africa 1924-1930*, New Haven: Yale University Press.

— 1990, 'Highways, Byways and Culs-de-Sacs: The Transition to Agrarian Capitalism in Revisionist South African History', *Radical History Review*, 46-47: 59-88.

Brading, David A. 1978, *Haciendas and Ranchos in the Mexican Bajío: León 1700-1860*, Cambridge: Cambridge University Press.

Branco, Marco di 2000, 'Lavoro e conflittualità in una città tardo-antica. Una rilettura dell' epigrafe di Sardi *CIG* 3467', *Antiquité Tardive*, 8: 181-208.

Brass, Tom 1996, 'Yet More on Agrarian Change and Unfree Labour', *Economic and Political Weekly*, 31, 4: 237-40.

— 1999, *Towards a Comparative Political Economy of Unfree Labour: Case Studies and Debates*, London: Frank Cass.

— 2003, 'Why Unfree Labour is Not "So-Called": The Fictions of Jairus Banaji', *journal of Peasant Studies*, 31,1:101-36.

Brass, Tom and Henry Bernstein 1993, 'Introduction', in *Plantations, Proletarians and Peasants in Colonial Asia*, edited by Val Daniel, Henry Bernstein, and Tom Brass (= *Journal of Peasant Studies* 19, 3-4, 1992), London: Frank Cass.

Brâtianu, Gheorgiie loan 1933, 'Servage de la glèbe et régime fiscal: Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine', *Annales d'histoire économique et sociale*, 5, 5: 445-62.

Braudel, Fernand 1972, 'History and the Social Sciences', in *Economy and Society in Early Modem Europe: Essays from Annales*, edited by Peter Burke, London: Routledge & Kegan Paul.

— 1975, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 2 volumes, translated by Siân Reynolds, London: Fontana.

— 2002, *Civilization and Capitalism isth-i8th Century: Volume 2, The Wheels of Commerce*, London: Phoenix Press.

Braudel, Fernand and Frank Spooner 1967, 'Prices in Europe from 1450-1750', in *The Cambridge Economic History of Europe, IV: The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, edited by E. Rich and C.H. Wilson, Cambridge: Cambridge University Press.

Breman, Jan 1974, *Patronage and Exploitation: Changing Agrarian Relations in South Gujarat, India*, Berkeley: University of California Press.

— 1985, *Of Peasants, Migrants and Paupers. Rural Labour Circulation and Capitalist Production in West India*, New Delhi: Oxford University Press.

— 1996, *Footloose Labour: Working in India's informal Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Britnell, Richard H. 1966, 'Production for the Market on a Small Fourteenth-Century Estate', *Economic History Review*, 2nd ser., 19, 2: 380-7.

Brown, Nathan J. 1994, 'Who Abolished Corvée Labour in Egypt and Why?', *Past and Present*, 144,1:116-37.

Brown, Peter 1967, 'The Later Roman Empire', *Economic History Review*, 2nd ser., 20, 2: 327-43; repr. in *Religion and Society in the Age of St. Augustine* (Eugene, Oregon, 2007).

— 1971, *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*, London: Thames and Hudson.

Brown, Thomas S. 1984, *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy, A.D. 544-800*, London: British School at Rome.

Bruckner, Albert and Robert Marichal 1981-2, *Chartae Latinae Antiquiores, Parts xiii-xiv: France I-II*, Dietikon-Zurich: Graf.

Brunt, Peter A. 1980, 'Free Labour and Public Works at Rome', *Journal of Roman Studies*, 70: 81-101.

Buchanan, Francis 1870 [1807], *A Journey from Madras through the Countries of Mysore, Canara and Malabar*, Second Edition, 2 vols., Madras: Higginbotham & Co.

Busson, G. and A. Ledru 1901, *Actus Pontificum Cenomannis in Urbe Degentium. (Archives historiques du Maine, IL)*, Au Mans: Au siège de la Société.

Byres, Terence J. 1985, 'Modes of Production and Non-European Pre-Colonial Societies: The Nature and Significance of the Debate', in *Feudalism and Non-European Societies*, edited by T.J. Byres and Harbans Mukhia, London: Frank Cass & Co.

— 1996, *Capitalism from Above and Capitalism from Below: An Essay in Comparative Political Economy*, Basingstoke: Macmillan.

Calkins, Philip B. 1970, 'The Formation of a Regionally Oriented Ruling Group in Bengal, 1700-1740', *Journal of Asian Studies*, 29,4: 799-806.

Cammarosano, Paolo 2001, *Storia dell'Italia medievale dal VI all' XI secolo*, Rome: Laterza.

Campbell, George 1852, *Modern India: A Sketch of the System of Civil Government*, London: John Murray.

Carmen Velazquez, M. del 1983, *Cuentas de sirvientes de très haciendas y sus anexas del Fondo Piadoso de las Misiones de las Californias*, Mexico: Colegio de Mexico, Centro de Estudios Históricos.

Carrère d'Encausse, Hélène and Stuart R. Schram 1969, *Marxism and Asia: An Introduction with Readings*, London: Allen Lane.

Carrié, Jean-Michel 1982, 'Le "colonat du Bas-Empire": un mythe historiographique?', *Opus*, 1: 351-70.
— 1983, 'Un roman des origines: les généalogies du "colonat du Bas-Empire"', *Opus*, 2: 205-51.
— 1997, '"Colonato del Basso Impero": la resistenza del mito', in *Terre, proprietari e contadini dell'impero romano: Dall'affitto agrario al colonato tardoantico*, edited by Elio Lo Cascio, Rome: La Nuova Italia Scientifica.
Cato, Marcus Porcius 1967, *On Agriculture*, tr. W. Hooper and D. Boyd, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
CERM (Centre d'Études et de Recherches marxistes) 1969, *Sur le "mode de production asiatique"*, Paris: Éditions Sociales.
Chastagnol, André 1966, *Le Sénat romain sous le règne d'Odoacre. Recherches sur l'Épigraphie du Colisée au Ve siècle*, Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
— 1978, 'Sidoine Apollinaire et le sénat de Rome', *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 26,1-2: 57-70.
Chaudhuri, Binay Bhushan 1969, 'Rural Credit Relations in Bengal, 1859-1885', *Indian Economie and Social History Review*, 6, 3: 203-57.
Chavarria Arnau, Alexandra 2004, 'Interpreting the Transformation of Late Roman Villas: The Case of Hispania', in *Landscapes of Change*, edited by Neil Christie, Ash-gate: Aldershot.
— 2005, 'Dopo la fine delle ville: le campagne ispaniche in epoca visigota', in *Dopo la fine delle ville: Le campagne dal VI al IX secolo*, edited by G.P. Brogiolo, A. Chavarrfa, M. Valenti, Mantova: SAP.
Cheesman, David 1996, *Landlord Power and Rural Indebtedness in Colonial Sind 1865-1901*, Richmond: Curzon.
Chevalier, Francois 1970, *Land and Society in Colonial Mexico: The Great Hacienda*, tr. Alvin Eustis, Berkeley: University of California Press.
Cheynet, Jean-Claude 1990, *Pouvoir et contestations a Byzance (963-1210)*, Paris: Publications de la Sorbonne.
— 2006, *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Aldershot: Ashgate.
Chi, Ch'ao-ting 1963, *Key Economic Areas in Chinese History as Revealed in the Development of Public Works for Water-Control*, New York: Paragon Book Reprint Corp.
Chowdhury, Benoy 1964, *Growth of Commercial Agriculture in Bengal (1757-1900)*, Calcutta: Indian Studies Past and Present.
Clark, Hugh R. 2009, "The Southern Kingdoms between the T'ang and the Sung, 907-979', in *The Cambridge History of China, Volume 5/1: The Sung Dynasty and its Precursors, 907-1279*, Cambridge: Cambridge University Press.
Clausing, Roth 1925, *The Roman Colonate. The Theories of its Origin*, New York: Columbia University.
Colditz, Iris 2000, *Zur Sozialterminologie der iranischen Manichäer. Eine semantische Analyse im Vergleich zu den nichtmanichäischen iranischen Quellen*, Iranica Bd. 5., Wiesbaden: Harrassowitz.
Colletti, Lucio 1972, 'Bernstein and the Marxism of the Second International', in *Rousseau to Lenin*, London: NLB.
Collins, Hugh, 1986 *The Law of Contract*, First Edition, London: Weidenfeld and Nicolson.

Confino, Michael 1963, *Domaines et seigneurs en Russie vers la fin du XVIII" siede,* Paris: Institut d'Etudes slaves de l'Université de Paris.

— 1990, 'Servage russe, esclavage américain (Note critique)' (review of Kolchin,*Unfree Labor), Annales E.S.C.,* 45, 5: 1119-41.

Conrad, Alfred H. and John R. Meyer 1971, "The Economics of Slavery in the Ante-Bellum South', in *The Reinterpretation of American Economie History,* edited by R.W. Fogel and S.L. Engerman, New York: Harper & Row.

Conze, Werner 1969, 'The Effects of Nineteenth-Century Liberal Agrarian Reforms on Social Structure in Central Europe', in *Essays in European Economic History 1789-1914,* edited by F. Crouzet, W.H. Chaloner and W.M. Stern, London: Edward Arnold.

Cooper, Frederick 1996, *Decolonization and African Society: The Labor Question in French and British Africa,* Cambridge: Cambridge University Press.

Corner, Paul 1975, *Fascism in Ferrara 1915-1925,* Oxford: Oxford University Press.

Coulson, N.J. 1978, *A History of Islamic Law,* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Cowen, Michael 1976a, 'Notes on Capital, Class and Household Production', *IDS Miscellaneous Papers,* 84, Nairobi: University of Nairobi.

— 1976b, 'Capital and Peasant Households', *IDS Miscellaneous Papers,* 91, Nairobi: University of Nairobi.

Cracco, Giorgio 1967, *Società e stato nel medioevo veneziano (secoli xii-xiv),* Florence: Olschki.

Crone, Patricia 1991, 'Kaväd's Heresy and Mazdak's Revolt', *Iran,* 29: 21-42. Repr. in *From Kaväd to al-GhazälT. Religion, Law and Political Thought in the Near East, c. 600-c. 1100.* Aldershot: Ashgate, 2005.

— 2004, *Medieval Islamic Political Thought,* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Cuno, Kenneth M. 1980, 'The Origins of Private Ownership of Land in Egypt: A Reappraisal', *International Journal of Middle East Studies,* 12, 3: 245-75.

— 1984, 'Egypt's Wealthy Peasantry, 1740-1820: A Study of the Region of al-Mansüra', in *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East,* edited by T. Khalidi, Beirut: American University of Beirut.

— 1992, *The Pasha's Peasants. Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858,* Cambridge: Cambridge University Press.

Dalton, Clare 1985, 'An Essay in the Deconstruction of Contract Doctrine', *Yale Law Journal,* 94, 5: 997-1114.

Daniel, Pete 1972, *The Shadow of Slavery: Peonage in the South, 1901-1969,* Oxford: Oxford University Press.

Dantwala, M.L. 1937, *Marketing of Raw Cotton in India,* edited by C.N. Vakil, Bombay: Longmans.

Dasgupta, Biplab 1984, 'Agricultural Labour under Colonial, Semi-Capitalist and Capitalist Conditions: A Case Study of West Bengal', *Economic and Political Weekly,* 19, 39: A129-48.

Davidson, Neil 2001, 'Marx and Engels on the Scottish Highlands', *Science and Society,* 65, 3: 286-326.

Davies, Wendy 1978a, *An Early Welsh Microcosm: Studies in the Llandaff Charters,* London: Royal Historical Society.

— 1978b, 'Land and Power in Early Medieval Wales', *Past and Present*, 81, 1: 3-23.
— 1996, 'On Servile Status in the Early Middle Ages', in *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage*, edited by M.L. Bush, London: Longman.
Davis, Ralph 1954, 'English Foreign Trade, 1660-1700', *Economic History Review*, 2nd ser., 7, 2: 150-66.
— 1967, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London: Macmillan.
Dawar, Lajpat Rai and Shiv Dayal 1936, *An Economic Survey of Suner, a Village in the Ferozepore District of the Punjab*, Lahore: C. & M. Gazette.
Dawson, John P. 1947, 'Economic Duress - An Essay in Perspective', *Michigan Law Review*, 45, 3: 253-90.
Degras, Jane 1971, *The Communist International 1919-1943: Documents*, 3 vols., London: Frank Cass & Co.
Delmaire, Roland 1989, *Largesses sacrées et res privata. L'aerarium impérial et son administration du IV' au VF siècle*, Rome: Ecole Française de Rome.
Devine, Thomas Martin 1975, *The Tobacco Lords: A Study of the Tobacco Merchants of Glasgow and their Trading Activities c. 1740-90*, Edinburgh: John Donald.
Devroey, Jean-Pierre 2001, 'The Economy', in *The Early Middle Ages: Europe 400-1000*, edited by Rosamond McKitterick, Oxford: Oxford University Press.
Dias, Manuel Nunes 1963, *O Capitalismo monárquico Portugués, 1415-1549. Contribuição para o estudo das origens do capitalismo moderno*, 2 vols., Coimbra: Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra.
Dobb, Maurice 1954, 'A Reply', in Sweezy et al. 1954.
— 1963, *Studies in the Development of Capitalism*, London: Routledge & Kegan Paul.
— 1976, 'A Reply', in *The Transition from Feudalism to Capitalism*, intr. by Rodney Hilton, London: NLB.
Dongus, Hansjörg 1969, 'Gutsbetrieb und Bauernhof in den Marschen der östlichen Po-Ebene', *Zeitschrift fur Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 17: 194-214.
Drèze, Jean and Anindita Mukherjee 1989, 'Labour Contracts in Rural India: Theories and Evidence', in *The Balance between Industry and Agriculture in Economic Development. Vol. 3: Manpower and Transfers*, edited by Sukhamoy Chakravarty, Basingstoke: Macmillan.
Drinkwater, John F. 1977-8, 'Die Secundinier von Igel und die Woll- und Textilindustrie in Gallica Belgica: Fragen und Hypothesen', *Trierer Zeitschrift*, 40/41: 107-25.
Duby, Georges 1968, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, tr. C. Postan, London: Edward Arnold.
— 1973» *Guerriers et paysans VIF-XIF siècle: Premier essor de l'économie européenne*, Paris: Gallimard.
Dumont, Louis 1966, 'The "Village Community" from Munro to Maine', *Contributions to Indian Sociology*, 9, 2: 67-89.
Dunn, Richard S. 1973, *Sugar and Slaves. The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624-1713*, New York: W.W. Norton & Co.

Dusinberre, William 1996, *Them Dark Days: Slavery in the American Rice Swamps*, Oxford: Oxford University Press.
Dye, Alan 1998, *Cuban Sugar in the Age of Mass Production: Technology and the Economics of the Sugar "Central", 1899-1929*, Stanford: Stanford University Press.
Dyson, Robert W. 1998, *Augustine: The City of God Against the Pagans*, Cambridge: Cambridge University Press.
DeLaine, Janet 1997, *The Baths of Caracalla: A Study in the Design, Construction, and Economics of Large-Scale Building Projects in Imperial Rome*, Portsmouth, R.I.: Journal of Roman Archaeology.
De Martino, Francesco 1986, 'Schiavi e coloni tra antichità e Medioevo', *Studi Tardoan-tichi, 2:* 7-43; repr. in *Diritto, economia e società nel mondo Romano, Volume 3: Economia e società*, 1997.
Di Porto, Andrea 1984, *Impresa collettiva e schiavo "manager" in Roma antica (II sec. a.C.-II sec. d.C)*, Milan: A. Giuffrè.
El-Abbadi, Mostafa 1967, 'The Edict of Tiberius Julius Alexander: Remarks on its Nature and Aim', *Bulletin de l'Institut français à'archéologie orientale*, 65: 215-26.
El Faïz, Mohammed 1995, *L'Agronomie de la Mésopotamie antique. Analyse du 'Livre de l'agriculture nabatéenne' de Qûtâma*, Leiden: E.J. Brill.
Elvin, Mark 1973, *The Pattern of the Chinese Past*, London: Eyre & Methuen.
Engels, Frederick 1951, 'Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy', in Marx and Engels 1951, Volume 2, pp. 324-64.
— 1959, *Anti-DUhring*, Moscow: Foreign Languages Publishing House.
— 1985 [1868], 'Unpublished Review of *Capital* Volume *V*, in Marx and Engels 1985.
Ewig, Eugen 1976, *Spätantikes und fränkisches Gallien. Gesammelte Schriften (1952-1973)*, edited by H. Atsma, 2 vols., Munich: Artemis Verlag.
Faith, Rosamond 1997, *The English Peasantry and the Growth of Lordship*, London: Leicester University Press.
Al-Fârâbï 1961, *Fusül al-Madanî. Aphorisms of the Statesman*, edited with an English translation, introduction and notes by D.M. Dunlop, Cambridge: Cambridge University Press.
Fear, Andrew Thomas 1997, *Lives of the Visigothic Fathers*, Liverpool: Liverpool University Press.
Feinman, Jay M. 1987, 'Contract after the Fall', *Stanford Law Review*, 39, 6: 1537-54.
Festugière, André-Jean 1961, *Historia monachorum in Aegypto: édition critique du texte grec*, Brussels: Société des Bollandistes.
Finberg, Herbert Patrick Reginald 1972, 'Anglo-Saxon England to 1042', in *The Agrarian History of England and Wales, I/ii, A.D. 43-1042*, edited by H.P.R. Finberg, Cambridge: Cambridge University Press.
Finley, Moses I. 1975, *The Ancient Economy*, London: Chatto & Windus.
— 1980, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, London: Chatto & Windus.
Firestone, Ya'akov 1975, 'Crop-sharing Economics in Mandatory Palestine - Part I', *Middle Eastern Studies*, 11, 1: 3-23.
Fisher, Harold Edward Stephen 1971, *The Portugal Trade: A Study of Anglo-Portuguese Commerce*, London: Methuen.

Fitzler, Kurt 1910, *Steinbrüche und Bergwerke im ptolemaïschen und römischen Ägypten*, Leipzig: Quelle & Meyer.
Földi, Andras 1996, 'Remarks on the Legal Structure of Enterprises in Roman Law', *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité (Bruxelles)*, third ser., 43: 179-212.
Fox, Alan 1985, *History and Heritage: The Social Origins of the British Industrial Relations System*, London: Allen & Unwin.
Fox-Genovese, Elizabeth and Eugene D. Genovese 1983, *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property in the Rise and Expansion of Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
Francovich, Riccardo 2002, 'Changing Structures of Settlements', in *Italy in the Early Middle Ages: 476-1000*, edited by C. La Rocca, Oxford: Oxford University Press.
Frank, Andre Gunder 1969, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, Harmondsworth: Penguin Books.
Freedman, Paul 1986, 'Catalan Lawyers and the Origins of Serfdom', *Mediaeval Studies*, 48: 288-314.
— 1991, *The Origins of Peasant Servitude in Medieval Catalonia*, Cambridge: Cambridge University Press.
— 1996, 'La servidumbre catalana y el problema de la revolución feudal', *Hispania*, 56, 2: 425-46.
— 2002, 'Siervos, campesinos y cambio social', in *Señores, Siervos, Vasallos en la Alta Edad Media = XXVIII Semana de Estudios Medievales, Estella 16-20 julio 2001*, Pamplona: Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura.
Freyhold, Michaela von [n.d.], 'The Rise and Fall of Colonial Modes of Production', Dar-es-Salaam: The Institute of Finance Management.
Frölich, Paul 1976, 'Ewigkeit totalitärer Regime? Gedanken zu einem aktuellen Thema', *Jahrbuch Arbeiterbewegung*, 4:149-55.
Frye, Richard N. 1984, *The History of Ancient Iran*, Handbuch der Altertumswissenschaft 3/7, Munich: C.H. Beck.
Furger, Fridolin 1927, *Zum Verlagssystem als Organisationsform des Frühkapitalismus im Textilgewerbe*, Stuttgart: W. Kohlhammer.
Gabel, Peter and Jay Feinman 1998, 'Contract Law as Ideology', in Kairys (ed.) 1998.
Ganshof, Francois L. 1949, 'Manorial Organization in the Low Countries in the Seventh, Eighth and Ninth Centuries', *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th ser., 31: 29-59.
— 1958, 'Quelques aspects principaux de la vie économique dans la monarchie franque au VIP siede', in *Caratteri del secolo VII in Occidente (Settimane di studio* 5), pp. 73-101.
García de Cortázar, José Angel 1988, *La sociedad rural en la España medieval*, Madrid: Siglo Veintiuno.
García Moreno, Luis A. 1975, *El fin del reino visigodo de Toledo*, Madrid: Universidad Autònoma.
Gascou, J. 1985, 'Les grands domaines, la cité et l'État en Egypte byzantine', *Travaux et Mémoires*, 9: 1-90.
Geary, Patrick J. 1985, *Aristocracy in Provence: The Rhone Basin at the Dawn of the Carol-ingian Age*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Genovese, Eugene D. 1966, *The Political Economy of Slavery: Studies in the Economy Society of the Slave South,* London: MacGibbon & Kee.
— 1970, *The World the Slaveholders Made: Two Essays in Interpretation,* London: Allen Lane.
Giaccherò, Marta 1965, *Ambrosii De Tobia: saggio introduttivo, traduzione con testo afronte,* Genoa: Istituto di filologia classica e medioevale.
— 1974, *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium,* Genoa: Istituto distoria antica e scienze ausiliarie.
Giardina, Andrea 2004, *L'Italia romana. Storie di un'identità incompiuta,* Bari: Editori Laterza.
— 2007a, 'The Transition to Late Antiquity', in *The Cambridge Economie History of the Greco-Roman World,* edited by W. Scheidel, I. Morris and R. Sailer, Cambridge: Cambridge University Press.
— 2007b, 'Marxism and Historiography: Perspectives on Roman History', in *Marx- ist History-Writing for the Twenty-First Century,* edited by Chris Wickham, Oxford: Oxford University Press for The British Academy.
Gibson, Charles 1964, *The Aztecs under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810,* Stanford: Stanford University Press.
Gil, Moshe 2004, 'The Flax Trade in the Mediterranean in the Eleventh Century A.D. as Seen in Merchants' Letters from the Cairo Geniza', *Journal of Near Eastern Studies,* 63, 2: 81-96.
Gill, Desmond 1983, 'Tuscan Sharecropping in United Italy: The Myth of Class Collaboration Destroyed', in *Sharecropping and Sharecroppers,* edited by T.J. Byres, *Journal of Peasant Studies,* 10, 2-3: 146-69.
Gilliam, J. Frank 1974, 'An *ab epistulis Graecis* and *praefectus vigilum* from Egypt', in *Mélanges d'histoire ancienne offerts à William Seston,* Paris: E. de Boccard.
Giorgetti, Giorgio 1977, 'Agricoltura e sviluppo capitalistico nella Toscana del 1700', in *Capitalismo e agricoltura in Italia,* Rome: Editori Riuniti.
Girard, R.S. 1799-1800, 'Notice sur l'aménagement et le produit des terres de la province de Damiette', *La Décade Égyptienne,* t. 1, Cairo: L'Imprimerie Nationale.
Goetz, Hans-Werner 1993, 'Serfdom and the Beginnings of a "Seigneurial System" in the Carolingian Period: A Survey of the Evidence', *Early Medieval Europe,* 2, 1: 29-51.
Goffart, Walter 1974, *Caput and Colonate: Towards a History of Late Roman Taxation,* Toronto: University of Toronto Press.
— 1980, *Barbarians and Romans A.D. 418-584: The Techniques of Accommodation,* Princeton: Princeton University Press.
Goitein, Shelomo Dov 1966, *Studies in Islamic History and Institutions,* Leiden: Brill. Gonzales, Michael J. 1985, *Plantation Agriculture and Social Control in Northern Peru, 1875-1933,* Austin: University of Texas Press.
Goswami, Omkar 1984, 'Agriculture in Slump: The Peasant Economy of East and North Bengal in the 1930s', *Indian Economic and Social History Review,* 21, 3: 335-64. Government of Bengal 1940, *Report of the Land Revenue Commission Bengal, Vols. 3-4, Landholders' Replies to the Questionnaire issued by the Land Revenue Commission and their Oral Evidence,* Alipore: Bengal Government Press.

Gramsci, Antonio 1976, *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence and Wishart.
Gray, Lewis Cecil 1933, *History of Agriculture in the Southern United States to 1860*, Volume 1, Washington: Carnegie Institution.
Grierson, George A. 1893, Notes *on the District of Gaya*, Calcutta: Printed at the Bengal Secretariat Press.
Grieser, Heike 1997, *Sklaverei im spätantiken und frühmittelalterlichen Gallien (5-7 Jh.): das Zeugnis der christlichen Quellen*, Stuttgart: Franz Steiner.
Griffin, Miriam T. and E. Margaret Atkins 1991, *Cicero: On Duties*, Cambridge: Cambridge University Press.
Grignaschi, Mario 1966, 'Quelques spécimens de la littérature sassanide conservés dans les bibliothèques d'Istanbul', *Journal Asiatique*, 254: 1-142.
Grossmann, Henryk 1970, *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Reprint, Frankfurt: Verlag Neue Kritik.
Grover, B.R. 1965, 'Nature of *Dehat-i-Taaluqa* (Zamindari Villages) and the Evolution of the *Taaluqdari* System during the Mughal Age', *Indian Economic and Social History Review*, 2, 2: 259-90.
Guglielmi, Nilda 1967, 'La dependencia del campesino no-propietario (Leon y Castilla - Francia - siglos xi-xiii)', *Anales de historia antigua y medieval (Buenos Aires)*, 13: 95-187.
Guha, Ranajit 1996, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, Durham, NC: Duke University Press.
Guha, Sumit 1977, 'The Peasantry and Commodity Production: Khandesh 1850-1930', Centre for Historical Studies, JNU, New Delhi [unpublished].
Guichard, Pierre 1990-1, *Les musulmans de Valence et la Reconquête, xie-xiiie siècles*, 2 vols., Damascus: Institut Français de Damas.
Haag, Pamela 1999, *Consent: Sexual Rights and the Transformation of American Liberalism*, Ithaca: Cornell University Press.
Haider, Najaf 1996, 'Precious Metal Flows and Currency Circulation in the Mughal Empire', *journal of the Economic and Social History of the Orient*, 39, 3: 298-364.
Haldon, John 1993, *The State and the Tributary Mode of Production*, London: Verso.
Hale, Robert 1943, 'Bargaining, Duress, and Economic Liberty', *Columbia Law Review*, 43, 5: 603-28.
Halkin, François 1932, *Sancti Pachomii Vitae Graecae*, Brussels: Société des Bollandistes. Hämeen-Anttila, Jaakko 2006, *The Last Pagans of Iraq: Ibn Wahshiyya and his 'Nabatean Agriculture'*, Leiden: Brill. Hamilton, Earl J. 1929, 'American Treasure and the Rise of Capitalism (1500-1700)', *Economica*, 9, no. 27: 338-57.
— 1934, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
Haque, Ziaul 1977, *Landlord and Peasant in Early Islam: A Study of the Legal Doctrine of Muzara'a or Sharecropping*, Islamabad: Islamic Research Institute.
Hardy, Edward R. 1931, *The Large Estates of Byzantine Egypt*, New York: Columbia University Press.

Harnetty, Peter 1972, *Imperialism and Free Trade: Lancashire and India in the Mid-Nineteenth Century*, Vancouver: University of British Columbia.
Harris, William V. 2006, 'A Revisionist View of Roman Money', *Journal of Roman Studies*, 96: 1-24.
Harriss-White, Barbara 1996, *A Political Economy of Agricultural Markets in South India*, New Delhi: Sage Publications.
Hartwell, Robert 1966, 'Markets, Technology, and the Structure of Enterprise in the
Development of the Eleventh-Century Chinese Iron and Steel Industry', *Journal of Economic History*, 26,1: 29-58.
— 1982, 'Demographic, Political, and Social Transformations of China, 750-1550', *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 42, 2: 365-442.
Harvey, Susan Ashbrook 1990, *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and the Lives of the Eastern Saints*, Berkeley: University of California Press.
Hasan, S. Nurul 1969, 'Zamindars under the Mughals', in *Land Control and Social Structure in Indian History*, edited by Robert Eric Frykenberg, Madison: University of Wisconsin Press.
Hay, Douglas and Paul Craven 2004, 'Introduction', in *Masters, Servants, and Magistrates in Britain and the Empire, 1562-1955*, edited by Douglas Hay and Paul Craven, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
Heers, Jacques 1961, *Gênes au XVe siècle: activité économique et problèmes sociaux*, Paris: SEVPEN.
Herbert, Ulrich 1997, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labour in Germany under the Third Reich*, Cambridge: Cambridge University Press.
Herlihy, David i960, 'The Carolingian *Mansus*', *Economic History Review*, 2nd ser., 13, 1: 79-89.
— 1965, 'Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia, 1201-1430', Economic *History Review*, 2nd ser., 18, 2: 225-44.
Heurgon, Jacques 1976, 'L'agronome carthaginois Magon et ses traducteurs en latin et en grec', *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, pp. 441-56.
Hilferding, Rudolf 1981, *Finance Capital: A Study in the Latest Phase of Capitalist Development*, translated by Morris Watnick and Sam Gordon, London: Routledge and Kegan Paul.
Hilton, Rodney H. 1969, *The Decline of Serfdom in Medieval England*, London: Macmillan.
— 1973/ 'Warriors and Peasants', *New Left Review*, I, 83: 83-94.
— 1976, 'A Comment', in *The Transition from Feudalism to Capitalism*, introduction by R.H. Hilton, London: NLB.
Hindess, Barry and Paul Q. Hirst 1975, *Pre-Capitalist Modes of Production*, London: Routledge & Kegan Paul.
— 1977, *Mode of Production and Social Formation: An Auto-Critique of 'Pre-Capitalist Modes of Production'*, Basingstoke: Macmillan.
Hintze, Otto 1964, *Soziologie und Geschichte: Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*, edited by Gerhard Oestreich, expanded 2nd edition, Göttingen: Vandenhoech & Ruprecht.
— 1975, 'Economics and Politics in the Age of Modern Capitalism', in *The Historical*

Essays of Otto Hintze, edited by F. Gilbert, Oxford: Oxford University Press.
Hitti, Philip Khûri 1916, *The Origins of the Islamic State, being a Translation from the Arabic ...of theKitâbFutûh al-Buldân of...al-Balâdhuri*, New York: Columbia University.
Ho, Chuimei 2001, 'The Ceramic Boom in Minnan during Song and Yuan Times', in *The Emporium of the World: Maritime Quanzhou, 1000-1400*, edited by Angela Scotten-hammer, Leiden: Brill.
Hobson, John Atkinson 1917, *The Evolution of Modern Capitalism: A Study of Machine Production*, London: Walter Scott.
Hopmann, Barbara et al. 1994, *Zwangsarbeit bei Daimler-Benz*, Stuttgart: F. Steiner.
Hoppe, Göran and John Langton 1994, *Peasantry to Capitalism: Western Ostergotland in the Nineteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
Hora, Roy 2001, *The Landowners of the Argentine Pampas: A Social and Political History 1860-1945*, Oxford: Clarendon Press.
Hossain, Hameeda 1988, *The Company Weavers of Bengal: The East India Company and the Organisation of Textile Production in Bengal, 1750-1813*, Delhi: Oxford University Press.
Hunt, Arthur S. and Campbell Cowan Edgar 1932, *Select Papyri*, 2 volumes, London: William Heinemann.
Hunt, Edwin S. and James M. Murray 1999, *A History of Business in Medieval Europe 1200-1550*, Cambridge: Cambridge University Press.
Hurd, John 1975, 'Railways and the Expansion of Markets in India, 1861-1921', *Explorations in Economic History*, 12, 3: 263-88.
Ibn al-Athîr 1898, *Annales du Maghreb et de l'Espagne, traduites et annotées par E. Fagnan*, Alger: Adolphe Jourdan.
Ibn Haukal 1938-9, *Opus geographicum auctore Ibn Haukal, etc.*, edited by J.H. Kramers, 2 volumes, Leiden: E.J. Brill.
Ibn Hauqal 1964, *Configuration de la terre (Kitâb sürat al-'ard)*, translated by J.H. Kramers and G. Wiet, 2 volumes, Beirut and Paris: UNESCO.
Ibn Khaldûn 1958, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, translated by Franz Rosenthal, 3 volumes, Princeton: Princeton University Press.
Ibn Khaldoun 1968-9, *Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale*, tr. le baron de Slane, new edition by P. Casanova, 4 volumes, Paris: Paul Geuthner.
Ibn Khordâdhbeh 1889, *Kitâb al-masâlik wa'l-mamâlik*, edited by M.J. de Goeje, Leiden: Brill.
al-Idrïsï 1866, *[Kitâb nuzhat al-mushtâk fi'khtirâk al-âfâk =] Description de V Afrique et de l'Espagne par Edrîsî. Texte arabe avec une trad., des notes et une glossaire*, edited by Reinhart Dozy and M.J. de Goeje, Leiden: Brill.
Indigo Commission Bengal i860, *Report of the Indigo Commission Appointed under Act XI of i860, with the Minutes of Evidence Taken before Them; and Appendix*, i860, Calcutta: [s.n.].
Innes, Matthew 2000, *State and Society in the Early Middle Ages: The Middle Rhine Valley, 400-1000*, Cambridge: Cambridge University Press.
— 2007, *Introduction to Early Medieval Western Europe, 300-900: The Sword, the Plough and the Book*, London: Routledge.

Ireland, Paddy 1996, 'Capitalism Without the Capitalist: The Joint Stock Company Share and the Emergence of the Modern Doctrine of Separate Corporate Personality', *Journal of Legal History*, 17,1: 41-73.

— 1999, 'Company Law and the Myth of Shareholder Ownership', *The Modern Law Review*, 62,1: 32-57.

Ireland, Paddy, Ian Grigg-Spall and Dave Kelly 1987, 'The Conceptual Foundations of Modern Company Law', in *Critical Legal Studies*, edited by Peter Fitzpatrick and Alan Hunt, Oxford: Blackwell.

al-Istakhri 1870, *Kitâb al-masâlik wa'l-mamâlik*, edited by M.J. de Goeje, Leiden: Brill.

Isenburg, Teresa 1971, *Investimenti di capitale e organizzazione di classe nelle bonifichefer-raresi (1872-1901)*, Florence: La Nuova Italia.

Jackson, Peter 1999, *The Delhi Sultunate: A Political and Military History*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jacobsen, Nils 1993, *Mirages of Transition. The Peruvian Altiplano, 1780-1930*, Berkeley: University of California Press.

al-Jakûbî [Ya'qûb'i] 1892, *Kitâb al-boldân*, edited M.J. de Goeje, Leiden: Brill.

James, Edward 1982, *The Origins of France: from Clovis to the Capetians, 500-1000*, London: Macmillan.

Jarnut, Jörg 1982, *Geschichte der Langobarden*, Stuttgart: W. Kohlhammer.

— 2002, 'Aspekte des Kontinuitätsproblems in der Völkerwanderungszeit', in *Herrschaft und Ethnogenese im Frühmittelalter. Gesammelte Aufsätze von Jörg Jarnut*, edited by Matthias Becher, Munich: Scriptorium.

Jaubert, Pierre-Amédée 1975, *La Géographie d'Édrisi traduite de l'Arabe*, Amsterdam: Philo Press.

Jing Su and Luo Lun 1959, *Landlord and Labor in Late Imperial China. Case Studies from Shandong*, tr. E. Wilkinson, Cambridge, MA.: Council on East Asian Studies, Harvard University.

Johansen, Baber 1988, *The Islamic Law of Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*, London: Croom Helm.

— 2006, 'Le contrat *salam*. Droit et formation du capital dans l'Empire abbasside (xie et xiie siècle)', *Annales. Histoire, Sciences sociales*, 61, 4: 863-99.

Johnson, Allan Chester and Louis C. West 1949, *Byzantine Egypt: Economic Studies*, Princeton: Princeton University Press.

Jones, Arnold Hugh Martin 1958, 'The Roman Colonate', *Past and Present* 13, 1: 1-13; repr. in *The Roman Economy*, edited by P.A. Brunt (Oxford: Basil Blackwell, 1974).

— 1964, *The Later Roman Empire 284-602: A Social Economic and Administrative Survey*, 2 vols., Oxford: Basil Blackwell.

Jones, Philip James 1968, 'From Manor to Mezzadria. A Tuscan Case Study in the Medieval Origins of Modern Agrarian Society', in *Florentine Studies: Politics and Society in Renaissance Florence*, edited by Nicolai Rubinstein, London: Faber.

— 1997/ *The Italian City-State: From Commune to Signoria*, Oxford: Clarendon Press.

Jones, Richard 1831, *An Essay on the Distribution of Wealth, and on the Sources of Taxation*, London: John Murray.

Jördens, Andrea 1988, 'P. Prag. I 34: Ein Arbeitsvertrag', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 75:164-6.
— 1990, *Vertragliche Regelungen von Arbeiten im späten griechischsprachigen Ägypten*, Heidelberg: Carl Winter.
— 1992, *'Miadoxjiç τ&ν epycov.* Ein neuer Vertragstyp', *Proceedings of the Nineteenth International Congress of Papyrology*, Cairo, 2-9 September 1989, Volume 2.
Kalın-Freund, Otto 1977, 'Blackstone's Neglected Child: The Contract of Employment',? *Law Quarterly Review*, 93, 4: 508-28.
Kairys, David (ed.) 1998, *The Politics of Law, A Progressive Critique*, Third Edition, New York: Basic Books.
Kanogo, Tabitha 1987, *Squatters and the Roots of Mau Mau, 1905-1963*, London: James Currey.
Kant, Immanuel 1996, 'The Metaphysics of Morals', in *Practical Philosophy*, edited by
Mary J. Gregor, Cambridge: Cambridge University Press.
Kaplan, Michel 1992, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Paris: Publications de la Sorbonne.
Katö, Shigeshi 1952-3, *Shina keizai shi köshö [Studies in Chinese Economic History]*, 2 vols., Tokyo: Toyo Bunko.
Katz, Friedrich 1974, 'Labor Conditions on Haciendas in Porfirian Mexico: Some Trends and Tendencies', *Hispanic American Historical Review*, 54, 1: 1-47.
Kautsky, Karl 1970 [1900], *La Question agraire*, Paris: V. Giard & E. Brière; Reprint Francois Maspero.
Keegan, Timothy J. 1987, *Rural Transformations in Industrializing South Africa: The Southern Highveld to 1914*, Basingstoke: Macmillan.
— 1989, 'The Origins of Agrarian Capitalism in South Africa: A Reply', *Journal of Southern African Studies*, 15, 4: 666-84.
Keenan, James G. 1984, 'Aurelius Apollos and the Aphrodito Village Elite', *Atti del XVII Congresso internazionale di papirologia*, Naples: Centro Internazionale per lo Studio dei Papiri Ercolanesi.
— 1985, 'Notes on Absentee Landlordism at Aphrodito', *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 22, 1-4: 137-69.
Keith, Robert G. 1971, 'Encomienda, Hacienda, and Corregimiento in Spanish America', *Hispanic American Historical Review*, 51, 3: 431-46.
Kelman, Mark 1987, *A Guide to Critical Legal Studies*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
Kennedy, Duncan 1976, 'Form and Substance in Private Law Adjudication', *Harvard Law Review*, 89, 8: 1685-778.
— 1985, "The Role of Law in Economic Thought: Essays on the Fetishism of Commodities', *The American University Law Review*, 34: 939-1001.
— 1998, *A Critique of Adjudication: [Fin de siede]*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
Kessler, Friedrich 1943, 'Contracts of Adhesion - Some Thoughts About Freedom of Contract', *Columbia Law Review*, 43, 5: 629-42.
Keßler, Mario 2003, *Arthur Rosenberg. Lin Historiker im Zeitalter der Katastrophen (1889-1943)*, Cologne: Böhlau Verlag.

King, Paul David 1972, *Law and Society in the Visigothic Kingdom*, Cambridge: Cambridge University Press.
Klare, Karl 1998, 'Critical Theory and Labor Relations Law', in Kairys (ed.) 1998.
Knight, Alan 1986, 'Mexican Peonage: What Was It and Why Was It?', *Journal of Latin American Studies*, 18, 1: 41-74.
Kolchin, Peter 1987, *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.
Kölzer, Theo 2001, *Die Urkunden der Merowinger nach Vorarbeiten von Carlrichard Brühl*, 2 vols., Hannover: Hahn.
Korsch, Karl 1963, *Karl Marx*, New York: Russell & Russell.
Kosminsky, Evgeny Alekseevich 1934-35, 'Services and Money Rents in the Thirteenth Century', *Economic History Review*, ist ser., 5, 2: 24-45.
— 1956, *Studies in the Agrarian History of England in the Thirteenth Century*, tr. R. Kisch, Oxford: Blackwell.
Krader, Lawrence 1972, *The Ethnological Notebooks of Karl Marx (Studies of Morgan, Phear, Maine, Lubbock)*, Assen: Van Gorcum & Co.
— 1975, *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Assen: Van Gorcum & Comp.
Krätke, Michael R. 2007, 'On the History and Logic of Modern Capitalism: The Legacy of Ernest MandeT, *Historical Materialism*, 15, 1: 109-43.
Kraus, Theodor and Josef Röder 1962, 'Möns Claudianus. Bericht über eine erste Erkundungsfahrt im März 1961', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abt. Kairo*, 18: 80-120.
Krause, Jens-Uwe 1987, *Spätantike Patronatsformen im Westen des römischen Reiches*, Munich: C.H. Beck.
Kreifelts, Reinhold 1995, 'Das System von Teetransport und - vertrieb in der Nördlichen Song-Zeit (960-1126)', in *Beamtentum und Wirtschaftspolitik in der Song-Dynastie*, edited by Dieter Kuhn, Edition Forum: Heidelberg.
Krueger, Hilmar C. 1962, 'Genoese Merchants, their Associations and Investments, 1155 to 1230', in *Studi in onore di Amintore Fanfani, I: Antichità e alto medioevo*, Milan: Giuffrè.
Kuhn, Dieter 2009, *The Age of Confucian Rule: The Song Transformation of China*, Cambridge, MA.: The Belknap Press of Harvard University Press.
Kula, Witold 1970, *Théorie économique du système féodale. Pour un modèle de l'économie polonaise i6e-i8e siècles*, Paris: Mouton.
Labib, Subhi Y. 1969, 'Capitalism in Medieval Islam', *Journal of the Economie and Social History of the Orient*, 29,1: 79-96.
Laclau, Ernesto 1971, 'Feudalism and Capitalism in Latin America', *New Left Review*, I, 67: 19-38; reprinted in *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London: NLB.
— 1977, 'Feudalism and Capitalism in Latin America: Postscript', in *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London: NLB.
Lambton, Ann K. S. 1953, *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, Oxford: Oxford University Press.
Lancel, Serge 1972-5, *Actes de la Conférence de Carthage en 411*, 3 vols., Paris: Éditions du Cerf.

— 1987, *Oeuvres de Saint Augustin 46B. Lettres i*-29**, Paris: Études Augustiniennes.

Lancret, Michel-Ange 1809, 'Mémoire sur le système d'imposition territoriale et sur l'administration des provinces de l'Egypte, dans les dernières années du Gouvernement des Mamlouks', in *Description de l'Egypte. État moderne* (1st edn), t. 1, Paris: Imprimerie impériale.

Lau, Nap-yin and K'uan-chung Huang 2009, 'Founding and Consolidation of the Sung Dynasty under T'ai-tsu (960-976), T'ai-tsung (976-997), and Chen-tsung (997-1022)', in *The Cambridge History of China, Volume 5/1: The Sung Dynasty and its Precursors, '907-1279,* Cambridge: Cambridge University Press.

Lebecq, Stéphane 1990, Les *origines franques if-i* X[e] *siècle (Nouvelle Histoire de la France médiévale),* Paris: Éditions du Seuil.

Lefebvre, Georges 1976, 'Some Observations', in *The Transition from Feudalism to Capitalism,* intr. by Rodney Hilton, London: NLB.

Lenin, Vladimir I. 1956, *The Development of Capitalism in Russia,* Moscow: Foreign Languages Publishing House.

— 1963a, 'The Economic Content of Narodism and the Criticism of it in Mr. Struve's Book', in *Collected Works,* Volume 1, Moscow: Progress Publishers.

— 1963b, 'What the "Friends of the People" are and How They Fight the Social Democrats', in *Collected Works,* Volume 1, Moscow: Progress Publishers.

— 1964a, 'Capitalism in Agriculture', in *Collected Works,* Volume 4, Moscow: Progress Publishers.

— 1964b, 'New Data on the Laws Governing the Development of Capitalism in Agriculture. Part One', in *Collected Works,* Volume 22, Moscow: Progress Publishers.

Lepelley, Claude 1983, 'Liberté, colonat et esclavage d'après la Lettre 24*', in *Les Lettres de Saint Augustin découvertes par Johannes Divjak,* Paris: Études augustiniennes.

Levett, Ada Elizabeth 1927, 'The Financial Organization of the Manor', *Economic History Review,* 1st ser., 1, 1: 65-86; repr. in *Studies in Manorial History* (Oxford, 1938).

Lo, Jung-pang 1969, 'Maritime Commerce and its Relation to the Sung Navy', *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 12,1: 57-101.

Lohrmann, Dietrich 1989, 'Le moulin à eau. Dans le cadre de l'économie rurale de la Neustrie (VIP-XI siècles)', in *La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de 650 à 850,* 2 vols, edited by H. Atsma, Volume 1, Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.

Lombard, Maurice 1947, 'Les bases monétaires d'une suprématie économique: l'or musulman du VIIe au XIe siècle', *Annales ESC,* 2, 2: 143-60.

— 1971, *L'Islam dans sa première grandeur (viii'~xie siècle),* Paris: Flammarion.

Lopez, Roberto 1936, 'I Genovesi in Africa Occidentale nel medio evo', in *Studi sull economia genovese nel medio evo,* Turin: S. Lattes.

— 1959, 'Alle origini del capitalismo genovese', in *Storia dell'economia italiana: saggi di storia economica. Voi. 1, Secoli settimo-diciassettesimo,* edited by Carlo M. Cipolla, Turin: Einaudi.

— 1970, 'Les méthodes commerciales des marchands occidentaux en Asie', in *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan indien: Actes du huitième colloque international d'histoire maritime,* Paris: SEVPEN.

Lopez, Robert S. and Irving W. Raymond 1955, *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents,* New York: W.W. Norton.

Lopuszanski, Georges 1938, 'La transformation du corps des officiers supérieurs dans

l'armée romaine du Ier au IIP siècle après J.-C, *Mélanges d'archéologie et d'histoire,* 55: 131-83.

Loveman, Brian 1976, *Struggle in the Countryside: Politics and Rural Labor in Chile, 1919-1973,* Bloomington: Indiana University Press.

Lowry, Heath W. 2003, *The Nature of the Early Ottoman State,* Albany: State University of New York Press.

Lozach, Jean 193 5, *Le Delta du Nil. Etude de géographie humaine,* Cairo: Société Royale de Géographie d'Egypte.

Lozach, Jean and Georges Hug 1930, *L'habitat rural en Egypte,* Cairo: Société Royale de Géographie d'Egypte.

Lukács, Georg 1966, 'Technology and Social Relations', *New Left Review,* I, 39: 27-34.

— 1968, *Geschichte und Klassenbewußtsein,* Neuwied: Luchterhand.

Luxemburg, Rosa 1963, *The Accumulation of Capital,* tr. by Agnes Schwarzschild, London: Routledge and Kegan Paul.

— 1972, 'The Accumulation of Capital - an Anti-Critique', in *Imperialism and the Accumulation of Capital,* edited by Kenneth J. Tarbuck, London: Allen Lane.

Luzzatto, Gino 1954, 'Capitalismo coloniale nel Trecento', in *Studi di storia economica veneziana,* Padua: CEDAM.

— 1961, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo,* Venice: Centro internazion ale delle arti e del costume.

Maclean, Derryl N. 1989, *Religion and Society in Arab Sind,* Leiden: Brill.

Madariaga, Isabel de 1974, 'Catherine II and the Serfs: A Reconsideration of Some Problems', *Slavonic and East European Review,* 52,1: 34-62.

— 1995, 'The Russian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Volume 2: Northern, Central and Eastern Europe,* edited by H.M. Scott, London: Longman.

Maitland, Frederic William i960, *Domesday Book and Beyond: Three Essays in the Early History of England,* London: Collins.

Majid, Nomaan 1994, *Contractual Arrangements in Pakistani Agriculture. A Study of Share Tenancy in Sindh,* Oxford D.Phil, thesis.

Malatesta, Maria 1989, *I signori della terra. L'organizzazione degli interessi agrari padani (1860-1914),* Milan: Franco Angeli.

Malowist, Marian 1959, 'The Economie and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries', *Economic History Review,* 2nd ser., 12, 2: 177-89-

— 1972, 'Movements of Expansion in Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in *Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales,* edited by Peter Burke, London: Routledge & Kegan Paul.

Mamdani, Mahmood 1976, *Politics and Class Formation in Uganda*, New York: Monthly Review Press.
Mandel, Ernest 1968, *Marxist Economic Theory*, translated by Brian Pearce, 2 volumes, London: Merlin.
Mandle, Jay 1972, 'The Plantation Economy: An Essay in Definition', *Science & Society*, 36,1: 49-62.
Mango, Cyril 1966, 'Isaurian Builders', in *Polychronion: Festschrift Franz Dölger zum 75 Geburtstag*, edited by Peter Wirth, Heidelberg: C. Winter.
Manzano Moreno, Eduardo 1998a, 'El problema de la invasión musulmana y la formación del feudalismo: un debate distorsionado', in *"Romanización" y "Reconquista" en la Península iberica: Nuevas perspectivas*, edited by Ma. José Hidalgo, Dioniso Pérez, Manuel J. R. Gervás, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
— 1998b, 'Relaciones sociales en sociedades precapitalistas: una crítica al concepto de "modo de producción tributario"', *Hispania*, 58, 3: 881-913.
— 2006, *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, Barcelona: Crítica.
Marazzi, Federico 2001, 'Aristocrazia e società (secoli VI-XI)', in *Koma medievale*, edited by André Vauchez, Bari: Editori Laterza.
Margáis, William and Abderrahmàn Guiga 1925, *Textes árabes de Takroüna: transcription, traduction annotée, glossaire*, 2 vols., Paris: Imprimerie nationale.
Mariátegui, José Carlos 1971, *Seven Interpretive Essays on Peruvian Reality*, tr. Marjory Urquidi, Austin: University of Texas Press.
Martinez-Alier, Juan 1967, 'El latifundio en Andalucía y en América latina. ¿Un edificio capitalista con una fachada feudal?', *Cuadernos de Ruedo ibérico*, 15: 3-53.
— 1971, *Labourers and Landowners in Southern Spain*, London: George Allen & Unwin.
— 1977, 'Relations of Production in Andean Haciendas: Peru', in *Land and Labour in Latin America*, edited by K. Duncan and I. Rutledge, Cambridge: Cambridge University Press.
Marx, Karl 1877a, 'Reply to Mikhailovsky', in McLellan 1971.
— 1877b, '[Letter to *Otechestvenniye Zapiski*]', in Marx and Engels 1989.
— 1879, 'Excerpts from M.M. Kovalevskij, *Obscinnoe Zemlevladenie*', in Krader 1975.
— 1968, *Theories of Surplus-Value, Part II*, Moscow: Progress Publishers.
— 1969, *Theories of Surplus-Value, Part I*, Moscow: Progress Publishers.
— 1970, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moscow: Progress Publishers.
— 1971a, *Capital*, 3 volumes, Moscow: Progress Publishers.
— 1971b, *Theories of Surplus-Value, Part III*, Moscow: Progress Publishers.
— 1972, 'Notes on J. Phear, *The Aryan Village in India and Ceylon (1880)*', in Krader
— 1973, *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy (Rough Draft)*, translated by Martin Nicolaus, Harmondsworth: Penguin Books.
— 1974, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf) 1857-1858*, Second German Edition, Berlin: Dietz.

— 1975/ *The Poverty of Philosophy*, Moscow: Progress Publishers.
— 1976, *Capital, Volume One*, translated by Ben Fowkes, Harmondsworth: Penguin Books.
— 1978, *Capital, Volume Two*, translated by David Fernbach, Harmondsworth: Penguin Books.
— 1981, *Capital, Volume Three*, translated by David Fernbach, Harmondsworth: Penguin Books.
— 1987, *Economic Manuscripts of 1857-58*, in Marx and Engels 1987.
Marx, Karl and Friedrich Engels 1934, *Correspondence 1846-1895*, New York: International Publishers.
— 1951, *Selected Works in Two Volumes*, Moscow: Foreign Languages Publishing House.
— 1965, *The German Ideology*, London: Lawrence & Wishart.
— 1985, *Collected Works Volume 20*, London: Lawrence & Wishart.
— 1987, *Collected Works Volume* 29: *Karl Marx 1857-61*, New York: International Publishers.
— 1989, *Collected Works Volume 24*, Moscow: Progress Publishers.
— 1968, *Werke*, Berlin.
Mauro, Frederic 1955, 'Pour une théorie du capitalisme commercial', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 42: 117-21.
Mazzarino, Santo 1951, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo-romano*, Rome: 'L'Erma' di Bretschneider; new edition by Elio Lo Cascio, Milan: Biblioteca Universale Rizzoli (2002).
— 1966, *The End of the Ancient World*, tr. G. Holmes, London: Faber & Faber.
— 1980, *L'impero romano*, 3rd edition, 3 vols., Bari: Laterza.
McArdle, Frank 1978, *Altopascio: A Study in Tuscan Rural Society, 1587-1784*, Cambridge: Cambridge University Press.
McCoan, James Carlile 1877, *Egypt As It Is*, London: Cassell, Petter & Galpin.
McCreery, David 1983, 'Debt Servitude in Rural Guatemala, 1876-1976', *Hispanic American Historical Review*, 63, 4: 735-59.
McGeer, Eric 2000, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
McLellan, David 1971, *The Thought of Karl Marx: An Introduction*, Basingstoke: Macmillan.
Meehan-Waters, Brenda 1982, *Autocracy & Aristocracy: The Russian Service Elite of 1730*, New Brunswick: Rutgers University Press.
Mensch, Betty 1981, 'Freedom of Contract as Ideology', *Stanford Law Review*, 33, 6: 753-72-
Mertens, Hans-Günther 1983, *Wirtschaftliche und soziale Strukturen zentralmexicanischer Weizenhaciendas aus dem Tal von Atlixco (1890-1912)*, Wiesbaden: Franz Steiner.
Metealf, Thomas R. 1979, *Land, Landlords, and the British Raj: Northern India in the Nineteenth Century*, Berkeley: University of California Press.
Mickwitz, Gunnar 1965, *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert; reprint of 1932 edition.
Migliario, Elvira 1992, 'Terminologia e organizzazione agraria tra tardo antico e alto medioevo: ancora su *fundus* e *casalis* / *casale*', *Athenaeum*, 80, 2: 371-84.

Migliario, Elvira and Chris Wickham 1998, 'Continuità e fratture tra tardo-antico e alto Medioevo', in *Restaurazione e destrutturazione nella tarda antichità*, Milan: Teti.

Miliband, Ralph 1983, 'State Power and Class Interests', *New Left Review*, 1,138: 57-68.

Miliukov, Paul 1962, *Russia and its Crisis*, London: Collier-Macmillan.

Mill, James 1820, *The History of British India*, 2nd edition in six volumes, London: Baldwin, Cradock, and Joy.

Millar, Fergus 1993, *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Miller, Edward 1971, 'England in the Twelfth and Thirteenth Centuries: An Economic Contrast?', *Economic History Review*, 2nd ser., 24,1: 1-14.

Minchinton, Walter E. 1968, *Essays in Agrarian History*, Volume 1, Devon: David & Charles.

Minorsky, Vladimir 1937, *Hudüd al-'Àlam: The "Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. -982 A.D.*, London: Luzac.

Miranda, José Porfirio 1982, *Communism in the Bible*, London: SCM.

Mitchell, Timothy 1988, *Colonising Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mitra, Debendra Bijoy 1978, *The Cotton Weavers of Bengal 1757-1833*, Calcutta: Firma KLM.

Modzelewski, Karol 1978, 'La transizione dall' antichità al feudalesimo', in *Dal feudalesimo al capitalismo (Storia d'Italia. Annali 1)*, edited by Ruggiero Romano and Corrado Vivanti, Turin: Giulio Einaudi.

Molinari, Alessandra 1995, 'Le campagne siciliane tra il periodo bizantino e quello arabo', in *Acculturazione e mutamenti. Prospettive nell'Archeologia medievale del Mediterraneo*, edited by E. Boldrini and R. Francovich, Florence: All'insegna del giglio.

Mommsen, Theodor 1866, *Römische Geschichte Bd.* 3,4th edition, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Montenegro, Julia and Arcadio del Castillo 2007, 'Le règne de Rodéric, Akhila II et l'invasion musulmane de la péninsule ibérique', *Francia (Mayen Age)*, 34,1: 1-17.

Montevecchi, Orsolina 1950, *I contratti di lavoro e di servizio nell'Egitto greco romano e bizantino*, Milan: s.n.

Montroni, Giovanni 1996, *Gli Uomini del re: la nobiltà napoletana nell'Ottocento*, Catanzaro: Meridiana Libri.

Montserrat, Dominic, Georgina Fantoni, and Patrick Robinson 1994, 'Varia Descripta Oxyrhynchita', *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 31,1-2: 11-80.

Moore, Jr., Barrington 1966, *Social Origins of Dictatorship and Democracy, Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Harmondsworth: Penguin Books.

Moorhead, John 2000, 'Totila the Revolutionary', *Historia*, 49: 382-86.

Mordtmann, Andreas David 1845, *Das Buch der Länder von Schech Ebu Ishak el Farsi el Isztachri*, Schriften der Akademie von Hamburg, Bd. 1, Abth. 2, Hamburg.

Morel, Jean-Paul 1990, 'La produzione artigianale e il commercio transmarino', in *Storia di Roma, 2/1. La repubblica imperiale*, edited by G. Clemente, F. Coarelli, E. Gabba, Turin: Einaudi.

Moreno Fraginals, Manuel 1978, *El Ingenio: complejo econòmico social cubano del azûcar*, 3 vols., Havana: Editorial de Ciencias Sociales.

Mori, Giorgio 1955, 'La mezzadria in Toscana alla fine del XIX secolo', *Movimento Operaio*, n.s., 7, 3-4: 479-510.

Morony, Michael G. 1981, 'Landholding in Seventh-Century Iraq. Late Sasanian and Early Islamic Patterns', in *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, ed. A.L. Udovitch, Princeton: Darwin Press.

Mukherji, Saugata 1986, 'Agrarian Class Formation in Modern Bengal, 1931-51', *Economic and Political Weekly*, 21, 4: PE-n-27.

Mundle, Sudipto 1979, *Backwardness and Bondage: Agrarian Relations in a South Bihar District*, New Delhi: Indian Institute of Public Administration.

Munro, John H. 1998, 'Precious Metals and the Origins of the Price Revolution Reconsidered', in *Monetary History in Global Perspective 1500-1808*, edited by Clara Eugenia Nunez, Seville: Universidad de Sevilla.

al-Muqaddasî 1994, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions: A Translation of "Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim"*, translated by Basil Anthony Collins, Reading: Garnet.

Murray, Alexander Callander 1999, *From Roman to Merovingian Gaul: A Reader*, Peterborough, ON.: Broadview.

Murray, Martin J. 1992, '"White Gold" or "White Blood"? The Rubber Plantations of Colonial Indochina, 1910-40', *Journal of Peasant Studies*, 19, 3-4: 41-67.

Nahas, Joseph F. 1901, *Situation économique et sociale du fellah égyptien*, Paris: Arthur Rousseau.

Naitö Konan [Naitö Torajirö] 1983, 'A Comprehensive Look at the T'ang-Sung Period', tr. Joshua A. Fogel, *Chinese Studies in History*, 17, 1: 88-99.

Narshakhï, Muhammad b. Ja'far 1954, *The History of Bukhara, translated from a Persian Abridgement of the Arabic Original*, tr. Richard N. Frye, Cambridge, MA.: Mediaeval Academy of America.

Neff, John U. 1929, 'Dominance of the Trader in the English Coal Industry in the Seventeenth Century', *Journal of Economic and Business History*, 1: 422-34.

Nehlsen, Hermann 1972, *Sklavenrecht zwischen Antike und Mittelalter*, Göttingen: Musterschmidt.

Neumann, Franz 1936, *European Trade Unionism and Politics*, New York: League for

Industrial Democracy. Nickel, Herbert J. 1988, *Morfologia social de la hacienda mexicana*, tr. A. Scherp, Mexico: Fondo de Cultura Econòmica.

— 1991, *Schuldknechtschaft in mexikanischen Haciendas*, Stuttgart: F. Steiner.

Nour Ed-Din, S. 1898, 'Condition des fellahs en Egypte', *Revue de l'Islam*, 3: 5-7.

Nouschi, Andre 1961, *Enquête sur le niveau de vie des populations rurales constantinoises de la conquête jusqu'en 1919. Essai d'histoire économique et sociale*, Paris: Presses Universitaires de France.

Noyé, Ghislaine 2000, 'Economie et société dans la Calabrie byzantine (IVe-XIe siècle)', *Journal des Savants*, Juillet-Décembre: 207-80. Oakes, James 1982, *The Ruling Race: A History of American Slaveholders*, New York: Alfred A. Knopf.

— 1990, *Slavery and Freedom: An Interpretation of the Old South*, New York: Alfred A. Knopf.

Oehme, Marlis 1988, *Die römische Villenwirtschaft. Untersuchungen zu den Agrarschriften Catos und Columellas und ihrer Darstellung bei Niebuhr und Mommsen*, Bonn: Rudolf Habelt.

Oexle, Otto Gerhard 1985, 'Conjuratio und Gilde im frühen Mittelalter. Ein Beitrag zum Problem der sozialgeschichtlichen Kontinuität zwischen Antike und Mittelalter', in *Gilden und Zünfte: kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter*, edited by B. Schwineköper, Sigmaringen: J. Thorbecke.

Orren, Karen 1991, *Belated Feudalism: Labor, the Law, and Liberal Development in the United States*, Cambridge: Cambridge University Press.

Orsi, Paolo 1910, 'Byzantina Siciliae', *Byzantinische Zeitschrift*, 19,1: 63-90.

Ostrogorsky, Georges 1954, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, tr. Henri Grégoire, Brussels: Éditions de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves.

— 1956, *Quelques problèmes de l'histoire de la paysannerie byzantine*, Brussels: Éditions de Byzantion.

Ostrogorsky, Georg 1963, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, 3rd rev. ed., Munich: Beck.

Ostrogorsky, George 1968, *History of the Byzantine State*, tr. Joan Hussey, Oxford: Basil Blackwell.

— 1971, 'Observations on the Aristocracy in Byzantium', *Dumbarton Oaks Papers*, 25: 1-32.

Owen, Roger 1969, *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914: A Study in Trade and Development*, Oxford: Clarendon Press.

— 1981a, 'The Development of Agricultural Production in Nineteenth-Century
Egypt: Capitalism of What Type?', in *The Islamic Middle East, 700-1900*, edited by A L. Udovitch, Princeton: Darwin Press.

— 1981b, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London: LB. Tauris & Co.

O'Leary, Brendan 1989, *The Asiatic Mode of Production: Oriental Despotism, Historical Materialism and Indian History*, Oxford: Basil Blackwell.

O'Malley, Lewis Sydney Steward 1910, *Bengal District Gazetteers. Birbhum*, Calcutta: Bengal Secretariat Book Depot.

Pach, Zsigmond Pâl 1966, 'The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century', *Economic History Review*, 2nd ser., 19,1: 1-14.

— 1972, 'Sixteenth-Century Hungary: Commercial Activity and Market Production by the Nobility', in *Economy and Society in Early Modern Europe: Essays from Annales*, edited by Peter Burke, London: Routledge & Kegan Paul.

— 1982, 'Labour Control on the Hungarian Landlords' Demesnes in the Sixteenth

and Seventeenth Centuries', in *Grand Domaine et Petites Exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes. Rapports nationaux*, edited by P. Gunst, T. Hoffmann, Budapest.

Painter, Sidney 1943, *Studies in the History of the English Feudal Barony*, Baltimore: John Hopkins University Press.

Palloix, Christian 1971, *L'économie mondiale capitaliste t.i: Le stade concurrentiel*, Paris: Maspero.

Panero, Francesco 1999, *Schiavi, servi e villani nell'Italia médiévale*, Turin: Paravia Scriptorium.

Pardessus, Jean Marie 1969, *Diplomata, chartae, epistolae, leges aliaque instrumenta ad res Gallo-Francicas spectantia*, 2 vols. Reprint of Paris edition of 1843-9, Aalen: Scientia Verlag.

Pares, Richard i960, *Merchants and Planters*, Cambridge: Cambridge University Press.

Parry, Jonathan P., Jan Breman, Karin Kapadia 1999, *The Worlds of Indian Industrial Labour*, New Delhi: Sage Publications.

Pasquali, Gianfranco 2002, 'L'azienda curtense e l'economia rurale dei secoli VI-XT, in *Uomini e campagne nell'Italia médiévale*, edited by A. Cortonesi, Bari: Editori Laterza. Pateman, Carole 1988, *The Sexual Contract*, Cambridge: Polity.

Patnaik, Utsa 1976, 'Class Differentiation within the Peasantry: An Approach to the Analysis of Indian Agriculture', *Economic and Political Weekly*, 11, 39: A82-101.

— (ed.) 1990, *Agrarian Relations and Accumulation. The 'Mode of Production' Debate in India*, Bombay: Oxford University Press.

Patterson, Orlando 1979, 'On Slavery and Slave Formations', *New Left Review*, I, 117: 31-67.

Pavlov, Andrej P. 2005, 'Les réformes du milieu du XVIe siècle et l'évolution structurelle de la noblesse russe', *Cahiers du Monde russe*, 46,1-2: 91-106.

Pecirka, Jan 1967, 'Discussions soviétiques', in *Premières sociétés de classes et mode deproduction asiatique = Recherches internationales à lumière du Marxisme*, 57-8, Paris: Editions de la 'Nouvelle Critique'.

Perkins, John A. 1984, 'The German Agricultural Worker 1815-1914', *Journal of Peasant Studies*, 11, 3: 3-27.

Petrusewicz, Marta 1996, *Latifundium: Moral Economy and Material Life in a European Periphery*, tr. Judith Green, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Pipes, Richard 1995, *Russia Under the Old Regime*, 2nd edition, Harmondsworth: Penguin Books.

Pirenne, Henri 1968, *Mohammed and Charlemagne*, tr. B. Miall, London: Allen & Unwin.

— 1969, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*, Paris: Presses Universitaires de France.

Plekhanov, George 1969, *Fundamental Problems of Marxism*, New York: International Publishers.

Pokrovsky, Mikhail Nikolaevich 1931, *History of Russia, from the Earliest Times to the Rise of Commercial Capitalism*, tr. J.D. Clarkson and M.R.M. Griffiths, New York: International Publishers.

Poliak, Abraham N. 1939, *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine, and the Lebanon, 1250-1900*, London: Royal Asiatic Society.
Poni, Carlo 1963, *Gli aratri e l'economia agraria nel bolognese dal xvii al xix secolo*, Bologna: Zanichelli.
— 1976, 'AH' origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. xvii-xviii)', *Rivista storica italiana*, 88, 3: 444-97-
Post, Charles 1999, 'Review of *Capitalism from Above and Capitalism from Below*, by Terence J. Byres', *Historical Materialism*, 4: 282-94.
Postan, Michael 1937, 'The Chronology of Labour Services', *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th ser., 20: 169-94; reprinted with revisions in W.E. Minchinton (ed.), *Essays in Agrarian History*, Volume 1 (Devon, David & Charles, 1968).
— 1954, 'The *Famulus:* The Estate Labourer in the Xllth and XHIth Centuries', London: Cambridge University Press for the Economic History Society.
Prakash, Om 1985, *The Dutch East India Company and the Economy of Bengal, 1630-1720*, Princeton: Princeton University Press.
— 1994, *Precious Metals and Commerce: The Dutch East India Company in the Indian Ocean Trade*, Aldershot: Variorum.
Preobrazhensky, Evgeny 1965, *The New Economics*, tr. Brian Pearce, Oxford: Clarendon Press.
Procacci, Giuliano 1970, *History of the Italian People*, tr. Anthony Paul, London: Weidenfeld and Nicolson.
Prou, Maurice and Alexandre Vidier 1900, *Recueil des chartes de l'abbaye de Saint-Benoit-sur-Loire, t. 1*, Paris: A. Picard et fils.
Psellus, Michael 1966, *Fourteen Byzantine Rulers: The " Chronographia" of Michael Psellus*, tr. E.R.A. Sewter, Harmondsworth: Penguin Books.
Puhle, Hans-Jürgen 1975, *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften. Deutschland, USA und Frankreich im 20. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Pulleyblank, Edwin G. 1955, *The Background of the Rebellion of An Lu-shan*, Oxford: Oxford University Press.
Quantin, Maximilien 1854, *Cartulaire générale de l'Yonne. Recueil de documents authentiques, t. 1.*, Auxerre: Perriquet.
Raftis, J. Ambrose 1957, *The Estates of Ramsey Abbey: A Study in Economic Growth and Organization*, Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies.
Ramachandran, V.K. 1990, *Wage Labour and Unfreedom in Agriculture: An Indian Case Study*, Oxford: Clarendon Press.
Ransom, Roger and Richard Sutch 1988, 'Capitalists without Capital: The Burden of Slavery and the Impact of Emancipation', *Agricultural History*, 62, 3: 133-60.
Rathbone, Dominic 1983, 'The Slave Mode of Production in Italy', *journal of Roman Studies*, 73: 160-8.
— 1991, *Economic Rationalism and Rural Society in Third-Century AD Egypt: TheHeroninos Archive and the Appianus Estate*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ray, Rajat and Ratna Ray 1975, 'Zamindars and Jotedars: A Study of Rural Politics in Bengal', *Modern Asian Studies*, 9, 1: 81-102.
Reilly, Bernard F. 1993, *The Medieval Spains*, Cambridge: Cambridge University Press. Reynolds, Susan 1994, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford: Oxford University Press.
Riberi, Lorenzo 2001, *Arthur Rosenberg. Democrazia e socialismo tra storia e politica*, Milan: Franco Angeli.
Richards, Alan 1978, 'Land and Labor on Egyptian Cotton Farms, 1882-1940', *Agricultural History*, 52, 4: 503-18.
— 1979, 'The Political Economy of *Gutswirtschaft:* A Comparative Analysis of East Elbian Germany, Egypt, and Chile', *Comparative Studies in Society and History*, 21, 4: 483-518.
— 1982, *Egypt's Agricultural Development, 1800-1980: Technical and Social Change*, Boulder: Westview Press.
— 1993/ 'Land Tenure', in *The Agriculture of Egypt*, edited by G.M. Craig, Oxford: Oxford University Press.
Richards, Donald Sidney (ed.) 1970, *Islam and the Trade of Asia: A Colloquium*, Oxford: Bruno Cassirer.
Richards, John F. 1975, *Mughal Administration in Golconda*, Oxford: Clarendon Press.
— 1993a, *The Mughal Empire (The New Cambridge History of India, 1/5)*, Cambridge: Cambridge University Press.
— 1993b, *Power, Administration and Finance in Mughal India*, Aldershot: Variorum.
— 2004, 'Warriors and the State in Early Modern India', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 47, 3: 390-400.
Putter, Helmut 1917, 'Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft', *Der Islam*, 7,1: 1-91.
Robinson, Damian 2005, 'Re-thinking the Social Organisation of Trade and Industry in First Century AD Pompeii', in *Roman Working Lives and Urban Living*, edited by Ardle Mac Mahon and Jennifer Price, Oxford: Oxbow Books.
Rodinson, Maxime 1966, *Islam et capitalisme*, Paris: Editions du Seuil.
— 1970, 'Le marchand musulman', in Richards (ed.) 1970.
Rösener, Werner 1989, 'Strukturformen der adeligen Grundherrschaft in der Karolingerzeit', in *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.
— 2006, 'Vom Sklaven zum Bauern. Zur Stellung der Hörigen in der frühmittelalterlichen Grundherrschaft', in *Tätigkeitsfelder und Erfahrungshorizonte des ländlichen Menschen in der frühmittelalterlichen Grundherrschaft (bis ca.1000). Festschrift für Dieter Hägermann*, edited by Brigitte Kasten, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
Roover, Raymond de 1999 [1948], *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges: Italian Merchant-Bankers, Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking*, London: Routledge.
Rosdolsky, Roman 1974, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen "Kapital". Der Rohentwurf des Kapital 1857-1858*, 2 vols., Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt.

Rosenberg, Arthur 1997, *Demokratie und Klassenkampf im Altertum*, Freiburg (Breisgau): Ahriman-Verlag.
Rosenberg, Hans 1978, 'Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse', in *Machteliten und Wirtschaftskonjunkturen: Studien zur neueren deutschen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
Rostovtzeff, Michael Ivanovitch 1959, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 3 vols., Oxford: Clarendon Press.
— 1971/ *The Social and Economic History of the Roman Empire*, 2 vols., 2nd edition, revised by P.M. Fraser, Oxford: Clarendon Press.
Roth Conges, Anne 2005, 'Nature et authenticité des Casae Litterarum d'après l'analyse de leur vocabulaire', in *Les vocabulaires techniques des arpenteurs romains*, edited by D. Conso, A. Gonzales and J.-Y. Guillaumin, Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comté.
Rouche, Michel 1990, 'Géographie rurale du royaume de Charles le Chauve', in *Charles the Bald: Court and Kingdom*, edited by M.T. Gibson and J.L. Nelson, 2nd revised edition, Aldershot: Variorum.
Roveri, Alessandro 1972, *Dal sindacalismo rivoluzionario al fascismo. Capitalismo agrario e socialismo nel Ferrarese (1870-1920)*, Florence: La Nuova Italia.
Roy, William G. 1997, *Socializing Capital: The Rise of the Large Industrial Corporation in America*, Princeton: Princeton University Press.
Rubin, Isaak I. 1972, *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit: Black & Red.
Rudra, Ashok and Pranab Bardhan 1983, *Agrarian Relations in West Bengal: Results of Two Surveys*, Bombay: Somaiya.
Rühle, Otto 1924, *From the Bourgeois to the Proletarian Revolution*, available at: <http: // www.marxists.org/archive/ruhle/1924/ruhleoi.htm.
Runciman, Walter Garrison 1995, "The "Triumph" of Capitalism as a Topic in the Theory of Social Selection', *New Left Review*, I, 210: 33-47.
Rutten, Mario 1986, 'Social Profile of Agricultural Entrepreneurs: Economic Behaviour and Life-Style of Middle-Large Farmers in Central Gujarat', *Economic and Political Weekly*, 21,13: A15-23.
Santen, Hans Walther van 1982, *De Verenigde Oost-Indische Compagnie in Gujarat en Hindustan, 1620-60*, Meppel: Krips Repro.
Sapori, Armando 1952, *Le marchand italien au moyen age: conférences et bibliographie*, Paris: A. Colin.
Sarris, Peter 2006, *Economy and Society in the Age of Justinian*, Cambridge: Cambridge University Press.
Sartre, Jean-Paul 1960a, *Questions de méthode*, Paris: Gallimard.
— 1960b, *Critique de la raison dialectique t.i. Théorie des ensembles pratiques*, Paris: Gallimard.
— 1976, *Critique of Dialectical Reason*, Volume 1, translated by Alan Sheridan-Smith, London: New Left Books.
Sato, Tsugitaka 1997, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's and Fal-lahun*, Leiden: E.J. Brill.
Sayer, Derek 1987, *The Violence of Abstraction: The Analytic Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basil Blackwell.
Schiller, René 2003, *Vom Rittergut zum Grossgrundbesitz: Ökonomische und sociale Transformationsprozesse der ländlichen Eliten in Brandenburg im 19. Jahrhhundert*, Berlin: Akademie Verlag.

Schissler, Hanna 1978, *Preußische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847*, Göttingen: Vanden-hoeck und Ruprecht.

Schwartz, Jacques 1961, *Les archives de Sarapion et de ses fils*, Cairo: l'Institut Francais d'Archéologie Orientale.

Sée, Henri 1927, *Matérialisme historique et interprétation économique de l'histoire*, Paris: Alcan.

Segrè, Angelo 1947, 'The Byzantine Colonate', *Traditio*, 5: 103-33.

Serrao, Feliciano 1971, 'Sulla rilevanza esterna del rapporto di società in diritto romano', in *Studi in onore di Edoardo Volterra*, six volumes, Milan: Giuffrè.

— 1989, *Impresa e responsibilità a Roma nell'età commerciale. Eorme giuridiche di un'economia-mondo*, Pisa: Pacini.

Seton-Watson, Christopher 1967, *Italy from Liberalism to Fascism, 1870-1925*, London: Methuen.

Shaw, Brent D. 1998, '"A Wolf by the Ears": M.I. Finley's *Ancient Slavery and Modern Ideology* in Historical Context', in M.I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, expanded ed., Princeton: Markus Wiener Publishers.

Sheridan, Richard B. 1961, 'The Rise of a Colonial Gentry: A Case Study of Antigua, 1730-1775', *Economic History Review*, 2nd ser., 13, 3: 342-57.

— 1965, 'The Wealth of Jamaica in the Eighteenth Century', *Economic History Review*, 2nd ser., 18, 2: 292-311.

Silver, Arthur W. 1966, *Manchester Men and Indian Cotton, 1847-72*, Manchester: Manchester University Press.

Skocpol, Theda 1979, *States and Social Revolutions*, Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, Mark M. 1998, *Debating Slavery: Economy and Society in the Antebellum American South*, Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, Simon David 2006, *Slavery, Family, and Gentry Capitalism in the British Atlantic: The World of the Lascelles, 1648-1834*, Cambridge: Cambridge University Press.

Snowden, Frank 1979, 'From Sharecropper to Proletarian: The Background to Fascism in Rural Tuscany, 1880-1920', in *Gramsci and Italy's Passive Revolution*, edited by John A. Davis, London: Croom Helm.

— 1986, *Violence and Great Estates in the South of Italy. Apulia, 1900-1922*, Cambridge: Cambridge University Press.

— 1989, *The Fascist Revolution in Tuscany 1919-1922*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sombart, Werner 1891, 'Die Hausindustrie in Deutschland', *Archiv für Gesetzgebung u. Statistik*, 4: 103-56.

— 1899, 'Die gewerbliche Arbeit und ihre Organisation', *Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*, 14: 1-52, 310-405.

— 1916, *Der moderne Kapitalismus. Bd. 1 Die historischen Grundlagen des modernen Kapitalismus*, Munich: Duncker and Humblot.

— 1917, *Der moderne Kapitalismus, Band 2: Das europäische Wirtschaftsleben im Zeitalter des Frühkapitalismus*, 2nd edition, Munich: Duncker und Humblot.

Sprandel, Rolf 1957, *Der merovingische Adel und die Gebiete östlich des Rheins*, Freiburg im Breisgau: E. Albert.
— 1961, 'Struktur und Geschichte des merovingischen Adels', *Historische Zeitschrift*, 193, 1: 33-71-
— 1968, 'Grundbesitz- und Verfassungsverhältnisse in einer merowingischen Landschaft: die Civitas Cenomannorum', in *Adel und Kirche: Gerd Teilenbach zum 65. Geburtstag...*, edited by Josef Fleckenstein and Karl Schmid, Freiburg: Herder.
Spufford, Peter 1988, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
Staab, Franz 1975, *Untersuchungen zur Gesellschaft am Mittelrhein in der Karolingerzeit*, Wiesbaden: F. Steiner.
Stalin, Joseph 1941, *Dialectical and Historical Materialism*, London: Lawrence and Wishart.
Ste Croix, Geoffrey E.M. de 1983, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, London: Duckworth.
Stedman Jones, Gareth 1972, 'History: The Poverty of Empiricism', in *Ideology in Social Science*, edited by Robin Blackburn, London: Fontana/Collins.
Steensgaard, Niels 1974, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago: University of Chicago Press.
Stein, Ernest 1959, *Histoire du Bas-Empire, t.i. De l'état romain à l'état byzantin (284-476)*,
tr. J.-R. Palanque. Paris: Desclée de Brouwer.
Steinfeld, Robert J. 1991, *The Invention of Free Labor: The Employment Relation in English and American Law and Culture, 1350-1870*, Chapel Hill: University of North Carolina Press.
— 2001, *Coercion, Contract and Free Labor in the Nineteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
Stern, Samuel Miklos 1967, 'Rämisht of Siräf, a Merchant Millionaire of the Twelfth Century', *Journal of the Royal Asiatic Society*, April: 10-14.
Stillman, Norman A. 1973, 'The Eleventh Century Merchant House of Ibn 'Awkal (a Geniza Study)', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16,1: 15-88.
Stokes, Mary 1994, 'Company Law and Legal Theory', in *A Reader on the Law of the Business Enterprise: Selected Essays*, edited by Sally Wheeler, Oxford: Oxford University Press.
Stolcke, Verena 1995, 'The Labors of Coffee in Latin America: The Hidden Charm of Family Labor and Self-Provisioning', in *Coffee, Society, and Power in Latin America*, edited by W. Roseberry, L. Gudmundson, M. S. Kutschbach, Baltimore: John Hopkins University Press.
Stoll, Steven 1998, *The Fruits of Natural Advantage: Making the Industrial Countryside in California*, Berkeley: University of California Press.
Strieder, Jakob 1914, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen: Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit*, Munich: Duncker and Humblot.
— 1929, 'Origin and Evolution of Early European Capitalism', *Journal of Economic and Business History*, 2:1-19.

Stroheker, Karl Friedrich 1963, 'Spanische Senatoren der spätrömischen und westgotischen Zeit', *Madrider Mitteilungen*, 4: 107-32.
Subrahmanyam, Sanjay and CA. Bayly 1988, 'Portfolio Capitalists and the Political Economy of Early Modern India', *The Indian Economic and Social History Review*, 25, 4: 401-24.
Sundermann, Werner 1976, *'Commendatio pauperum.* Eine Angabe der sassanidischen politisch-didaktischen Literatur zur gesellschaftlichen Struktur Irans', *Altorientalische Forschungen*, 4: 167-94.
Sundwall, Johannes 1915, *Weströmische Studien*, Berlin: Mayer & Müller.
Sweezy, Paul M. 1954, 'A Critique', in Sweezy et al. 1954.
Sweezy, Paul et al. 1954, *The Transition from Feudalism to Capitalism: A Symposium*, London: Fore Publications.
Tabacco, Giovanni 1989, *The Struggle for Power in Medieval Italy: Structures of Political Rule*, tr. R.B. Jensen, Cambridge: Cambridge University Press.
al-Tabari 1881-2, *[Tarikh al-rusul wa'l-mulük =] Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir at-Tabari*, edited by M.J. de Goeje et al., Series one, Leiden: E.J. Brill.
— 1989, *The Conquest of Iraq, Southwestern Persia and Egypt (The History of al-Tabari Volume xiii)*, tr. Gautier H.A. Juynboll. Albany: State University of New York Press.
— 1999/ *The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen (The History of al-Tabari Volume v)*, tr. C.E. Bosworth. Albany: State University of New York Press.
Taha, 'Abdulwähid Dhanün 1989, *The Muslim Conquest and Settlement of North Africa and Spain*, London: Routledge.
Tate, Georges 1992, *Les campagnes de la Syrie du Nord du IF au VIF siede. Un exemple d 'expansion démographique et économique a la fin de l'antiquité*, Paris: Paul Geuthner. Tawney, Richard Henry 1950, 'A History of Capitalism', *Economic History Review*, 2nd ser., 2, 3: 307-16.
Taylor, Lewis 1984, 'Cambios capitalistas en las haciendas Cajamarquinas del Peru, 1900-1935', *Estudios Rurales Latinoamericanos*, 7,1: 93-129.
Tchalenko, Georges 1953-8, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le Massif de Bélus a l'époque romaine*, 3 vols., Paris: P. Geuthner.
Thomas, Keith 1965, 'The Social Origins of Hobbes' Political Thought', in *Hobbes Studies*, edited by K.C. Brown, Oxford: Basil Blackwell.
Thomaz, Luis Filipe 1989, 'Le Portugal et l'Afrique au XVe siécle: les debuts de l'expansion', *Arquivos do Centro Cultural Portugués*, 26: 161-256.
Thompson, Edward Arthur 1944, 'Olympiodorus of Thebes', *Classical Quarterly*, 38, 1-2: 43-52.
— 1952a, 'Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain', *Past and Present*, 2, 1: 11-23.
— 1952b, *A Roman Reformer and Inventor, being a New Text of the Treatise "De Rebus bellicis" with a translation and introduction*, Oxford: Clarendon Press.
— 1969, *The Gothis in Spain*, Oxford: Clarendon Press.
Thompson, Edward P. 1978, *The Poverty of Theory and Other Essays*, London: Merlin Press.
Titow, Jan Zbigniew 1969, *English Rural Society 1200-1350*, London: George Allen and Unwin.

Tits-Dieuaide, Marie-Jeanne 1985, 'Grands domaines, grandes et petites exploitations en Gaule mérovingienne. Remarques et suggestions', in *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne/Die Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, edited by Adriaan Verhulst, Ghent: Centre Belge d'Histoire Rurale.

Toulmin, Stephen and June Goodfield 1967, *The Discovery of Time*, Harmondsworth: Penguin.

Trapido, Stanley 1971, 'South Africa in a Comparative Study of Industrialization', *Journal of Development Studies*, 7, 3: 309-20.

Trevor-Roper, Hugh 1967, 'The Reformation and Economic Change', in *Capitalism and the Reformation*, edited by M.J. Kitch, London: Longman.

Trotsky, Leon 1967, *The History of the Russian Revolution*, 3 vols., London: Sphere Books.

— 1969, *Terrorism and Communism: A Reply to Karl Kautsky*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

— 1972,*1905*, tr. Anya Bostock, London: Allen Lane.

Tuan, Yi-fu 1970, *China*, London: Longman Group.

Turner, Bryan S. 1978, *Marx and the End of Orientalism*, London: George Allen & Unwin.

Twitchett, Denis 1962, *Land Tenure and the Social Order in Tang and Sung China*, Oxford: SO AS.

— 1963, *Financial Administration under the T'ang Dynasty*, Cambridge: Cambridge University Press.

— 1973, 'The Composition of the T'ang Ruling Class: New Evidence from Tunhuang', in *Perspectives on the T'ang*, edited by Arthur F. Wright and Denis Twitchett, New Haven: Yale University Press.

— 1979, 'Introduction', in *The Cambridge History of China, Volume 3: Sui and T'ang China, 589-906, Part 1*, edited by Denis Twitchett, Cambridge: Cambridge University Press.

Udovitch, Abraham 1970a, 'Commercial Techniques in Early Medieval Islamic Trade', in Richards (ed.) 1970.

— 1970b, *Partnership and Profit in Medieval Islam*, Princeton: Princeton University Press.

— 1999, 'International Trade and the Medieval Egyptian Countryside', in *Agriculture in Egypt from Pharaonic to Modern Times*, Proceedings of the British Academy 96, edited by Alan Bowman and Eugene Rogan, Oxford: Oxford University Press.

Unali, Anna 2000, *Ceuta 1415. Alle origini dell'espansione europea in Africa*, Rome: Bulzoni.

van der Linden, Marcel 2007, *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates since 1917, Historical Materialism* Book Series, Leiden: Brill.

Van Dillen, Johannes Gerard van 1923, 'Amsterdam als wereldmarkt der edele met-alen in de i7de en i8de eeuw', *De Economist*, 72,1: 538-50, 583-98.

Van Young, Eric 1981, *Hacienda and Market in Eighteenth-Century Mexico. The Rural Economy of the Guadalajara Region, 1675-1820*, Berkeley: University of California Press.

Vatin, Francois 1987, *Lafluidité industrielle*, Paris: Meridiens Klincksieck.

Veiga-Simões, Alberto da 1932, 'La Fiandre, le Portugal, et les debuts du capitalisme moderne', *Revue économique internationale*, August: 249-98.
Vera, Domenico 1983, 'Strutture agrarie e strutture patrimoniali nella tarda antichità: l'aristocrazia romana fra agricoltura e commercio', *Opus*, 2, 2: 489-533.
Verhulst, Adriaan 1966, 'La genèse du régime domanial classique en France au haut moyen âge', in *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nel Alto Medioevo (Settimane di Studio 13)*: 135-60.
— 1991, 'The Decline of Slavery and the Economic Expansion of the Early Middle Ages', *Past and Present*, 133,1: 195-203.
— 1995, 'Economic Organisation', in *The New Cambridge Medieval History Vol. 2, c.700-c.900*, edited by R. McKitterick, Cambridge: Cambridge University Press.
— 2002, *The Carolingian Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.
Vilar, Pierre 1971, 'The Age of Don Quixote', *New Left Review*, I, 68: 59-71.
— 1973, 'Marxist History, A History in the Making: Towards a Dialogue with Althusser', *New Left Review*, I, 80: 64-106.
Vives, José 1963, *Concilios Visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona: Instituto Enrique Flórez.
Volney, Constantin-François 1787, *Travels through Syria and Egypt in the years 1783,1784, and 1785*, 2 vols., London: Printed for G.G.J, and J. Robinson.
Von Savigny, Friedrich Carl 1850, 'Ueber den römischen Kolonat', in *Vermischte Schriften*, Volume 2. Berlin: Veit u. comp.
Voß, Wulf Eckart 1985, 'Der Grundsatz der "ärgeren Hand" bei Sklaven, Kolonen und Hörigen', in *Römisches Recht in der europäischen Tradition. Symposion aus Anlass des 75. Geburtstages von Franz Wieacker*, edited by O. Behrends, M. Diesselhorst, W.E. Voß,Ebelsbach am Main: R. Gremer.
Wallace-Hadrill, John Michael i960, *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar, with its Continuations*, London; New York: Nelson.
Wallerstein, Immanuel 1974, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York: Academic Press.
Washbrook, Sarah 2007, *'Enganche* and Exports in Chiapas, Mexico: A Comparison of Plantation Labour in the Districts of Soconusco and Palenque, 1876-1911', *journal of Latin American Studies*, 39,4: 797-825.
Waszyriski, Stefan 1905, *Die Bodenpacht: agrargeschichtliche Papyrusstudien*, Leipzig: B.G. Teubner.
Watson, Andrew M. 1967, 'Back to Gold - and Silver', *Economic History Review*, 2nd ser., 20, 1: 1-34.
— 1974, 'The Arab Agricultural Revolution and its Diffusion, 700-1100', *Journal of Economic History*, 34, 1: 8-35.
— 1983, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*, Cambridge: Cambridge University Press.
Weber, Max 1894, 'Entwicklungstendenzen in der Lage der ostelbischen Landarbeiter', *Preußische Jahrbücher*, 77: 437-73; repr. in Weber 1924a; tr. by Keith Tribe in Weber 1979

— 1924a, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen: Mohr.
— 1924b [1896], 'Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur', in Weber 1924a.
— 1961, *General Economic History*, New York: Collier Books.
— 1968, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, edited by Guenther
Roth and Claus Wittich, 2 vols., Berkeley: University of California Press.
— 1976, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, tr. R.I. Frank, London: NLB.
— 1979, 'Developmental Tendencies in the Situation of East Elbian Rural Labourers', *Economy and Society*, 8, 2:177-205.
Wehr, Hans 1952, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, 2 vols.,Leipzig: O. Harrassowitz.
Weidemann, Margarete 1986, *Das Testament des Bischofs Berthramn von Le Mans vom 27. März 616*, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Weidinger, Ulrich 1991, *Untersuchungen zur Wirtschaftsstruktur des Klosters Fulda in der Karolingerzeit*, Stuttgart: A. Hiersemann.
Wells, Alan 1985, *Yucatan's Gilded Age: Haciendas, Henequén, and International Havester 1860-1915*, Albuquerque: University of New Mexico Press.
Werner, Karl Ferdinand 1984, *Histoire de France t.i: Les origines (avant Van mil)*, Paris: Fayard.
Whitcombe, Elizabeth 1971, *Agrarian Conditions in 'Northern India, Volume 1: The United Provinces under British Rule, 1860-1900*, Berkeley: University of California Press.
White, Horace 1964, *Appian's Roman History*, 4 volumes, (Loeb ed.) London: Willam Heinemann.
Whittaker, Charles Richard 1987, 'Circe's Pigs: from Slavery to Serfdom in the Later Roman World', in *Classical Slavery*, edited by M.I. Finley, London: Frank Cass.
— 1999, 'Slavery', in *Late Antiquity: A Guide to the Post-Classical World*, edited by G.W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, Cambridge, MA.: Belknap Press of Harvard University.
Wickham, Chris 1984, 'The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism', *Past and Present*, 103,1: 3-36.
— 1985, 'The Uniqueness of the East', in *Feudalism and Non-European Societies*, edited by T.J. Byres and H. Mukhia, London: Frank Cass.
— 1988, 'Marx, Sherlock Holmes, and Late Roman Commerce', *Journal of Roman Studies*, 78: 183-93.
— 1995, 'El fin del Imperio Carolingio. ¿Qué tipo de crisis?', in *Las crisis en la Historia*, edited by C. Wickham et al., Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
— 2000, 'Le forme del feudalesimo', in *Il feudalesimo nell'alto medioevo*, 2 vols. (*Settimane di studio* 47), Volume 1: 15-46.
— 2005, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400-800*, Oxford: Oxford University Press.
Wightman, John 1996, *Contract: A Critical Commentary*, London: Pluto Press.

Wilfong, Terry G. 1999, 'Agriculture among the Christian Population of Early Islamic Egypt: Practice and Theory', in *Agriculture in Egypt*, edited by A. Bowman and E. Rogan, Oxford: Oxford University Press.

Williams, Gavin 1996, 'Transforming Labour Tenants', in *Land, Labour and Livelihoods in Rural South Africa*, Volume 2, edited by Michael Lipton, Frank Ellis, and Merle Lipton, Durban: Indicator Press.

Wittfogel, Karl August 1929, 'Geopolitik, geographischer Materialismus und Marxismus', *Unter dem Banner des Marxismus*, 3: 1751, 485-522, 699-735.

— 1931. *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, Leipzig: C.L. Hirschfeld.

— 1932, 'Die natürlichen Ursachen der Wirtschaftsgeschichte', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 67: 466-92, 579-609, 711-31.

Wolf, Kenneth Baxter 1999, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, 2nd edn., Liverpool: Liverpool University Press.

Wood, Ellen Meiksins 1991, *The Pristine Culture of Capitalism*, London: Verso.

Worger, William H. 1987, *South Africa's City of Diamonds: Mine Workers and Monopoly Capitalism in Kimberley, 1867-1895*, New Haven: Yale University Press.

Wormald, Patrick 1976, "The Decline of the Western Empire and the Survival of its Aristocracy', *journal of Roman Studies*, 66: 217-26.

al-Ya'kübi 1937, *Les Pays*, tr. Gaston Wiet, Cairo: Institut trancáis d'archéologie oriéntale du Caire.

Zaidi, S. Inayat A. 1997, 'Akbar and the Rajput Principalities: Integration into Empire', in *Akbar and his India*, edited by Irfan Habib, New Delhi: Oxford University Press.

Zavala, Silvio 1988, 'Orígenes coloniales del peonaje en México', reprinted in *Estudios acerca de la historia del trabajo en México*, edited by Elias Trabulse, Mexico City: Colegio de México, Centro de Estudios Históricos.

Zeumer, Karl 1902, *Leges Visigothorum*, Hannover: Hahn.

Zwanenberg, Roger van 1971, *Primitive Colonial Accumulation: Kenya 1919-1939*, D. Phil, University of Sussex.

Tarih Olarak Teori, insanlık tarihinde köleliğin yol açtığı değişimlerden yoksulların denetim altına alınmasına, üretim ilişkileri ile inançların birbirinin içine geçme biçimlerinden gündelik hayatta emek süreçlerinin deneyimlenme türlerine varıncaya değin geniş bir konu yelpazesi üzerinde, bugün içinde yaşadığımız kapitalizmin doğasına ve kökenine ışık tutan derinlikli bir tartışma yürütüyor. Jauris Banaji, tarihe ilişkin doktriner ve ortodoks okumalar ve kuramlarla hesaplaştığı bu tartışmasında, insanlık tarihinin kanallarında halkların ne şekilde boyunduruk altına alınarak "işçileştirildiğini" anlatıyor.

Üretim tarzlarının içsel dinamiğini açıklayan şey nedir? Üretim tarzları ve sömürü biçimleri birbiriyle nasıl bir ilişki içindedir? Verili sömürü biçimleri aşağı yukarı hangi şartlar altında bulunur? Basit meta üretiminin tarihsel anlamı nedir? Kapitalizm nedir ve nasıl meydana gelmiştir? Hukuki sistemler ile kapitalist gelişme arasındaki ilişki nedir? Ücretli emek yalnızca sermayenin gerektirdiği bir şey midir yoksa kölelik de bu tarzda işleyebilir mi?

Banaji, *Tarih Olarak Teori*'de bu soruların hepsine kendine has ve kışkırtıcı yanıtlar vermektedir. Yarını bugünden kurabilmek ve bugündeki dünü anlamak için, Banaji'nin insanlık tarihine ilişkin geliştirdiği tezler her anlamda tartışılmaya değer bir nitelik taşımaktadır.

*dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/24 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 • Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com • www.dipnotkitap.com